

Wim de Jong

Van wie is de burger?

Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985

Van wie is de burger?

Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. mr. S.C.J.J. Kortmann,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op woensdag 24 september 2014
om 12.30 uur precies

door

Willem Pieter Theodoor de Jong

geboren op 17 augustus 1982
te Asperen

ISBN/EAN

978-94-6259-253-7

Design and lay-out

Promotie In Zicht, Arnhem, the Netherlands

Print

Ipskamp Drukkers, Enschede, the Netherlands

Copyright © 2014 door Wim de Jong

Dit onderzoek is financieel mogelijk gemaakt door de
Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
in het kader van het project 'Omstreden democratie'

Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek

Promotoren

Prof. dr. R.A.M. Aerts
Prof. dr. C.C. van Baalen

Copromotor

Dr. W.P. van Meurs

Manuscriptcommissie

Prof. dr. I. de Haan (*Universiteit Utrecht*)
Prof. dr. J.C. Kennedy (*Universiteit van Amsterdam*)
Prof. dr. E. van der Zweerde

Inhoudsopgave

Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985

Hoofdstuk 1. Inleiding en methode	9
1.1. Burgerschapsvorming en omstreden democratie	15
1.2. Repertoires van democratie	20
1.3. De opbouw van het boek	27
1.4. Bronnengebruik	33
Hoofdstuk 2. Burgerschapsvorming en democratie tijdens de wederopbouw	37
Inleiding	39
2.1. Voorgeschiedenis. De oorsprong van de repertoires van diversiteit en saamhorigheid	41
2.2. Staatsburgerlijke vorming en saamhorigheidsrepertoire tijdens de wederopbouw	52
2.3. De strijd tussen saamhorigheid en diversiteit rond 1945	60
2.4. Saamhorigheid en diversiteit versus disciplineren	70
2.5. Een gedeelde cultuur van saamhorigheid	80
2.6. Burgerschapsvorming op lokaal niveau	86
Tussenbalans	95
Hoofdstuk 3. Verdraagzaamheid en individualiteit. Het debat over democratie in de jaren vijftig	99
Inleiding	101
3.1. Een verdeeld land. De omstredenheid van staatsburgerlijke opvoeding	102
3.2. Het verdraagzaamheidsdebat en de consequenties van diversiteit	107
3.3. Het Mandement en de paradox van de verdraagzaamheid	114
3.4. Bestrijding van onverschilligheid. Socialistisch en katholiek vormingswerk	120
3.5. Tegengeluiden. Kritische priesters en boze vormingswerkers	128
3.6. Ruimte! Individuele ontplooiing centraal	133
Tussenbalans	143
Hoofdstuk 4. De jaren zestig. Regenten en rebellen	147
Inleiding	149
4.1. Een nieuwe ‘crisis van de democratie’	151
4.2. Burgerschapsvorming als remedie: Het saamhorigheidsrepertoire in een nieuwe gedaante	159
4.3. “Johnson moordenaar!”: Libertair versus disciplineringsrepertoire	167
4.4. Barsten in het bestel: Libertair versus diversiteitsrepertoire	175
4.5. Volksverheffers en rebellen: Libertair versus saamhorigheidsrepertoire	181
Tussenbalans	190

Hoofdstuk 5. Participatie en indoctrinatie. De strijd om onderwijs en democratie in de lange jaren zeventig	193
Inleiding	195
5.1. De opkomst van het politiseringsrepertoire	196
5.2. Vorming tot actie in het politiseringsrepertoire	204
5.3. Nuchtere leraren. Politieke vorming volgens het diversiteitsrepertoire	211
5.4. Politisering, diversiteit en saamhorigheid binnen organisaties voor burgerschapsvorming	216
5.5. De overheid als politieke vormer?	226
5.6. Paternalismekritiek. De terugkeer van het libertaire repertoire	234
Tussenbalans en vervolg	242
Hoofdstuk 6. Maatschappijleer. Geschiedenis van een democraties schoolvak (1863-ca. 1983)	251
Inleiding	253
6.1. De staatswetenschappen. Diversiteit en saamhorigheid tot de Tweede Wereldoorlog	253
6.2. De doorbraak. Onderwijsvernieuwing en staatsburgerlijke vorming	259
6.3. De opkomst van de sociologie. Van staatsburgerlijke vorming naar maatschappijleer	266
6.4. Maatschappijleer in de jaren zeventig. De strijd rond politieke vorming	275
6.5. Een compromis tussen politisering en diversiteit. De normalisering van maatschappijleer in de jaren tachtig	288
Tussenbalans	292
Conclusie	295
Summary: ‘Unguarding the guardians’	313
Lijst van afkortingen	321
Geraadpleegde bronnen en literatuur	323
Dankwoord	349

Hoofdstuk 1

Inleiding en methode

‘Burgerschap met verantwoordelijkheid voor de samenleving is op zijn retour. Voed de burger dus op!’ Het PvdA-Kamerlid Pierre Heijnen riep in 2009 onder dit motto op tot politieke opvoeding. Hij meende dat burgers vervreemd waren geraakt van de samenleving en dat het hoog tijd werd om ze weer te wijzen op hun plicht tot participatie. Heijns oproep staat niet op zichzelf. Met de regelmaat van de klok wordt geconstateerd dat burgers weinig weten over de politiek en zich er niet verantwoordelijk voor voelen.¹ Er wordt gewag gemaakt van hun onverschilligheid ten aanzien van politiek en democratie. Het wordt, zo luidt het pleidooi, hoog tijd om hen kennis over en de waarden van de democratie aan te leren, zodat ze mondige, goed geïnformeerde burgers worden.

In de moderne liberale democratie, die zich sinds het einde van de achttiende eeuw ontwikkeld heeft, is deze problematiek urgent geworden. Per slot van rekening bestaat democratie bij de gratie van participatie van burgers in de besluitvorming. Onwetendheid en apathie worden dan verontrustende verschijnselen, die in verband worden gebracht met democratische malaise en crisis. Zorgen over de kennis en interesse van burgers gaan zo terug tot de opkomst van de moderne democratie. Politiek burgerschap, zo was toen de veronderstelling, vereiste een zekere bekwaamheid.² De Franse politiek denker Alexis de Tocqueville twijfelde eraan of kiezers die vermogens wel bezaten. Hij pleitte daarom voor democratische vorming, zowel door onderwijs als door politieke activiteit in verenigingen, politieke partijen en jury’s.³ Zijn landgenoot Jean-Jacques Rousseau was eerder al voorstander van het inprenten van burgerschap.⁴

De roep om politieke vorming keert in de Nederlandse geschiedenis regelmatig terug. In de strijd om de uitbreiding van het kiesrecht tot 1919 speelde bezorgdheid over de politieke vermogens van een uitdijend kiezerscorps een rol.⁵ Toen de massademocratie in het interbellum een feit was, kwam burgerschapsvorming tot uiting in volksverheffing, emancipatie tot volwaardig burgerschap en de opvoeding van de achterban door politieke gemeenschap-

1 P. Heijnen, ‘De burger moet weer gaan meedoen’, *Trouw*, 02-12-2009; M. Hurenkamp, ‘Burgerschap moet een schoolvak worden’, in *Sociale vraagstukken* 11 (2012) 23-10-2012. A. Gelder, ‘Hoed u voor de Hollandse hufterigheid’, *Algemeen Dagblad*, 19-03-2011; kritiek in C. van Camp, ‘Burgers zonder zin’, *Knack Magazine*, 01-12-2010; A. Peterson, *Civic republicanism and civic education. The education of citizens* (New York: Palgrave 2011) 2.

2 I. de Haan, ‘Burgerschap, sociale stratificatie en politiek uitsluiting in de negentiende eeuw’, in J.J. Kloek & K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam University Press 2002) 266.

3 J. H. Blits, ‘Tocqueville on democratic education: The problem of public passivity’, in *Educational Theory* 47 (1997) 1: 15-30.

4 J.-J. Rousseau, *Du contrat social* (Union Générale d’éditions 1963), Livre 4, chap. 8, 186.

5 H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partijen schaalvergroting 1848-1917’, in R. Aerts & P. de Rooy (red.), *Land van kleine gebaren* (Nijmegen: SUN 1999) 150.

pen, die daar tijdens de wederopbouw mee door gingen. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd de term 'burger' evenwel taboe verklaard, vanwege de associatie die hij oproep met geboorneerdheid. De periode van de jaren zestig en zeventig was er echter juist een van veel activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming: onder de vlag van 'politieke vorming' speelde die een belangrijke rol in kritiek op het politieke systeem en de emancipatie van burgers.⁶

Aan het begin van de jaren negentig kwam 'burgerschap' door verontrusting over politieke apathie, consumentistische burgers en afnemende sociale cohesie opnieuw op de agenda.⁷ Begin eenentwintigste eeuw uitte dat zich onder andere in het door premier Balkenende geëntameerde 'normen en waarden'-debat.⁸ Crisisgevoelens met betrekking tot de democratie gaan zo gepaard met oproepen tot opvoeding van burgers. De Duitse historicus Gerrit Mambour beschrijft hoe het onderwijs in deze discussies steeds tegelijk als zondebok en als brandweer fungeert.⁹ In de eenentwintigste eeuw hebben Europese regeringen daarom programma's voor burgerschapsvorming opgezet, onder verwijzing naar zinloos geweld, de opkomst van extreemrechtse partijen en algemene teleurstelling in de politiek.¹⁰ De aandacht voor 'burgerschapscompetenties' in het onderwijs groeit.¹¹

Het vertoog van burgerschapscompetenties gaat uit van de assumptie dat er consensus bestaat over de aan te leren democratische waarden. Dat is echter schijn. Er werd en wordt steeds heftig gedebatteerd over de invulling van democratisch burgerschap.¹² In dergelijke discussies komt onenigheid aan het licht

⁶ R. Aerts, 'De erenaam van burger. Geschiedenis van een teloorgang', in J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam University Press 2002) 313-345, daar 343.

⁷ Aan het begin van de jaren negentig resulteerde de preoccupatie met burgerschap onder andere in I. de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (diss. Amsterdam University Press 1993) 3-9; H. van Gunsteren & P. de Hoed (red.), *Burgerschap in praktijken. Deel 1* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: SDU 1992) 9-11; A. Hemerijck, J.B.D. Simonis, P.B. Lehning, 'De herontdekte burger', in J.B.D. Simonis (red.), *De staat van de burger: Beschouwingen over hedendaags burgerschap* (Meppel: Boom 1992) 9.

⁸ Reflectie op dit debat: C. Schuyt (red.), *Bijdragen aan waarden en normen* (WRR, Amsterdam University Press 2004) 9-14. De benoeming van Evelien Tonkens tot hoogleraar actief burgerschap in 2005 was ook een teken van de hernieuwde belangstelling voor burgerschap.

⁹ G. Mambour, *Zwischen Politik und Pädagogik: eine politische Geschichte der politischen Bildung in der Bundesrepublik Deutschland* (Schwalbach: Wochenschau 2007) 57.

¹⁰ *Demokratie lernen und leben* (Bonn: Bund Länder-kommission für Bildungsplanung und Forschungsförderung, 2001) 8; *De Kracht van je Stem* (Strategisch plan voor de Educatieve dienst van het Vlaams Parlement 2003) 6.

¹¹ *Verder met burgerschap in het onderwijs* (Den Haag: Advies Onderwijsraad 2012) 20.

¹² R. Gowricharn, D. W. Postma, S. Trienekens (red.), *Geleefd burgerschap: van eenheidsdwang naar ruimte voor verschil en vitaliteit* (Amsterdam: SWP 2012) inleiding, 8.

over wie welk verhaal over democratie gaat vertellen aan wie. In Nederland is die onenigheid na 2002 scherp naar voren gekomen in het debat over de 'multiculturele samenleving'. Gaat democratie om een liberale westerse cultuur waaraan anderen zich moeten aanpassen, of draait zij om acceptatie van verschil? Moeten immigranten worden opgevoed tot 'westerse' waarden of moet de autochtone bevolking worden opgevoed tot multiculturele waarden? Dit debat is nog niet uitgewoed.

Dit proefschrift werpt met behulp van spanningen rond burgerschapsvorming licht op de omstredeheid van democratie in de Nederlandse geschiedenis. Onenigheid over burgerschapsvorming en politieke opvoeding leidt rechtstreeks naar strijd over het wezen van de democratie. Democratie moet worden geleerd. Tegelijk is het de vraag of een democratische rechtsstaat zichzelf kan blijven als zij wat zij verstaat onder democratische waarden op gaat leggen aan burgers.¹³ Is de rol van de overheid in dezen al omstrede, dat geldt te meer wanneer politieke stromingen strijd leveren over de vraag of en hoe ze aan vorming mogen doen van hun achterban of van mensen daarbuiten. Burgerschapsvorming gaat stevast gepaard met huiver voor groepen met een andere levensbeschouwing of politieke voorkeur. Deze problematiek geeft het belang van historisch onderzoek naar cultuurpolitieke discussies over burgerschap en democratie aan voor het huidige debat, onder andere rondom de ruimte voor minderheden als moslims en gereformeerden voor hun eigen invulling van democratie.

Dit boek gaat over praktijken van politieke opvoeding die discussies oproepen over democratie. Het richt zich daarbij vooral op pleidooien voor burgerschapsvorming van politici; op activiteiten binnen jeugdbewegingen, sociale bewegingen en organisaties die aan burgerschapsvorming doen; ten slotte op burgerschapsvorming in het middelbaar onderwijs. De concentratie hierop betekent dat politieke opvoeding binnen gezin en kerk buiten beschouwing blijft.

Burgerschapsvorming kan verschillend worden aangeduid: sociaaldemocraten spraken in het interbellum over 'volksopvoeding'. De term 'staatsburgerlijke vorming' kwam in eerste instantie vooral bij katholieken in zwang. In de jaren zestig werd die term afgelost door 'burgerschapsvorming' en 'burgerschapskunde', omdat de gedachte post vatte dat deze vorming over meer ging dan klassieke 'staatsinrichting'. Daarmee werd tevens gepreludeerd op de in de jaren zestig modieuze aanduiding 'politieke vorming'. Van deze vele termen is 'burgerschapsvorming' tegenwoordig de meest gangbare. Deze lijkt het meest neutraal, maar het weer in zwang raken van 'burgerschapsvorming', in tegen-

¹³ C. Klop, *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden* (Kampen: Kok 1993) 7-8.

stelling tot 'politieke vorming', is al illustratief voor een ontwikkeling van politiek engagement in de jaren zeventig naar nadruk op constructief 'burgerschap' anno nu. Toch is omwille van de duidelijkheid in dit boek gekozen voor de aanduiding 'burgerschapsvorming'.

Onderzoek naar burgerschapsvorming is veelal benaderd vanuit de opkomst van de moderne natiestaat, de rol van de school in het creëren van eenheid onder burgers en het 'beschavingsoffensief' van verlichte elites in de negentiende en twintigste eeuw.¹⁴ In deze studie staat centraal wat burgerschapsvorming zegt over opvattingen over democratie, niet over nationale identiteit.¹⁵ Daarin spelen opvattingen over het 'nationale' soms wel een rol, maar deze zijn ondergeschikt aan het begrip van democratie. Omdat opvattingen van democratie centraal staan, komt bovendien de effectiviteit van burgerschapsvorming in dit boek niet aan de orde.¹⁶

In vergelijking tot andere landen hebben Nederlandse historici weinig aandacht besteed aan het politieke debat over burgerschapsvorming na de Tweede Wereldoorlog. Dat kan te maken hebben met het feit dat Nederland hiervoor minder nadrukkelijk herkenbare vormen kent dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten.¹⁷ Over de geschiedenis van bijvoorbeeld het schoolvak maat-

schappijleer is niet veel gepubliceerd.¹⁸ Duitse studies over de geschiedenis van politieke vorming bieden daarom inspiratie. In West-Duitsland zijn het vak van Politische Bildung en de historiografie ervan sinds de jaren vijftig veel sterker ontwikkeld.¹⁹ De Britse en Amerikaanse historiografie van 'citizenship education' en de verhouding met democratie is eveneens verder ontwikkeld.²⁰ De historicus J.C. Kennedy heeft aanzetten gegeven voor een dergelijke cultuurhistorische studie van opvoeding van burgers.²¹ Een geschiedenis van democratie en burgerschapsvorming begeeft zich op het historische onderzoeksgebied van politieke cultuur.²² Dit boek gaat daarbij uit van het politieke in de cultuur en dan vooral de civil society van jeugdbewegingen, politieke partijen en sociale bewegingen.²³

1.1. Burgerschapsvorming en omstreden democratie

Burgerschapsvorming biedt een ideaal uitgangspunt om een geschiedenis van de Nederlandse democratie in de twintigste eeuw te schrijven van de bevrijding tot de jaren tachtig. Ten eerste dwingt politieke opvoeding historische actoren tot explicitering van democratische idealen. Wie politieke idealen wil overdragen op anderen, moet deze benoemen en dwingt tegenstanders tot verklaring van hun opvattingen over democratie. Debatten rond burgerschapsvorming in

14 R. Dekker (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren 2006) inleiding, 8; P. Selden, 'Tot lering en vermaak. De ontwikkeling van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen in Nederland tussen 1850 en 1920', *Leidschrift: Historisch Tijdschrift* 20 (2005) 2: 59-72; D. Heater, *A history of education for citizenship* (Routledge 2004) 74-75. I. de Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in J. Kloek & K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam University Press 2002) 231-277.

15 Bijvoorbeeld Van Ginkels onderzoek naar naoorlogse vertogen over nationale eigenheid. R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag: SDU 1999) 2.

16 K. Wittebrood, *Politieke socialisatie in Nederland: een onderzoek naar de verwerving en ontwikkeling van politieke houdingen van havo- en vwo-leerlingen* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen 1995) 5.

17 Politieke scholing is binnen met name de sociaaldemocratie wel bestudeerd. L. Hartveld & F. de Jong Edz., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC: 1918-1940, 1945-1959* (Amsterdam: Van Gennep, IISG 1982); J. Meilof, *Een wereld licht en vrij: het culturele werk van de AJC (1923-2004)* (Amsterdam: IISG 1999); Politieke vorming komt soms zijdelings ter sprake in literatuur over sociaal-cultureel werk: H. Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa: een geschiedenis van de volwasseneneducatie in Nederland* (Meppel: Boom 1981) 94-117, daar 95. Aan organisaties op het gebied van politiek vormingswerk is voornamelijk in de vorm van een incidentele afstudeerscriptie aandacht besteed, bv. E. Rensman, *De Anne Frankstichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (Utrechtse Historische Cahiers 16, 1995) 18; M.T. de Vries, *25 jaar Stichting Burgerschapskunde* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1990) 5-7; In een aantal sociaal-wetenschappelijke studies is het overheidsbeleid inzake politieke vorming in kaart gebracht, bijvoorbeeld D. Boonstra, *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid* (diss. VU; Alphen a/d Rijn: Samsom 1980) 11-13 en L.H.W.J. Joosten, *Politieke vorming* (Den Haag: SDU 1988) 14.

18 J.G. Toebes, *Geschiedenis: een vak apart? Het probleem van de verbinding van geschiedenis met andere mens- en maatschappijvakken - in het bijzonder maatschappijleer - in het voortgezet onderwijs van de Bondsrepubliek Duitsland, Engeland en Nederland* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen; Meppel: Krips 1981) 270-284.

19 Mambour, *Zwischen Politik und Pädagogik*, 9; W. Gagel, *Geschichte der politischen Bildung in der Bundesrepublik Deutschland 1945-1989/90* (Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften 2005) 16; W. Sander, *Politik in der Schule. Kleine Geschichte der politischen Bildung in Deutschland* (Marburg: Schüren 2010) 88-89; K.-H. Füssl, *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs, 1945-1955* (Paderborn: Schöningh 1994) 15-20; J.F. Tent, *Mission on the Rhine. Reeducation and denazification in American-occupied Germany* (Chicago University Press 1982) 2-5.

20 Groot-Brittannië: Heater, *A history of education for citizenship*, 65; D. Heater, 'The history of citizenship education', *Parliamentary Affairs* 55 (2002) 457-474; Verenigde Staten: S. Imel, 'Civic engagement in the United States: Roots and branches', in *New Directions for Adult and Continuing Education* 135 (2012) Fall, 5-13, daar 11; J.K. Williams, *Interpreting civic education in American educational thought from progressivism through multiculturalism* (diss. University of Texas 2011) 29.

21 J.C. Kennedy, *De deugden van een gidsland: burgerschap en democratie in Nederland* (Amsterdam: Bakker 2005, Inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam) 25.

22 E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom 2010) 14-15.

23 J.C. Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam: Bakker 2009) 258.

politiek, pers, onderwijs en het sociaal-culturele veld leveren zo een beeld op van het gebruik van het concept democratie in de politieke strijd: het gaat om door tijdgenoten met democratie verbonden normen en praktijken, niet om studeerkamerbeschouwingen.

Ten tweede maakt burgerschapsvorming een geschiedenis van democratie mogelijk die het verzuilde perspectief overstijgt. De bestudering van burgerschapsvorming brengt gedeelde idealen naar voren tussen liberalen, sociaal-democraten, katholieken en protestanten. Zonder in te gaan op de discussie over 'verzuiling' of 'ontzuiling' loont het de moeite om over dit perspectief heen te kijken en de democratie centraal te stellen, die dus bovendien niet volgens klassieke levensbeschouwelijke kaders hoeft te worden gezien.²⁴ Centraal staat wat historische actoren verstaan onder democratie. Verzuiling was één element in de discussies die zij daarover voerden.

Ten derde verhelderen discussies rond burgerschapsvorming en cultuurpolitiek hoe en waarom democratie omstreden is.²⁵ Dit boek is een van de resultaten van het NWO-programma Omstreden democratie, dat tussen 2007 en 2012 liep. De probleemstelling van dit programma was dat er in de eenentwintigste eeuw veel discussie is over democratie en het dus niet vanzelfsprekend is dat we weten wat democratie inhoudt. Sterker nog, eindeloze definitiestrijd lijkt inherent te zijn aan het verschijnsel democratie.²⁶

Burgerschapsvorming is een productieve invalshoek om die omstredenheid duidelijk te maken. Wanneer vorming en beïnvloeding van de eigen achterban of anderen op het spel staat, komen botsende ideeën over de invulling en overdracht van democratie naar voren. Naast de constatering dat democratie aan mensen moet worden geleerd, staat altijd de vraag *welke* visie op democratie

door *wie* over mag worden gedragen op *wie*. Bij burgerschapsvorming speelt bovendien altijd het dilemma tussen gezag en democratie. Opvoeding brengt een problematiek van hiërarchie en paternalisme met zich mee en roept steeds de vraag op hoe democratisch het is anderen tot democraat op te willen voeren. Dit dilemma moet op de een of andere manier worden opgelost.

Er bestaat een visie op Nederland als 'polderland', een consensusdemocratie waar alles in overleg wordt besloten.²⁷ Nederland kan nochtans op sociaal en politiek gebied evenzeer als een *verdeeld* land worden gezien, waar men het nooit eens is geweest over democratische principes, praktijken en instituties. Nederland is niet alleen een land van pragmatische polderaars. Wel lopen conflicten in de Nederlandse geschiedenis zelden echt uit de hand; deze is minder gewelddadig dan die van Duitsland of Frankrijk. 'Omstreden democratie' betekent dus geen constant wapengekletter, wel constant debat en botsende praktijken.

De omstredenheid van democratie stoelt gedeeltelijk op de universele aanwezigheid van het begrip in de twintigste eeuw. De positieve waardering voor het begrip sinds de Tweede Wereldoorlog heeft er toe bijgedragen dat democratie, in de woorden van de politicoloog Bernard Crick, 'everyone's mistress' is geworden.²⁸ Internationaal maakte het begrip 'democratie' tijdens de twintigste eeuw een onstuitbare opmars, sinds de Amerikanen in de Eerste Wereldoorlog de propagandaslogan 'To make the world safe for democracy' gebruikten: tijdens het interbellum was democratie, ondanks kritiek op haar werking, door grote groepen in de Nederlandse samenleving aanvaard. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de steun voor de democratie een principieel en schijnbaar onomstreden karakter, mede vanwege de tegenstelling tussen 'dictatuur' (in de vorm van totalitarisme) en 'democratie', gesymboliseerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948.²⁹ Deze omarming van democratie groeide in de periode tot de jaren zestig uit tot wat kan worden omschreven als een algemeen onbetwijfeld democratisch geloof.

Maar zoals ieder geloof draagt juist de algemeenheid ervan de voedingsbodem voor ketterijen in zich. Iedereen claimde het predicaat 'democratisch'. De

24 De discussie over verzuiling als mythe is recent aan de orde gesteld door P. van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2011) 10; J. de Beus, J.A.A. van Doorn, P. de Rooy, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam: Boom 1989/1996) 7-8.

25 De Duitse historicus R. Koselleck heeft al gewezen op het belang van concepten op het moment dat tot explicitering wordt gedwongen. R. Koselleck, inleiding in R. Koselleck, O. Brunner & W. Conze, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart: Klett-Cotta 1972) 12, 14. Anders dan de klassieke benadering van begripsgeschiedenis, die zich vooral op woordenboeken concentreerde, gaat dit proefschrift uit van een praktisch gebruik van 'democratie', waarmee het aansluit op recentere ontwikkelingen in de conceptuele geschiedenis. Zo wordt de relevantie van conceptuele geschiedenis voor politieke praktijken meer benadrukt en wordt deze minder intellectualistisch benaderd, zoals de Nederlandse school in de begripsgeschiedenis sinds een aantal jaren poogt te doen. T. Ball (red.), *Political innovation and conceptual change* (Cambridge University Press 1989) 2; P. Francois, 'De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse continentale begripsgeschiedenis', in *Revue Belge de philologie et d'histoire* 83 (2005) 4: 1175-2003, daar 1200.

26 P. de Goede, 'Omstreden democratie. Introductie', in R. Aerts & P. de Goede, *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam: Boom 2013) 8.

27 M. Prak & J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam: Bert Bakker 2013) 12.

28 B. Crick, *In defense of politics* (Harmondsworth: Penguin 1962/1981) 56. Ook bestuurskundige F. Hendriks spreekt van 'omstreden democratie' en 'democratie in meervoud', F. Hendriks, *Vitale democratie: Theorie van democratie in actie* (Amsterdam University Press 2006) 29, 31.

29 Zie o.a. P. Luyckx, 'Nederlandse katholieken en de democratie', in P. Luyckx, *Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen: SUN 2000) 248-249; D. Boscher, 'Waar is deze strijd om gestreden? De Nederlandse politieke partijen en de Nieuwe Democratie rond 1945', in R. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten: Fibula 1989) 102; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 88; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten* (Amsterdam: Mets en Schilt 2002) 212.

vraag wat democratisch was en wat die norm in moest houden, was onderdeel van het debat, geen uitgemaakte zaak. In het debat over 'democratie' stonden de dominante normen binnen de samenleving op het spel. In dit boek gaat het om de strijd tussen de dominante 'democratische' groepen over democratie en in mindere mate de omgang met wat de samenleving beschouwt als extremisme, zoals in de jaren vijftig het communisme.

Democratie is niet slechts historisch gezien omstreden, maar ook fundamenteel. Democratie is een voorbeeld van wat de filosoof Walter Gallie in 1956 *essentially contested concepts* noemde: een concept dat een weelde aan elkaar uitsluitende definities mogelijk maakt en zonder controverse nauwelijks voorstelbaar is. Dat heeft een aantal redenen. Ten eerste woedt over democratie altijd een normatieve strijd; discussies erover krijgen vrijwel direct een aspect van de wenselijkheid van het een of ander. Ten tweede is het concept democratie intern complex en kan het worden gekoppeld aan verschillende concepten, zoals vrijheid, gelijkheid en volkssoevereiniteit. Ten derde kan 'democratie' uiteenlopend worden gedefinieerd, bijvoorbeeld in de zin dat het volk zelf regeert, of dat dit een beslissende stem heeft. Ten vierde kan democratie volgens Gallie door de tijd heen op verschillende concrete doelen worden toegepast. De ontwikkeling in de institutionele inrichting van democratie sinds de oude Grieken laat dit zien. Ten slotte zijn partijen het niet eens over elkaars definitie, maar begrijpen ze toch wat de ander met haar definitie bedoelt.³⁰ Sinds Gallie hebben conceptuele historici en theoretici zoals Connolly en Freedman het idee van democratie als *essentially contested concept* bevestigd.³¹ Strijd over democratie ontstaat bovendien doordat claims op de democratie niet waar te maken zijn. De Franse politiek filosoof Claude Lefort heeft laten zien dat in de moderne democratie niemand a priori een bindende definitie kan claimen op de politieke principes waar de samenleving op rust. Dit lukt niet meer en is niet langer legitiem. Volgens Lefort eindigt de democratie op het moment dat een van de spelers het alleenrecht op duiding wel opeist. Er is geen blauwdruk voor democratie. Zij is discussie zonder eind.³²

30 W.B. Gallie, 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955 - 1956) 167-198, daar 184-187.

31 M. Freedman, *Ideologies and political theory: A conceptual approach* (Oxford: Clarendon 1996/2006) 55; W. Connolly, *The terms of political discourse* (Oxford: Martin Robertson 1974/1983) 10-12; M. Kurki, 'Democracy and conceptual contestability: Reconsidering conceptions of democracy in democracy promotion', in *International Studies Review* 12 (2010) 3: 362-386 daar 364.

32 C. Lefort, 'De vraag naar de democratie', in C. Lefort, H. van der Waal & D.A.A. Loose, *Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie* (Meppel: Boom 1992) 33-49, daar 43, 45; D.A.A. Loose, *Democratie zonder blauwdruk: de politieke filosofie van Claude Lefort* (Best: Damon 1997) 98. E. van der Zweerde, 'Mix the balance! Democracy as a paradoxical process', in J. Gijsenbergh, W. de Jong, T. Houwen, *Creative crises of democracy* (Brussel: Lang 2012) 40; Hendriks, *Vitale democratie*, 29.

Omstreden democratie betekent dat er niet zoiets is als een democratische idee die al dan niet tot volledige verwerkelijking komt en waar samenlevingen zich naartoe of vanaf bewegen. Een dergelijke benadering leidt al gauw tot finalisme, wanneer een laat twintigste-eeuws model van liberale democratie als norm wordt genomen. Dat is echter weinig vruchtbaar om een beeld te krijgen van de historische eigenheid van andere tijdvakken.³³ Het feit dat eerdere periodes een andere verhouding kenden tussen individuen en groepen dan die in de eenentwintigste-eeuwse liberale, 'geëmancipeerde' samenleving, maakt die eerdere opvattingen niet per se 'ondemocratisch'. Het heeft niet veel zin om vanuit een perspectief van ontzuiling sinds de jaren zestig het politieke bestel vóór die 'democratisering' als ondemocratisch af te schilderen.

Door ruimte te bieden voor de verschillende opvattingen over democratie en burgerschap die er zijn geweest, komt de rijkdom van het democratische debat naar voren. Als actoren zelf aan het woord komen, wordt een hermeneutische inleving mogelijk, die wordt uitgesloten wanneer a priori een normatief oordeel wordt uitgesproken.³⁴ Dat is een andere benadering dan die van bijvoorbeeld Geoff Eley, die zijn geschiedenis van democratie beschrijft als een linkse strijd voor een sociale democratie.³⁵ Dit boek gaat evenmin, zoals Amy Gutmann en Eamon Callan, uit van een normatieve theorie over democratisch opvoeden.³⁶ Ook probeert het beide benaderingen niet te combineren, zoals bijvoorbeeld de politiek theoretici David Held, John Keane en Giovanni Sartori doen. Zij erkennen de omstredenheid van democratie maar willen er toch een normatief oordeel over geven.³⁷ De historicus loopt met voornoemde benaderingen het risico al te waardegebonden te worden, wat kan leiden tot simplificatie van het democratisch debat tot een strijd tussen democratische *good guys* en ondemocratische *bad guys*. Er ontstaat bovendien een gelaagder beeld van democratie als historisch fenomeen wanneer naast normen van inclusiviteit, de uitsluitende en repressieve aspecten van vormen van democratie aan de orde komen.³⁸

33 T. Buchanan & M. Conway, 'The politics of democracy in twentieth-century Europe: Introduction', *European History Quarterly* 32 (2002) 1: 7-12, daar 7.

34 P. Rosanvallon, 'Towards a philosophical history of the political', in Iain Hampshire-Monk (red.), *History of political thought in national context* (Cambridge University Press 2001) 189-203, daar 195.

35 G. Eley, *Forging democracy. The history of the left in Europe 1850-2000* (Oxford University Press 2002) 3.

36 A. Gutmann, *Democratic education* (Princeton University Press 1987/1999) xii; E. Callan, *Creating citizens. Political education and liberal democracy* (Oxford: Clarendon 1997) 1-11.

37 D. Held, *Models of Democracy* (Cambridge: Polity 1987/2006) ix-x. J. Keane, *The Life and Death of Democracy* (London: Pocket Books 2010/2009) xv. G. Sartori, *Democratic Theory* (Westport: Greenwood 1962) 5: 'Wrong ideas about democracy make a democracy go wrong'.

38 C. Mouffe, *The democratic paradox* (New York: Verso 2000) 11, spreekt zelfs van the impossibility of constituting a form of social objectivity which would not be grounded on an originary exclusion'.

Interessanter dan normatieve benaderingen is dus onderzoek naar botsende opvattingen over democratische normen. Dat levert een rijker beeld op van de politieke strijd, waarin democratische principes tegen elkaar moeten worden afgewogen. Dit proefschrift staat in een onderzoekslijn die uitgaat van een dergelijke gecontextualiseerde, *contested* benadering van democratie.³⁹ Dit proefschrift sluit zich van daaruit aan bij de toegenomen belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse democratie in de laatste twintig jaar.⁴⁰ Historici als Pierre Rosanvallon en Martin Conway benadrukken de interactie tussen actoren, instituties en gebeurtenissen in een politieke cultuur waarin steeds ambivalent is wat onder democratie verstaan wordt. Concepties van democratie zijn niet tijdloos en onveranderlijk, hedendaagse categorieën moeten niet worden teruggeprojecteerd.⁴¹ Rosanvallon laat bijvoorbeeld zien dat de electorale, vertegenwoordigende democratie naast die van de *société civile* staat, die door controle op de macht tegenwicht geeft in de vorm van 'contrademocratie'.⁴²

De naar voren gebrachte politieke idealen in discussies over burgerschap geven een beeld van omstreden democratie. Democratische dilemma's rond de vraag wie het recht heeft wie te onderwijzen en rond gezag versus autonomie van mensen, worden zo blootgelegd. Deze invalshoek maakt het mogelijk verzuiling als element in praktijken van democratie te benaderen. Omstreden democratie wil zeggen dat vanuit een open, gecontextualiseerde benadering wordt gekeken naar politieke strijd in naoorlogs Nederland, waaruit verschillende opvattingen en praktijken van democratie naar voren komen.

1.2. Repertoires van democratie

Publieke debatten en praktijken van burgerschapsvorming worden in dit boek geanalyseerd met behulp van democratische 'repertoires'. Dit instrument vindt ingang in de geesteswetenschappen sinds de politicoloog Charles Tilly het op de kaart heeft gezet.⁴³

39 M. Mazower, *Dark continent. Europe's twentieth century* (London: Penguin 1998) 291; J-W. Müller, *Contesting democracy. Political ideas in twentieth century Europe* (Yale University Press 2011) 4-6.

40 H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam: Bakker 2010) 10-12; Kennedy, *De deugden van een gidsland*; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 83-134. De bundel R. Aerts & P. de Goede (red.), *Omstreden democratie* is hiervan de neerslag.

41 Buchanan & Conway, 'The politics of democracy in twentieth-century Europe', 7.

42 P. Rosanvallon, *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance* (Paris: Seuil 2005) 19-24.

43 F. Hendriks, *Democratie onder druk. De uitdaging van de stemmingendemocratie* (Amsterdam: Van Gennep 2012) 241; 247. C. Tilly, *Regimes and Repertoires* (University of Chicago Press 2006) viii; H. Righart & N. Pas, *De wereldwijde jaren zestig Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht 2004) 174; S. Hellemans & M. Hooghe, 'Veel volk,

Een dergelijk repertoire kan onder andere bestaan uit een bepaald type demonstraties, symboliek en retoriek. Repertoires zijn clusters van ideeën, praktijken en stijlelementen met betrekking tot politiek die in de politieke strijd worden ingezet en daarin vaak worden uitgevonden. In dit boek worden de uit de bronnen naar voren gekomen clusters getypeerd met behulp van sleutelconcepten, zoals saamhorigheid, disciplineren, of politisering. Politieke repertoires worden geconstrueerd rond aan elkaar gerelateerde praktijken en opvattingen, bij elkaar gehouden door een abstracte opvatting van democratie. Tijdgenoten herkennen de coherentie in deze repertoires: ze koppelen een bepaalde praktijk aan een idee van democratie. Een politiek repertoire roept tegenspraak en weerstand op en is als zodanig omstreden.

Het instrument van repertoires heeft een aantal voordelen voor de historicus.⁴⁴ Allereerst hebben repertoires een historiografische meerwaarde. De constructie van repertoires maakt het mogelijk een differentiatie aan te brengen op basis van interpretaties van democratie die binnen verschillende stromingen kunnen voorkomen, in plaats van vanuit verzuilde kaders naar de Nederlandse geschiedenis te kijken.⁴⁵ Polaire tegenstellingen zoals die tussen progressief en conservatief, kunnen worden overstegen door concentratie op repertoires van democratie, die bovendien niet normatief worden benaderd.

Ten tweede hoeft door het gebruik van 'repertoires' geen scheiding gemaakt te worden tussen 'idee' en 'praktijk'. Opvattingen over democratie en politieke actievormen vormen een coherent geheel. Repertoires zijn meer dan 'discoursen' in de gebruikelijke zin van die term. Ze zijn niet beperkt tot het spreken over democratie, maar hebben betrekking op vormen en praktijken.⁴⁶ 'Repertoire' is een helder en op praktijken gericht begrip, dat meer ruimte biedt voor 'agency' van actoren. Repertoires van democratie beschrijven discursieve strategieën, praktijken en symbolen waarmee binnen de publieke ruimte claims kracht worden bijgezet. Er zijn ideologische elementen in te ontwaren, maar de praktijken staan voorop.

Een derde voordeel van 'repertoires' is dat dit instrument recht doet aan het feit dat de werkelijkheid niet in een statisch model kan worden gevangen en

niet zoveel macht. Nieuwe sociale bewegingen en de transformatie van de Belgische politiek', in S. Hellemans & M. Hooghe (red.), *Van "Mei '68" tot "Hand in hand": nieuwe sociale bewegingen in België, 1965-1995* (Apeldoorn: Garant 1995) 9-29, daar 24; S.H. Barnes & M. Kaase, *Political action. Mass participation in five western democracies* (London: Sage 1979) 39.

44 C. Tilly, 'Contentious repertoires in Great Britain 1758-1834', in *Social Science History* 17 (1993) 253-280, daar 264.

45 Ik sluit me dus ook aan bij Van Dam, *Staat van verzuiling*, 9.

46 Weliswaar kan de notie 'discours' ook op deze meer omvattende manier worden opgevat, maar over het algemeen wordt die term vooral gebruikt voor manieren van spreken. Het leidt bovendien tot conceptuele inflatie als 'discours' zo breed wordt opgevat.

tegelijk coherentie in de analyse houdt. Repertoires weerspiegelen het dynamische karakter van het historische proces, zonder dat de historicus probeert dit in een model te bevriezen. Door dit instrument kunnen door de tijdgenoten zelf geconstrueerde en verdedigde scheidslijnen en modellen, zoals de 'zuilen', worden overstegen.

Hoe moet dit instrument worden ingezet? Een repertoire is een analytisch instrument waarmee de historicus orde en coherentie aanbrengt in het handelen van historische actoren. Repertoires zijn niet noodzakelijk in conflict met elkaar, maar er bestaan spanningen tussen die tot conflict leiden. Het ene repertoire komt op in reactie op de dominantie van het andere. Dat betekent niet dat de andere repertoires 'verdwijnen', wel dat ze minder dominant zijn.

Veelal wordt de notie van repertoires betrokken op praktijken van verzet en protest. Doordat 'repertoires' vooral zijn toegepast op sociale bewegingen, heeft de focus altijd gelegen op directe populaire actie, uitdaging van de gevestigde macht, rebellie of revolutie.⁴⁷ Voorbeelden daarvan waren de negentiende-eeuwse beweging tegen de slavernij en nieuwe sociale bewegingen vanaf de jaren zestig. Het ging Tilly vooral om 'claim-making performances' van gewone mensen.⁴⁸ Een protestrepertoire, bestaande uit actievormen zoals sit-down-demonstraties, bezettingen, petitie of het dragen van uiterlijke tekenen, wordt dan uitgevonden en overgedragen in een conflictsituatie. Repertoires zijn dan altijd gericht tegen dominante en autoritaire politiek-culturele codes. Repertoires zijn in deze zin toegepast in de Nederlandse historiografie, onder andere met betrekking tot de homobeweging.⁴⁹ Tilly's focus op verzet bracht met zich mee dat zijn benadering normatief was. Volgens Tilly brachten sociale bewegingen met hun repertoire democratie naderbij.⁵⁰

In dit boek worden repertoires op een nieuwe manier ingezet ten opzichte van bijvoorbeeld Tilly. Er komen weliswaar repertoires in voor waarin kritiek ten opzichte van autoriteiten een grote rol speelt, in het bijzonder tijdens de jaren zestig, echter zonder de normatieve insteek over te nemen. Tilly's visie op democratisering wordt zo in feite gehistoriseerd als een specifiek repertoire van democratie.

De typering van repertoires met behulp van sleutelconcepten is evenzo nieuw. Tilly's repertoires worden alleen bij elkaar gehouden door de actoren,

47 Zoals in M. van der Klein & S. Wieringa (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland 1965-2005* (Amsterdam: Aksant 2006) 12; V. Taylor & N. van Dyke, 'Get up stand up. Tactical repertoires of social movements', in D.A. Snow (red.), *The Blackwell Companion to social movements* (Oxford: Blackwell 2004) 262-293, daar 272.

48 C. Tilly, *Regimes and Repertoires*, viii; 30-59.

49 Van der Klein & Wieringa, *Alles kon anders*, inleiding: 12.

50 C. Tilly, *Democracy* (Cambridge University Press 2007) 1-24.

niet door een samenbindend concept. Bij de opsporing van repertoires in dit proefschrift is echter onder andere gebruik gemaakt van conceptuele geschiedenis.⁵¹ Daarbij is in de onderzochte publieke debatten gelet op uitspraken over praktijken die tijdgenoten met democratie associeerden of die zij als ondemocratisch zagen.⁵² Het spreken over democratie in een context van concrete politieke strijd kan worden opgevat als politieke handeling en onderdeel van politieke repertoires. Daarbij is uitgegaan van het woord democratie, niet van een lijst van verwante begrippen. De empirische kern van dit boek wordt gevormd door het gebruik van 'democratie' in debatten over concrete strijdpunten rond praktijken van burgerschapsvorming en democratisering. Discours en praktijk worden zo nadrukkelijk met elkaar verbonden; een conceptuele geschiedenis van politieke begrippen als 'democratie' of 'burgerschap' moet zich altijd op de praktische context van die begrippen betrekking hebben.

Dit proefschrift laat bovendien zien dat democratische repertoires niet beperkt hoeven te worden tot actoren buiten de gevestigde politieke macht die zich tegen dominante codes verzetten en bouwt wat dat betreft voort op wat M. Hajer voor de bestuurskunde heeft geëxploreerd als 'repertoires of governing'.⁵³ Binnen het politieke establishment zijn botsende repertoires te onderscheiden, die strijdige opvattingen over bestuur vertegenwoordigen. Een establishmentrepertoire kan worden gebruikt om verzet de kop in te drukken, met behulp van bijvoorbeeld persbreidel en een avondklok; het kan daarnaast draaien om decentralisatie van bestuur of bottom-up participatie. De legitimatie van de macht in parlementaire democratieën kan evenzo met behulp van repertoires worden geanalyseerd: de rituelen van het parlementaire jaar en procedures voor het aannemen van wetten zijn manieren waarop een parlementair systeem een coherent 'repertoire' van politieke praktijken ontwikkelt.⁵⁴ In dit proefschrift

51 Een bekend onderscheid in de begripsgeschiedenis is dat tussen onderzoek naar een bepaald woord en het gebruik ervan (semasiologie) en onderzoek naar een veld van gerelateerde begrippen (onomasiologie). Dit gaat terug op een oud lexicologisch onderscheid, D. Geeraerts (red.), *The structure of lexical variation. Meaning, naming and context* (Den Haag: Mouton De Gruyter 1994) 5. L. Lipka, *English lexicology: Lexical structure, word semantics & word formation* (Tübingen: Günter Narr 2002) x.

52 Historici hebben zich tot dusver terughoudend opgesteld ten aanzien van een conceptuele geschiedenis van democratie in Nederland in deze periode. Een klassiek werk is J. van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland* (diss. Rijksuniversiteit Utrecht, Den Haag: Van Stockum 1948) 4. Sindsdien zijn er geen systematische studies meer verschenen over de ontwikkeling van het concept democratie in Nederland.

53 M. Hajer, *Authoritative Governance. Policy-making in the Age of Mediatization* (Oxford University Press 2009) 23; 177-179.

54 Wat dat betreft kunnen ook de door Te Velde gethematiseerde 'tradities' met behulp van repertoires worden onderzocht, Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 10-11. Ook 'tradities' zijn volgens hem een voorbeeld van de problematiek van bewuste of onbewuste overdracht.

wordt de notie repertoire dus breder getrokken door zowel populaire collectieve actie als repertoires van het establishment in te sluiten. De bestaande orde moet altijd worden voortgezet en gelegitimeerd in het heden.⁵⁵ Repertoires hoeven evenwel niet per se voor te komen bij establishment of protestgroepen. In recent onderzoek naar sociale bewegingen is er bijvoorbeeld op gewezen dat de vredesbeweging zowel steun had binnen als buiten het establishment en dat het door die beweging benutte repertoire dus niet bij een van die categorieën in te delen valt.⁵⁶

In dit boek zijn repertoires opgespoord aan de hand van burgerschapsvorming. Dat is een integraal onderdeel van democratische repertoires, onder andere omdat in repertoires een leerproces te onderscheiden valt: mensen dragen opvattingen, routines en strijdmiddelen op elkaar over.⁵⁷ Een van de doelen van protestbewegingen is 'empowerment', het aankweken van zelfbewustzijn. Binnen establishmentrepertoires speelt burgerschapsvorming evenzeer een belangrijke rol, bijvoorbeeld in de manier waarop onderwijs door moderne Europese natiestaten is ingezet voor de bevordering van politieke eenheid.⁵⁸ Ten tweede is burgerschapsvorming wezenlijk voor repertoires, omdat in democratieën de publieke opinie en instemming van de bevolking cruciaal zijn voor het doorzetten van politieke claims. Voorlichting, vorming en propaganda zijn wezenlijk voor de democratische strijd.

Criterium voor de beoordeling van de repertoirebenadering is de mate waarin zij in staat is om verheldering aan te brengen in de veelvormige manier waarop tijdgenoten spreken over democratie en de praktijken die deze ermee associëren. Productiviteit is een belangrijk criterium voor dergelijke historische constructies; daarnaast kan zij worden getoetst aan het criterium van coherentie. Zien tijdgenoten inderdaad het verband tussen bepaalde praktijken en opvattingen? Kan die worden geschaard onder het gekozen sleutelconcept? Dit boek schetst een gelaagd beeld van democratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Centraal staan de democratische dilemma's die naar voren komen in de debatten over burgerschapsvorming. Met het instrument van repertoires worden verschillende varianten getoond van democratie in naoorlogs Nederland. In de conclusie wordt bezien wat deze repertoirebenadering uiteindelijk oplevert.

55 N. Beyens, *Overgangspolitik. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2009) 14.

56 L. van Molle, 'Oud en nieuw in één. De vredesbeweging als atypische nieuwe sociale beweging', *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 3: 399-419, 400.

57 C. Tilly, 'Contentious repertoires in Great Britain 1758-1834', 264.

58 Sander, *Politik in der Schule*, 41; Heater, 'The history of citizenship education', 464.

In verband met burgerschapsvorming en democratie spelen er drie problemen. Eerste probleem is het dilemma tussen de gepercipieerde noodzaak van burgerschapsvorming en huiver ervoor. Wat de een ziet als emancipatie, ziet de ander als disciplineren of indoctrinatie. Dat leidt tot de vraag wie gerechtigd is om aan burgerschapsvorming te doen. Is dat de staat, of zijn dat gemeenschappen of sociale bewegingen? Aspect daarvan is de 'paternalismeparadox', waar C. Klop, J.W. Duyvendak en I. De Haan op hebben gewezen: de vraag hoe democratisch het is mensen tot democraten te willen maken.⁵⁹ Die paradox komt in de periode van de jaren veertig tot de jaren tachtig op een aantal momenten terug.⁶⁰ Elites die politiek onderwijs noodzakelijk achten roepen argwaan op.

Tweede probleem is de rol van percepties van crisis in pleidooien voor burgerschapsvorming. Crick stelt dat regeringen veelal pas aan burgerschapseducatie beginnen als ze menen dat er dingen mis gaan in de samenleving, niet omdat ze politieke voorlichting een goed recht vinden van burgers.⁶¹ Wat is de functie van crisidenken met betrekking tot burgerschapsvorming en democratie?

Derde probleem is dat van idealen en verwachtingen ten aanzien van burgers in de democratie. Hoe betrokken en actief zouden deze moeten zijn? Hoe moeten zij democratisch burgerschap vormgeven? De ontwikkeling van de verschillende repertoires wordt met deze drie problemen verbonden.

Vijf repertoires

Uit de activiteiten en uitspraken van actoren in de wereld van politiek, onderwijs en journalistiek zijn in de periode 1945 tot circa 1985 vijf repertoires afgeleid. Aan de samenhangende opvatting van democratie die daaruit naar voren komt, is steeds een kernachtige typering gegeven.

Allereerst is er het repertoire van *diversiteit*. Dit ontwikkelde zich vanuit de schoolstrijd van de negentiende eeuw. Het diversiteitsrepertoire gaat uit van democratie als een evenredige verdeling van rechten over groepen in de samenleving en ruimte voor verschillende levensbeschouwingen en politieke overtuigingen. Het komt voort uit de overtuiging dat pluriformiteit een kernwaarde is in een democratie. Verschillende groepen hebben het recht op de articulatie van hun eigen waarden in levensbeschouwelijk onderwijs, omroepen en politieke partijen. Het primaat in dit repertoire ligt bij het particulier initiatief.

59 I. de Haan en J.W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat: het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS), 1952-2002* (Zutphen: Walburg Pers 2002) 107; Klop, *De cultuurpolitieke paradox*, 7-8.

60 Volgens Gutmann is deze vraag zelfs de centrale vraag van de politieke theorie van de opvoeding. Gutmann, *Democratic Education*, x.

61 B. Crick, 'The presuppositions of citizenship education', in *Journal of Philosophy of Education* 33 (1999) 3: 337-352, daar 338.

Staatsinmenging is taboe, omdat zij leidt tot ongeoorloofde inperking van diversiteit en uniformisering. Vrije partijvorming en een vrije openbaarheid is van groot belang. De openbare ruimte moet zoveel mogelijk neutraal zijn ten opzichte van de verscheidenheid in de samenleving; het openbaar onderwijs moet daarom eveneens in het teken staan van respectvolle neutraliteit.

In reactie op dit diversiteitsrepertoire ontwikkelt zich tijdens de twintigste eeuw een repertoire van *saamhorigheid*. Dit staat in het teken van eenheid in verscheidenheid en overstijging van particularisme in een gedeeld nationaal democratisch ethos. De verbroekeling van de 'hokjes- en schotjesgeest' in de verzuiling wordt vanuit een ethiek van democratische *saamhorigheid*, onder andere door de zogenaamde doorbraakbeweging na de Tweede Wereldoorlog, afgekeurd. In dit repertoire speelt de 'personalistische' filosofie, die uitgaat van de ontwikkeling van individuen tot personen binnen een op openheid naar andersdenkenden gebaseerde democratische gemeenschap, een grote rol. Het *saamhorigheidsrepertoire* stelt het 'nationale', de bevordering van democratische eenheid, tegenover particulier initiatief. Hierbij past afkeer van confessionele partijvorming, verzuilde omroepen en bijzonder onderwijs. Het openbaar onderwijs dient in het teken te worden gesteld van nationaal-christelijke burgerschapsvorming. Internationaal geldt hetzelfde: internationale samenwerking in bijvoorbeeld Europees federalisme en een afkeer van nationalisme ligt in de lijn van het *saamhorigheidsrepertoire*. Tijdens de wederopbouw komt het *saamhorigheidsrepertoire* naar voren in gemeenschapsbevorderende rituelen rondom het koningshuis, zangbundels, bevrijdingsdagen en stadionspelen.

Tijdens de wederopbouw staan *saamhorigheid* en diversiteit tegenover elkaar. Daarnaast speelt in die fase een repertoire van *disciplineren* een grote rol, dat in het teken staat van een ordelijke representatieve democratie, waarin burgers de politiek grotendeels overlaten aan politici, die in een competitie om de macht verweekeld zijn; in een democratie is het 'de besten voor'. Elementen die een ordelijk proces verstoren, zoals communisten, worden uitgesloten. Burgers gelden als manipuleerbaar. Participatie in demonstraties of stakingen wordt beperkt. Burgerschapsvorming is er vooral op gericht burgers te overtuigen van de noodzaak van deze ordelijke representatieve democratie.

Vanaf de jaren zestig worden deze drie repertoires uitgedaagd door een opkomend *libertair* repertoire, dat in het teken staat van gezagskritiek en individuele ontplooiing. Een samenleving is volgens dit repertoire democratischer naarmate er meer ruimte is voor individuen om zich onbelemmerd door gezagsstructuren en groepsdiversiteit te ontplooien. Burgerlijke vrijheden, zoals die van meningsuiting en demonstratie, mogen volgens dit repertoire niet worden beperkt. Individuele mensen moeten inspraak krijgen als zij dit willen, ruimte krijgen om non-conformistisch gedrag te vertonen, en controle uit kunnen oefenen op autoriteiten.

Uit het liberale repertoire ontstaat aan het einde van de jaren zestig een repertoire van *politiseren*. Dit gaat verder dan gezagskritiek en individuele ontplooiing, die in het kader worden geplaatst van fundamentele maatschappelijke verandering, 'democratisering' en politieke strijd in alle maatschappelijke domeinen. Onder andere vanuit de studentenbeweging ontwikkelt zich een conceptie van democratie waarin representatieve democratie terzijde wordt geschoven en vervangen door democratie als gezamenlijke actie ten opzichte van autoriteiten, onder andere met behulp van burgerlijke ongehoorzaamheid, zoals tijdens de Maagdenhuisbezetting in 1969. Dit repertoire gaat uit van volledig egalitaire participatie, waartoe burgers door politieke vorming en bewustwording moeten worden aangezet.

In figuur 1 zijn de repertoires schematisch weergegeven. Naast de periode waarin dit repertoire dominant was, is de kernopvatting van democratie in elk repertoire weergegeven, evenals het centrale contraconcept: datgene wat in een bepaald repertoire wordt beschouwd als ondemocratisch of democratisch onwenselijk. Daarnaast zijn de praktijken en de visie op burgerschapsvorming neergezet die volgens de dragers of representanten van de repertoires verband houden met deze opvatting.

De repertoires worden onderscheiden om spanningen te analyseren in het publieke debat. Dat wil niet zeggen dat ze elkaar volledig uitsluiten. Actoren worden niet per se ingedeeld in één statisch repertoire. Meerwaarde van de repertoirebenadering is nu juist te laten zien dat verschillende repertoires bij dezelfde actoren terug kunnen komen.

1.3. De opbouw van het boek

In hoofdstuk twee wordt het debat over democratie en burgerschapsvorming na de bevrijding geëxploreerd aan de hand van de repertoires van diversiteit, *saamhorigheid* en *disciplineren*. Na de bevrijding kwam de roep om burgerschapsvorming naar voren bij intellectuelen en bestuurders die een crisis van de democratie zagen, die zou worden veroorzaakt door het ontstaan van een massamens in de grote steden en de morele schok van de bezetting. De Nederlandse Volksbeweging wilde een programma van burgerschapsvorming in het kader van een grootschalige 'actieve' cultuurpolitiek, gekarakteriseerd door overstijging van nationale verdeeldheid; zij stond niet, zoals vaak is beweerd, in het teken van nationalisme.⁶² Ondanks de mislukking van de grote

⁶² Hier biedt het hoofdstuk een nieuw perspectief t.o.v. J. Poortstra, 'Jeugd en zedelijkheid na de oorlog', in H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam: SUA 1987) 29-46, daar 43 en Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 188.

Repertoire	Opvatting democratie	Praktijken	Burgerschapsvorming
Diversiteits-repertoire, Ca. 1917-	Pluriformiteit politieke gemeenschappen. <u>Contraconcept:</u> uniformiteit	Vrije pers, bijzonder onderwijs, pluraal omroepbestel, evenredige vertegenwoordiging, Particulier initiatief	Neutrale, respectvolle houding ten opzichte van verscheidenheid van visies; vorming tot integratie in eigen politieke gemeenschap
Saamhorigheids-repertoire, Ca. 1945-	Nationale gemeenschap. <u>Contraconcept:</u> verdeeldheid	Nationale organisaties, Sterke regering, internationale samenwerking, Burgerdagen, tentoonstellingen, stadionspelen,	Ethiek van openheid, samenwerking; vorming tot integratie in nationale gemeenschap; vrijheid en gezag; actieve overheidsrol
Disciplinerings-repertoire, Ca. 1917-1966	Competitie tussen elites. <u>Contraconcept:</u> Wanorde	Restricties participatie, uitsluiting extremisme, meritocratie, consensusmodel	Burgerschapsvorming minder aandacht, daarin nadruk op ordelijke participatie via georganiseerde kanalen
Libertair repertoire, Ca. 1965-	Ontplooiing individu. <u>Contraconcept:</u> Paternalisme	Vrijheid meningsuiting en demonstratie, Verzet tegen autoritaire verhoudingen	Mondigheid burgers verondersteld, burgerschapsvorming minder aandacht
Politiserings-repertoire, Ca. 1969-1982	Radicale medezeggen-schap. <u>Contraconcept:</u> Dialogoog	One man one vote, actie voeren, contestatie, zelfontplooiing door structurele maatschappijverandering	Vorming tot actie, burgerschapsvorming contra het politieke systeem; democratie leren <i>doen</i> .

Tabel 1.1 Repertoires van democratie in Nederland, 1945-1985

doelstellingen van de doorbraak bleef dit saamhorigheidsrepertoire tot de jaren zestig sociaal-pedagogisch gezien van groot belang; het bleef zichtbaar in nationale rituelen en tentoonstellingen, rond het koningshuis en bij acties van de Nederlandse Jeugdgemeenschap.

In de strijd rond de doorbraak kwam het eerste fundamentele naoorlogse debat in Nederland over democratie naar voren. In plaats van het uit Sint-Michielsgestel voortgekomen vernieuwingsstreven op zijn democratische merites te beoordelen⁶³ wordt de discussie over de doorbraak geanalyseerd als een strijd tussen repertoires. In dit debat kwam de nadruk in het diversiteitsrepertoire op vrije openbaarheid naar voren, evenals de angst daarin voor staatsburgerlijke vorming door de overheid, die werd gebrandmerkt als ‘staatspedagogiek’. Het diversiteitsrepertoire is herkenbaar bij zowel confessionelen als bij liberale en socialistische doorbraaksceptici. Zij wilden burgerschapsvorming bij het particulier initiatief houden; de nationale doorbraakplannen raakten zo de zenuw van een levensbeschouwelijk verdeelde samenleving.

De repertoires van saamhorigheid en diversiteit kunnen niet tot dat van disciplineren worden gereduceerd.⁶⁴ Democratie was voor de volksopvoeders een ideaal, niet slechts een nuttig middel om leiders te selecteren. De latere reputatie van het saamhorigheidsrepertoire als ‘harmoniemodel’ versluiert dat het juist vanwege zijn internationalistische, personalistisch-humanistische inslag tot conflict leidde. De dragers van het diversiteitsrepertoire vonden uitsluiting van antidemocratische elementen ter bescherming van de democratie soms bedreigend voor verdraagzaamheid en pluraliteit. Ze riepen daarom op tot tolerantie jegens communisten of in het geval van de antirevolutionairen tot vervolging op grond van iets anders dan ‘de democratie’.

Na 1946 ontstond consensus over de noodzaak van arbeidsvrede voor de wederopbouw. De periode tot de jaren zestig is veelal bekeken in het licht daarvan. Door het naar elkaar toe groeien van politieke gemeenschappen zouden verschillen van hun scherpe kanten zijn ontdaan.⁶⁵ Door de politicologen Hans Daalder (1964) en Arend Lijphart (1968) is een beeld van een lijdelijke pacificatiedemocratie ontstaan.⁶⁶ Lange tijd is democratie in de jaren vijftig hierdoor gereduceerd tot een spel van elites met een timide achterban en is het

63 M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff 1979) 8; 195; Kennedy spreekt van ‘democraten die de democratie wantrouwen’, J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam: Boom 1995) 28.

64 R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 189; H. de Liagre Böhl, ‘Zedeloosheidsbestrijding in 1945’, in Galesloot & Schrevel, *In fatsoen hersteld*, 23.

65 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 230.

66 H. Daalder, ‘Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek’, in H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten* (Amsterdam: Bert Bakker 1995) 11-39, daar 11; M. Fennema, *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie* (Amsterdam: Spinhuis 2001) 285.

beeld ontstaan van een periode waarin er weinig debat over democratie zou zijn geweest.⁶⁷

Hoofdstuk drie laat zien dat er Nederland in de jaren vijftig wel degelijk strijd was over de democratie.⁶⁸ Ideologische conflicten waren fel, met name rond thema's die verband hielden met verdraagzaamheid en diversiteit, zoals het processie- en crematieverbod, zielzorg voor dienstplichtigen en de controverse rond het bisschoppelijk Mandement in 1954. Ondanks de mislukking van de doorbraak ging de strijd over de legitimiteit van het bestel door. Tijdgenoten zagen de verdraagzaamheidsdiscussie in het perspectief van verzuiling.⁶⁹ Het verdraagzaamheidsdebat toont het eigen karakter van de jaren vijftig en wordt aan de hand van het saamhorigheidsrepertoire geanalyseerd, waarin het ging om dialoog met andersdenkenden en de wil om een nationale gemeenschap te vormen; daartegenover staat wederom het diversiteitsrepertoire, waarin juist ruimte voor pluriformiteit en voor van de meerderheid afwijkende normen centraal staat. Het verdraagzaamheidsdebat maakt inzichtelijk hoe juist in de jaren vijftig strijd werd geleverd over democratische normen, vooral ten aanzien van de rechten die gemeenschappen konden doen gelden over individuen; in de ruimte voor persoonlijke keuze werkte het personalisme door. Daarnaast speelde de tolerantie van gemeenschappen voor andersdenkenden een rol. In veel opzichten zijn hier de democratische normen voor het 'moderne' Nederland ontstaan.⁷⁰

Aan de hand van de ontwikkeling van burgerschapsvorming in katholieke en sociaaldemocratische jeugdbewegingen toont hoofdstuk drie hoe zich een consensus ontwikkelde over democratische normen, pluralistische principes en verdraagzaamheid. In de controverse rond het Mandement in 1954 bleek de afnemende tolerantie voor concepties van democratie die niet van volledige persoonlijke keuzevrijheid uitgingen; dit werd vanaf toen de enig legitieme basis van democratie.

67 Bv. J.C.H. Blom (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn: HB 2001/2002) 360; J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen a/d Rijn: Samsom 1974) 24; H. Righart, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam: Arbeiderspers 1995) 32-45; Fennema, *De moderne democratie*, 289. H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', in Aerts & De Rooy, *Land van kleine gebaren*, 275-278. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid', 12.

68 M. Conway heeft gepleit voor een meer historische en in die zin *contested* visie op democratie, maar ziet in de naoorlogse periode niet veel contestation. Hij beschrijft de geschiedenis van democratie als een van opeenvolgende vormen, waarbij het model van de naoorlogse periode werd afgelost door dat van de jaren zestig. M. Conway, 'Democracy in postwar Western Europe: The triumph of a political model', *European History Quarterly* 32 (2002) 1: 59-84, daar 79.

69 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 35; D. Bosscher, 'De jaren vijftig epischer geduid' in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 2: 209-226, daar 214.

70 Het gaat dus niet om vroege vormen van buitenparlementaire participatie, zoals in N. Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland En De Algerijnse Oorlog (1954-1962)* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008) 148.

In hoofdstuk vier wordt beschreven hoe begin jaren zestig opnieuw een perceptie ontstond van 'crisis van de democratie'. De samenleving zou erg ingewikkeld zijn geworden, onder andere doordat de staat dieper in het leven van burgers was gaan ingrijpen. Politici zouden gespecialiseerde technocraten zijn geworden, die niet zozeer het algemeen belang, alswel groepsbelangen en lobby's vertegenwoordigden. In een ondoorzichtige democratie zou het voor burgers onmogelijk zijn om invloed uit te oefenen op politiek en bestuur.

Net als rond 1945 reageerde de intellectuele en bestuurlijke elite op de gepercipieerde crisis met een pleidooi voor burgerschapsvorming. Dit pleidooi ging nu evenwel uit van kritiek op het systeem, niet op burgers. Burgerschapsvorming moest burgers betrekken bij politiek en bestuur, zodat ze de grote lijnen in politiek en samenleving weer zouden gaan zien. Aan de hand van een vernieuwd saamhorigheidsrepertoire, dat stond voor openheid tussen gemeenschappen en ontplooiing van burgers, wordt getoond hoe burgerschapsvorming werd aangepakt door 'opvoeding tot democratie' en het 'welzijnsbeleid', waarmee maatschappelijk werk op poten werd gezet.

De gouden jaren van de wederopbouw kwamen tot een roerig einde tijdens de culturele revolutie van de jaren zestig. Er lijkt consensus over te zijn dat er in de ontwikkeling van opvattingen van democratie een breuklijn ligt in de jaren zestig.⁷¹ In Nederland bleef de progressieve sfeer van de jaren zestig ook tijdens de jaren zeventig dominant, waardoor veel te zeggen valt voor de door de historicus Duco Hellema gemunte 'lange jaren zeventig', van 1966 tot 1982.⁷² Democratie en democratische vorming en actie zijn ondanks de aandacht voor protestbewegingen voor deze periode verbazingwekkend weinig belicht.⁷³

De culturele revolutie wordt geanalyseerd aan de hand van een *libertair* repertoire, getekend door verzet tegen regenteske en autoritaire verhoudingen. In het anti-autoritaire protest stonden individuele vrijheid en nonconformisme voorop. Hiermee werd vanaf ongeveer 1965 de bijl gezet in de sinds de jaren vijftig dominante democratische repertoires: allereerst dat van *disciplineren*, met zijn beperkingen op participatie van burgers, onder andere bij protesten tegen de Vietnamoorlog en de anarchistisch-utopische beweging provo. Ten

71 Bijvoorbeeld M. Conway, 'The rise and fall of Western Europe's democratic age 1945-1973', *Contemporary European History*, 13 (2004) 67-88; M. Mazower, *Dark Continent*, 316-325; in Nederland: Kennedy, *Nieuw Babylon*, 10; 191; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 241.

72 Zie voor de introductie van die term D. Hellema, 'De lange jaren zeventig', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 1: 78-93.

73 De rol van praatgroepen in de vrouwenbeweging komt wel aan de orde in I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam: Spinhuis 1996) 211-213; De Vietnambeweging staat centraal in R. van der Maar, *Welterusten mijnheer de president* (Amsterdam: Boom 2007) 11; hij concentreert zich echter op de publieke opinie en de Nederlandse regering.

tweede vormde het 'vrije' levensgevoel een uitdaging voor het *diversiteitsrepertoire*, omdat het in plaats van groepen het individu voorop stelde. Libertaire rebellen verklaarden levensbeschouwelijke diversiteit obsoleet en maakten het bedienen van individuele burgers tot democratische norm, wat bleek bij de zogeheten 'omroepkwestie', die in de vorm van de TROS leidde tot een barst in het bestel. De ordening naar evenredigheid in politiek, onderwijs en omroep bleef evenwel in grote lijnen overeind. Ten derde ging het libertaire repertoire in tegen het *saamhorigheidsrepertoire*, dat begin jaren zestig juist naar voren kwam bij paternalistische volksoepvoeders. Het einde van het voor de wederopbouw iconische boekje *Burgerschap en burgerzin* en de strubbelingen rond het televisieprogramma *Inburgeren* zijn illustratief voor dit conflict.

In hoofdstuk vijf wordt getoond hoe de protestbeweging van meet af aan naast een libertaire een politiserende kant had, waaruit zich tegen het einde van de jaren zestig een *politiseringsrepertoire* ontwikkelde van actie, burgerlijke ongehoorzaamheid en verwerping van vertegenwoordigende procedures. De libertaire krachten rond bijvoorbeeld D'66 en provo wilden vooral mondige mensen de ruimte geven, terwijl de politisering uitging van de notie dat meer mensen met behulp van 'politieke vorming' mondig moesten worden gemaakt.

Het politiseringsrepertoire manifesteerde zich in het debat rond het democratische gehalte van de Maagdenhuisbezetting in 1969 en acties van Kritiese Leraren en werkende jongeren. Dit debat wordt geanalyseerd aan de hand van het conflict tussen de repertoires van politisering en diversiteit. Gepolitiseerde actievoerders zagen democratie als verzet van burgers tegen autoriteiten. Ze stelden conflict centraal in de politieke opvoeding en vonden dat het systeem mensen indoctrineerde met heersende normen. Ze werden geconfronteerd met het diversiteitsrepertoire van pluriformiteit, parlementaire politiek en dialoog. Representanten van beide repertoires claimden werkelijk verdraagzame burgers te vormen. De tegenstelling tussen politisering en diversiteit leidde ten tijde van het kabinet-Den Uyl zelfs tot een kleine cultuuroorlog, met name rond minister van Onderwijs Jos van Kemenade. Polemieken over indoctrinatie door het onderwijs werden net als in bijvoorbeeld West-Duitsland fel gevoerd.⁷⁴

In de jaren zeventig komt net als tijdens de wederopbouw de spanning naar voren tussen de roep om burgerschapsvorming en huiver ervoor. In de jaren zeventig bleek politiek in de klas, in jeugd- en vormingswerk, in de lokale gemeenschap en in massamedia explosief. In het debat over politieke vorming kwam angst voor beïnvloeding door andere groepen en 'staatspedagogiek' naar voren. Daarnaast komt in hoofdstuk vijf de contradictie in het politiseringsrepertoire tussen zelfbevrijding en structurele maatschappijverandering aan de

⁷⁴ Sander, *Politik in der Schule*, 140.

orde. De politisering was voortgekomen uit paternalismekritiek, die zich eind jaren zeventig tegen maatschappijkritische vormingswerkers zelf keerde. Hoe democratisch was het eigenlijk om mensen te vertellen hoe ze mondig moesten zijn?⁷⁵

Anders dan de hoofdstukken twee tot vijf trekt hoofdstuk zes de chronologische behandeling niet verder door. Dit hoofdstuk heeft een wat ander karakter. Het doorloopt als het ware de hele discussie nog een keer via de invalshoek van het onderwijs in de 'maatschappijleer', dat de spanningen in de invulling van 'burgerschap' pregnant zichtbaar maakt. De geschiedenis van maatschappijleer en haar voorganger, de 'staatswetenschappen', als schoolvakken in het middelbaar onderwijs wordt behandeld vanaf de negentiende eeuw tot medio jaren tachtig. In de periode tot de Tweede Wereldoorlog kwamen bij het onderwijs aan middelbare scholen in staatsinrichting en staathuishoudkunde de voor het diversiteitsrepertoire kenmerkende gevoeligheden rond politiek onderwijs naar voren. In de jaren vijftig werd onder invloed van het saamhorigheidsrepertoire de gedachte van onderwijs in 'maatschappijleer' verder uitgewerkt, onder andere door minister van Onderwijs Jo Cals, die het vak in de Mammoetwet in 1962 invoerde. In de jaren daarna werden allerlei idealen op het vak geprojecteerd, waarbij het werd opgevat als een voorhoedevak voor onderwijsvernieuwing. Maatschappijleer werd in de jaren zeventig echter vervalmen in richtingenstrijd tussen benaderingen vanuit diversiteit, saamhorigheid en politisering. Aan het einde van dat decennium werd een poging gedaan consensus te bereiken over inhoud en doel van het vak en in de jaren tachtig werd maatschappijleer een facultatief examenvak, waardoor het uit de precare staat van 'restvak' werd verlost. Bovendien werd toen gekozen voor een informerende in plaats van een activerende benadering van maatschappijleer. Achter de schijnbare consensus bleef niettemin het conflict tussen de repertoires van diversiteit en politisering schuilgaan.

1.4. Bronnengebruik

Voor dit boek is een breed palet aan bronnen bestudeerd. Dat maakte het mogelijk om een beeld te krijgen van de verschillende stemmen in debatten over politieke opvoeding en democratie in jeugdorganisaties, politieke partijen, kranten en ministeries. Vanwege de talrijke organisaties en groepen die actief waren op dit gebied, was het een omvangrijke arbeid om dit versnipperde veld in kaart te brengen. De diversiteit van de bronnen uit het maatschappelijk middenveld, parlement en media geeft inzicht in de discussies. Bij de selectie

⁷⁵ J.W. Duyvendak, *De planning van ontplooiing* (Den Haag: SDU 1999) 67.

van de bronnen is steeds gewerkt vanuit voor burgerschapsvorming relevante maatschappelijke activiteiten en vervolgens naar de politieke discussies naar aanleiding daarvan. Soms zijn de perspectieven van werkers in het veld van onderwijs en volksoepvoeding in spanning met die van politieke elites op het niveau van politieke partijen. Partijstandpunten zijn vooral getraceerd aan de hand van het parlement en uitspraken van politici in media zoals kranten en partijbladen. Voor wat betreft kranten is gepoogd een zo groot mogelijke diversiteit aan stemmen aan het woord te laten en de invloed daarvan te wegen. Aangezien in deze studie democratische repertoires zijn geconstrueerd, biedt zij geen uitputtende verwerking van de institutionele geschiedenis van de organisaties die erin aan de orde komen. Bestuurlijke archieven zijn geraadpleegd in zoverre ze betrekking hebben op activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming en politieke vorming. De centrale interesse in dit onderzoek was die in het debat over praktijken van burgerschapsvorming. Daarom zijn er geen bronnen bestudeerd met betrekking tot de directe onderwijspraktijk, bijvoorbeeld van lessen maatschappijleer of in het vormingswerk. Het gaat eerder om de controverses die –soms vermeende– onderwijs- en vormingspraktijken opriepen dan om die praktijk zelf.

Voor hoofdstuk twee en drie zijn vooral jeugdorganisaties van belang geweest en bestuurlijke organisaties op het terrein van jeugdvorming en burgerschapsonderwijs. Het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen is buitengewoon nuttig geweest vanwege de archieven van organisaties als het Centraal Bureau Katholiek Onderwijs en de Katholieke Jeugdraad en de Katholieke Volkspartij, zowel vanwege de organisaties zelf als vanwege het licht dat zij konden werpen op andere onderwerpen. Daarnaast zijn het archief van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (Nationaal Archief) en het archief van de Arbeiders Jeugd Centrale (IISG) alsmede enige lokale archieven belangrijk geweest om een beeld te krijgen van activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming.

Voor hoofdstuk vier waren onder andere het archief van Jo Cals, J.W. Rengelink en van organisaties op het gebied van de burgerschapsvorming zoals de Stichting Burgerschapskunde relevant. Voor hoofdstuk vijf was het archief van de Kritiese Leraren (IISG) van belang om een beeld te krijgen van de politisering; verder zijn de archieven van de ministeries van Onderwijs en Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, alsmede de notulen van de Ministerraad onderzocht voor het overheidsbeleid inzake politieke vorming en maatschappijleer (hoofdstuk zes).

Voor deze studie is geprofiteerd van ontwikkelingen in 'digital humanities'. Steeds meer historische kranten komen digitaal beschikbaar, onder andere bij de Koninklijke Bibliotheek. Deze kunnen worden doorzocht op steekwoorden

als democratie, burgerschap, burgerschapsvorming, maatschappijleer, staatsburgerlijke vorming etc. Voor wat betreft de naoorlogse periode, ging het naast enige landelijke kranten tijdens de onderzochte periode vooral om regionale kranten. Omdat die vaak aangesloten waren bij een groter perscollectief was het mogelijk deze als heuristisch instrument te gebruiken om informatie in landelijke kranten na te trekken; daarnaast zijn ze op zich nuttig als historische bron. De combinatie van bronnen uit archieven, periodieken en kranten levert zo een geschakeerd beeld op van het levendige publieke debat over democratie, opvoeding, burgerschap en verdraagzaamheid in Nederland.

Hoofdstuk 2

Burgerschapsvorming en democratie tijdens de wederopbouw

Dit hoofdstuk laat zien dat tijdens de wederopbouw werd geleefd bij meer dan brood alleen. Aan de geleverde arbeid lagen de idealen van geestelijke vernieuwing en een nieuwe democratische gemeenschap ten grondslag. Dat is duidelijk zichtbaar bij naoorlogse volksopvoeders. Volgens deze vaak als Doorbraak aangeduide beweging zouden nationale saamhorigheid en eenheid vereist zijn voor een werkelijke democratie. De beweging keerde zich daarom tegen de verdeeldheid, de 'hokjes- en schotjesgeest' in de Nederlandse politiek, omroep en onderwijs. Dat bracht de volksopvoeders van de doorbraakbeweging in conflict met diegenen binnen katholieke, gereformeerde, socialistische en liberale kring die diversiteit als kern zagen van de democratie en vonden dat de opvoeding van de burgers binnen de eigen gemeenschap plaats moest vinden.

Als de repertoires van saamhorigheid en diversiteit elkaar raakten op de gevoelige as doorbraak-verzuiling leidde dat tot heftige conflicten. Deze twee visies op de inrichting van de Nederlandse democratie sloten elkaar echter niet in alle opzichten uit. Een analyse van de punten waarop ze elkaar raakten, schuurden en botsten, levert dus een scherper beeld op van democratie in de wederopbouwtijd. Wanneer deze volksopvoeding niet uniform 'nationaal' was, kon zij worden verenigd met het pluralisme van het diversiteitsrepertoire. Daarvoor wordt in dit hoofdstuk gekeken naar allerlei praktijken van burgerschapsvorming. Op lokaal niveau werd staatsburgerlijke vorming, in het bijzonder in jeugdparlementen en burgerdagen, bedreven vanuit zowel saamhorigheid als diversiteit.

Saamhorigheid en diversiteit worden afgezet tegen een derde repertoire, dat van disciplineren, waarin het ging om orde en uitsluiting van ongewenste elementen en praktijken. Of de politieke opvoeding tijdens de wederopbouw nu gericht was op de nationale of op de eigen gemeenschap, in beide gevallen werd zij gekenmerkt door paternalisme. Dit hoofdstuk laat echter zien dat de politieke opvoeding die volksopvoeders rond de doorbraakbeweging, zoals W. Banning en Ph. Kohnstamm, voor ogen stond, niet valt te reduceren tot disciplineren in dienst van maatschappelijke gezagsstructuren en economische efficiëntie.⁷⁶ Bij het begrippenpaar 'gezag en vrijheid' dat Banning en Kohnstamm voortdurend naar voren brachten, ging het om een evenwicht van plichten én rechten. Het doel van de volksopvoeders was het bevorderen van persoonlijke verantwoordelijkheid en ontplooiing. Die zelfontplooiing moest plaatsvinden binnen een gemeenschap, maar het individu werd daar niet aan ondergeschikt gemaakt.

⁷⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 79-80; De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 15-29, daar 20.

Repertoire	Opvatting democratie	Praktijken	Burgerschapsvorming
Saamhorigheid, 1945-	Ethiek van saamhorigheid. Contraconcept: verdeeldheid	Sterke regering, nationale organisaties, internationale samenwerking	Ethiek van openheid; integratie in nationale gemeenschap; Vrijheid en gezag. Actieve overheidssrol; burgerda-gen, stadionspelen
Diversiteit, 1917-	Pluralisme van politieke gemeenschappen. Contraconcept: uniformiteit	Particulier initiatief, vrije pers, bijzonder onderwijs, pluraal omroepbestel, evenredige vertegenwoordiging	Neutrale, respectvolle houding ten opzichte van verschillende visies; integratie in eigen politieke gemeenschap. Angst staatspedagogiek
Disciplineren, 1917-1966	Competitie tussen elites, Contraconcept: wanorde	Sterke regering, restricties participatie, uitsluiting extremisme, consensus	Ordelijke participatie via georganiseerde kanalen

Tabel 2.1 Repertoires van democratie in de wederopbouwperiode

2.1. Voorgeschiedenis. De oorsprong van de repertoires van diversiteit en saamhorigheid

Sinds het midden van de negentiende eeuw is Nederland een land geweest van grote gevoeligheden op het gebied van volksopvoeding en politieke vorming. In die periode werden die vooral bepaald door de mobilisatie van confessionele groepen in de zogenaamde ‘schoolstrijd’. Daarin kwamen elementen naar voren die constituerend werden voor wat in dit proefschrift wordt aangeduid als een ‘diversiteitsrepertoire’: een opvatting van democratie waarin pluriformiteit, de articulatie van de waarden van verschillende groepen in de samenleving, van groot belang is.

Fundamenteel element van het diversiteitsrepertoire was het recht kinderen op te voeden volgens de eigen levensbeschouwelijke normen. In de emancipatiestrijd van katholieken en gereformeerden tegen het liberale establishment speelde dit een grote rol. Confessionele geestelijke en politieke leiders zagen dat steeds meer als een vrijheidsrecht ten opzichte van de staat, die moderne liberale normen op zou willen leggen via het onderwijs. Dat was zo fundamenteel dat ze in eerste instantie geen overheidssubsidie voor hun eigen scholen wilden. In het derde kwart van de negentiende eeuw begonnen confessionelen juist te eisen dat bijzondere scholen op gelijke voet zouden worden gefinancierd als openbare. Anders zou volgens hen het recht op eigen scholen in de praktijk weinig waard zijn. De protestanten kregen de zich organiserende katholieken in deze strijd mee. Deze ‘antithese’ tussen confessionelen en liberalen domineerde de Nederlandse politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw, samen met de kwestie van het algemeen kiesrecht.

Liberalen en conservatieven hadden weinig op met het confessionele streven naar bijzondere scholen. De openbare school zagen ze als essentieel voor de burgerschapsvorming in een democratische staat, omdat zij vrij toegankelijk was en geen ‘particuliere’ confessie als beginsel had. Bijzondere scholen duiden ze vaak aan als sectescholen. Ze meenden dat die leidden tot achterlijkheid en verdeeldheid. Omgekeerd noemden confessionelen de openbare school een ‘moderne secteschool’, waar in plaats van neutraliteit een opgelegd secularisme de boventoon zou voeren.⁷⁷ Vooral Abraham Kuypers gereformeerden waren zo sterk met dit onderwerp geëngageerd, dat de schoolstrijd zelfs het belangrijkste programmapunt werd van een politieke partij: de Anti-Revolutionaire Partij.⁷⁸

⁷⁷ Nolthenius (cons.) sprak over sectescholen, *HTK* 1856-1857, 976; Groen van Prinsterer refereert hieraan, *HTK* 1862-1863, 603. Moderne secteschool: bv. Van der Kaay (LU), *HTK* 1882-1883, 86; Zaaijer *HTK* 1888-1889, 1350; Savornin Lohmann *HTK* 1913-1914, 458.

⁷⁸ A.Th. van Deursen, ‘Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij’, in G. Harinck (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum: Verloren 2001) 32.

Naast het recht op eigen scholen was de neutraliteit van het openbaar onderwijs wezenlijk voor het diversiteitsrepertoire. In eerste instantie wilden confessionelen juist de 'neutrale volksschool' niet aanvaarden, maar vanaf het moment dat ze echt volop gingen inzetten op bijzonder onderwijs, vonden ze ook onpartijdig openbaar onderwijs belangrijker, als die dan geen positief-christelijke identiteit kon krijgen. Kuiper accepteerde in 1879 de neutrale overheid.⁷⁹ In feite vonden ze de liberale 'neutraliteit' juist schijn: ze streden ervoor dat de openbare school onpartijdig naar alle richtingen zou zijn.

Daarom hamerden de representanten van dit repertoire op de formule in de onderwijswet dat openbaar onderwijs zich moest 'onthouden van alles wat met den eerbied, aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden verschuldigd, strijdig is'.⁸⁰ In een zo verdeeld land moest volgens het diversiteitsrepertoire de openbare ruimte neutraal zijn ten opzichte van de verschillende minderheden. Omdat die verschillende groeperingen snel vonden dat de eerbied voor hun denkbeelden geschonden werd, was godsdienstige en politieke vorming in het openbaar onderwijs omstreden.⁸¹ Burgerschapsvorming raakte daardoor direct aan de levensbeschouwelijke en politieke verdeeldheid.

Het diversiteitsrepertoire was echter niet exclusief confessioneel. Eigenlijk kwam het voort uit angst van minderheden voor een dominante eenheidscultuur. Een illustratie daarvan vormen de vele incidenten waar sociaaldemocraten in verwickeld raakten rondom de door hen geëiste 'absolute neutraliteit' van het onderwijs. Voor de Eerste Wereldoorlog kwamen sociaaldemocraten in conflict met andere groepen, omdat ze zich niet als onderdeel van de natie beschouwden. Ze beriepen zich op de neutraliteit van het openbaar onderwijs, omdat ze zich bedreigd voelden door de dominante culturele groepen. Daarom hamerden ze erop dat het openbaar onderwijs objectief in de richting van verschillende stromingen en 'absoluut neutraal' moest zijn, een standpunt dat confessionelen te ver vonden gaan.⁸² Sociaaldemocraten verzetten zich tegen het uitdragen van de monarchie in het openbaar onderwijs, bijvoorbeeld door het verplichte zingen van orangistische liederen.⁸³ In het interbellum maakten sociaaldemo-

craten soms bezwaar tegen vertekenende voorstellingen van hun gedachtegoed in het onderwijs.⁸⁴ Bovendien prefereerden ze uiteindelijk een pluraal omroepbestel, met een sterke eigen omroep in de vorm van de VARA, boven een in hun optiek slechts in schijn neutrale, maar feitelijk conservatieve, nationale omroep.⁸⁵

Geleidelijk werden de onderwijs- en kiesrecht kwestie door een proces van pacificatie opgelost.⁸⁶ Sociaaldemocraten hadden een ambivalente houding ten opzichte van bijzonder onderwijs, maar vanwege hun vurige wens het algemeen kiesrecht ingevoerd te krijgen, stemden ze voor de financiële gelijkstelling.⁸⁷ Confessionelen stemden in ruil voor financiële gelijkstelling van het lager onderwijs in met het algemeen kiesrecht, waar ze overigens niet principieel tegen waren.⁸⁸ In 1917 werd de pacificatie van de schoolstrijd bezegeld, evenals de invoering van het algemeen kiesrecht; in 1920 ging de financiële gelijkstelling volledig in werking; in 1919 werd het vrouwenkiesrecht ingevoerd, waardoor het kiesrecht werkelijk algemeen werd.⁸⁹ De pacificatie institutionaliseerde een evenredige verdeling op cruciale politieke terreinen. Ten eerste door de gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs; ten tweede door de invoering van het evenredige kiesstelsel, dat in het parlement ruimte gaf aan een grote verscheidenheid aan groepen. Tijdens het interbellum werd deze evenredige verdeling gaandeweg op het omroepbestel en de gezondheidszorg toegepast.⁹⁰ Deze evenredige of proportionele oplossingen waren ook na de pacificatie het product van veel strijd.

circulaire'. Spekman's Interpellatie. *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* 26-02-1910. 'De Bond van Ned Onderwijzers', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30-12-1909, Avond.

84 TK 1930-1931 Bijl. 2 V nr. 8, p. 29: MvA, Rijksbegroting Binnenlandsche Zaken en Landbouw dienstjaar 1931; *HTK* 1930-1931, 1079.

85 P. de Goede, *Omroepbeleid met en tegen de tijd. Interacties en instituties in het Nederlandse omroepbestel 1919-1999* (diss. Leiden, Amsterdam: Cramwinckel 1999) 57.

86 J.T. Minderaa, 'Pacifiatie en democratisering in Nederland rond 1918', in R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten: Fibula 1989) 49-65, daar 52.

87 In 1902 leidde de schoolkwestie tot hevige partijstrijd, H. Buiting, *Richtingen en Partijstrijd in de SDAP* (diss. Universiteit van Amsterdam; Amsterdam: IISG 1989) 146.

88 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 155. Minderaa, 'Pacifiatie en democratisering in Nederland rond 1918', 60.

89 De politicoloog Spoormans concludeert dat in 1917 'oud vuil' werd opgeruimd, H. Spoormans, *Met uitsluiting van voorrecht. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Amsterdam: SUA 1988) 193. De historicus De Rooy spreekt van een 'gewapende vrede'. De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 156.

90 I. de Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving', in R. Dekker, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren 2006) 81-104, daar 100; H. Wijffes, *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam: Boom 2009) 64;

79 J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006) 284.

80 S. Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (diss. Erasmus Universiteit Rotterdam, Groningen: Wolters-Noordhoff 1996) 118.

81 J.M.G. Thurlings, *Van wie is de school?: het bijzonder onderwijs in een veranderende wereld* (Nijmegen: Valkhof Pers 1998) 16-17; Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 119, 124-125.

82 Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 144. W. Wolda, 'Verplichte neutrale staatsschool of niet', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 17-03-1914; Overzicht der jongste Neutraliteitsbeweging', *Het Centrum* 06-04-1910, Dag; 'De Rotterdamsche circulaire'. Spekman's Interpellatie', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij* 26-02-1910. 'De Bond van Ned Onderwijzers', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30-12-1909, Avond.

83 'Overzicht der jongste Neutraliteitsbeweging', *Het Centrum* 06-04-1910, Dag; 'De Rotterdamsche

Strijd rond het diversiteitsrepertoire tijdens het interbellum

‘Democratie’ was in eerste instantie voor antirevolutionairen en katholieken niet het hoofdargument bij het eisen van evenredige oplossingen voor politieke strijdvrage. Ze hingen de democratie niet aan als staatsleer en in de schoolstrijd argumenteerden ze vanuit ‘geestelijke vrijheid’, niet vanuit ‘democratie’. Antirevolutionairen vonden democratie een typisch liberaal, aan de Franse Revolutie ontleend begrip. Ze koppelden het aan de door hen verafschuwde idee van volkssoevereiniteit, die in hun ogen tot een in potentie autoritaire staat leidde, welke de ruimte voor groepen om hun eigen levensbeschouwing uit te dragen in gevaar bracht.⁹¹ In de twintigste eeuw werd de democratie geleidelijk aan wel degelijk door confessionelen omarmd, wat te zien is aan het feit dat ze het argument van ‘democratie’ gebruikten in politieke discussies.⁹² In 1927 schreef het katholieke dagblad *De Tijd* bijvoorbeeld middenin de strijd over de vraag of er een nationale of een naar levensbeschouwing verdeeld omroepbestel moest komen dat Nederlanders een ‘democratisch volk’ waren met een ‘natuurlijke afkeer van staatsbemoeiing’.⁹³

Katholieken en protestanten gingen tijdens de twintigste eeuw wat begonnen was als een pragmatische oplossing principieel als definitie van democratie verdedigen: respect en erkenning voor verschillende standpunten, vrije pers, parlementaire democratie en terughoudendheid van de staat ten opzichte van de samenleving.⁹⁴ Die ontwikkeling had ermee te maken dat de democratie steeds meer een gedeeld moreel kader werd in West-Europa. Confessionelen omarmden dit concept, maar gaven er wel een eigen invulling aan, waarin het primaat bij het ‘particulier’ maatschappelijk initiatief lag. Ze ontwikkelden een allergie voor cultuurpolitiek vanuit de staat. De staat moest niet te veel ingrijpen in het persweten, of door invloed uit te oefenen

op sociaal-culturele organisaties en de inhoud van het onderwijs, aan ‘staatspedagogiek’ gaan doen.⁹⁵

De kracht van het evenredigheidsprincipe in onderwijs, omroep en politiek was de ruimte die dit bood voor verschillende levensbeschouwingen. In deze visie op democratie bestond verdraagzaamheid niet uit het overstijgen van verdeeldheid, maar juist uit erkenning van diepe levensbeschouwelijke kloven en een respectvolle omgang daarmee, onder andere in het onderwijs. Klassieke sociaaldemocraten verdedigden deze opvatting van democratie; ze waren tegen eigen sociaaldemocratische scholen, juist daarom moest het openbaar onderwijs neutraal zijn.⁹⁶

Vaak wordt dit diversiteitsrepertoire geïdentificeerd met ‘verzuiling’, maar het maakte de articulatie van maatschappelijke diversiteit mogelijk in een bredere zin dan dat. Zo maakten progressieve onderwijsvernieuwers gebruik van de financiële gelijkstelling om ‘bijzonder-neutrale’ scholen op te richten, gebaseerd op nieuwe pedagogische ideeën, zoals de Jena-, Dalton- en Montessorischolen, die sterk groeiden tijdens het interbellum.⁹⁷

Het diversiteitsrepertoire was een strijdmiddel, met een verdeeld land tot gevolg. De gemene deler ervan was de eis dat de verdeeldheid tussen minderheden als een fundamenteel gegeven in een democratie zou worden erkend. De overheid zou daarmee objectief en terughoudend om moeten gaan. De door het diversiteitsrepertoire gedomineerde Nederlandse democratie was zo het product van gemobiliseerde minderheden. Politieke partijen zoals de ARP, de RKSP en de SDAP claimden een volksdeel te vertegenwoordigen. Die politieke gemeenschappen deden een beroep op verdraagzaamheid, maar hadden niet altijd de neiging inschikkelijk te zijn jegens anderen.

De liberalen, die vonden dat het diversiteitsrepertoire afbreuk deed aan de nationale democratische saamhorigheid, hadden bij de pacificatie het nakijken.⁹⁸

91 Van de Giessen, *De opkomst van democratie als leuze in Nederland*, 222; 239.

92 H. Algra (ARP) over de omroepverenigingen, *HEK* 1946-1947, 686; C. Mol (KVP) in verband met het ziekenfonds, *HTK* 1946-1947, 1233. H.W. Tilanus (CHU) sprak van ‘ondemocratisch en onparlementair’ in verband met boekhoudkundige controle door het parlement, *HTK* 1947-1948, 241. Minister de Wilde (ARP) *HTK* 1936-1937, 1432, noemde de staatsrechtgeleerde Van den Bergh in reactie op diens oratie ondemocratisch, met name vanwege diens centrale boodschap dat ‘de democratie de machtsmiddelen der dictatuur mag aanwenden voor één enkel doel, namelijk tot verdediging tegen de dictatuur’, G. van den Bergh, *De democratische staat en de niet democratische partijen. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam op 28 September 1936* (Amsterdam: Arbeiderspers 1936) 26.

93 ‘Steeds meerderen aan bod’, *De Tijd. Godsdienstig-staatskundig dagblad*, 23-06-1927, Dag.

94 Deze opvatting lag ten grondslag aan de houding van de ARP in de omroepkwesie in het interbellum, aldus J.P. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde. De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (diss. Vrije Universiteit Amsterdam, Hilversum: Verloren 2001) 174. Voorbeeld gebruik democratie: ‘J.A. de Wilde (ARP) sprak’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 21-12-1945; Luyckx, ‘Nederlandse Katholieken en de democratie’, 278.

95 Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 154; Ph. Kohnstamm, *Staatspedagogiek of persoonlijkheidspedagogiek* (Groningen: Wolters 1919) 89-120, daar 98; opmerkingen van Ch. Smeenk (ARP) over ‘staatsopvoeding’, *HTK* 1920-1921, 2066; De Savornin Lohmann *HTK* 1935-1936, 5081.

96 Discussie minister De Visser en P. Otto (Liberale Unie) over een initiatief van sociaaldemocraten voor eigen scholen, dat Otto een malligheid noemde, *HTK* 1921-1922, 1810; Sociaaldemocraten in gemeenteraad Leiden: ‘Gemeenteraad Leiden’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 21-06-1927: noemden het een principekwesie: ‘Want wij zien ‘t Nederlandsche volk als een eenheid’.

97 H.J. Kuipers, ‘Daltononderwijs in Nederland: een succesverhaal?’, *De school anno. Periodiek van de Vereniging van Vrienden van het Nationaal Schoolmuseum* 13 (1995) 2: 3; A. de Roos (red.), *Bevrediging door nieuwe organen in het onderwijsbeheer. Rapport van de wetcommissie van “Volksonderwijs”* (Amsterdam: Hoofdbestuur van de Vereniging “Volksonderwijs” 1945) 5. TK 1946-1947 bijl.nr. 2 VI ondernr 8.

98 P. Otto (Liberale Unie) verweet Troelstra dat hij het openbaar onderwijs had weggegeven in ruil voor het algemeen kiesrecht, *HTK* 1916-1917, 351; Zie ook M. Tydeman *HTK* 1916-1917, 332, was echter toch om pragmatische redenen voor, evenals Th. Ketelaar (VDB), 338.

Van begin af aan kritiseerden ze de uit de pacificatie resulterende invulling van democratie fel. Wat confessionelen en sociaaldemocraten als ruimte voor de eigen gemeenschap zagen, vonden zij slechts ondemocratisch particularisme en nutteloze strijd. Dat bleek tijdens het interbellum in de omroepkwestie, in verband met de uitvinding van de radio. Het aandringen op een pluriform omroepbestel ten koste van de AVRO, die zich als nationale omroep zag, vonden liberalen ondemocratisch.⁹⁹ Het omroeplandschap werd zo gekenmerkt door strijd, onder andere over de zich inrechtende socialistische VARA.¹⁰⁰ De schoolstrijd werd bovendien voortgezet als een koude oorlog over de vraag of de financiële gelijkstelling in het lager onderwijs ook moest gelden voor middelbaar en hoger onderwijs.¹⁰¹

Het verzet tegen het diversiteitsrepertoire werd versterkt door de kritiek op de werking van het politieke bestel, die vooral vanaf midden jaren dertig werd geuit. De strijd van politieke gemeenschappen leverde geen verheffend beeld op van de in 1917 en 1919 ontstane massademocratie. Het evenredige kiesstelsel bracht grote partijpolitieke versplintering met zich mee, die in de jaren twintig nog niet echt werd geproblematiseerd, maar vanaf de jaren dertig tot kritiek van de grotere partijen leidde. De evenredige vertegenwoordiging zou een krachtadige regering, noodzakelijk voor de bestrijding van de economische crisis, onmogelijk maken. Premier H. Colijn sprak zelf zijn afkeer van het evenredige stelsel en zijn voorkeur voor het districtenstelsel uit. Toch kon van afschaffing geen sprake zijn.¹⁰² Velen hechtten teveel aan de diversiteit van partijen in het parlement en de grote ruimte voor beginselpolitiek die het evenredigheidsstelsel waarborgde.¹⁰³

99 'Binnenland. Radioraadselen', *Algemeen Handelsblad* 22-10-1929; ook de Democratische Partij, een kleine vrijzinnig-progressieve partij, keerde zich hier in felle bewoordingen tegen als ondemocratisch, 'De radio-zendtijd-verdeeling', *Leidsch Dagblad*, 30-05-1930.

100 Wijffes, VARA. *Biografie van een omroep*, 59.

101 H. Knippenberg & W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar Ministerie van Onderwijs (Kunsten) en Wetenschappen 1918-1993* (Assen: Van Gorcum 1994) 172; Thurlings, *Van wie is de school*, 66.

102 J. Loots, 'Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig', in J. Loots (red.), *Sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2005) 11-58, daar 51, 54; TK 1932-1933 bijl. nr. 69 onder nr. 1 (Wijziging van eenige artikelen der Kieswet) 69.

103 Loots, 'Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging', 54.

Volksopvoeding: Democratische vorming en nationale saamhorigheid

Er ontstond tijdens het interbellum onder vrijzinnigen, liberalen en sociaaldemocraten een beweging voor volksopvoeding en staatsburgerlijke vorming, die een kritiek deelden op het versplinterde land dat door het proportionaliteitsprincipe volgens hen was ontstaan. Als oplossing voor de verdeeldheid droegen zij een op nationale saamhorigheid gebaseerde democratie aan, die bereikt zou moeten worden door een algemeen-christelijke volksopvoeding.

Volksopvoeding in de vorm van sociale en politieke vorming kwam tijdens het interbellum in de aandacht om een aantal redenen. De massademocratie was met de invoering van het algemeen kiesrecht definitief realiteit geworden. Dat riep de vraag op of die massa nieuwe kiezers wel goed met haar rechten om zou kunnen gaan.¹⁰⁴ Goede voorlichting en propaganda zouden noodzakelijk zijn. SDAP-leider P.J. Troelstra zei daarom bij de behandeling van het wetsvoorstel voor algemeen kiesrecht in 1916:

Wij zullen moeten trachten den nieuwen kiezers, die er bij komen en die tot de onderste lagen van het volk gaan, een opvoeding te geven. Men zal het niet meer aan het toeval kunnen overlaten of zij van den Staat, waarover zij iets te zeggen krijgen, eenig begrip hebben. Aan hetgeen de Duitschers de „Staatsbürgerliche Erziehung" noemen zal men zich niet kunnen onttrekken. Men zal moeten zorgen, dat de nieuwe kiezers zelfbewuste, denkende arbeiders worden aan den opbouw en de ontwikkeling van onzen Staat.¹⁰⁵

Politieke vorming was daarnaast geboden omdat politieke partijen constant bij elkaar probeerden in te breken.¹⁰⁶ Kranten wezen rond 1918 op het grote belang van propaganda en politieke opvoeding voor de eigen partij. Het sociaaldemocratische *Het volk* legde aan kiezers uit hoe ze van het in 1917 ingevoerde nieuwe proportionele (evenredige) kiesstelsel gebruik moesten maken.¹⁰⁷

Naast zorgen over de competentie van kiezers en partijpolitieke overwegingen, was er nog een derde impuls voor democratische vorming. Er ontstond een beweging van vrijzinnig-democratische en sociaaldemocratische volksopvoeders, die streefden naar emancipatie van de gehele natie, los van partijpolitiek. Deze

104 P. Cort van der Linden, *HTK 1916-1917*, 371; G. van der Feltz (VDB) *HEK 1916-1917*, 601. S. Groeneweg (SDAP) *HTK 1920-1921*, 2911; H. Dresselhuys (Vrijheidsbond) *HTK 1920-1921*, 1192. 'Verover de vrouw', *Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad*, 17-11-1920, Dag.

105 *HTK 1916-1917*, 406.

106 H. Kaal, 'Constructing a socialist constituency. The social-democratic language of politics in the Netherlands, c. 1890-1950', in *Archiv für Sozialgeschichte* (2013) 175-203, daar 179; 184.

107 'De Propaganda', *Het Centrum*, 26-02-1917, Dag; 'De betekenis der stem', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 07-06-1918, dag.

beweging vormde de basis van een repertoire van saamhorigheid. Zij verzamelde zich rond *Volksontwikkeling*, de periodiek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, geleid door pedagoog en filosoof Ph. Kohnstamm. Ze wilde een krachtig engagement van de overheid met onderwijs aan steeds meer mensen, dat in het teken zou moeten staan van opvoeding tot 'gemeenschapsmens'.¹⁰⁸ De school moest aandacht besteden aan burgerkunde en maatschappijleer. De volksopvoeders wilden de arbeidersklasse voor de staat winnen en die helpen een 'eigen karakter (...) een eigen persoonlijkheid, in staat zich een eigen levensbeschouwing te vormen' te ontwikkelen, aldus Kohnstamm en de pedagogen R. Casimir en L.C.T. Bigot in 1929.¹⁰⁹

De mannen rond *Volksontwikkeling* streefden naar op de maatschappij betrokken, persoonlijkheidsvormend en democratisch onderwijs.¹¹⁰ In een moderne cultuur paste een sociale, internationaal georiënteerde school, gericht op het 'echte leven' in plaats van op een onmaatschappelijk, gedateerd Bildungsideaal.¹¹¹ Kohnstamm en de sociaaldemocraat A. Gerhard schreven dit nieuwe onderwijs een belangrijke taak toe in de opvoeding tot 'staatsburger en volksgeenoot', mede vanwege de invoering van het algemeen kiesrecht.¹¹²

Deze volksopvoeders zagen het proportionaliteitsprincipe als belemmerend voor een democratische gemeenschap. Ze vreesden dat door de pacificatie van 1917 de openbare school zou wegwijnen. Een werkelijk democratisch onderwijssysteem, toegankelijk voor alle gezindten, zou zo onmogelijk worden. Ze waren voor een algemene neutrale staatsschool. Die neutraliteit begrepen ze in termen van algemeen-christelijke openheid, niet als absolute neutraliteit. Ze waren eigenlijk tegen bijzonder onderwijs, maar ontkwamen er toch niet aan om eigen 'vrijzinnige sectescholen' op te richten.¹¹³ Kohnstamm en Gerhard schreven in 1923 dat de neutrale openbare school moest worden verdedigd, maar dat men niet kon eisen dat ouders 'geschikt onderwijs opofferen ter wille van het

beginsel'.¹¹⁴ Kohnstamm en Bigot engageerden zich daarom vanaf 1924 met 'bijzonder neutrale' scholen zoals het Daltononderwijs, die dankzij de financiële gelijkstelling sterk groeiden in het interbellum.¹¹⁵

Deze nationaal gerichte volksopvoeders hadden vooral in het liberale en vrijzinnig-democratische milieu invloed.¹¹⁶ Kohnstamm was lid van de Vrijzinnig Democratische Bond. De beginselverklaring van die politieke partij uit 1921 sprak van versterking van de 'staatkundige opvoeding des volks'.¹¹⁷ Aan het rapport van Kohnstamm over het vervolgonderwijs werkten evenwel ook de sociaaldemocratische volksopvoeders Gerhard en Voogd mee, die typerend waren voor een nieuw 'gezindheidssocialisme'. Dit ging uit van *sociale*, in tegenstelling tot *socialistische* opvoeding. Die heroriëntatie binnen de sociaaldemocratie maakte het mogelijk dat sociaaldemocraten binnen *Volksontwikkeling* vanaf eind jaren twintig gingen pleiten voor staatsburgerlijk onderwijs.¹¹⁸ In de jaren dertig werd het gezindheidssocialisme echt invloedrijk. Centra daarvan werden het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en de Arbeiders Jeugd Centrale.

Gezindheidssocialisten wilden integratie van de SDAP in de natie, een breuk met het marxisme en bevestiging van de parlementaire democratie. Historicus H. Buiting typeert het gezindheidssocialisme treffend:

Centraal staat de notie van een volksgemeenschap die dankzij de inspanningen van een mobiliserende elite en middels een opvoedende cultuurbeweging, in steeds bredere geledingen de juiste 'socialistische' gezindheid, cultuur en gemeenschapsleven omarmt. (...) in praktische zin is dit gezindheidssocialisme verbonden met massale opzwiepende campagnes en rituelen- zie bijvoorbeeld die voor het Plan van de Arbeid- waarbij als doel niet de vermaatschappelijking der productiemiddelen centraal staat, maar de wens de kapitalistische markt te ordenen, met een centrale rol voor de burgerlijke staat.¹¹⁹

108 Ph. Kohnstamm, R. Casimir, L.C.T. Bigot, 'De organisatie van het vervolgonderwijs. Rapport uitgebracht aan het Hoofdbureau der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in *Volksontwikkeling* 10 (1928-1929) 161-183, daar 175.

109 Kohnstamm, Casimir & Bigot, 'De organisatie van het vervolgonderwijs', 177-178.

110 Kohnstamm, Casimir & Bigot, 'De organisatie van het vervolgonderwijs', 161. A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie* (Kampen: Kok 1987) 138.

111 S. Elzinga, *De grondslagen der maatschappijsschool* (diss. Rijksuniversiteit Groningen: Wolters 1933) 15-16.

112 A.H. Gerhard en Ph. Kohnstamm, 'De toekomst van ons volksonderwijs', in *Volksontwikkeling* (1922-1923) 4: 173; Kohnstamm, Casimir & Bigot, 'De organisatie van het vervolgonderwijs', 161.

113 H. Krabbe, 'Compromis of capitulatie?', in *De Gids* 80 (1916) 213. W.M. Peletier, 'Krabbe, Hugo (1857-1936)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979) 321; 'Maatschappij tot nut van 't Algemeen', *Algemeen Handelsblad*, 31-05-1917, Ochtend.

114 Kohnstamm & Gerhard, 'De toekomst van ons volksonderwijs', 173.

115 N. Bakker (red.), *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen: Van Gorcum 2010) 614-616. In 1938 waren er inmiddels 38 Daltonscholen en 42 Montessorischolen, Kuipers, 'Daltononderwijs in Nederland', 3.

116 'Beginselverklaring van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1921-1936', A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, 156.

117 Bijlage 1b, 'Beginselverklaring van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1921-1936', in Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, 156.

118 J.E.L. Costongs, *Het vak maatschappijleer: 'n doorbraak en de doorbraak: een maatschappijleer. Een reconstructie van de voorgeschiedenis van het schoolvak maatschappijleer* (dictaat vakgroep onderwijs-sociologie Katholieke Hogeschool Tilburg 1981) 140.

119 H. Buiting, 'Duits socialisme. Of hoe Adolf Hitler Duitsland het ware socialisme bracht', in *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam: Aksant 2009) 215-224, daar 217.

Dit 'gezindheidssocialisme' paste in de ontwikkeling van de SDAP gedurende de jaren dertig in de richting van het democratisch-socialisme. De partij koerste aan op integratie in de Nederlandse staat en erkende zelfs de monarchie, al bleef dat omstreden.¹²⁰ Deze koers werd bekroond door opname van de SDAP in de regering in 1939. Directeur van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling Koos Vorrink, die door zijn verkiezing tot voorzitter van de SDAP in 1934 toenemende invloed kreeg, wilde een culturele voorhoede van arbeiders kweken.¹²¹ Het gemeenschapsdenken van Vorrink was in de jaren dertig nog gericht op de sociaaldemocratische organisaties, maar er zat al een tendens in naar een nationale, brede volkspartij en het visioen van een doorbraak. Dat maakte binnen de SDAP ook de visie van volksopvoeder W. Banning invloedrijk, ondanks de omstredeheid van diens religieus-socialisme.¹²²

Met dit gezindheidssocialisme werden ingrediënten toegevoegd aan een repertoire van saamhorigheid, gekenmerkt door het streven naar een 'nationale' democratie, een ethiek van openheid tegenover andersdenkenden en de internationale gemeenschap, eerst de Volkenbond en na de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Naties. Deze ethiek drukte zich uit in dialoog met andersdenkenden, in tegenstelling tot de institutionalisering van verschil, zoals in het diversiteitsrepertoire. De eenheid ging hier voor de verscheidenheid, terwijl in het diversiteitsrepertoire de verscheidenheid altijd voor de eenheid ging.

Gezindheidssocialist H. Brugmans typeerde de overgang binnen de SDAP naar een positievere visie op staatsburgerlijke vorming als een 'positieve opvoeding tot democratie'.¹²³ Hij noemde confessionele geschiedenisboeken als afschrikwekkende voorbeelden van indoctrinatie.¹²⁴ Brugmans wilde net als Kohnstamm de openbare school een positieve identiteit geven en noemde kleurloze onpartijdigheid een onaantrekkelijke fictie.¹²⁵ Dit saamhorigheidsrepertoire was een kernelement van de Nederlandse Volksbeweging en een impuls voor de vorming van de Partij van de Arbeid na de Tweede Wereldoorlog.

De koers van de sociaaldemocraten richting integratie in de nationale staat betekende dat het 'absolute neutraliteitsbeginsel' overboord ging. Voor sociaaldemocraten was dit beginsel tot de jaren dertig vooral een instrument voor de emancipatie van arbeiders geweest, een manier om tolerantie af te dwingen. Liever hadden zij hun politieke ideeën naar voren zien komen in het onderwijs,

120 P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie* (Amsterdam: IISG 1989) 192.

121 H. Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa*, 68. A.A. de Jonge, 'Vorrink, Jacobus Jan (1891-1955)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985) 590.

122 Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 193.

123 Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 194.

124 HTK 1939-1940, 976.

125 Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 166; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 102.

maar ze gingen niet zo ver als protestanten en katholieken, die een stelsel van bijzonder onderwijs optuigden. Onder de gegeven verhoudingen zat er tot de jaren dertig niets anders op dan neutraliteit te eisen. Pas bij voortgaande schending van de verdraagzaamheid zou het punt komen om socialistische scholen op te richten.¹²⁶ Ze bleven vasthouden aan toegankelijk staatsonderwijs als een voorwaarde voor democratie.¹²⁷ De ideologische wending binnen de sociaaldemocratie en de integratie in de nationale staat betekenden dat zij nu gingen denken aan een actieve, emanciperende rol voor het openbaar onderwijs en aan 'staatsburgerlijke opvoeding' ter integratie van hun achterban in de natie.

Zo ontwikkelde zich tijdens het interbellum dus ten eerste een diversiteitsrepertoire, dat voor veel confessionelen en sociaaldemocraten tot de jaren dertig bepalend was voor hun opvatting van 'democratie': grote ruimte voor maatschappelijk initiatief en diversiteit van groepen, gekoppeld aan een terughoudende, neutrale overheid. Dit gingen ze steeds meer associëren met geestelijke vrijheid en democratie.

Ten tweede was al voor de bezettingstijd de opkomst waarneembaar van een repertoire van democratische saamhorigheid. Volgens de representanten hiervan deed de praktijk van particularisme van politieke partijen, omroepen en bijzondere scholen afbreuk aan het democratisch ideaal. Versterkende factor hierbij was de wijdverbreide ontevredenheid over het democratische bestel. Volksopvoeders als Kohnstamm en Banning beoogden de vorming van een democratische gemeenschapsmens. De opvatting dat het na 1917 ontstane politieke systeem tot ongezonde verdeeldheid leidde en de democratie in de weg stond, kwam terug bij vrijzinnig-democraten, liberalen en sociaaldemocraten, evenals bij sommige confessionelen.¹²⁸ De kracht van de doorbraakbeweging in 1945 was dat zij aanhangers had binnen vrijwel alle partijen.

126 P. Klinkenberg, *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden* (diss. Universiteit van Amsterdam: Arbeiderspers 1933/Nijmegen: Sun 1973) 179.

127 *De onderwijspacificatie. Rapport uitgebracht door een commissie ingesteld door het bestuur der SDAP* (Amsterdam: Arbeiderspers 1931) 8.

128 Confessionelen: De bekendste voorbeelden zijn G. van Walsum (CHU) die als doorbraakman na de oorlog heftig in conflict kwam met behoudende krachten, bv. 'De Ned. Herv. Kerk en de politieke partijen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 14-12-1945; De predikant Buskes trad met een aantal Amsterdamse predikanten tot de PvdA toe, J.J. Buskes, K.H. Miskotte e.a., *Wat bezielt ze* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij 1945) 3.

2.2. Staatsburgerlijke vorming en saamhorigheids-repertoire tijdens de wederopbouw

Na de bevrijding in mei 1945 was duidelijk dat een grote krachtsinspanning nodig zou zijn om Nederland weer op te bouwen; waarborging van de democratie was daarvoor volgens een grote meerderheid cruciaal. De democratie was na vijf jaar bezetting weliswaar herwonnen, maar bevond zich naar de mening van veel Nederlandse intellectuelen en politici toch in fragiele staat. Velen in politiek en maatschappij keken negatief terug op het functioneren van de democratie in het interbellum. Bekrompen partijpolitiek, afbrokkelend respect voor politici en een gebrek aan politieke kennis en belangstelling bij de burgers hadden het aanzien van de politiek beschadigd. Evenredige vertegenwoordiging en algemeen kiesrecht zouden na hun invoering in 1917 in de praktijk verkeerd hebben uitgedrukt en hebben geleid tot verlamming en een roep om de sterke man.¹²⁹

De roep om staatsburgerlijke vorming

In 1945 kwam het saamhorigheidsrepertoire, waarin politieke opvoeding van burgers tot democraten een belangrijke rol speelde, pregnant naar voren. Dit repertoire had juist in de naoorlogse jaren grote aantrekkingskracht vanwege de breed gevoelde noodzaak van politieke vernieuwing en politieke vorming.

De voorstanders van vernieuwing waren niet beperkt tot de beweging voor volksoepvoeding en het gezindheidssocialisme uit het interbellum. Een zeer heterogene groep bracht voorstellen voor vernieuwing van politiek en maatschappij naar voren. In ieder geval moest de *mentaliteit* van de Nederlandse bevolking op de schop. De democratische gezindheid zou moeten worden verankerd in de geest van de Nederlander.¹³⁰ Deze doelstelling resulteerde in een breed pleidooi voor 'staatsburgerlijke' democratische vorming. Het liberale Kamerlid J. Fortanier-De Wit noemde in 1947 gebrekkige politieke kennis en belangstelling gevaarlijk voor de democratie, want 'ons gehele staatkundige bestel is gebaseerd op de veronderstelling, dat de burgers belangstelling en verantwoordelijkheidsbesef hebben voor de publieke zaak.'¹³¹

De preoccupatie met politieke opvoeding kwam uit een aantal factoren voort, waaronder de negatieve beeldvorming over de vooroorlogse massa-

democratie; bezorgdheid over het vermogen van kiezers om een goede keuze te maken; een cultuurkritische stemming onder intellectuelen; het morele verval dat de bezetting zou hebben aangericht; en ten slotte de angst voor het communisme.

De tekortkomingen van de vooroorlogse massademocratie lagen vers in het geheugen. In plaats van moeite te doen om kiezers goed voor te lichten, zouden politieke partijen door optochten, spandoeken en advertenties op de emotie hebben gespeeld. Dat had volgens naoorlogse brochures van onderwijsvernieuwers zoals ir. H. Kolkman, de jacht op de kiezer tot een 'walgelijk bedrijf' gemaakt, waar een normaal mens zich niet mee zou willen inlaten.¹³² Het hierdoor ontstane gezagsvacuüm zou hebben geleid tot de vlucht in de nationaalsocialistische leidersidee.¹³³ Daarom meende onderwijsvernieuwer S. Elzinga dat voor een 'gelouterde democratie' een evenwicht tussen gezag en vrijheid cruciaal zou zijn. Aan de Nederlander werd weliswaar een aangeboren vrijheidsdrang toegedicht, dat betekende niet dat de massa niet voor de politiek moest worden geïnteresseerd.¹³⁴

Ten tweede kwamen pleidooien voor staatsburgerlijke vorming voort uit bezorgdheid over de competenties van kiezers in verband met het algemeen kiesrecht die tijdens het interbellum al speelde. De massademocratie bracht zorgen met zich mee over de deskundigheid van al die nieuwe kiezers.¹³⁵ Een derde factor in de naoorlogse preoccupatie met democratische vorming was de cultuurkritische stemming. Veel intellectuelen ervoeren een nivellering van de samenleving.¹³⁶ Er werd tot diep in de jaren vijftig voortdurend gesproken over het verval van de westerse beschaving door verlies aan tradities, technocratisering en het ontstaan van een 'massamens'.¹³⁷ Boeken als O. y Gassets *Opstand der horden* (1930) en J. Huizinga's *Geschonden wereld* (1943) waren populair.¹³⁸ De verbinding met de gemeenschap zou zijn verstoord door industrialisatie en

129 S. Elzinga, *Gelouterde democratie* (Wassenaar: Delwel 1945) 17; J.F. de Jongh, *De vernieuwing van het staatkundig bestel* (Arnhem: Lochem Slaterus 1945) 10; 55.

130 R. Aerts, 'Civil society or democracy? A Dutch paradox', *Low Countries Historical Review (Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden)* 125 (2010) 2-3: 231; D. Mantel, 'Waarom verdween Willem Schermerhorn in 1946 van het hoogste politieke toneel?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007) 2: 211.

131 HTK 1947-1948, 321.

132 Ir. H.J. Kolkman, J.C. Hudig & H. Houwens Post, *Democratie op kwalitatieve grondslag* (Den Haag: Leopold 1945) 16; S. Elzinga, *Gelouterde democratie* (Wassenaar: Delwel 1945) 14.

133 Ibidem.

134 Bijv. A.M. Donner vatte geestelijke vrijheid als fundamenteel element van de Nederlandse cultuur op. A.M. Donner, 'Democratie en geestelijke vrijheid', in H.J. Pos, J. Romein, H. Brugmans (red.), *Democratie. Achtergronden en mogelijkheden* (Amsterdam: Bezige Bij 1946) 113; J.W. Rengelink, *Burgerschap en burgerzin* (Amsterdam: Mubro 1949) 4; Elzinga, *Gelouterde democratie*, 32.

135 Giessen, *De opkomst van de democratie als leuze in Nederland*, 169.

136 P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', in J.C.H. Blom, G.N. van der Plaats, *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan 1986) 121-146, daar 127.

137 F.L. Polak, I.A. Diepenhorst en J. Derks, *Crisis der cultuur. Uitdaging en antwoord. Verslag van het congres 2 juni 1951* (Den Haag: Nederlands Cultureel Contact 1951) 23.

138 O. y Gasset, *De opstand der horden* (Den Haag: Leopold 1933/Madrid 1930) 3; J. Huizinga, *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving* (Haarlem: Tjeenk Willink 1945/1943) 1-5.

urbanisatie. Er was een internationaal debat over de aantasting van gezagsstructuren en een daaruit voortkomende 'cultuurchaos'.¹³⁹ Autoritaire oplossingen waren echter taboe geworden. Het individu moest juist worden beschermd tegen de staat.¹⁴⁰ De gevoeligheid voor demagogie zagen veel intellectuelen als de gevaarlijkste trek van de massamens, die geen stut vond in godsdienst of levensbeschouwing.¹⁴¹ Die moest een tegenwicht vinden in degelijke democratische vorming.

Daarnaast had de bezetting een morele schok teweeggebracht.¹⁴² De grootste zorg betrof ongetwijfeld de arbeidersjeugd. Dit oncontroleerbare, voor een groot deel niet door organisaties zoals de Arbeiders Jeugd Centrale gedekte deel van de bevolking bezorgde de naoorlogse elites hoofdbrekens. Dat is wel gekarakteriseerd als 'morele paniek'. Het enige wat zou helpen was een offensief van bestrijding van onmaatschappelijkheid onder arbeiders.¹⁴³

Ten slotte was er de toenemende angst voor het communisme, dat volgens velen een nieuwe belichaming was van de nationaalsocialistische dictatuur. Toen de euforie van de bevrijding werd afgelost door toenemende spanningen tussen de Verenigde Staten en Sovjet-Rusland werd het op een lijn stellen van deze systemen, vaak aangeduid als 'totalitarisme', gangbaar onder intellectuelen en bestuurders.¹⁴⁴ De Koude Oorlog maakte het voortbestaan van de West-Europese

139 De massamens 'had geen persoonlijke eigenaardigheden en geen zelfstandig oordeel, was ongevoelig voor hogere waarden, had een nihilistische levenshouding, leefde een bestaan zonder dynamiek en verwachtingen en maakte zich alleen druk om de banale bevrediging van zijn lusten', T. de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (diss. Universiteit Amsterdam, Hilversum: Verloren 1996) 135, 167; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 99. R. van Ginkel, 'Re-creating 'Dutchness': Cultural Colonization in Post-war Holland', in *Nations and Nationalism* 10 (2004) 4: 421-438, daar 424; A.C. de Bruijn (voorzitter Katholieke Arbeiders Beweging) 'Ontproletarisering der massa blijft doel KAB', *De Volkskrant*, 01-07-1948, die spreekt over 'De persoonlijkheid van de arbeider onttrekken aan de ontarding tot massamens'; *Cultuurpolitiek. Beginselen en richtlijnen* (Den Haag: Centrum voor staatkundige vorming, 1950) 7; F. Polak, *De bedreiging der menselijkheid in de crisis der moderne cultuur* (Delft: Gaade 1950) 16.

140 Een brede Europese trend: Mazower, *Dark Continent*, 291.

141 P. Smulders, 'Katholieke Onverdraagzaamheid en het Humanistisch Verbond', in *Streven. Cultureel maatschappelijk maandblad* 6 (dec. 1952) 3: 193-214, daar 194. W. Banning, 'Overwinning van angst', in J.H. Plokker (red.), *Angst en crisis der moraal* (Den Haag: Leopold 1949) 92; H. Brugmans, 'Het personalisme en de crisis van de democratie', in H.J. Pos (red.), *Democratie. Achtergronden en mogelijkheden* (Amsterdam: Bezige Bij 1946) 95-121, later Kriekemans, 'De rol van het onderricht, de vorming en de eigenlijke opvoeding in het bijbrengen van de staatszin', in *Dux* (1954) oktober, 450-461.

142 A.J. Luikinga, *Democratie en tucht* (Amsterdam: Kuurstra 1946) 1.

143 M. van den Heuvel, 'Jeugd tussen traditie en moderniteit. Transformaties van naoorlogse jeugdcultuur en het beheer over de jeugd', in P. Luyckx en P. Slot, *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 174; De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 19; V. de Jonge, *Jeugd van Nederland* (Heerlen: Winants 1945) 6.

144 De Vries, *Complexe consensus*, 231.

democratie allerm minst vanzelfsprekend. De gedachte dat de bevolking geestelijk weerbaar moest worden gemaakt tegen het communistische gevaar deed zodoende opgeld.

De Nederlandse Volksbeweging

De diagnose werd breed gedeeld, maar er waren verschillende opvattingen over de vormgeving van politieke opvoeding als heilmiddel. In zowel het hier onderscheiden saamhorigheids- als het diversiteitsrepertoire was de morele verheffing van de bevolking een belangrijk streven, maar het meest nadrukkelijk in het saamhorigheidsrepertoire. Een belangrijke groep vertegenwoordigers daarvan verzamelde zich rond de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Zij vormde de politieke kern van de doorbraakbeweging, die in alle geledingen van de samenleving naar voren kwam.

De NVB was een verzameling intellectuelen en bestuurders, die tijdens hun verblijf in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel ideeën hadden ontwikkeld om na de oorlog de verdeeldheid in politiek en maatschappij te doorbreken. Dit valt te karakteriseren als kritiek op wat we hiervoor hebben aangeduid als de ordening naar evenredigheid die voor de oorlog was ontstaan, een verdeeldheid die vaak werd aangeduid als de 'hokjes- en schotjesgeest' of de 'zuilentheorie'.

Om deze doorbraak te bereiken wilden ze sociaaldemocraten, sociaal-progressieve liberalen én confessionelen verenigen in een brede volkspartij.¹⁴⁵ Ze wilden een tweepartijstelsel naar Brits model, zonder confessionele partijen, omdat vermenging van religie en politiek zou zorgen voor vervuiling van beide.¹⁴⁶ De klassenstrijd, de tweede pijler van de vooroorlogse ordening, zou evenzeer moeten verdwijnen. De NVB vond daarnaast arbeidsvrede van groot belang voor naoorlogs Nederland. Die zou het beste zijn gewaarborgd door saamhorigheid.¹⁴⁷

Politieke vernieuwing was belangrijk, maar geestelijk leider Banning noemde de NVB vooral een sociaal-pedagogische beweging.¹⁴⁸ In haar 'Oproep aan het

145 Gebruik 'zuilentheorie', bv. Vier zuilen mobilisatieclubs van moderne arbeiders. Men deelde ons volk krampachtig in vieren. Het was een booze daad en ziehier de vloek: Men wil ook ons leger innerlijk verdeelen', in *De courant. Het nieuws van den dag* 22-02-1940 Dag; 'hokjes- en schotjesgeest: De „opgeloste" Tooneelcrisis te Amsterdam', *De tribune. soc. dem. Weekblad*, 03-02-1931, Dag. N. Beyens, *Overgangspolitiek*, 222.

146 Beyens, *Overgangspolitiek*, 228.

147 'Oproep van de Nederlandse Volks Beweging', *Program en toelichting van de Nederlandse Volks Beweging* (Amsterdam: Nederlandse Volksbeweging 1945) 5. Schermerhorn in J.G. Suurhoff, *Staking, ja of neen?* (Amsterdam: NVB 1945) voorwoord.

148 Wanneer wordt de Volksbeweging partij?, *Leeuwarder koerier*, 09-08-1945, Dag; *Het Parool*, 09-08-1945; J. Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955* (diss. KUN, Nijmegen: Sun 1977) 53; *Je maintiendrai*, 03-08-1945.

Nederlandse volk' beleed de NVB de noodzaak van geestelijke vernieuwing door christendom en humanisme. Concepten als volk, ras, staat of natie mochten niet meer worden beschouwd als het hoogste goed. De NVB riep op tot 'versterking van de nationale gemeenschap, vernieuwing van de staatsgedachte, hervorming van de democratie in personalistische geest'.¹⁴⁹ Die democratie moest worden hervormd in de richting van een sterke staat, die krachtig de nationale gemeenschap zou kunnen bevorderen, maar niet in nationalistische zin. Het doel hiervan was de persoonlijke ontplooiing van de gehele gemeenschap. Binnen dit 'personalisme', dat socialistisch en christen-democratisch kon worden ingevuld, stond de ontplooiing van de menselijke *persoon* centraal. Het 'individu' had voor de NVB negatieve connotaties en werd geassocieerd met een verkeerde vorm van liberalisme.

Een tweede sleutelidee in het personalisme was 'gemeenschap'. Die moest worden bereikt door een actieve cultuurpolitiek, 'waardoor de behoefte aan geestelijke beschaving gewekt wordt'.¹⁵⁰ Naast een crisis van kapitalisme en individualisme constateerden de kringen rond de Nederlandse Volksbeweging een crisis van de democratie.¹⁵¹ Deze moest worden beschermd, hervormd en vernieuwd door 'burgerschapskunde'.¹⁵² De 'militante democratie' moest in de harten van de Nederlandse burgers worden verankerd, mede met het oog op het gevaar van het communisme. Volgens Banning moest deze burgerschapsvorming zich concentreren op de rechten en plichten van burgers binnen de rechtsstaat. Hij riep op tot 'coördinatie van alle krachten, die op gemeenschap uit zijn' en plaatste de maatschappij als een koude machine tegenover de beschutting van de gemeenschap.¹⁵³

In dit personalisme is het denken van Kohnstamm te herkennen. Hij bepleitte als voorzitter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in talloze publicaties een opvoeding tot democratie, die volgens zijn 'bijbels personalisme' ruimte moest bieden aan het individu als persoon binnen een gemeenschap.¹⁵⁴ Kohnstamm associeerde dictatuur met dressuur, democratie met opvoeding. Democratie noemde hij een 'stelsel van volksopvoeding, in en door de overtuiging, dat ieder

mens een geweten bezit, en dus niet slechts als zaak, als object in dienst van anderen mag worden gebruikt'.¹⁵⁵ Kohnstamm vond dat tot de Tweede Wereldoorlog van de volksvoorlichting niets was gemaakt. In bijvoorbeeld volksuniversiteiten waren hier wel pogingen toe ondernomen, maar het was *ondanks* het gebrek aan staatsburgerlijke vorming dat het volk het nationaalsocialisme had weerstaan.¹⁵⁶ Wat voor zin had het om jongeren op hun drieëntwintigste het stemrecht te geven als de staat niets deed om ze op deze zware taak voor te bereiden? Kohnstamm stelde voor het kiesrecht te koppelen aan het volgen van burgerschapsonderwijs.¹⁵⁷

De doorbraakbeweging streefde naar overstijging van politieke tegenstellingen, maar de NVB'ers waren niet zo naïef te denken dat ze politiek 'konden afschaffen'. Kohnstamm zag politiek als noodzakelijk, maar daarbinnen moest niet het conflict worden opgezocht.¹⁵⁸ Juist de erkenning van verdeeldheid maakte volgens Kohnstamm het pleidooi voor verdraagzaamheid belangrijk. Hij plaatste de concrete politiek enigszins op een afstand, maar benaderde die niet naïef.¹⁵⁹

Rond 1945 kreeg de Nederlandse Volksbeweging veel aandacht.¹⁶⁰ Zij telde naast Banning en Kohnstamm gezaghebbende figuren zoals de strafrechtgeleerde W. Pompe, de socioloog P.J. Bouman en de populaire Brabantse bestuurder J. de Quay. Zij had steun in het voorlopige 'kabinet van herstel en vernieuwing', waarin NVB-voorzitter W. Schermerhorn premier was. NVB-er G. van der Leeuw had als minister van onderwijs een groots visioen van een algemeen christelijke, nationale cultuuropvoeding. Het Wilhelmus zou op scholen moeten worden gezongen en uitgelegd. Van der Leeuw benadrukte het belang van het jeugdwerk en de school, die de deugden van initiatief, zelfwerkzaamheid, verantwoordelijkheidsgevoel en gemeenschapszin tot ontwikkeling moesten brengen.¹⁶¹ Twee zaken springen eruit als we kijken naar deze actieve cultuurpolitiek: het elitaire karakter ervan en de nadruk op 'nationale' eenheid, met in het verlengde daarvan engagement met internationale samenwerking.

149 'Oproep van de Nederlandse Volks Beweging'.

150 Geïnspireerd door de sociologie van F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*: (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1979) 3; 'Nederlandse Volks Beweging. Ds. Vossers spreekt over sociale gerechtigheid', *Leidsch Dagblad* 08-05-1947.

151 Van Ginkel, 'Re-creating 'Dutchness'', 426.

152 W. Pompe, *Bevrijding. Bezetting, herstel, vernieuwing* (Amsterdam: "Vrij Nederland" 1945) 79; 122.

153 W. Banning, 'Inleiding', *Onderwijsvernieuwing. Verslag van het landelijk congres op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht* (Vernieuwingsraad van het Onderwijs 1946) 79-87.

154 G. Kerschensteiner, *Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend* (Erfurt: Villaret 1901) 14; F.W. Foerster, *Staatsbürgerliche Erziehung. Vortrag gehalten in der Gehe-Stiftung zu Dresden* (Leipzig: Teubner 1910) 5.

155 Vermeer, *Philip A. Kohnstamm over democratie*, 126.

156 Ph. Kohnstamm, 'Onderwijs en volksvoorlichting' (1949), in Ph. Kohnstamm, *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie* (Amsterdam: Boom 1981) 211.

157 Vermeer, *Philip A. Kohnstamm over democratie*, 139; Tot 1963 lag de kiesgerechtigde leeftijd bij 23 jaar.

158 I. Weijers, 'Philip Kohnstamm, universeel intellectueel, vrijzinnig', *Comenius* 31 (herfst 1988) 259-273, daar 271.

159 Ze wilden niet 'politiek afschaffen', De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 207.

160 G. Puchinger, 'Tilanus. Hendrik Willem (1884-1966)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979) 583.

161 G. van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam: Paris 1945) 38, 125: 'Zo zou alle onderwijs in Nederland openbaar zijn en tevens christelijk'.

Elitaire cultuurpolitieken internationalisme in de doorbraakbeweging

Organisaties zoals de NVB, de lokale Gemeenschappen en de Nederlandse Jeugdgemeenschap wilden de veronderstelde morele ineenstorting van de samenleving voorkomen door tal van politiek opvoedende activiteiten. De 'Gemeenschappen' waren na de bevrijding spontaan ontstaan na een oproep van koningin Wilhelmina 'met de morele en geestelijke herbewapening ernst te maken' en gestimuleerd door aan de NVB gelieerde lokale bestuurders, onder andere in Groningen en Rotterdam.¹⁶² Meestal hadden de Gemeenschappen een charitatieve inslag en organiseerden ze het culturele leven, door toneel en volkskunst.¹⁶³ Het elitaire karakter van deze cultuurpolitiek kwam tot uiting in een verslag in het orgaan van de Zaandamsche Gemeenschap van een optreden van jazzartiest Kid Dynamite. In de kolom daarnaast deed socioloog Jan Kruyt zijn beklag over de moeizame popularisering van Bach.¹⁶⁴ De gemeente moest volgens de burgemeester van Zaandam, NVB-er J. in 't Veld (minister van Wederopbouw tussen 1948 en 1952) democratisch burgerschap aankweken door een levende gemeenschap te zijn.¹⁶⁵

De grote nadruk op het 'nationale' in deze cultuurpolitiek uitte zich onder andere in de verering van het koningshuis. Koningin Wilhelmina drong zelf aan op politieke en geestelijke vernieuwing.¹⁶⁶ In 't Veld beklemtoonde het 'nationaal eigene', dat bestond in vrijheidszin, rechtvaardigheidsgevoel en bestuurlijke tact. Vreemde culturele invloeden moesten tegen worden gegaan, bijvoorbeeld door de Nederlandse film te promoten: Nederland moest 'zijn eigen stijl bewust aan het buitenland voorleven'.¹⁶⁷

¹⁶² J. Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief: oorsprong en ontwikkeling van het Prins Bernhard Fonds en het Nationaal Instituut, 1940-1990* (Diss. Universiteit Utrecht 1990) 57.

¹⁶³ NA, J. In 't Veld 2.21.183.86, inv.nr. 24. "De Zaandamse Gemeenschap in de periode 13-10-1945 tot 31-12-1948. In navolging van de ZG zijn er nog veel meer gemeenschappen opgericht, zogenaamde culturele bureaux. Trots wordt verteld dat ZG voorlichting heeft gegeven en adviezen aan vele gemeenten: B&W Hilversum, Zürich (Zwi) Purmerend, Gemeenschap Vlaardingen, Soest, St. Maartensdijk Zeeland, Raad voor de Kunst OK&W, Prov opbouworgaan Friesland, Documentatie en Voorlichting OK&W, Bloemendaal, Arnhem, Alkmaar, Fractie PvdA Breda, Gemeenschap Apeldoorn, Gemeenschap Zeist, Schiedam, Schermer Gemeenschap, Ermelo, Dordrecht, Hengelosche Gemeenschap voor Sociale Vorming, Noorderlicht Delfzijl, Gemeenschap Hoorn, gem. Bestuur Delft, gem. Bestuur Eibergen, Vereniging Vreemdelingenverkeer Eindhoven, Gem. Bestuur Gouda, Clubhuis 'Naast d'Appelaar' Haarlem, Gem. Bestuur Den Helder, gem. Bestuur Krimpen a/d Lek en burgemeester Oldenbroek.

¹⁶⁴ J. In 't Veld, 'Democratie en burgerzin', in *Officieel orgaan van de Zaandamse gemeenschap* 1 (20-04-1950) 1.

¹⁶⁵ NA, J. In 't Veld, 24: J. In 't Veld, 'Wij en de gemeenschap. Uitgave van de Zaandamsche Gemeenschap'.

¹⁶⁶ C. Fasseur, *Wilhelmina: krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam: Balans 2001) 490.

¹⁶⁷ *De toekomst der Nederlandse beschaving* (Nationaal Instituut 1946) 228-229; Van Ginkel, *op zoek naar eigenheid*, 198.

De elitaire 'nationale' cultuurpolitiek van het saamhorigheidsrepertoire kwam niet voort uit nostalgie of nationalisme.¹⁶⁸ Het saamhorigheidsrepertoire combineerde nationaal gemeenschapsdenken met enthousiasme voor internationale samenwerking en Europese integratie. Dat paste bij de wens particularisme in cultuur en politiek te overstijgen en openheid en tolerantie te verbreiden. Het appèl aan de Nederlandse volkseenheid was voor alles een poging om in een 'geschonden wereld' te bouwen aan iets nieuws. Met een congres in 1947 over anti-papisme trachtte de NVB bijvoorbeeld vooroordelen tussen bevolkingsgroepen te bestrijden.¹⁶⁹

De plaatselijke gemeenschap moest tegelijk de grond zijn voor het wereldburgerschap.¹⁷⁰ In verschillende doorbraakorganisaties lag aankweking van Europees burgerschap in het verlengde van de preoccupatie met gemeenschapsgevoel en verdraagzaamheid. Dat vonden ze cruciaal voor democratie en de 'geestelijke afweer' van het communisme.¹⁷¹ De West-Europese cultuur zou zichzelf opnieuw uit moeten vinden, met vermijding van de Scylla van het totalitaire systeem in het oosten en de Charybdis van het Amerikaanse kapitalisme in het westen, al wezen de Verenigde Staten de weg naar een stabiele democratische wereld. De Nederlandse Jeugdgemeenschap was ingebed in internationale organisaties zoals Unesco en koos in 1952 'Jong Nederland wil leven in een vrij en zelfstandig Europa' als thema van de Nationale Jeugdweek.¹⁷² Europa was niet alleen belangrijk om de paspoorten af te schaffen, maar vooral om 'samen voor het nieuw te bouwen huis van Europa de geestelijke grondslagen te vinden'.¹⁷³

Veel prominente NVB'ers kozen uiteindelijk een internationale carrière. H. Brugmans was een grondlegger van de Europese Beweging. Ph. Idenburg, directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek, engageerde zich met Unesco nadat minister van Onderwijs J. Gielen hem in 1946 zijn congé had

¹⁶⁸ Zoals in J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer: Kluwer 1978) 57; Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 81; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 188-189.

¹⁶⁹ 'Congres over het anti-papisme', *Leidsch Dagblad*, 12-05-1947.

¹⁷⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (1926) 1945-1965, nummer toegang 2.14.51, inventarisnummer 620: Doelstellingen Zaandamsche Gemeenschap

¹⁷¹ *Een visie op Nederlands toekomst in West-Europa. Consequenties voor opvoeding en onderwijs* (Haarlem: Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1959) 11; NA, J. In 't Veld, 24: J. In 't Veld, 'Democratie en burgerzin', J. In 't Veld, 'De betekenis der gemeente voor de toekomst van West-Europa'.

¹⁷² *Vijf jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap* (Amsterdam: Nederlandse Jeugdgemeenschap 1950) 32-33; *Tien jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap* (Amsterdam: Nederlandse Jeugdgemeenschap 1955) 40.

¹⁷³ *Tien jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap*, 45.

gegeven als directeur-generaal op Onderwijs. Tot ver in de jaren vijftig bleef Idenburg een bepleiter van de 'actieve cultuurpolitiek'.¹⁷⁴ In de doorbraak-beweging lag internationale harmonie dus in het verlengde van de nationale gemeenschap.

2.3. De strijd tussen saamhorigheid en diversiteit rond 1945

Het vernieuwingsstreven liep uit op een mislukking. Van der Leeuws 'nationale' actieve cultuurpolitiek, met een grote rol voor de staat in de politieke opvoeding, riep weerstand op. Zijn beleid liep daarnaast stuk op gebrek aan tijd en middelen.¹⁷⁵ De inzet van dit verzet van zowel confessionele, liberale als progressief-linkse zijde was het democratische gehalte van de doorbraak-plannen en dus de definitie van democratie in de praktijk. De nationale cultuurpolitiek, evenals de vernieuwing van het partij- en omroepbestel, werden voorwerp van een scherpe kritiek, waarin het diversiteitsrepertoire valt te herkennen. De vernieuwingsbeweging ging zo ten onder omdat zij een reële bedreiging was voor de heroptuiging van het evenredige of proportionele bestel, waartoe confessionele elites al tijdens de oorlog hadden besloten.¹⁷⁶

De politieke strijd rond de doorbraak

Onderdeel van de 'nationale' cultuurpolitiek waren de pogingen van het voorlopig kabinet om de terugkeer van de oude omroepen, de 'schotjesradio', tegen te houden.¹⁷⁷ Van der Leeuw:

174 Over Idenburg: A.M.L. van Wieringen, 'Philippus Jacobus Idenburg', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1997) 111; P. Idenburg, *UNESCO, de organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur* (Leiden: Sijthoff 1946); 'Ph. J. Idenburg over de Unesco', *Leidsche Courant* 10-03-1947; Hans Linthorst Homan, die door zijn leidende rol in de Nederlandse Unie de NVB kwetsbaar had gemaakt voor kritiek, werd bijvoorbeeld ook in de Europese Beweging actief en kwam bij de Hoge Autoriteit van de EGKS te werken. Ook de katholieke PvdA-buitenlandwoordvoerder Geert Ruygers was een doorbraakman die het Europese federalisme predikte; voortrekker van die beweging was ds. O.T. Hylkema, een doopsgezinde predikant en voorzitter van de Fundatie Werkelijk Dienen, de Nederlandse variant van 'morele herbewapening'. R. de Bruin, 'Het nieuwe Europa. Hans Linthorst Homan, lid van de Hoge Autoriteit (1962-1967)', in G. Voerman (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam: Boom 2010) 67.

175 Beyens, *Overgangspolitiek*, 204.

176 J.C.H. Blom, 'Recensie J. Bank, Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVBY)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 1: 153-154; De Vries, *Complexe consensus* 209; J. van der Lans & H. Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen: Nederland in de twintigste eeuw* (Wormer: Inmerc 1998) 36.

177 Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955*, 126. Wijfjes spreekt van een koude oorlog, Wijfjes, VARA. *Biografie van een omroep*, 163.

Want het zou allerellendigst zijn, wanneer de politieke en religieuze verscheidenheid van ons volk nu opnieuw onze samenleving ging beheerschen. (...) want die mooie zuilen schraagden nauwelijks meer een gemeenschappelijk Nederlandsch dak (...) aan de spits van al deze groepeerings stonden de Radio-vereenigingen in hun viervoudige narigheid. Gevolg een invulling van den vrijen tijd met allerlei minderwaardigs, terwijl het meerwaardige niet voldoende was om vier organisaties te voeden.¹⁷⁸

In de omroepkwestie die hierdoor begin 1946 ontstond, zetten tegenstanders het streven van Van der Leeuw als 'ondemocratisch' weg. Van der Leeuws opmerking over 'verscheidenheid' laat zien dat hij met zijn plannen voor een nationale omroep het repertoire van diversiteit wilde bestrijden. Dat voelde de antirevolutionaire krant *Trouw* aan: zij noemde het streven naar een nationale omroep ondemocratisch, omdat er een fundamenteel recht zou bestaan op een levensbeschouwelijke omroep.¹⁷⁹ Het sociaaldemocratische *Het Vrije Volk* vond evenzeer dat de oude omroepen moesten blijven.¹⁸⁰ De omroepen dwongen Van der Leeuw tot een compromis na een korte maar hevige 'radiostrijd'.¹⁸¹ Dat omroepen als NCRV en VARA een fundamenteel democratisch vrijheidsrecht claimden riep irritatie op bij voorstanders van een nationale omroep, die echter het nakijken hadden.¹⁸² Na de verkiezingen van mei 1946 werd het oude omroepbestel, met een beperkt gezamenlijk programma, weer ingericht.¹⁸³

Daarnaast bood het verleden van prominente NVB-ers als C. Suurhoff en De Quay in de Nederlandse Unie munitie voor tegenstanders van de doorbraak. De tijdens de bezetting ontstane Nederlandse Unie stond in een kwade reuk. Hun poging tijdens de bezetting een brede volksbeweging te creëren, was volgens velen uiteindelijk ontaard in collaboratie.¹⁸⁴ Daardoor werden de democratische geloofsbrieven van de NVB in twijfel getrokken.

Bovendien ging de vernieuwing van de democratie die de NVB voorstond in de richting van een sterke staat en uitvoerend gezag. Het overheidsgezag

178 Van der Leeuw, *Balans van Nederland*, 115-116; De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, 132.

179 'Een hellend vlak', *Trouw* 23-01-1946; 'De radiostrijd ontbrand', *Trouw* 04-08-1945.

180 'Omroep', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 08-11-1945, Dag.

181 'De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen', *Leeuwarder Courant*, 02-02-1946; 'Omroeporganisatie', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 23-03-1946, Dag; 'Onjuiste kritiek', *Trouw*, 03-08-1945, Dag; Het compromis werd hevig betreurd door F. Goedhart (*Het Parool*, vanaf februari 1946 PvdA), in *HTK 1945-1946*, 180.

182 'Ons volk en de radio', *Leeuwarder Courant*, 18-02-1946. 'Protest tegen radiuitzending', *Leeuwarder Courant*, 06-02-1946. 'Protest tegen radiorede', *Het vrije volk*, 06-02-1946, Dag.

183 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 227, gaat niet in op het debat over 'democratie' naar aanleiding hiervan.

184 Bosscher, 'De jaren vijftig epischer geduid', 218.

moest volgens de NVB worden beschermd tegen kritiek. De NVB was een heterogeen gezelschap, waarin voorstellen circuleerden om de rol van het parlement te beperken, om zo het partijgekonkel van het interbellum definitief naar het verleden te verwijzen. Sommige NVB'ers wilden een min of meer corporatistische ordening van parlement en maatschappij, zonder politieke tegenstellingen.¹⁸⁵ Ze wilden de band tussen kiezer en gekozene versterken door het evenredige kiesstelsel te vervangen door een districtenstelsel.¹⁸⁶

Tegenstanders vonden wat ze zagen als het traineren door het kabinet van de heroprichting van politieke partijen, om zo de vernieuwing van het partijbestel een kans te geven, als bedreiging van de vrijheid van pers en organisatie. *Trouw* stelde dat in een 'gezonde democratie' het volk 'in de strijd der meningen' partij moest kunnen kiezen.¹⁸⁷ De katholieke pers achtte heroprichting van de katholieke partij evenzeer cruciaal voor de democratie en kritiseerde het eenheidsstreven van de NVB.¹⁸⁸ De doorbraak zou op gespannen voet staan met de plurale ordening van de Nederlandse democratie. De katholieke NVB-sympathisant G. Ruygers zag zich genooddaakt te benadrukken dat de NVB niet streefde naar een eenpartijstelsel of naar 'gelijkschakeling' van de vakbeweging.¹⁸⁹

In deze felle strijd rond de doorbraak verdedigden antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken diversiteit nu als een principiële visie op 'democratie'. CHU en ARP spraken van 'dictatuur onder Nederlandse leiding': door de verstoring van het vooroorlogse partijwezen zou het kabinet de parlementaire democratie de nek omdraaien.¹⁹⁰ Terwijl in ideologische literatuur 'democratie' nog geen grote rol speelde, werd dit woord in de praktijk door antirevolutionairen en katholieken steeds meer gebruikt.¹⁹¹ Dat ging in 1946 nog wel ex negativo. Ze verweten vooral het voorlopig kabinet 'ondemocratisch' gedrag en noemden de socialisatie van de productiemiddelen in het PvdA-program ondemocratisch.¹⁹²

185 *Program en toelichting van de Nederlandse Volks Beweging* (Amsterdam 1945) 12; Van der Leeuw, *Balans van Nederland*, 161, 168.

186 *Program en toelichting*, 12-13.

187 Serie 'De Oproep der Nederl. Volksbeweging', *Trouw*, 23 tot 26-05-1945, vooral 25-05-1946.

188 Voor een eigen organisatie en nationale samenwerking', *De Maasbode* 07-06-1945, Dag; 'Democratische politiek met partijen', *De Avondster: katholiek dagblad voor Nederland*, 12-06-1945.

189 Lezing Ruygers in Maastricht, 'NVB de eenige uitweg', *Veritas: katholiek 14-daagsch blad voor Maastricht* 07-07-1945. De *Leeuwarder Courant* noemde de NVB een 'para-fascistisch misproduct', zie 'De Nederlandse Unie', *Leeuwarder Courant*, 07-12-1945; RKSP-politicus F. Teulings noemde het vernieuwingsstreven 'anti-democratisch', J.A. Bornewasser, *Katholieke Volks Partij 1945-1983. Band 1. Herkomst en groei* (Nijmegen: Valkhof 1997) 123.

190 *HTK 1945-1946*, 16, 23.

191 Bv. H. Algra, *De calvinistische reformatie en onze principiële politiek* (Den Haag: ARJOS 1948) 3.

192 'Mr. J.A. de Wilde sprak voor de AR-kiesverenigingen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 21-12-1945, 4;

Naast ruimte voor heroprichting van partijen vonden de tegenstanders, bij wie het diversiteitsrepertoire valt te herkennen, het evenredige kiesstelsel en de persvrijheid van groot belang voor vertegenwoordiging van verschillende gemeenschappen in een democratie. Onder deze tegenstanders bevonden zich naast antirevolutionairen en katholieken sociaaldemocraten en liberalen. De doorbraakbeweging riep binnen alle stromingen verdeeldheid op. Zo sloot de hervormde oud-CHU-man G. van Walsum zich aan bij de PvdA, terwijl partijleiders zoals de antirevolutionair J. Schouten en pater J. Stokman het oude bestel opnieuw wilden optuigen.¹⁹³ Binnen de PvdA-leden die al tot de vooroorlogse SDAP hadden behoord kan Willem Drees worden gezien als representant van het repertoire van diversiteit. Hij zag weinig in het streven van zijn partijgenoot Banning naar een 'nationale' ordening van de democratie, al had Drees voor de bevrijding gepleit voor aanpassing van de evenredige vertegenwoordiging en een sterke uitvoerende macht. De vernieuwingspartij PvdA was dus evenzo gespleten tussen aanhangers van het saamhorigheids- en diversiteitsideaal. Velen meenden dat de klassenstrijd niet volledig overboord moest ten gunste van harmoniedenken.¹⁹⁴

Voor het kabinet van herstel en vernieuwing, waarin een aantal NVB-ers een prominente rol speelde, werd verweten autoritaire trekjes te hebben.¹⁹⁵ Het stelde verkiezingen uit om de vernieuwing van het partijbestel een kans te geven en een stevig beleid te voeren in de tussentijd. Het gebruikte overheidspropaganda door pamfletten, omroepingen – Schermerhorn hield een wekelijkse rechtstreekse radioboodschap aan het Nederlandse volk, de zogenaamde 'praatjes op de brug'- en voorlichtingsfilms om burgers te overtuigen van de legitimiteit van het bewind.¹⁹⁶ In januari 1946 beschuldigde het parlement het kabinet van ongeoorloofde beïnvloeding van de bevolking. ARP'er A. Roosjen vond propaganda door de Regerings Voorlichtings Dienst 'rieken naar een recente periode uit de geschiedenis'. De katholiek Th. Schaepman

'De AR in vergadering bijeen', *Leidsch Dagblad*, 16-05-1946. 'Tegen socialisatie dus...', *Leidsche Courant* (katholiek), 15-05-1946. 'Aansluiten! Tegen ondemocratisch gedoe. Stemt antirevolutionair Schouten', Verkiezingsadvertentie ARP, *Nieuwe Leidsche Courant*, 15-05-1946; ook in verband met de formatie hield de protestants-christelijke krant dit vol: 'De Spanning gestegen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 29-06-1946.

193 H. ten Boom, 'Walsum, Gerard Ewout van (1900-1980)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 3* (Den Haag 1989) 648.

194 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 491. M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam: IISG 1998) 196; S. van der Velden, *Links: PvdA, SP en GroenLinks* (Amsterdam: Aksant 2010) 119.

195 Bv. P. van Schilfgaarde, *De mens en zijn schaduw. Opstellen over innerlijke vrijheid en haar belemmeringen* (Leiden: Brill 1948) 107.

196 Beyens, *Overgangspolitiek*, 206; 219. L. Hajema, *De glazentwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijk perspectief* (Assen: Van Gorcum 2001) 28.

vond democratie en propaganda onverenigbaar, zeker wanneer een 'partijman' als NVB-er Brugmans die bedreef als regeringsvoorlichter. Volgens zowel confessionelen als liberalen mocht de regering zich alleen via het parlement verantwoorden, niet rechtstreeks tegenover de bevolking.¹⁹⁷

Het kabinet werd dus van links en rechts ondemocratisch gedrag verweten. Het zou bovendien verzetsmensen bevoordelen binnen zuiveringscommissies. Schermerhorn vond het verzet de belichaming van de 'weerbare democratie'. Daarom verdiende het een speciale rol in de zuivering.¹⁹⁸ Het kabinet zou ten slotte democratische regels rond de openbaarheid met voeten treden. 'Deze regering neemt teveel de weg van het praatje op de brug waardoor geen weg terug is', aldus de liberale hoogleraar C.W. de Vries. Schermerhorn zei in reactie daarop dat het gevaarlijk was als de overheid zich mengde in de 'strijd der meningen', maar bekende het lastig te vinden dat juist de regering beperkt werd in haar vrijheid van meningsuiting.¹⁹⁹ Het liberale *Leidsch Dagblad* wond zich erover op dat Schermerhorn oppositie tegen de kabinetsplannen reactionair had genoemd:

Wil hij daarmee weer niet zijn monopolistische plaats in de volle zon demonstreren en zijn tegenstanders terugbrengen tot uit hollen en gaten kruipend ongedierte? Dat hij hard wil vechten voor zijn ideaal is zijn goed recht. Dat recht eischen de anderen echter ook op.²⁰⁰

Een staatscommissie, geleid door gezaghebbend oud-verzetsman J.W. van Heuven Goedhart, adviseerde naar aanleiding van het debat in 1946 over het beleid in zake overheidsvoorlichting. Zij stelde dat staatsburgerlijke opvoeding door de overheid neerkwam op staatspedagogiek en daarom onwenselijk was.²⁰¹ Voorlichting moest gericht zijn op de pers. Burgers moesten niet lastig worden gevallen met propaganda. De kaders voor de overheidsvoorlichting tot eind jaren zestig werden zo neergezet. De machteloosheid van de burger ten opzichte

197 J.A. de Wilde (ARP) H. Posthuma (CDU), A. Roosjen (ARP) W. Wendelaar (Liberale Staatspartij) F. Teulings (RKSP/KVP) *HTK* 1945-1946, 514-528.

198 'Professoraal debat over de regeeringspolitiek', *Leeuwarder Courant*, 25-04-1946.

199 'Professoraal debat over de regeeringspolitiek', *Leeuwarder Courant*, 25-04-1946.

200 'Dwang of vrijheid', *Leidsch Dagblad*, 13-02-1946.

201 G.J. van Heuven Goedhart, *Overheidsvoorlichting: rapport der adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting, ingesteld 6 Maart 1946* (Adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting, Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij 1946) 10. Leden van deze commissie: G.J. van Heuven Goedhart, voorzitter, hoofdredacteur *Parool*; H. Algra, hoofdredacteur *Friesch Dagblad*, H.H.Th. van Kuilenburg, directeur *Het vrije volk*; A.J. Zoetmulder, hoofdredacteur *Eindhovens Dagblad* en M. Rooij, hoofdredacteur *NRC*.

van indoctrinatie was daarbij het uitgangspunt. De pers zou informatie kritischer kunnen wegen dan de burgers.²⁰²

Van Heuven Goedhart richtte samen met historicus J. Romein het Comité Actieve Democratie op. Deze linkse organisatie illustreert dat het diversiteitsstandpunt niet alleen bij confessionelen te ontwaren valt. Actieve Democratie propageerde democratische vorming en had banden met *Vrij Nederland*, dat een democratisch vormingscentrum opzette. *Vrij Nederland*-redacteur Joop den Uyl riep in *Actieve democratie* op tot public spirit en tot participatie in een 'energieke democratie'.²⁰³ Dit Amsterdamse comité wilde een linkervleugel binnen de PvdA worden en kritiseerde de voorlopige regering en het Militair Gezag, dat ondemocratisch zou opereren door beperkingen op de persvrijheid, gebrekkige zuivering van politieke delinquenten en uitstel van verkiezingen.²⁰⁴ Het voerde campagne tegen NVB-ers De Quay en H. Linthorst Homan vanwege hun verleden in de Nederlandse Unie.²⁰⁵ Het Comité telde veel journalisten, die de vrije openbaarheid verdedigden.

De strijd tegen de NVB was zo succesvol dat mythes de ronde deden over de macht die zij naar zich toe zou hebben getrokken in de chaotische periode na de bevrijding. De NVB is nooit helemaal van de suggestie van dubieuze ondemocratische intenties hersteld.²⁰⁶ Ze kreeg de schijn tegen door de wijze waarop zij vernieuwing van de democratie trachtte door te drukken.

De verkiezingen van 1946 werden een overwinning voor de oude partijen. De confessionele partijen kregen toch een meerderheid en de uitslag voor de nieuwe Partij van de Arbeid viel tegen. Hierdoor was de grote politieke doorbraak mislukt. Het herstel van het publieke leven op de oude grondslag was een overwinning voor socialistische, liberale en confessionele representanten van het diversiteitsrepertoire.²⁰⁷ Daarmee was de PvdA van een vehikel van saamhorigheid tot een uiting van diversiteit geworden.

202 Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 15.

203 J.M. den Uyl, 'Democratie als activiteit', in *Actieve democratie* nr. 2, 20-12-1945; Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa*, 95.

204 G.J. van Heuven Goedhart, *Wat is, wat wil het Comité voor Actieve Democratie?* (Amsterdam: Comité voor Actieve democratie ca. 1946) 5; 7; *Actieve Democratie* 1 (1945) 20 december, 1.

205 Het ging dan om *De Ochtendpost*, uitgegeven door Leo Rodrigues Lopes. 'Dat is niet democratisch!', *Actieve Democratie* 1 (1945) nr. 1, 20 oktober, 3. B.W. Schaper, 'Waakzaam en actief', *Actieve democratie* nr. 1, 20-10-1945, 5.

206 'Voortgezet misverstand', *Nieuwe Leidsche Courant*, 28-07-1954; De NVB zou papier voor hun krant hebben opgeëist ten koste van de andere partijen, omdat 'die hun langste tijd hadden gehad'. Het autoritaire beeld van de NVB is onder andere gevoed door H.J.A. Hofland, *Tegels lichten. Ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam: Contact 1972) 86. Ook Kennedy concludeert dat het om democraten met een wantrouwen tegen de democratie ging: Kennedy, *Nieuw Babylon*, 28.

207 L.J. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Den Haag: SDU 1995) 139.

Maar het glas was eerder half vol dan half leeg. De Nederlandse Volksbeweging bereikte dat de Partij van de Arbeid zich openstelde voor confessionele leden. Ondanks alles belichaamde deze partij de mogelijkheid tot doorbreking van de oude antithese en werd daarmee hét symbool van de naoorlogse vernieuwing.²⁰⁸ Evenzo werd bereikt dat de KVP, geleid door ex-NVB-er Louis Beel, een beginselpartij én programpartij werd. Het doorsnijden van de directe banden met de bisschoppen maakte van de KVP een fundamenteel andere partij dan de RKSP was geweest. Het feit dat dit nu een Volkspartij werd duidde op een opening naar het 'nationale' en de mogelijkheid verdeeldheid op zijn minst gedeeltelijk te overstijgen. Dat gebeurde door de rooms-rode samenwerking tot eind jaren vijftig.

Bovendien was het belang van de doorbraakbeweging minstens evenzeer gelegen in haar sociaal-pedagogische dimensie. Die bleef zij uitdragen, onder andere in het Nederlands Gesprekscentrum, dat dialoog en begrip trachtte te vergroten binnen de Nederlandse samenleving. Het gedachtegoed van de doorbraak hield overal een belofte van vernieuwing en alternatieve ordeningen in de lucht. Dat speelde vooral op het niveau van maatschappelijke organisaties.

Saamhorigheid versus diversiteit binnen sociaal-culturele organisaties

De spanning tussen saamhorigheid en diversiteit bestond niet alleen in de politiek, maar evenzeer op het niveau van sociaal-culturele organisaties. Tijdens de bezetting maakten leidinggevendenden binnen het sociaal-culturele werk plannen om na de oorlog niet terug te keren naar de hokjes- en schotjesgeest van de 'verzuiling', maar ook hier een doorbraak te forceren. Ze wilden sociaal-culturele organisaties graag tot 'nationale' organisaties omvormen. Tegenstanders daarvan wilden oude organisaties behouden en vreesden een ondemocratische 'personalistisch-socialistische' Leitkultur.²⁰⁹

Na de bevrijding werden allerlei nationale organisaties opgericht die sociaal-cultureel werk wilden coördineren. Die werden gedragen door een kleine elite, die veelal het ideaal had dat deze organisaties de oude organisaties moesten vervangen. Die elite stond tegenover de gewone vrijwilligers binnen deze organisaties, die vaak nog 'verzuild' dachten, zoals hieronder zal blijken. Bij het 'nationale' paste veelal een algemeen-christelijke grondslag als grootste gemene deler. Als de doorbraakintenties teveel werden aangezet, leidde dat tot strubbelingen met confessionelen, die huiverden voor een 'algemeen-christelijke' grondslag, of juist met socialisten, die vaak een afkeer hadden van het nationale, algemeen-christelijke en het bijbehorende orangisme.

²⁰⁸ Beyens, *Overgangspolitiek*, 230.

²⁰⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 239.

Een groteske mislukking was het in 1944 opgerichte Nationaal Instituut. Dit was nog ambitieuzer dan pogingen tot nationale organisatie zoals het Nederlands Volksherstel en de Nederlandse Jeugdgemeenschap. Het NI trok landelijk veel aandacht, onder andere met de zogenaamde 'rokkenactie': na de bevrijding hadden Nederlandse vrouwen spontaan herdenkingsrokken geborduurd en daarvan wilde het Instituut een teken van nationale saamhorigheid maken. Door zijn overdreven bureaucratische aanpak daarvan maakte het Instituut zich echter belachelijk.²¹⁰

Het Nationaal Instituut wilde door volkscultuur de massa van de Nederlanders bereiken. Drijvende krachten zoals dr. Eduard Meerum Terwogt wilden vreemde culturele invloeden tegengegaan, bijvoorbeeld door de Nederlandse film en volksdansen te promoten.²¹¹ Het Instituut won prominenten voor zich, onder wie de katholieke schrijver A. van Duinkerken, de gezaghebbende katholieke historicus W. Nolet en de gereformeerde hoogleraar J. Waterink. De sociaal-democraten Vorrink en Suurhoff namen zitting in het bestuur. Bij de opening bepleitte socioloog J.P. Kruyt grootschalige planning van het nationale culturele leven en een 'militante democratie'.²¹² Namens de volkshogescholen betoogde H. de Vries Reilingh dat zich tijdens het interbellum had gewroken dat een onrijp volk met de democratie begiftigd was. De politieke vorming mocht niet aan de partijen worden overgelaten.²¹³

Het Nationaal Instituut moest provincialisme en particularisme overstijgen. Het zag vanwege de 'geestelijke vrijheid' geen rol voor de staat op cultureel terrein en kritiseerde daarom Van der Leeuws plannen voor een nationale opvoeding.²¹⁴ 'Culturele zelfwerkzaamheid' zag het als teken van een levende democratie.²¹⁵ Prins Bernhard werd voorzitter van het Instituut, dat een studiecentrum, een bibliotheek, een filmdienst en een Nederlandse variant van het Gallup Institute voor onderzoek naar de openbare mening moest omvatten. Het 'bevloeiingsgebied' van het Instituut zou bestaan uit de krijgsmacht, het onderwijs en de jeugd, waarnaast het grote publiek zou worden benaderd via film, radio, pers en boek.²¹⁶ Het Instituut bemoeide zich vanaf oktober 1945 in de praktijk vooral met oorlogsherdenkingen.

Het voorlopig kabinet toomde het Nationaal Instituut al snel in. Het Instituut werd doorkruist door de Regeerings Voorlichtings Dienst en ondervond

²¹⁰ Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief*, 65.

²¹¹ Van Ginkel, 'Recreating Dutchness', 434; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 192-198.

²¹² J.P. Kruyt, 'Sociaal-economische veranderingen in Nederland', *De toekomst der Nederlandse beschaving*, 97.

²¹³ H.D. de Vries Reilingh, 'Het wekken van nationaal besef', *De toekomst der Nederlandse beschaving*, 223.

²¹⁴ Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief*, 37.

²¹⁵ R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten: overheid & cultuur in Nederland* (Amsterdam: Boom 2010) 255.

²¹⁶ Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief*, 57; Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955*, 120.

concurrentie van het Nederlands Volksherstel (NVH), de belangrijkste organisatie van het maatschappelijk werk in de eerste naoorlogse jaren. De pretenties van zowel Nationaal Instituut als Nederlands Volksherstel leidden tot terugtrekkende bewegingen van confessionele organisaties. Het NVH werd omgebouwd tot een federatie, wat betekende dat het niet meer vanuit een sterke centrale organisatie invloed kon uitoefenen.²¹⁷ Het regelzuchtige imago van het Nationaal Instituut werd zo sterk dat in juli 1947 Oranjeverenigingen in Katwijk nog een half jaar na sluiting van het Instituut lieten weten geen inmenging in hun herdenking op prijs te stellen.²¹⁸

Op het gebied van voorlichting en vorming mislukten zowel Nationaal Instituut als Nederlands Volksherstel dus volledig. Dat kwam door weerstand aan de basis, doordat ze te veel tegelijk wilden en bovendien elkaar als bedreiging zagen.²¹⁹ Dit gaf aan dat bestaande organisaties en de verschillende gemeenschappen niet zaten te wachten op centraal geleide burgerschapsvorming van bovenaf.

De door doorbraakorganisaties gebruikte term 'opvoeding tot democratie' stuitte vooral bij katholieken op weerstand. De Katholieke Jeugdbeweging (KJB) reageerde bijvoorbeeld afwijzend op een circulaire van een NVB-gerelateerd 'Werkcomité Opvoeding tot Democratie': er waren volgens de katholieken te veel verschillen in de definitie van democratie. Ze brachten het comité direct in verband met de doorbraak. Volgens secretaris J. Sengers had de NVB getoond 'de waarde van de levensbeschouwing voor het maatschappelijk leven niet voldoende te onderkennen'.²²⁰ In 't Veld lanceerde in 1948 met VVD-oprichter P.J. Oud in 1948 de Actie Burgerzin, waarmee ze de burgerschapsvorming landelijk wilden aanpakken. Hij wilde dat daarbij de term 'democratie' niet te veel zou worden gebruikt. Hij wilde het draagvlak niet in gevaar brengen en waakte voor identificatie van 'democratie' met 'doorbraak'. Dat lukte niet; het Centrum dat hij voor ogen had kwam er niet.²²¹

Uit de spanningen rond de oprichting van de Nederlandse Jeugdgemeenschap blijkt dat sociaaldemocratische organisaties, evenals confessionele, zich

217 R. Neij en E.V. Huetting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947: een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg: Lemma 1988) 88-91.

218 'Samenwerking van Oranjeverenigingen in Duin- en Rijnstreek', *Nieuwe Leidsche Courant*, 21-07-1947.

219 Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief*, 72.

220 KDC, Archief Kath. Jeugdraad voor Nederland, inv.nr. 342, J.L.M. Sengers, Alg. Secr. Nationaal Hoofdkwartier van de Katholieke Jeugdbeweging aan de Katholieke Jeugdraad voor Nederland, 's-Hertogenbosch, 25 maart 1950.

221 NA Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van OK&W 2.14.51, inv.nr. 620: 02-12-1949 vergadering eerste bijeenkomst ABC. Brief J.G. van der Ploeg, secretaris NVB, Centraal bureau Rotterdam Mathenesserlaan 446 aan A. Oosterlee, 16-11-1949.

verzetten tegen het 'nationale', hier aangeduid als saamhorigheidsrepertoire. De in 1945 opgerichte NJG was een poging tot bundeling van jeugdorganisaties van verschillende stromingen. De organisatie stelde zich de 'nauw samenhangende lichamelijke, zedelijke en geestelijke opvoeding van de jeugd' ten doel.²²² Zij moest het massajeugdprobleem aanpakken en een nationale jeugdorganisatie worden.

De sociaaldemocratische Arbeiders Jeugd Centrale wilde naast het christendom het humanisme als grondslag van de NJG opnemen, wat voor confessionelen zeer gevoelig lag. Toen dat toch gebeurde trokken de gereformeerden zich uit de NJG terug en dwongen katholieke organisaties af dat zij niet meer dan een federatie werd.²²³ Daarmee werd een grote concessie gedaan aan de oorspronkelijke doelstelling. Voor sociaaldemocraten was, naast het christendom, het orangisme een omstreden element van het saamhorigheidsrepertoire. De NVB riep op tot 'trouw aan Oranje, symbool der nationale eenheid'. In alle doorbraakinitiatieven kwam dit orangisme terug.²²⁴ Het symbool van de NJG was de oranje cirkel.²²⁵ Alle organisaties zouden die moeten voeren. PvdA-voorzitter Vorrink wilde dit opleggen aan de AJC. Het congres van de AJC sprak zich uit tegen de oranje cirkel en tegen het zingen van het Wilhelmus in plaats van de Internationale.²²⁶ Toen deze richtingenstrijd uitbrak, deed de NJG er alles aan om te voorkomen dat de indruk zou ontstaan dat zij een 'eenheidsjeugdbeweging' wilde zijn. Het zou gaan om eendracht, niet om eenheid.²²⁷

Er bestond dus een grote spanning tussen de repertoires van diversiteit en saamhorigheid, met strijd over 'democratie' als inzet. Op het niveau van omroep en politiek mislukte de doorbraak. Op het niveau van sociaal-culturele organisaties leidden 'nationale' doorbraakplannen tot allerlei spanningen. Dat had tot gevolg dat dit veelal federaties werden, of dat ze werden geliquideerd, zoals in het geval van het Nationaal Instituut. Ondanks het mislukken van de 'grote' doorbraak, bleef het saamhorigheidsideaal een rol spelen. Dat kwam doordat organisaties zoals de NJG wel waren opgericht en ze, zoals we verderop zullen zien, toen de spanningen rond de grote doorbraak waren weggeëbd toch dragers werden van een relevant saamhorigheidsideaal.

222 J. Poortstra, 'De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap', in *Jeugd en Samenleving* 16 (1986) 433-451, daar 437.

223 Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 202; G.M. Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen. De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam: IISG 1989) 560.

224 'Oproep van de Nederlandse Volks Beweging', 2.

225 'Nederlandse Jeugd Gemeenschap (N.J.G.)', *NVS (Neerland's vrijheidsstrijd)* 05-05-1945.

226 Poortstra, 'De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap', 439; Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 202.

227 *Vrije Vaart. Orgaan van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap* 1 (november 1945) 1:1.

2.4. Saamhorigheid en diversiteit versus disciplineren

De repertoires van saamhorigheid en diversiteit verhielden zich tijdens de wederopbouw tot een derde repertoire, dat van *disciplineren*, waarvan elementen tijdens het interbellum al aanwezig waren. Bestuurders zagen democratie toen ook al als een ordelijke strijd tussen elites.²²⁸ De repertoires van saamhorigheid en diversiteit vertoonden overlappingen daarmee, maar er waren ook verschillen en ze waren niet te reduceren tot een disciplinerend harmoniemodel, zoals onder andere is gesuggereerd door de historicus H. Righart. Die brengt het naoorlogse klimaat volledig tot disciplineren terug:

Maar het zedelijkheidsoffensief had behalve deze reactionaire continuïteit met het interbellaire cultuurpessimisme ook een meer offensieve keerzijde, namelijk het creëren van een klimaat waarin arbeidsrust, politieke stabiliteit en een sfeer van huiselijke geborgenheid bepalend waren. Het lijkt erop dat alle problemen in de sfeer van politiek en arbeidsverhoudingen door politieke en culturele elites bewust vertaald werden in termen van opvoeding en moraal.²²⁹

Er was nochtans een groot verschil: in dit disciplineringsrepertoire was democratie vooral een nuttig middel, in dat van saamhorigheid een doel. Ook het diversiteitsrepertoire stond op gespannen voet met al te sterke disciplineren in naam van de democratie. De redenering vanuit diversiteit maakte het moeilijk om op democratische gronden andere groepen af te wijzen. Met name gereformeerden en progressieve groepen zoals die rond *Actieve Democratie* zagen de gevaren van 'democratische' uitsluiting voor groepsdiversiteit. Dat wil niet zeggen dat deze repertoires niet naast elkaar konden bestaan; de representanten van saamhorigheid en diversiteit bedienden zich soms ook van disciplinerende elementen. De 'geest van de wederopbouw' kan daar echter niet toe worden teruggebracht.

Het repertoire van disciplineren

Het repertoire van disciplineren was gebaseerd op een beperkte opvatting van democratie als voor alles een nuttig middel, waarin de competitie tussen elites en het gezag van politieke leiders in eigen achterban voorop stond. De beroemde verhandeling *Problemen der democratie* van de sociaaldemocraat W.A. Bongers

²²⁸ Voor nadere uitwerking van het disciplineringsrepertoire tijdens het interbellum zie de aankomende dissertatie van J. Gijsenbergh, *Gedisciplineerde democratie. De Nederlandse omgang met extremisme en met het begrip democratie 1917-1940* (Diss. Radboud Universiteit Nijmegen, verwacht 2014)

²²⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig* 44; H. de Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 28.

was daar een voorbeeld van. In de democratie was het volgens hem 'de besten voor'.²³⁰ Deze opvatting van democratie als een competitie tussen elites had ook na de bevrijding grote aanhang. Weliswaar was dit disciplineringsrepertoire minder restrictief dan tijdens het interbellum, niettemin was het een dominante kracht in naoorlogs Nederland.

Tijdens de wederopbouw heerste onder bestuurders een sterk bewustzijn dat wanorde een groot gevaar was voor de democratie en het economisch herstel. Participatie door de bevolking was beperkt en werd gestroomlijnd door de uitsluiting van als extremistisch beschouwde groeperingen, vooral communisten. Participatie door burgers was in dit repertoire beperkt tot de georganiseerde kanalen van de politieke partij en periodiek stemmen. Participatie buiten de kaders van de parlementaire democratie werd streng gereguleerd. De verordeningen over demonstraties en betogingen lagen in handen van het gemeentelijk bestuur, dat streng de hand hield aan de in het interbellum aangescherpte reglementen. Demonstraties moesten ordelijk verlopen en van tevoren zijn aangekondigd.²³¹

Een groot punt van zorg direct na de oorlog was de grote stakingsbereidheid. Die moest de kop worden ingedrukt. De schrik zat er goed in toen in juli 1945 de Eenheids Vakcentrale, een poging tot bundeling van vakorganisaties, de Rotterdamse haven platlegde. Bestuurders vonden arbeidsvrede cruciaal voor de wederopbouw. Daarom marginaliseerden ze deze EVC door haar weg te zetten als een communistische mantelorganisatie.²³² De erkende vakbonden, samenwerkend in de Stichting van de Arbeid, schrapten stakingen vrijwel uit hun repertoire. 'Samenwerking en discipline' zouden noodzakelijk zijn voor de wederopbouw.²³³ Sinds 1903 was het door Kuypers 'worgwetten' al verboden voor overheidspersoneel om te staken. Dit werd nu onverkort gehandhaafd.²³⁴ Zeker 'wilde' stakingen werden in pers en politiek tot aan de jaren zestig vaak als ondemocratisch veroordeeld.²³⁵ Zo noemde PvdA-Kamerlid A.M. Joekes in

²³⁰ W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Amsterdam: Arbeiderspers 1936/1934) 60, 64; 135-136.

²³¹ G. van Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam: Boom 2007) 373; 383-385. Hoe politiek op straat werd gereguleerd tijdens het interbellum is te lezen in H. Kaal, 'Democratie onder druk. De reglementering van politieke manifestaties in Amsterdam tijdens het interbellum', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 2: 186-209, daar 207.

²³² E.J. Smit, *De syndicale onderstroom: Stakingen in de Rotterdamse haven, 1889-2010* (Amsterdam: diss. UvA 2013) 142, 156; <http://dare.uva.nl/record/446539>.

²³³ 'Stakingen dragen een politiek karakter', *Nieuwe Leidsche Courant*, 10-06-1947.

²³⁴ S. van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-2008* (Diss. Universiteit Leiden; Rotterdam 2009) 44.

²³⁵ 'Spelen met vuur', *Het vrije volk*, 19-09-1959; 'Om het stakingsrecht', *Leeuwarder Courant*, 06-11-1959.

een toespraak in maart 1946 wilde stakingen het 'door machtsmiddelen opleggen van zijn wil aan anderen'.²³⁶

Vakcentrales en werkgevers spraken in 1947 gezamenlijk over de toegenomen stakingsbereidheid als over 'politieke stakingen, welke een internationale oorsprong hebben'. Een staking van Amsterdamse trambestuurders op 24 september 1946 tegen de uitzending van troepen naar Indonesië werd met die term onmiddellijk neergezet als een communistische sabotageactie.²³⁷ Stakingen met een politiek doel waren antidemocratisch, zo vonden zowel KVP als PvdA.²³⁸ Deze vorm van buitenparlementaire participatie zou neerkomen op het doordrukken van de wil van de minderheid, met voorbijgaan aan de 'door het volk gestelde orde' in het parlement. De *Leeuwarder Courant* meende dat een democratisch geschoold volk dit natuurlijk zou begrijpen.²³⁹ Daar was soms wel kritiek op: *Vrij Nederland*-redacteur Joop den Uyl van vond een politieke staking in dit geval geoorloofd vanwege het ondemocratische handelen van de regering. Die zou in zake de politieke acties in Indonesië voorbijgaan aan de volksvertegenwoordiging.²⁴⁰

Het disciplineringsrepertoire ontleende zijn kracht aan de herinnering aan het interbellum, dat associaties opriep met politiek op straat en ineffectieve partijstrijd. Partijen ruilden ideologische politiek in voor een 'program'-benadering.²⁴¹ De dominante politieke theorie beschreef sociale bewegingen als irrationele krachten, die kiezers manipuleerden door propaganda. Participatie door burgers, anders dan door te stemmen, werd al sinds begin twintigste eeuw als bedreigend gezien voor de democratische stabiliteit. Democratie kon niet zonder elites.²⁴² Een dominante democratische theorie werd die van Schumpeter, die democratie zag als competitie om de macht tussen elites. Democratie was

236 'De lijstaanvoerder aan het woord', *Leeuwarder Courant*, 28-03-1946; zie ook M. van der Goes van Naters (PvdA), '10% keert zich tegen 90%', *HTK* 1946-1947, 43; daar ook J. Schouten (ARP) 46, 'communisme en democratie niet met elkaar verenigbaar'.

237 Kritiek op stakingsterreur communisten: 'Trams in A'dam en vele bedrijven stilgelegd', *Nieuwe Leidsche Courant*, 24-09-1946; 'De vredeswil van het volk', *Leidsche Courant* 25-09-1946.

238 Verslag werd gedaan in verschillende regionale kranten: 'Stakingsdebat in Amsterdamschen raad. Beleid van B&W goedgekeurd', *Leeuwarder Courant*, 24-10-1946; 'Een partij tegen', *Leidsche Courant*, 25-10-1946.

239 W.E., 'Dubbele vergissing', *Leeuwarder Courant*, 27-09-1946.

240 J.M. den Uyl, 'Als troepen naar Indië gaan', *Vrij Nederland* 28-09-1946.

241 M. Conway, 'Democracy in postwar Western Europe: The triumph of a political model', 65, 67; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 208-210; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', *Land van kleine gebaren*, 267.

242 H. te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 2: 3-27, daar 21; M. Hooghe, 'Een bewegend doelwit. De sociologische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 3, 335.

geen doel, maar de meest rationele methode om leiders te kiezen die beslissingen konden nemen, terwijl burgers werden beschouwd als onwetend en gemakkelijk manipuleerbaar.²⁴³

De democratie zou volgens de logica van de disciplineringsrepertoire alleen weerbaar zijn tegen het totalitaire gevaar als zij ordelijk zou werken aan haar economische slagkracht. Dit rechtvaardigde de uitsluiting van communistische 'antidemocratische' elementen. Vooroorlogse discussies over uitsluiting van 'revolutionaire volksvertegenwoordigers' kregen dus een vervolg. Al snel werd het vooroorlogse ambtenarenverbod weer van stal gehaald. Communisten kregen tot begin jaren zestig geen zendtijd. Het argument van vrijheid van meningsuiting werd collectief weggehoond: de communisten waren wel de laatsten die daarover moesten beginnen.²⁴⁴ KVP-leider C. Romme stelde zelfs voor om communisten het Nederlanderschap te ontnemen vanwege loyaliteit aan een vreemde mogendheid.²⁴⁵ Eind jaren veertig gaf de KVP anticommunistische pamfletten uit waarin de christen tegenover de communist werd geplaatst, die zou worden gedreven door een vage mystiek en gevaarlijke leiders achternaliep.²⁴⁶ Het Amerikaanse McCarthyisme werd weliswaar beschouwd als hysterisch, de anticommunistische sfeer was heftig genoeg om bijvoorbeeld de Eenheids Vakcentrale te beschuldigen van communistische sabotage.²⁴⁷

In het disciplineringsrepertoire was democratie dus een nuttig middel om een competitie tussen elites te organiseren. De bevolking werd beperkt in haar participatie, omdat zij gevoelig werd geacht voor demagogie en de voor de wederopbouw noodzakelijke orde zou kunnen verstoren. De democratie en orde ondergravende elementen werden uitgesloten.

243 J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London/ NY: Routledge 2003/1943) 253. Ook de polyarchische theorie van R. Dahl, *A Preface to Democratic Theory* (Chicago University Press 1956) 34; 50; 54 is typerend voor dit beperkte idee over participatie en volkssoevereiniteit. Al te veel participatie ziet hij als 'populistic'.

244 *HTK* 1946-1947, 46 (Schouten), 47 (Vorrink).

245 M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel II. De periode van het kabinet-Beel 1946-1949* (Den Haag/Nijmegen: SDU 1989) 1962. C. Romme, *Katholieke politiek* (Utrecht: Het Spectrum 1953) 12.

246 *Communisme. De rode mystiek* (Den Haag: KVP 1947) 12.

247 'EVC gaf arbeiders sabotage-opdrachten. Dr. Drees motiveert ambtenarenverbod', *De Volkskrant* 22-12-1951; McCarthyisme: 'McCarthy, exploitant van de vrees', *Leidsch Dagblad* 31-03-1954; 'Europa vreest McCarthy', *Het vrije volk* 25-05-1954; *Groene Amsterdammer* 19-01-1952; De Vries, *Complexe consensus*, 257; H. de Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder. Een herinterpretatie van de 'lange jaren vijftig', in C. Kristel e.a. *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 218.

Saamhorigheid en disciplineren

Het saamhorigheidsrepertoire had zeker disciplinerende trekken. Representanten ervan, zoals de NVB, waren tegen stakingen en fel anticommunistisch.²⁴⁸ De democratie moest zoeken naar een evenwicht tegen communistische onruststokerij.²⁴⁹ Het communisme zou volgens In 't Veld de democratie ondermijnen door infiltratie in arbeidersmilieus en uit zijn op een burgeroorlog.²⁵⁰ Belangen- tegenstellingen moesten volgens het repertoire van saamhorigheid niet worden uitgevochten maar 'uitonderhandeld'.²⁵¹

Zo ademde de Fundatie Werkelijk Dienen een hang naar consensus. Dit platform, dat allerlei cursussen en weekenden organiseerde, werd gesteund door industriëlen als Anton Philips en was gericht op onderling begrip tussen werkgevers en werknemers. Hierbij was directeur van postbedrijf PTT L. Neher betrokken. De Fundatie Werkelijk Dienen was gelieerd aan de Nederlandse tak van Morele Herbewapening. De Fundatie wilde sociale vorming van werknemers bevorderen door de persoonlijkheid van de werknemer te ontwikkelen binnen de werkgemeenschap die het bedrijf zou moeten zijn.²⁵²

Het saamhorigheidsrepertoire ging bovendien uit van een paternalistische sociale pedagogiek. Van der Leeuws beleid was gericht op bestrijding van de 'normloosheid', die in de jaren dertig tot chaos en verwerpelijke ideologieën zou hebben geleid. Ontworteling, proletarisering en verwildering van de arbeidersjeugd moesten een halt worden toegeroepen.²⁵³ In 't Velds Zaandamsche Gemeenschap hamerde op soberheid en discipline. Gezinnen met 'geestelijke defecten' moesten door reclassering en gezinsvoogdij weer bij de gemeenschap worden betrokken.²⁵⁴

Toch valt saamhorigheid niet tot disciplineren te reduceren.²⁵⁵ Het belangrijkste verschil is dat het disciplineringsrepertoire valt te typeren als een

248 Voorwoord Schermerhorn in Suurhoff, *Staking, ja of neen?*.

249 Ibidem.

250 Zie bv. J. In 't Veld bij de oprichting van de Politieke Jongeren Contact Raad. *Jongeren ontmoeten elkaar. Wat is en wil de Politieke Jongeren Contactraad* (Amsterdam: PJCR 1949) 10. NA In 't Veld 24: Knipsel Katholiek dagblad *Het Binnenhof*, 20-09-1950. KDC Centraal Bureau voor het Katholiek Onderwijs No. 677: 23 oktober 1949: Van Doorn (gemeentelijk inspecteur bij het Onderwijs) aan CBKO.

251 van der Lans & Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen: Nederland in de twintigste eeuw*, 36.

252 KDC, archief J.P.C. de Boer inv.nr. 63.

253 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 249.

254 NA In 't Veld 24: Ook het Werkcomité Opvoeding tot Democratie insisterde op de noodzaak van 'hoger gezag'. W. Hogeveen, *Op zoek naar hoger gezag* (Haarlem: Opvoeding tot Democratie 1949) 3.

255 I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse school en de Nederlandse roman 1945-1955* (diss. EUR Rotterdam 1991) 85-86.

minimalistische interpretatie van democratie als middel om leiders te kiezen, terwijl het saamhorigheidsrepertoire stoelt op een opvatting van democratie als een moreel ideaal, waarin persoonlijke ontplooiing een belangrijke rol speelde. De politieke pedagogiek van Kohnstamm kende een centrale rol toe aan het persoonlijk geweten. Een basisprincipe in de opvoeding was: niet forceren. Zijn totaliteitspsychologie benadrukte *gemeenschap*, tegenover de vervreemding van een gespecialiseerde samenleving. Persoonlijke verantwoordelijkheid ging in de massa gemakkelijk verloren. Daarom waren politieke leiders nodig, maar daarop moest een georganiseerde publieke opinie wel kritiek uitoefenen.²⁵⁶ Dit idee van democratie was gematigd progressief, niet statisch: de gemeenschap waarin het individu was ingebed werd gezamenlijk verder opgebouwd op basis van 'gezag en vrijheid', persoon en gemeenschap.²⁵⁷ Inherent aan het personalisme was het ideaal van een mensheid en democratie in wording, waaraan gebouwd moest worden.²⁵⁸

De politieke opvoeding in het saamhorigheidsrepertoire heeft trekken van 'geleide zelfontplooiing'.²⁵⁹ Naast disciplineren werd evenzeer opvoeding tot mondigheid beoogd. Nieuw aan het saamhorigheidsrepertoire was dat de ontwikkeling van de individuele persoon een veel belangrijkere plaats innam dan in de jaren dertig. De geestelijke vernieuwers hadden de cultivering van een vrije, persoonlijke ontwikkeling binnen een verantwoordelijke, ordelijke gemeenschap tot doel. Binnen de onderwijswereld, onder andere bij de openbare Nederlandse Onderwijzers Vereniging (NOV) gold dit als hét dogma. Individuele vrijheid zou pas kunnen ontstaan waar tegelijk 'hoger gezag' werd erkend.²⁶⁰

De ruimte voor de persoon om zich te ontwikkelen stond steeds voorop. Het door de Nederlandse Jeugdgemeenschap geïnitieerde boekje *Wij Samen* verwees naar recente ervaringen met totalitaire staten, waar men probeerde 'de eigen mening eruit te slaan'. Het wees erop dat in de Nederlandse democratie iedere burger zijn mening kenbaar kon maken, al was het dwaas om zich buiten de gemeenschap te plaatsen. De staat mocht eisen dat burgers desnoods hun leven opofferden voor de gemeenschap, maar slechts in dienst van vrijheid, recht en

256 Weijers, 'Philip Kohnstamm. Universeel intellectueel, vrijzinnig', 260, 264.

257 Vermeer, *Philip Kohnstamm over democratie*, 118-125. Anders dan beweerd door W. Langeveld, *Vorming tot participatie. Een handboek voor de politieke vorming van 13- tot 15-jarigen* (Groningen: Tjeenk Willink 1975) 25, die spreekt over een 'versleten ideaal' van gemeenschapsvorming.

258 J. Gielen, *Cultuur, gezag en vrijheid* (Voorschoten: R.K. Middenstandsbond 1954) 14, 22; J. Timmermans, *Gezag en vrijheid, en daarmee in verband: communisme en nationaal socialisme (fascisme)* (Beek: De nieuwe mijnstreek 1948) 7-8.

259 E. Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Denendal en de jaren zestig* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Amsterdam: Bakker 1999) 21.

260 Hogeveen, *Op zoek naar hoger gezag*, 3.

menselijkheid.²⁶¹ In 't Veld vond dat de opvoeding niet moest commanderen, maar de persoonlijke geldingsdrang moest *sublimeren* in de gemeenschap. Binnen dat kader moest de 'ontwikkeling van het eigene' gestalte krijgen. Zelf-ontplooiing en verantwoordelijkheid tegenover die gemeenschap waren volgens In 't Veld verplichtingen van de mens aan zichzelf.²⁶²

Karakteristiek voor het saamhorigheidsrepertoire is dat de democratie hierin uiteindelijk een 'spel' was, met duidelijke regels en grenzen, waarbinnen van het individu werd gevraagd zijn taak te vervullen.²⁶³ De aan te kweken democratische mentaliteit was hierop gericht. Voor zover er binnen deze democratie plaats was voor politieke strijd was dat binnen de perken van gezag, vrijheid, verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid. De discussie zou niet moeten gaan over de legitimiteit van deze spelregels. Spelenderwijs moest de burger er achter komen dat het het beste was om zijn persoonlijkheid binnen die kaders te realiseren.²⁶⁴

Ondanks het disciplinerende aspect ging het om ontplooiing van het individu. Dat was zichtbaar in de onderwijsvernieuwingsbeweging.²⁶⁵ Intellectuelen daarbinnen zagen democratisering van het onderwijs als voorwaarde voor het overleven van de West-Europese cultuur. Het door de socioloog en NVB-er P.J. Bouman geleide Werkcomité Opvoeding tot Democratie bond in de jaren vijftig invloedrijke figuren in de onderwijspolitiek aan zich, zoals oud-minister van Onderwijs F.J.Th. Rutten (1948-1952, KVP) en de Kamerleden J.W. van Hulst en H.A. Schuring (CHU) en C. Kleijwegt (PvdA).²⁶⁶ Democratie kon volgens deze door de Amerikaanse filosoof en pedagoog J. Dewey beïnvloede onderwijsvernieuwers alleen geleerd worden door te *doen*, door verantwoordelijkheid te geven aan leerlingen.²⁶⁷ Het Werkcomité zag Frankrijk, de Verenigde Staten en West-Duitsland, waar de overheid veel actiever bezig was met burgerschapsvorming, als voorbeeld. Het droomde van een nationaal instituut om de democratische vorming van burgers systematisch aan te pakken.²⁶⁸

261 Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, toegang 2.19.170, inventarisnummer 53: J. Derks, *Wij samen* (1949).

262 NA, J. In 't Veld 2.21.183.86, inv.nr. 24, J. In 't Veld, "Democratie en burgerzin", Toespraak gehouden ter gelegenheid van 5-jarig bestaan van de Almelose Gemeenschap (1950).

263 Hartveld & De Jong, *de Arbeiders Jeugd Centrale*, 224-226. D. Daalder, 'Opvoeding tot democratie', in *Socialisme en democratie* 6 (1949) 680-686, daar 682.

264 De Vries, *Complexe consensus*, 168.

265 H.W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in H.W. von der Dunk (red.), *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten: De Haan 1986) 9-36, daar 23.

266 KDC, Archief J.P.C. de Boer, inv.nr. 50: W. Hogeveen aan de leden van het werkcomité, 24 oktober 1962.

267 J. Dewey, *Democracy and Education* 1916. *The Middle Works of John Dewey 1899-1924, volume 9* (Southern Illinois University Press: 1985/1916) 92-93.

268 KDC, Archief J.P.C. de Boer, inv.nr. 50, Conferentieverslag *De selectie en ontwikkeling der meer*

Terugblikkend op de Zaandamsche Gemeenschap memoreerde In 't Veld in 1960 zijn verschil van inzicht met diegenen in naoorlogs Nederland 'die het individu ondergeschikt achten aan de gemeenschap'.²⁶⁹ Gezag en vrijheid waren in het saamhorigheidsrepertoire geen tegengestelde begrippen, maar 'verenigd in hetzelfde beginsel'.²⁷⁰ Het had disciplinerende trekken, maar juist omdat het óók emanciperende trekken had maakt het veel inzichtelijk over democratische burgerschapsvorming. Dit waren niet alleen maar jaren van tucht en ascese.²⁷¹ Disciplineren en democratisering, paternalisme en emancipatie zijn twee kanten van dezelfde medaille. Dat werd tijdens de wederopbouw expliciet benoemd.

Diversiteit en disciplineren

Mensen als KVP-er Gielen bedienden zich van disciplinerende elementen, vanuit hun angst voor 'morele chaos'.²⁷² Er was echter evenzeer een spanning tussen diversiteit en disciplineren, juist op het punt van pluriformiteit en repressie van extremisme. ARP-Kamerlid en hoofdredacteur van *Trouw* J. Bruins Slot had niet per se moeite met maatregelen tegen extremisten, maar wel wanneer dit gebeurde met een beroep op 'democratie', omdat er zomaar een situatie zou kunnen ontstaan waarin de ARP als ondemocratisch werd gezien. Bruins Slot: 'De principiële stelling, dat de democratie niet geldt voor niet-democraten en verdraagzaamheid niet voor onverdraagzamen, wordt afgewezen.' Bestrijding van gezagsondermijning kon hij billijken, maar een beroep op de democratie om antidemocraten te weren vond hij bedreigend voor de vrijheid van meningsuiting.²⁷³ De westerse democratieën, aldus zijn partijgenoot H. Algra in 1948, kenden geen gedeelde definitie van democratie en moesten die dus ook niet veronderstellen. In de praktijk kwam de positie van de anti-revolutionairen neer op een principiële verdediging van de parlementaire

begaafden. Een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie (Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1964, Verslag studieconferentie WOD 1962) 14.

269 NA, J. In 't Veld 2.21.183.86, inv.nr. 24: J. In 't Veld, 'Wat beoogden wij met de Zaansche Gemeenschap?' (1960).

270 P.R.A.P. Dresen, *De Vrije meningsuiting: Een onderzoek naar het wezen van het recht der vrije meningsuiting en zijn regeling in de wetgeving op de hedendaagse communicatie middelen voornamelijk in Nederland* (Amsterdam: Jasonpers 1949) 34.

271 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 2: 300-334, daar 331.

272 *Documentatie ten behoeve van kadervorming KVP no. 21* (1952): Gielen, 'democratie en vertrouwen' rede uitgesproken op de 'Dag der Werkgroepen', 29-11-1952.

273 J. Bruins Slot over democratie in *Trouw* 24-09-1948; 24-07-1948; 31-07-1948; 07-08-1948; 14-08-1948; 28-09-1948.

democratie, zonder dat zij het woord 'democratie' echt graag bezigden.²⁷⁴ Bij katholieken is deze redenering evenzo te vinden.²⁷⁵

De kritiek op repressie was niet exclusief voor confessionelen. Rond het Comité Actieve Democratie werd fel gediscussieerd over uitsluiting van communisten.²⁷⁶ Het Comité vond de NVB ondemocratisch vanwege haar felle anticommunisme en veroordeelde de 'vervreemding naar links' die daardoor in de PvdA zou optreden. De verdedigers van diversiteit rond Actieve Democratie vonden dat communisten niet mochten worden uitgesloten, mede vanwege hun grote rol in het verzet.²⁷⁷ Met die kritiek op disciplineren stonden ze echter grotendeels alleen. Ze isoleerden zich nog meer door hun kritiek op de Indonesië-politiek van de regering.

De kritiek op repressie vanuit een argumentatie van diversiteit was vrij marginaal. Bruins Slot reageerde in 1948 al op het voorstel om het vooroorlogse ambtenarenverbod opnieuw in te voeren. Uiteindelijk duurde het nog tot eind 1951 voor dit er kwam. Lidmaatschap van de Communistische Partij Nederland, het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond (ANJV) en de Eenheids Vakcentrale werden reden voor ontslag uit rijksdienst.²⁷⁸ De regering zei zich bewust te zijn van de gevaren van dit soort maatregelen en tot 1951 de verdraagzaamheid te hebben laten prevaleren, maar communisten toch als een te groot gevaar voor de democratische rechtsorde te zien.²⁷⁹ Het ambtenarenverbod werd van links tot rechts noodzakelijk gevonden.²⁸⁰ Alleen de liberale NRC zei een 'al te ruwe

schaaf' te vrezen, waardoor mensen onterecht zouden worden verdacht van een onvaderlandse gezindheid. De krant distantieerde zich van KVP'er J. Peters, die 'de democratie wel goed, maar niet gek' noemde.²⁸¹ Het moderamen van de Nederlandse Hervormde Kerk liet binnenskamers weten aan de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD) dat zij predikanten uitgezonderd wilde zien van het antecedentenonderzoek.²⁸²

Met deze onverschillige reactie op inperkingen van democratische rechten stond Nederland in een internationale trend. In alle West-Europese landen werden communisten gemarginaliseerd, nadat ze aanvankelijk enig krediet hadden vanwege hun verleden in het verzet. Bescherming van de democratie tegen het oprukkende totalitaire gevaar was daarbij een gebruikelijk argument.²⁸³ Het ambtenarenverbod had onder andere een uitwerking in het onderwijs, vanwege het antecedentenonderzoek naar de politieke overtuigingen van leraren en ontslag bij gebleken communistische gezindheid.²⁸⁴ Het bracht vooral binnen het openbaar onderwijs beroering teweeg. De Nederlandse Onderwijzers Vereniging zei het verbod slecht te vinden voor de 'goede democratische verhoudingen' en het onuitvoerbaar te vinden.²⁸⁵ Sommige lezers van haar periodiek *Het Schoolblad* vonden een dergelijke maatregel in een gezonde democratie niet nodig en vreesden discriminatie van progressieve onderwijzers. De meeste lezers waren overigens onomwonden vóór.²⁸⁶

Uit deze voorbeelden blijkt dat de spanning tussen diversiteit en disciplineren werd aangevoeld. Toch was tijdens de wederopbouw de perceptie dat de communisten de democratie omver wilden werpen zo sterk, dat het repertoire van disciplineren prevaleerde. Saamhorigheid en diversiteit waren dus beide niet te reduceren tot disciplineren. In het repertoire van saamhorigheid ging het uiteindelijk om ontplooiing van de persoonlijkheid en om democratie als doel op zich. Participatie van burgers in een democratische gemeenschap stond voorop. Daarnaast was een consequentie van de nadruk in het diversiteitsrepertoire op de pluraliteit aan gemeenschappen in een democratie dat censuur en uitsluiting hierin principieel problematisch waren.

274 H. Algra, *De calvinistische reformatie en onze principiële politiek*, 26.

275 A.G.M. van Melsen, 'Reflecties van een 20e eeuwse katholiek over de tolerantie', in *Wending* 3 (1949-1950) 247.

276 J.M. den Uyl, 'Democratie als activiteit', in *Actieve democratie* nr. 2, 20-12-1945, 4.

277 J. Voogd, 'De politieke behuizing van het socialisme', in *Actieve democratie* nr. 3, 10-03-1946, 1; Bestuur Comité Actieve Democratie, 'Sociaal-democratie en communisme', in *Actieve democratie* nr. 7, 20-03-1947, 5.

278 Bij beschikking van 17 december 1951. Al vanaf maart 1949 werd hierover gesproken. Zie P. Bovend'eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', in *Politieke opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 7 (Nijmegen 1987) 56.

279 Bovend'eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', 56.

280 'De gemeenteraad besprak: het ambtenarenverbod voor leden van communistische organisaties. Maatregel niet sympathiek maar noodzakelijk geacht', *De Gelderlander*, 24-04-1952. Commentaar 'Geen democratie', *Het vrije volk*, 22-12-1951. Het socialistische *Het vrije volk* was keihard over de 'jammerklachten' van de communisten: 'Onze democratie laat haar vijanden toe, alle leugens en halve waarheden uit te kramen, die zij nuttig vinden.' *Vrij Nederland* zag de inperking van rechten van communisten wel als een inbreuk op de vrijheid van meningsuiting, maar vroeg zich verder slechts af of het verbod wel waterdicht was. Voor de antirevolutionaire *Nieuwe Leidsche Courant* ging het eigenlijk nog niet ver genoeg: Immers, partijloze communisten zouden alsnog hun ondermijnende werk kunnen doen. Joop Den Uyl trok daarover fel van leer in *Vrij Nederland*: 'Verzoening met het onvolmaakte', *Vrij Nederland*, 08-05-1948, en 'Een opmerkelijk ultimatum van

de EVC', *Vrij Nederland*, 05-01-1952. 'Oppassen en toezien', *Nieuwe Leidsche Courant*, 20-12-1951. Commentaar 'Ambtenarenverbod', *NRC*, 22-12-1951. 'Geen democratie', *Het vrije volk*, 22-12-1951.

281 Commentaar 'Ambtenarenverbod', *NRC* 22-12-1951.

282 D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag: SDU 1995) 199.

283 Mazower, *Dark Continent*, 293.

284 Kamerdebat tussen G. Wagenaar en Drees op 5 februari 1952, *HTK* 1951-1952, 1391-1393. P. Bovend'eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', 54.

285 *Het vrije volk*, 02-01-1953: NOV-congres bezorgd over onderwijs; *Leeuwarder Courant*, 02-01-1953, 'Onderwijzers maken wensen kenbaar. Moties van de NOV', *Nieuwe Leidsche Courant*, 02-01-1953; *Het Schoolblad*, 25-04-1953.

286 *Het Schoolblad*, 04-04-1953, 13-04-1953, 18-04-1953, 25-04-1953.

2.5. Een gedeelde cultuur van saamhorigheid

Zoals in de strijd rond de doorbraak naar voren kwam, heerste er vooral bij katholieken en antirevolutionairen weerzin tegen 'nationale opvoeding'. De regeringsverklaring van het rooms-rode kabinet-Beel (1946) benadrukte evenwel het belang van staatsburgerlijke opvoeding. Daaruit bleek dat na het vastlopen van de doorbraak in 1946 zowel katholieken als sociaaldemocraten belang hechtten aan democratische vorming. De eerste naoorlogse katholieke minister van Onderwijs, J. Gielen, is een voorbeeld van de ambivalente manier waarop katholieken toch aan een gedeelde cultuur van saamhorigheid meewerkten, bijvoorbeeld in de Nederlandse Jeugdgemeenschap. Wanneer de scherpe kantjes eraf waren, werden elementen van het saamhorigheidsrepertoire aanvaardbaar voor tegenstanders van de doorbraak. Het saamhorigheidsrepertoire bleef zo een rol spelen tijdens de wederopbouw.

Katholieken tussen diversiteit en saamhorigheid: De twee kanten van Jos Gielen

Toen de KVP in 1946 de grootste partij werd claimde zij direct het ministerie van onderwijs, waar de Nijmeegse letterkundige Gielen werd benoemd (1946-1948). Hij was lid geweest van de Nederlandse Volksbeweging maar kon zich al spoedig niet meer in haar koers vinden en werd geen lid van de PvdA. Belangrijkste reden was dat confessionelen in de plannen voor een nationale democratische opvoeding een bedreiging voor het bijzonder onderwijs zagen. Gielen had een afkeer van 'eenheidsopvoeding (...) uitgaande van een confessioneel indifferentisme'.²⁸⁷ Gielen maakte de door Van der Leeuw ingezette centralisering ongedaan. Bovendien was hij weinig geporteerd voor onderwijsvernieuwing, omdat de slechte materiële toestand van het onderwijs in grote delen van het land veel aandacht en inspanning kostte. Daarom zag hij bijvoorbeeld invoering van burgerschapsonderwijs aan middelbare scholen niet zitten.²⁸⁸

Gielen en de KVP hadden ondanks de huiver voor staatsopvoeding tegelijk grote belangstelling voor burgerschapsvorming.²⁸⁹ Hij was tegen inhoudelijke interventie van de staat in onderwijs, opvoeding en cultuur.²⁹⁰ Daarmee sloot

²⁸⁷ Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955*, 135.

²⁸⁸ S. Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, Gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Amsterdam 1998) 156; Knippenberg & Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 375.

²⁸⁹ *De nationale cultuurpolitiek der KVP* (Den Haag: Secretariaat KVP 1949) 5; KDC, Archief KVP 4351/266: L.A.H. Albering en L.J. van der Ark, *Politieke vorming van de jeugd* (1951).

²⁹⁰ 'Zelfs tot de mogelijkheid van staats-pedagogiek zou ondergetekende niet graag meewerken', *Bijl. TK 1947-1948*, nr. 600 VI, Memorie van Antwoord op Voorlopig Verslag, onderwijsbegroting 1948, 21.

Gielen aan bij de katholieke subsidiariteitsleer. Onderdeel daarvan was echter evenzeer dat de staat *voorwaardenscheppend* moest optreden en initiatief moest nemen waar het particulier initiatief tekort schoot. Dit had als effect dat Gielen wel degelijk een actieve cultuurpolitiek op poten zette als antwoord op de 'cultuurcrisis', maar dan zonder 'staatssocialistische' tendenzen.²⁹¹ Hij droeg zo toch bij aan allerlei saamhorigheidsinitiatieven.

Gielen degradeerde weliswaar het directoraat-generaal Vorming buiten schoolverband, met activiteiten als jeugdkampen voor onmaatschappelijke jongeren een belangrijk onderdeel van Van der Leeuws beleid, tot een afdeling, maar hij kon zich volledig vinden in de probleemanalyse. Gielen was weliswaar geen voorstander van een extra schoolvak, maar wel van staatsburgerlijke opvoeding. In 1948 wilde hij een prijsvraag uitschrijven voor een leerboek staatsburgerlijke opvoeding voor de jeugdbeweging, waar uiteindelijk niets van kwam.²⁹² Toen het Werkcomité Opvoeding tot Democratie werd opgericht wilde hij zelfs zijn naam geven voor het comité van aanbeveling.²⁹³

Illustratief voor Gielens ambivalentie was zijn idee in 1947 om een boek over het verzet te laten schrijven. Hij riep de woede van koningin Wilhelmina over zich af omdat hij verzetshelden op de 'oude politieke wijze', naar levensbeschouwing, wilde indelen, een typische diversiteitsbenadering. Dit 'vlammend protest', zoals Wilhelmina het volgens historicus Cees Fasseur omschreef, moet worden gezien in het licht van haar wens om door opvoeding van de jeugd 'in nationalen zin' haar vernieuwingsidealen, zij het dan op langere termijn, alsnog te verwezenlijken.²⁹⁴

Gielen wilde dus staatsburgerlijke vorming en nationale saamhorigheid bevorderen, maar dan wel binnen de kaders van het repertoire van diversiteit. Dat gold voor katholieken in den brede met betrekking tot activiteiten die de nationale saamhorigheid moesten vergroten.

De Nederlandse Jeugd Gemeenschap en de viering van Bevrijdingsdag

De Nederlandse Jeugdgemeenschap was in 1945 uiteindelijk een federatie geworden. In die hoedanigheid gaf zij vorm aan een saamhorigheidsideaal,

²⁹¹ Zie Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 257; Bijvoorbeeld J. Ponsioen S.C.J., 'Cultuurpolitiek. Haar wezen en haar methoden', in *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 4 (1951) 292-312, daar 292.

²⁹² *HTK 1947-1948*, 386.

²⁹³ NL-HaNA, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, 2.19.170, inv.nr. 53: Verslag NJG over contactvergadering WOD 26 oktober 1949.

²⁹⁴ C. Fasseur, 'Restauratie en revolutie. De laatste regeringsjaren van koningin Wilhelmina', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 499-514. Koningin Wilhelmina aan Tellegen, 3-2-1947, collectie-Tellegen.

waaraan confessionelen in allerlei nationale acties meewerkten, bijvoorbeeld met betrekking tot de viering van Bevrijdingsdag.

De afdeling Vorming buiten schoolverband van het ministerie van Onderwijs bracht in 1946 de Nederlandse Jeugdgemeenschap prominent naar voren als koepel van georganiseerde jeugd, voor jongens en meisjes. Zij tekende daarbij aan dat de Nederlandse jeugdvorming georganiseerd was op basis van vrijwilligheid. Er was geen sprake van staatsopvoeding. Iedere richting had recht op vrije ontplooiing. Dit deed niets af aan de urgentie van het allergrootste probleem in de Nederlandse samenleving, dat van de massajeugd, die

...in haar verwildering en vormloosheid van leven een ernstige bedreiging vormt van ons volkswelzijn. Wordt hier niets aan gedaan, dan zal in de toekomst een enorm bedrag nodig zijn voor opvoedingsgestichten, verbeteringshuizen, hygiënische verzorging, steun aan onvolwaardigen en asociale enzovoort om nog maar te zwijgen van de derving aan productieve kracht door gebrek aan scholing, enz.²⁹⁵

Naar aanleiding van de aanvankelijke spanningen maakte KVP-politicus Jo Cals binnen de Nederlandse Jeugdgemeenschap duidelijk dat er wel vruchtbaar kon worden samengewerkt, als maar aanvaard werd dat radicale doorbraakplannen overboord gingen.²⁹⁶ Met tegenzin ging men hiermee akkoord, hoewel de Nederlandse Padvinders Vereniging het dusdanig oneens was met dit doorzetten van de 'zuilentheorie' dat ze zich uit de NJG terugtrok. Na de omvorming van de NJG in 1946 tot federatie werkten de katholieken samen met andere organisaties, waardoor de NJG ten slotte in rustiger vaarwater kwam. Zij stelde in 1950 tevreden vast dat ondanks de aanvankelijke twisten, samenwerking was bereikt. Voor de hoge muren waren 'lage hekjes' in de plaats gekomen.²⁹⁷ Het oorspronkelijke ideaal, een bijdrage aan de nationale saamhorigheid, was daarmee dus niet verdwenen, maar wel gekwalificeerd.²⁹⁸

De NJG vond dat de massajeugd 'tot volle rijpheid moet worden gebracht (...) de groote nood, waarin zij verkeert, vraagt om een grootscher aanpak van het probleem.' Een Landelijke Jeugd Actie Commissie moest het jeugdwerk uitbreiden. De NJG organiseerde in de eerste tien jaar van de wederopbouw een aantal door rooms en rood van harte ondersteunde acties, variërend van

295 *Vorming buiten schoolverband. Documentatieblad, speciaal nummer december 1946* (Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Directoraat-generaal van vorming buiten schoolverband, Den Haag 1946).

296 KDC Archief Katholieke Jeugd Raad, inv.nr. 198: Algemene vergadering Nederlandse Jeugd-gemeenschap 14-11-1947.

297 *Vijf jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap* (Amsterdam: Nederlandse Jeugd Gemeenschap 1950) 39.

298 Dit in tegenstelling tot J. Poortstra, 'De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap', 450.

inzamelingsacties voor vluchtelingen, deelname van jongeren aan de aardappel-logst en jeugdweken met thema's als 'soberheid en zelfbeheersing' en 'operatie wellevendheid' (1950), waarvoor premier Drees en minister In 't Veld radiotoespraken hielden.²⁹⁹ In haar nationale oproep vroeg de NJG de Nederlandse jongeren de vaderlandse deugden van wellevendheid en hoffelijkheid in ere te herstellen:

Wellevend zijn betekent: beleefd zijn, hulpvaardig zijn, ordelijk zijn, rekening houden met anderen en ook eerbied hebben voor andermans eigendommen. (...) Dit is een taak van ieder van ons! Wij moeten samen zorgen dat de levenshouding van de Nederlandse jeugd zo is, dat ook buitenlanders kunnen zeggen, dat wij de narigheden van de oorlogs- en bezettingsjaren geheel te boven zijn.³⁰⁰

De Nederlandse militairen in Indonesië werden door de NJG bestookt met affiches die hun gedrag positief moesten beïnvloeden. Op haar aandringen werd de drankverstrekking aan de militairen stopgezet.³⁰¹ De NJG bevorderde de nationale saamhorigheid daarnaast door volkszang en volksdans.³⁰² Een zeldzaam hoogtepunt was de afscheidsmanifestatie voor koningin Wilhelmina in het Olympisch stadion in Amsterdam in juli 1948. Dertigduizend jongeren maakten dit stadionspel mee in aanwezigheid van de koningin en minister L.J. Beel. Het spel toonde hoe de Nederlandse jeugd zich door de bezetting en de daaropvolgende daling van de 'algehele moraal' heen had geslagen. Aan het slot werd de retorische vraag gesteld of de Nederlandse jeugd de 'donkere machten' het hoofd zou kunnen bieden. Die vraag werd beantwoord door de rond de oranje cirkel verenigde jongeren:

Altijd, zolang de Nederlandse jeugd eendrachtig samenwerkt, zolang elke organisatie haar eigen geestelijk beginsel verdiept ten bate van de geestelijke weerbaarheid van het Nederlandse volk, zolang de verdraagzaamheid van Willem van Oranje ook jullie bezielt. Hoog boven de verscheidenheid van jullie gelederen wappert de banier van het Huis van Oranje, die de jeugd van Nederland de weg wijst naar het land van de toekomst.³⁰³

299 'Minister In 't Veld spreekt', *Het vrije volk*, 09-05-1950, Dag; 'Soberheid en zelfbeheersing. Dr. Drees opende de jeugdweek van de N.J.G.', *Leeuwarder courant*, 21-05-1951, Dag; 'Dr. Drees houdt rede voor N. J. G.', *Het vrije volk*, 17-05-1951 dag. 'Jeugdweek 1950 Operatie Wellevendheid', *De Tijd* 21-04-1950, Dag; 'Operatie wellevendheid in de scholen', *Limburgsch dagblad* 15-06-1950, Dag.

300 'Aan de gehele Nederlandse jeugd!', *Leidsch Dagblad*, 20-05-1950.

301 KDC, Archief Katholieke Jeugd Raad inv.nr. 198: Notulen Nederlandse Jeugd Gemeenschap, 26 september 1947: commissie vrijetijdsbesteding militairen.

302 *Vijf jaar NJG*, 35.

303 *Vijf jaar NJG*, 40; 'Massale jeugdhulde voor de koningin', *Leidsche Courant*, 12-07-1948.

Dit soort stadionspelen was nog tot begin jaren zestig populair.³⁰⁴ Op Bevrijdingsdag 1950 werd het verregende stadionspel 'Wij willen' in Utrecht opgevoerd door 4000 jongeren van de plaatselijke NJG. De jeugd werd opgeroepen aan ondeugden weerstand te bieden. Geloof, hoop en liefde werden verzinnebeeld in een groot wit kruis, een rood hart en een blauw anker. Na een vlaggenparade volgde een rally van de deelnemers naar de toorts der vrijheid. Zonder enige merkbare strubbelingen werkten hieraan alle jeugdorganisaties, exclusief de communistische, mee.³⁰⁵

'Verzuilde' organisaties organiseerden ook stadionspelen; in die zin was deze vorm niet exclusief voor het saamhorigheidsrepertoire. In juni 1947 vond in Utrecht een stadionspel plaats door vijftienduizend meisjes van de Meisjesvereniging op Gereformeerde Grondslag, getiteld 'Erfdeel en taak' en in 1956 een stadionspel ter viering van het jubileum van het Nederlands Vakverbond.³⁰⁶ Desondanks waren de meeste van deze stadionspelen algemene gebeurtenissen, die de eenheid van het volk ten aanzien van grote uitdagingen moesten bevorderen, zoals 'De Waterweg heroverd', dat eind augustus 1947 in De Kuip werd opgevoerd voor vijfendertigduizend aanwezigen en de strijd in 1940 herdacht; de koninklijke familie was hierbij aanwezig.³⁰⁷

Met betrekking tot de NJG bleven de typische gevoeligheden vanuit het diversiteitsrepertoire ten opzichte van dat van saamhorigheid aanwezig. Ter gelegenheid van het afscheid van koningin Wilhelmina kwam de op Valerius geënte zangbundel *De Grote Klok* tot stand, samengesteld door J. Pollmann (katholiek, actief in het Nationaal Instituut) en B. Tiggelers (Arbeiders Jeugd Centrale). In het voorwoord sprak de NJG de wens uit dat 'ondanks alle verscheidenheid van levensovertuiging (wij) ook samen feestvieren op een wijze, waarvoor wij ons noch tegenover de buitenwereld, noch tegenover onszelf hoeven te schamen'.³⁰⁸ Binnen de AJC werd deze 'nationale' bundel ondanks deze nadruk op verscheidenheid gemengd ontvangen, wat gezien de weerstand

304 In 1961 werd een stadionspel opgevoerd in het kader van de landelijke actie 'Opgeruimd staat netjes', door Stichting Recreatie Den Haag, zie ANP-radiobulletin 02-05-1961; 'Opgeruimd staat netjes', *Nieuwe Leidsche Courant*, 31-10-1961.

305 'Jeugdspel 'Wij willen' op 5 mei 's-avonds in Utrecht', *Utrechts Nieuwsblad*, 26-04-1950: Bevrijdingsspel geschreven door H.M. Rozendaal. De AJC, de Kajotters, de Nederlandse Gidsenbeweging, de NPV en NPG, de Hervormde Jeugdraad, de Bond van Jonge Oud-Katholieken, de Lutherse Groep en de VCJB en VRJB bereid zijn samen te werken bij stadionspel met 4000 man. In 1948 trokken deze jongerenorganisaties ook al 5000 man sterk door de Utrechtse straten als herdenkingsoptocht, *Utrechts Nieuwsblad*, 10-04-1948.

306 'Dertienduizend gereformeerde meisjes vieren Bondsdag', *Nieuwe Leidsche Courant*, 13-06-1947; 'Teleurstellend jubileumspel', *Nieuwe Leidsche Courant*, 11-06-1956.

307 'De Koninklijke familie bezoekt stadionspel', *Leidsche Courant*, 02-09-1947.

308 *De grote klok. Een bundel liederen, canons en volksspelen voor het feestjaar 1948* (Amsterdam: Nederlandse Jeugd Gemeenschap 1948) voorwoord.

onder klassieke sociaaldemocraten tegen de retoriek van het 'nationale' begrijpelijk was. Gielen vroeg nochtans de inspecteurs van Lager Onderwijs het bundeltje op lagere scholen aan te bevelen.³⁰⁹

De NJG voerde vanaf 1946 bovendien campagne voor de verheffing van 5 mei tot nationale feestdag. De regering vond de opoffering van een volledige werkdag tot midden jaren vijftig echter te groot.³¹⁰ Al in 1946 riep zij een halt toe aan plaatselijke vieringen die twee of drie dagen in beslag namen, om de 'nationale krachtsinspanning' niet te veel te onderbreken.³¹¹ De NJG organiseerde instructiedagen voor gemeentebesturen in zake Bevrijdingsdag. Belangrijke motivatie daarvoor was angst dat de bevolking de viering van de bevrijding zou doen ontaarden in banale lol, luidruchtig geschreeuw, 'al of niet met voetzoekers en alleen maar gehos achter de muziek', aldus NJG-initiator Jan Peters in *Bevrijdingsfeest*, een gedetailleerde handleiding voor bevrijdingsfeesten, van optochten tot toneelstukken.³¹²

De NJG bezwoer tegelijk niet te streven naar uniformiteit. Uiteraard moest iedere streek op eigen wijze vorm geven aan de festiviteiten. Voorop stond echter dat de nationale feestdag de nationale saamhorigheid moest versterken, met begrip voor 'ware vrijheid en democratische beginselen'.³¹³ Tegen de bemoeizucht van de NJG met de vormgeving van Bevrijdingsdag bestond minder weerstand dan indertijd tegen het Nationaal Instituut. Alleen Limburgse gemeentebesturen lieten weten geen behoefte te hebben aan instructie in zake feestvieren.³¹⁴

Op Bevrijdingsdag voerden amateurs vaak toneelstukken met een historisch onderwerp op. Vooral stukken van de Brabantse streekromanschrijver Antoon Coolen deden het goed. Hij schreef bijvoorbeeld mee aan *Vrij Volk*, een toneelstuk dat in de directe naoorlogse periode werd opgevoerd en het populaire *Het rampjaar* over het jaar 1672.³¹⁵ De bevrijding van Hugo de Groot uit slot Loevestein

309 Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 217. 'De Grote klok in de scholen', *Leidsch Dagblad* 28-02-1948. 'Wist u', *Nieuwe Leidsche Courant*, 28-02-1948.

310 B. Peters, 'Herdenken en vieren. Debatten in de Tweede Kamer over de betekenis van vier en vijf mei', C. Van Baalen (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Amsterdam: Boom 2007) 97-100.

311 'Feestviering blijft beperkt tot zaterdag 4 mei', *Leidsch Dagblad* 11-04-1946; 'Viering van den Bevrijdingsdag in 1946', *Leeuwarder Courant*, 15-02-1946.

312 *Bevrijdingsfeest: handboekje nationale viering Bevrijdingsdag* (Nederlandse Jeugd Gemeenschap, Purmerend: Muusses 1954) 3-4. 'Nationaal Comité ontwierp groot bevrijdingsfeest', *Nieuwe Leidsche Courant*, 18-01-1955.

313 *Vrije Vaart*, mei 1954; 'Stijlvolle viering van de vijfde mei', *Leidsch Dagblad*, 15-01-1951; 'Nijmegen leert feestvieren', *Het vrije volk*, 04-09-1953, Dag.

314 'Uit andere bladen', *Leeuwarder Courant*, 16-03-1955. Dit richtte zich ook tegen het Nationaal Comité Viering Bevrijdingsdag dat in 1955 was opgericht.

315 'Minister Beel sprak op Bevrijdingsdag', *Nieuwe Leidsche Courant*, 07-05-1948: In Amsterdam heerste woensdag een gezellige feestdrukte. Op vier plaatsen werd het wagenspel van Antoon Coolen 'het rampjaar' opgevoerd.'

was een onderwerp waarmee de NJG dacht dat de gedachte 'recht en staat waarborgen de vrijheid' op de 'bonte avond' van Bevrijdingsdag kon worden gevierd.³¹⁶

De regering benutte Bevrijdingsdag om het volk te doordringen van de democratische plicht. Na het rituele herdenken volgde immers het gezamenlijke vooruitkijken. Vrijheid, aldus premier Beel in 1947, was 'in vertrouwen op de zelfgekozen vertegenwoordigers die met de regering medewerken, gezamenlijk arbeiden aan het welslagen van de maatregelen die in het belang van het land getroffen moeten worden.'³¹⁷ In zijn radiotoespraak van 1954 zei premier Drees, in een Kennedy-achtig statement, dat een ieder zich af moest vragen wat hij kon doen om Nederland te doen beantwoorden aan de idealen van hen die zich hadden opgeofferd in de strijd voor land en volk, vrijheid en recht.³¹⁸

In afgezwakte vorm waren saamhorigheid en diversiteit dus wel met elkaar te verenigen. Wanneer de bestaande organisaties en de religieuze en levensbeschouwelijke verscheidenheid werd erkend, was het mogelijk in dienst van nationale saamhorigheid samen te werken. Gesteund door het prestige van haar beschermvrouw koningin Juliana en de medewerking van de regering deed de NJG aan burgerschapsvorming op nationale schaal. De federatieve structuur maakte voor katholieken deelname eenvoudiger dan in de oorspronkelijke opzet van een geïntegreerde nationale organisatie. Bovendien was de NJG na de naoorlogse strubbelingen gericht op een zo groot mogelijke gemene deler. Eenheid in verscheidenheid was het uitgangspunt, zo werd telkens benadrukt.³¹⁹

2.6. Burgerschapsvorming op lokaal niveau

Er was dus alleen ruimte voor het saamhorigheidsrepertoire in een gematigde vorm, die kon worden verenigd met diversiteit. Lokale activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming illustreren dit. In steden als Den Haag en Leiden werd succesvol samengewerkt in de Jeugdactie, een coördinatie van het massa-jeugdwerk. Daarnaast werden er jeugdparlementen georganiseerd, evenals 'burgerdagen' voor nieuwe kiesgerechtigden. In deze activiteiten zijn de repertoires van saamhorigheid, diversiteit en disciplineren te herkennen. Daaruit blijkt dat, al betreft het hier verschillende opvattingen van democratie, ze soms bij dezelfde fenomenen herkenbaar zijn.

³¹⁶ 'NJG leerde feestvieren', *Vrije Vaart*, maart 1954.

³¹⁷ 'Minister-president Beel over plicht der vrijheid', *Leidsche Courant*, 06-05-1947.

³¹⁸ 'Wat kan ik doen voor een beter Nederland?', *Utrechts Nieuwsblad*, 06-05-1954.

³¹⁹ 'NJG-Centrum geopend. Samenwerking is noodzakelijk', *Utrechts Nieuwsblad*, 19-04-1947.

Burgerdagen voor nieuwe kiezers

Aan het einde van de jaren veertig ontstonden binnen gemeenten de zogenaamde 'jeugdparlementen', de plaatselijke variant van de eind 1949 opgerichte landelijke Politieke Jongeren Contact Raad, waarin jongerenafdelingen van partijen bij elkaar kwamen.³²⁰ Het aangaan van dergelijke samenwerkingsverbanden was een doorbraak op zichzelf. De ARP-jongeren wilden eerst niet maar sloten zich toch aan. Landelijk stelde de PJCR in de jaren vijftig nog weinig voor; deze organiseerde wel jaarlijks een jongerenparlement in de Tweede Kamer. Maar lokaal was het Politiek Jongeren Contact, of de 'jeugdgemeenteraad', een groot succes.³²¹ Op 7 oktober 1949 kwam onder grote belangstelling in Zaltbommel de jeugdraad voor het eerst bijeen, gevolgd door Gouda, Nijmegen, Den Haag en Leiden. De Vereniging Nederlandse Gemeenten zag dit als een belangrijk politiek opvoedend initiatief.³²²

De jeugdparlementen waren vooral gericht op 'georganiseerde' jongeren. Er ontstonden daarnaast ideeën om grotere groepen jongeren mee te bereiken.³²³ In Wateringen werd in 1948 voor het eerst een 'burgerdag' georganiseerd.³²⁴ De burgemeester reikte op deze dag burgerdiploma's aan nieuwe kiezers uit. Opvallend detail was dat degenen die in Indonesië hadden gevochten dit diploma als eerste kregen uitgereikt.³²⁵

Al snel daarna werd ook in Utrecht een burgerdag gehouden, op 5 mei 1949. Burgemeester en wethouders hadden het initiatief genomen omdat ze hadden gemerkt dat, 'hoewel de bezetting toch het tegenwoordig geslacht had bepaald bij de waarde van democratische rechten', na de bevrijding van veel politieke belangstelling bij jongeren weinig te bespeuren was. De opvoeding tot staatsburger zou volgens hen het beste worden gestimuleerd door werkzaam plaatselijk burgerschap.³²⁶

³²⁰ *Jongeren ontmoeten elkaar. Wat is en wil de Politieke Jongeren Contactraad*, 21.

³²¹ 'Jeugdparlement van Zaltbommel vangt werkzaamheden aan', *De Gelderlander*, 07-10-1949.

³²² Nationaal Archief, Den Haag, Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), nummer toegang 2.19.185, inventarisnummer 5491. Overzicht gemeente Roermond, 19 en Brief 18 april 1955, VNG aan J.K. Kroon chef directie voorlichting ministerie buitenlandse zaken.

³²³ NA Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van OK&W 2.14.51, inv.nr. 620: Brief Canadian Citizenship Council 22 november 1951 aan Oosterlee.

³²⁴ A. van Bastelaar, 'Opvoeding tot burger', in *De Nederlandse gemeente* vol. 4 (1950) 104-106. Rubriek 'uit de gemeenten', in *De Nederlandse gemeente. Wekelijks orgaan van de Vereniging van Nederlandse gemeenten* (1949) 3: 7.

³²⁵ *De Opmars van de KVP*, 06-10-1950.

³²⁶ NL-HaNA, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, 2.19.170, inv.nr. 53, A.J. van 't Veer, krantenknipsel.

Bij burgerdagen waren vaak hoogwaardigheidsbekleders aanwezig, zoals minister van Binnenlandse Zaken F. Teulings (KVP, 1949-1951) en oud-premier Beel.³²⁷ In Utrecht hield burgemeester C. de Ranitz een toespraak, na statig Tivoli te zijn binnengetreden vergezeld door de Commissaris van de Koningin, wethouders, gemeentesecretaris en de sprekers. In 1956 gaven in Nijmegen wethouders, raadsleden en geestelijken acte de présence, evenals de kolonel van het plaatselijk garnizoen, dat werd geroemd vanwege het werk dat het bij het sneeuwruimen had verzet.³²⁸

Er heerste bij de Nederlandse burgerdagen een plechtstatige sfeer, anders dan in Zwitserland en België, waar het initiatieritueel uitbundig werd gevierd.³²⁹ In Utrecht werd een kwartier lang het Dom-carillon bespeeld. Het Stedelijk Orkest speelde; tot besluit werd het Wilhelmus gezongen en 'leve de koningin' gescandeerd. Volgens de landelijke kranten had de gemeente Utrecht door de burgerdag laten zien dat het haar ernst was met de mondigheid van de staatsburgers. De dag was 'sober van opzet in zuiver Nederlandse geest'.³³⁰

De burgerdagen vonden snel navolging.³³¹ De gemeente Roermond maakte in 1955 een overzicht waaruit bleek dat er met name in grote steden als Amsterdam, Haarlem en Nijmegen, burgerdagen werden georganiseerd. Ze vonden meestal rond 5 mei plaats of op Prinsjesdag. Het stramien van de Utrechtse burgerdag werd daarbij over het algemeen gevolgd. Er kon een vergadering van de gemeenteraad worden bijgewoond, of het gebeuren werd gecombineerd met onderscheidingen van verdienstelijke plaatsgenoten.³³²

De burgerdag was halverwege de jaren vijftig een ingeburgerd verschijnsel. KVP-kamerlid B. Verhoeven meende dat vijf mei als nationale feestdag erdoor werd versterkt.³³³ Het PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* noemde de burgerdag in 1951 een voorbeeld van hoe de overheid de burger kon leren een zinvolle tijds-

327 'Burgerschap en burgerzin. Gemeente Nijmegen organiseert burgerdag', *De Gelderlander*, 22-06-1950.

328 'Burgerdag in de Vereniging', *De Gelderlander*, 24-02-1956.

329 'Uit de gemeenten: de burgerdag in Utrecht', in *De Nederlandse gemeente* 3 (1949) 247; 249, met verwijzing naar *De gemeente* feb-maart 1949.

330 'Utrecht had haar burgerdag', *Het Parool* 05-05-1949, 'Eerste Burgerdag in Utrecht. Een waar succes', *NRC* 06-05-1949; 'Mooi Utrechts initiatief', *Het vrije volk*, 06-05-1949.

331 'Uit de gemeenten: opvoeding tot burgerschap', in *De Nederlandse gemeente* 3 (1949) 227.

332 Nationaal Archief, Den Haag, Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), nummer toegang 2.19.185, inventarisnummer 5491: De andere genoemde gemeenten naast Amsterdam, Haarlem en Nijmegen waren: Wateringen, Utrecht, Zaandam, Hengelo, Almelo, Winterswijk, Arnhem, Gouda, Apeldoorn, Maastricht, Voorburg, Zutphen, Wedde, Ede, Brunssum, Culemborg, Harlingen, Vliedingen, Hilversum en Oude Pekela. In 1958 waren daar volgens de VNG Enschede, Geleen, Den Haag en Leeuwarden nog bijgekomen. Op 6 februari 1951 werd in Amsterdam een burgerdag georganiseerd in de Koopmansbeurs, waarvoor 350 jonge kiezers werden uitgenodigd.

333 *HTK* 1956-1957, 452.

besteding te vinden.³³⁴ De relatieve opkomst was over het algemeen in kleinere gemeenten hoger dan in bijvoorbeeld Nijmegen of Maastricht.³³⁵ De Ranitz verklaarde in 1952 de tegenvallende belangstelling uit de onervarenheid van het Nederlandse volk met actief burgerschap.³³⁶ De VNG weet dit aan de vaak saaie opzet van toespraken zonder entourage. In 1957 constateerde zij dat enkele gemeentebesturen ervan af hadden gezien.³³⁷ 'Licht verteerbare programmapunten' waren in 1958 van recente datum.³³⁸ Soms waren jeugdparlementen en bijeenkomsten voor nieuwe ingezetenen populairder. Toch gingen de meeste gemeenten tot begin jaren zestig met de burgerdagen door. In 1964 wist Utrecht nog steeds vijf- van de twaalfduizend genodigden naar de Irenehal te lokken.³³⁹ Delft begon er pas eind jaren vijftig mee.³⁴⁰

'Wie niet meedijkt in nood verbeurt zijn erf.' Saamhorigheid en disciplineren bij de burgerdagen

De burgerdagen vormden op veel plaatsen in Nederland tijdens de wederopbouw een jaarlijks terugkerend initiatieritueel. De drie repertoires van de wederopbouw waren in en rond deze burgerdagen zichtbaar. Sleutelingrediënt was de uitreiking van het boekje *Burgerschap en burgerzin*. De Vereniging Nederlandse Gemeenten had in 1949 een redactiecommissie met een brede vertegenwoordiging van partijen zich hierover laten buigen.³⁴¹ Het boekje moest kiesgerechtigden inleiden in 'de fundamentele betekenis van de democratische instellingen in ons staatsbestel, waarin de Nederlandse volkskracht en saamhorigheid in de loop der geschiedenis eigen gestalte verkreeg'.³⁴² De auteurs ervan waren J-W. Rengeling, die zich in de jaren vijftig tot omroepbestuurder opwerkte bij de

334 H. Vos (red.), *De weg naar vrijheid: een socialistisch perspectief / rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1951) 303.

335 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5491, 16 december 1964 Gemeente Haarlemmermeer aan VNG.

336 NL-HaNA, OKW / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 620: Brief De Ranitz aan A. Oosterlee 14-01-1952.

337 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5491, 1-4. VNG aan gemeente Helmond, 19 maart 1957.

338 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5491 1-2, VNG aan gemeente Leidschendam, 13 februari 1958; Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, toegang 2.19.170, inv.nr. 53: Volgens De Ranitz was de opkomst in zijn gemeente 15%, zie NA Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van OK&W 2.14.51, 620.

339 'Vijfduizend jongeren bij de burgerdag', *Utrechts Nieuwsblad*, 14-05-1964.

340 'Korte berichten uit het binnenland', *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 06-07-1959.

341 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5492 1-3: Deze bestond uit de Amsterdamse wethouder Albert de Roos (PvdA), J.W. Noteboom, burgemeester van Voorburg, R.M.A.A. Geuljans, burgemeester van Roermond (KVP), G.C. van der Willigen, burgemeester van Lekkerkerk, Charles Hustinx en H.M. Martens, burgemeester van Ermelo, waarmee goed gelet was op een brede vertegenwoordiging van partijen.

342 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5492 1-3: 5 juli 1949, VNG aan gemeentebesturen.

VARA en de NTS, en de socialistische vakbondsbestuurder I. Mug.³⁴³ De eerste oplage van *Burgerschap en burgerzin* bedroeg in 1949 veertigduizend exemplaren; het werd hét politieke voorlichtingsboekje van gemeenten, die het tot midden jaren zestig, meestal bij burgerdagen, aan zo'n vijfhonderdduizend mensen uitreikten. Vaak werden inlegvellen over de plaatselijke geschiedenis toegevoegd.³⁴⁴

Burgerschap en burgerzin valt te plaatsen in het saamhorigheidsrepertoire. Het wees de burger op de mogelijkheden om actief te zijn ten dienste van de gemeenschap, in buurtvereniging, woningbouwvereniging, vrouwenvereniging of oudercommissie. Een levende democratie had actieve burgers, geestelijke vrijheid, gelijkheid voor de wet, maar vooral ook verdraagzaamheid, verantwoordelijkheids- en gemeenschapszin, en eerbied voor de medemens nodig.³⁴⁵ Dit participatieve idee kwam naar voren bij de burgerdagen. In Utrecht voerden steevast twee jongeren het woord.³⁴⁶ In Nijmegen werd in 1952 een raadsvergadering gehouden waarbij een oudere en jongere woordvoerder van elke partij spraken over de wederopbouw van de stad.³⁴⁷ Vaak mochten jongeren van verschillende partijen iets zeggen, wat overigens kon leiden tot een ellenlange zitting.³⁴⁸

In het boekje was tevens de voor het saamhorigheidsrepertoire kenmerkende verbinding te vinden van democratische vrijheid en verantwoordelijkheidszin. De vooroorlogse Duitse democratie was volgens de auteurs ten onder gegaan aan een gebrek aan democratische gezindheid. Ze typeerden Nederland als een door en door democratisch land met een sterke vrijheidswil. De essentie daarvan was dat er iets te kiezen moest zijn, gelijkheid voor de wet en het recht om te zeggen dat de regering niet deugde. Vrijheid kon echter niet zonder verantwoordelijkheid.³⁴⁹ In de tijd dat in Nederland de strijd tegen het water noodzakelijk

was om te overleven was een oude wet volgens Rengelink en Mug daarom: 'Wie niet meedijkt in nood, verbeurt zijn erf.'³⁵⁰ PvdA-politicus N. Donkersloot waarschuwde tegelijk tijdens een burgerdag tegen dor plichtsbeseft.³⁵¹ Typisch saamhorigheidselement was ten slotte het portret van koningin Juliana dat op een van de eerste bladzijden van *Burgerschap en burgerzin* prijkte. Dit herinnerde aan de onlosmakelijke verbondenheid van Nederland, Oranje en het 'erfdeel der vaders'.³⁵²

Tijdens de jaren vijftig werden bij burgerdagen vaak films vertoond, bijvoorbeeld over de Staten-Generaal, de inpoldering van het IJsselmeer of de Europese eenwording. Soms werd daarbij een beroep gedaan op de Rijks Voorlichtingsdienst, die onder andere in het kader van het Marshallplan films beschikbaar had.³⁵³ De vertoning van *Animal farm* in 1958 paste in het antitotalitarisme van de jaren vijftig.³⁵⁴ Het meest typerend voor de saamhorigheidscultuur was het in 1966 aan de jongeren in Rheden voorgezette *High Noon*. Wanneer in deze western uit 1952 een bandiet het dorp aanvalt, neemt Gary Cooper zijn plicht waar en gaat het gevaar tegemoet, zelfs terwijl de gemeenschap hem in de steek laat.³⁵⁵

Het saamhorigheidsrepertoire was dus herkenbaar bij zowel de burgerdagen als in het boekje *Burgerschap en burgerzin*. Anderzijds zijn er disciplinerende elementen te ontwaren, bijvoorbeeld voor wat betreft het primaat van politici en politieke partijen in een democratie. Het boekje betoogde dat politici respect en vertrouwen verdienden vanwege hun inzet voor de goede zaak. Het was onvermijdelijk dat er een vertegenwoordigend stelsel moest zijn, waarin politieke partijen een cruciale rol speelden. Hieruit sprak, ondanks eerder genoemde nadruk op mogelijkheden tot participatie, toch evenzeer een idee van democratie als een gestroomlijnd proces, waarin vooral politici en politieke partijen centraal stonden.

Daarnaast had de nadruk op dienstbaarheid aan de gemeenschap een disciplinerend aspect. Burgemeester De Ranitz herinnerde in 1949 aan het ordelijke gedrag van het volk in de meidagen van 1940. Deze strenge sfeer rees op uit het in 1949 in Utrecht uitgereikte boekje *Burgerrecht is burgerplicht*.³⁵⁶ Gielen noemde in 1954 respect voor de overheid een burgerplicht, evenals het

343 H. Wijffes, 'Rengelink, Jan Willem (1912-1999)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* 6, 400. (I. Mug was bestuurder bij de ANDB (zie inventaris I. Mug bij IISG 1972-1985). Dit duo schreef sinds 1948 allerlei publieksgerichte boekjes, zoals J.W. Rengelink en I. Mug, *Behind the Dunes and Dykes* (Heemstede 1949) *Here we are Uncle Sam: Holland Calling You* (Amsterdam/Heemstede 1949) en *Koningin Wilhelmina: 1898-1948* (Amsterdam 1948).

344 Soms hadden gemeenten een eigen boekje, zoals *Uw stem telt mee* (Gemeente 's-Gravenhage. Afdeling Publiciteit 1955) 's-Gravenhage: maandblad der gemeente 's-Gravenhage 13-14 (1958) 17.

345 'KVP College van advies wordt samengesteld', *De Gelderlander*, 02-03-1949: 'Gelukkig blijken er in onze gemeente nog voldoende burgers te wonen, die bereid gevonden zijn hun vrije uren, die voor hen kostbaar zijn, op te offeren in ons aller belang.'

346 'Uit de gemeenten: de burgerdag in Utrecht', 249.

347 'Jonge kiesgerechtigden, toehoorders en medeleden van de Nijmeegse Raad, *De Gelderlander*, 12-06-1952.

348 *Nijmeegs Dagblad*, 12-06-1952; *Leeuwarder Courant*, 21-05-1958.

349 Rengelink & Mug, *Burgerschap en burgerzin*, 31.

350 Rengelink & Mug, *Burgerschap en burgerzin*, 21.

351 'Wie verlangen naar vrijheid niet kent, is dor plichtsmens', *Utrechts Nieuwsblad*, 07-05-1951.

352 Rengelink & Mug, *Burgerschap en burgerzin*, 1.

353 Regionaal Archief Nijmegen, inv.nr. 856.11, Burgerdagen gemeente Nijmegen t/m 1955.

354 'Burgerdag in harmonie', *Leeuwarder Courant*, 14-05-1958.

355 Gelders Archief 2198, Gemeentesecretarie Arnhem, inv.nr. 1659: burgerdag 1950-1959.

356 'Uit de gemeenten: de burgerdag in Utrecht', 248. Ch.H. van Aken, Prof.dr. W.J.A. Kernkamp, mr. J.W.C. van Kampen en A.C. Akveld, *Burgerrecht is burgerplicht. Aangeboden door het gemeentebestuur van Utrecht ter gelegenheid van de burgerdag 1949* (Utrecht: Gemeentebestuur 1949) 3.

ondergeschikt maken van het persoonlijk belang aan het algemeen belang.³⁵⁷ De preoccupatie met de 'ongeorganiseerde' arbeidersjeugd was een ander disciplinerend element. *De Gelderlander* schreef in 1950 dat de burgerdag 'vooral voor diegenen die (nog) niet georganiseerd zijn van zo'n groot belang is dat zij aanwezig zijn, temeer daar twee eminente persoonlijkheden met klinkende namen, bereid werden gevonden het woord te voeren'.³⁵⁸

Disciplineren kwam ten slotte naar voren met betrekking tot 'onverantwoordelijke elementen', die in 1958 in Amsterdam de sfeer verstoorden. De CPN had protest aangetekend tegen de burgerdag. Sommigen van de duizend aanwezigen in Bellevue begonnen boe te roepen toen raadslid C. van Rij een toespraak over de Hongaarse Opstand begon. Enige rechercheurs in burger schoten toe om hen uit de zaal te verwijderen. Anderen probeerden het spreekgestoelte te beklimmen, terwijl verschillende jongeren demonstratief het pand verlieten. Het katholieke *De Volkskrant* kopte 'Schreeuwers eruit'.³⁵⁹

De burgerdagen en het diversiteitsrepertoire

Burgerschap en burgerzin ademde, meer dan de burgerdagen zelf, de geest van het saamhorigheidsrepertoire en het personalisme, hoewel de commissie had gezegd dat het nadruk moest leggen op de 'zo groot mogelijke vrijheid voor de individu en voor de zo verscheiden geestelijke en politieke stromingen in ons volk.' Als voorbeeld zou hierbij gewezen kunnen worden op de in de pacificatie geïstitutionaliseerde onderwijsvrijheid, wat Rengelink braaf deed.³⁶⁰

Toch leidde de saamhorigheidsinslag van het boekje tot kritische geluiden uit confessionele hoek. Mannenbroeder W.P. Berghuis, burgemeester van Kampen, vond het boekje een 'slap aftreksel van een gemeenschappelijk politiek bezit', wat veroorzaakt zou worden door de 'personalistisch-socialistisch-democratische opvatting' die hij erin ontwaarde. Het gebruik van begrippen als gemeenschap, christendom, democratie en verdraagzaamheid vond hij erg gekleurd. Berghuis, actief in het antirevolutionaire vormingswerk, doelde waarschijnlijk op passages over 'democratie als gezindheid'.³⁶¹ Voor Berghuis was democratie vooral bescherming tegen de overheid.³⁶² Het katholieke gemeentebestuur in Tilburg nam het boekje helemaal niet af. Het vond dat

'in aanmerking genomen de diversiteit in de geestelijke structuur van ons land', de commissie het optimale had bereikt, wat niet wegnam dat de brochure 'niet direct en volledig is afgestemd op het typisch eigene van bepaalde streken en onderdelen'. Het boekje 'paste niet bij de psychologie van de jonge Brabanders'.³⁶³ Eens te meer bleek de irritatie ten opzichte van het saamhorigheidsrepertoire niet beperkt tot confessionelen. Het boekje noemde het christendom de grondslag van de Nederlandse samenleving. Daar stoorde het Humanistisch Verbond zich aan, omdat buitenkerkelijken hierdoor zouden worden buitengesloten.³⁶⁴ Ondanks deze kritische geluiden wees het brede draagvlak van *Burgerschap en burgerzin* juist op de behoefte aan een algemeen saamhorigheidsideaal. Het boekje werd over het algemeen zeer positief ontvangen en kreeg druk op druk.³⁶⁵ De populariteit van burgerdagen onder KVP-burgemeesters springt in het oog.³⁶⁶ De burgemeester van Tilburg lijkt toch een uitzondering te zijn geweest. De katholieke pers en de KVP zagen burgerdagen als een nuttig instrument van politieke vorming.³⁶⁷ Vooral protestanten bleven ambivalent ten opzichte van de burgerdagen. In deze groep zijn de meest geharnaste voorstanders van het in dit boek onderscheiden diversiteitsrepertoire te herkennen. Daarom is het opvallend dat H. Algra, ideologisch zwaargewicht binnen de partij en ijveraar tegen staatsinmenging, wél meewerkte aan burgerdagen in Leeuwarden. Hij zag deze blijkbaar niet als bedreigend voor de pluralistische orde. In zijn toespraken bracht Algra wel zijn visie op de Nederlandse democratie naar voren, waarin vrije meningsuiting en een vrije pers centraal stonden.³⁶⁸ Op burgerdagen spraken CHU'ers, maar er bestonden twijfels, zoals bij de Leidse burgemeester F.H. van Kinschot.³⁶⁹

Er was een wisselwerking tussen protestantse terughoudendheid en sociaal-democratisch enthousiasme voor de burgerdagen.³⁷⁰ In Leiden ondersteunde onderwijswethouder J.C. van Schaik (PvdA) de in 1948 opgerichte Leidse Jeugd

357 'Drieëntwintigjarigen gaven aan hun burgerdag Europees karakter', *De Gelderlander*, 13-04-1954.

358 'Gemeente van Nijmegen organiseert een burgerdag', *De Gelderlander*, 22-06-1950.

359 'Amsterdamse burgerdag door protesterenden verstoord', *Dagblad voor Amersfoort*, 06-01-1958, 'Schreeuwers eruit', *De Volkskrant*, 06-01-1958.

360 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr 5492 1-3: Vergadering redactiecommissie 28 juni 1949.

361 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr 5492 1/3: Brief W.P. Berghuis aan VNG, 8 december 1949;

362 W.P. Berghuis, 'Parlementaire democratie: 'onafhankelijke rechterlijke macht, interne controle, openbaarheid, volksinvloed'', *Trouw Weekblad* 01-02-1947.

363 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr 5492 1/3: B&W Tilburg aan VNG 13-01-1950, 13-01-1950,

364 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr 5492 1/3: Brief Humanistisch Verbond aan VNG 17 januari 1950.

365 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr 5492.

366 Cremers (Haarlem), Hustinx (Nijmegen) Van der Dussen (Hengelo) Matser (Arnhem) en van Kessenich (Maastricht), evenals Brunssum en Hilversum.

367 *De Opmars van de KVP*, 06-10-1950; zie ook KDC, Archief KVP, 4351/266.

368 'Flinke opkomst op derde Burgerdag van jonge kiesgerechtigden', *Leeuwarder Courant*, 02-04-1955. 'Burgerdag trok meer belangstelling dan ooit', *Leeuwarder Courant*, 24-03-1962.

369 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5492: CHU-burgemeesters die burgerdagen organiseerden waren onder andere Schokking (Den Haag), James (Gouda) Ravesloot (Almelo) en Des Tombe (Apeldoorn).

370 Terughoudendheid antirevolutionairen: 'Burgerdagen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 24-05-1949: 'Daarom blijft hier voorzichtigheid geboden. Men kan zeggen, dat het partijbestel, zoals wij dat in Nederland kennen, aan het burgerschap tekort heeft gedaan. Wij zijn die mening niet toegedaan'.

Actie, waarmee de jeugdorganisaties poogden de ongeorganiseerde jeugd te bereiken.³⁷¹ Van Schaik vond dat iedereen in aanraking moest komen met de cultuur. Democratie moest de arbeider geleerd worden door hem de opvoeding 'uit handen te rukken'. Gelukkig was het volgens de bevlogen wethouder geen taboe meer dat de overheid zich met de bevolking bemoeide.³⁷² Toch zei hij te beseffen dat in een democratie de overheid zich niet in de jeugdbeweging mocht mengen en die over moest laten aan jeugdorganisaties.³⁷³ Misschien ging de ARP in Leiden juist vanwege Van Schaiks geestdrift op de rem staan. Uiteindelijk werd een aantal keer een burgerdag gehouden, maar pas toen het Jongerencontact het initiatief nam.³⁷⁴

De voor het diversiteitsrepertoire kenmerkende angst voor staatsopvoeding was zichtbaar in de twijfels over het betreden van het terrein van de politiek door de overheid die de Utrechtse gemeenteraad in 1949 in verband met de burgerdag uitte.³⁷⁵ De Ranitz benadrukte daarom dat burgers serieus werden genomen en dat niet voorgeschreven werd *hoe* deel te nemen aan het publieke leven. Politieke scholing was immers geen overheidstaak, maar moest in eigen kring plaatsvinden.³⁷⁶ Hij noemde de vrijheid van onderwijs, die de Nederlander in staat stelde zijn kinderen 'op te voeden in de geest en naar de beginselen, die hem lief zijn'.³⁷⁷ De Nijmeegse KVP vond eigenlijk dat deze activiteit niet door de overheid, maar door het Politiek Jongeren Contact moest worden georganiseerd, omdat dit als 'particulier initiatief' niet door de overheid werd gestuurd. Burgemeester C. Hustinx (KVP) was het daar weliswaar *princiep*eel mee eens, maar zei toch zo gecharmeerd te zijn van de burgerdagen, dat hij vond dat de gemeente hieraan een steentje bij moest dragen.³⁷⁸ Soms kregen afgevaardigden van verschillende partijen het woord, om zo het diversiteitskarakter te benadrukken.³⁷⁹

Zo zijn bij de burgerdagen de repertoires van diversiteit, saamhorigheid en disciplineren herkenbaar. Dit geeft aan dat op lokaal niveau samengewerkt kon worden bij burgerschapsvorming. De gevoeligheden vanuit het diversiteits-

371 'Dankbaar voor de ontvangen waardering', *Nieuwe Leidsche Courant*, 24-01-1951.

372 'Cultuurpolitiek en onderwijsverfrissing', *Leidsch Dagblad*, 23-04-1948.

373 'Leiden financiert het jeugdwerk met plm. f150000,- per jaar', *Leidsch Dagblad*, 26-11-1951.

374 'Politieke jongeren houden eerste burgerdag in Leiden', *Nieuwe Leidsche Courant*, 15-03-1954; scep-sis:

375 NL-HaNA, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, 2.19.170, inv.nr. 53, A.J. van 't Veer, krantenknipsel.

376 *Burgerrecht is burgerplicht*, 18 en 'Uit de gemeenten: opvoeding tot staatsburger', in *De Nederlandse gemeente* 3 (1949) 118.

377 *Burgerrecht is burgerplicht*, 26.

378 'Over oudjes van het burgergasthuis', *De Gelderlander*, 27-01-1954.

379 'Nijmeegse jongeren mogen in de raad meepraten', *Leeuwarder Courant*, 05-06-1952.

repertoire kwamen soms naar voren en tijdens de burgerdagen werd hier rekening mee gehouden. Tegelijk werd de saamhorigheid bevorderd. Deze burgerdagen stonden niet slechts in het teken van disciplineren, maar er kwam een participatief ideaal bij naar voren.

Tussenbalans

Nederland was sinds de negentiende eeuw een land van levensbeschouwelijke tegenstellingen. In de schoolstrijd kreeg een diversiteitsrepertoire vorm, gebaseerd op het recht kinderen op te voeden volgens eigen levensbeschouwelijke normen. Zich invechtende groepen zoals gereformeerden, katholieken en sociaaldemocraten eisten respect voor hun opvattingen, onder andere door de 'neutraliteit' van het openbaar onderwijs. In de pacificatie in 1917 werd de schoolstrijd door de financiële gelijkstelling opgelost; een evenredigheidsstelsel werd ingevoerd. Door de introductie van de evenredige vertegenwoordiging in het kiesstelsel gebeurde dit ook in de politiek. Dit evenredigheidsmodel bood ruimte aan het diversiteitsrepertoire, dat was gebaseerd op pluriformiteit van gemeenschappen. Tijdens het interbellum werd deze evenredige ordening in het omroepbestel verder doorgezet.

In het interbellum ontstond een tegenbeweging, die tegenover de fragmentering van dit diversiteitsrepertoire de nationale saamhorigheid stelde. Vrijzinnige en sociaaldemocratische volksopvoeders zoals Kohnstamm en Banning ontwikkelden een kritiek op de 'hokjes- en schotjesgeest', die na de bevrijding naar voren kwam in de doorbraakbeweging. Deze wilde een boedelscheiding tussen religie en politiek. Zij wilde daarnaast de 'verzuilde' evenredige ordening in politiek, omroep en sociaal-culturele organisaties op de helling zetten. Aan deze beweging lagen 'personalistische' sociaal-pedagogische ideeën ten grondslag. Ze wilde met een actieve cultuurpolitiek de Nederlandse bevolking opvoeden tot goede democratische burgers. Hierbij speelden orangisme, beklemtoning van het 'nationale' en een algemeen-christelijke consensus een belangrijke rol. Daarmee werd vooral bedoeld op de overstijging van nationale verdeeldheid en het bevorderen van internationale samenwerking en solidariteit.

De doorbraak mislukte. Dit kwam niet door de wazigheid van de ideeën van de NVB, maar veeleer doordat zij een concrete bedreiging vormde voor de evenredige ordening in politiek en maatschappij. In de strijd rond de doorbraak kwamen de verschillen tussen saamhorigheid en diversiteit naar voren. Verdedigers van pluriformiteit in politiek en maatschappij beriepen zich op de democratie om hun kritiek op het voorlopig kabinet en de NVB te legitimeren.

In zowel politiek, omroep als in sociaal-culturele organisaties, bleek de onenigheid over de uitgangspunten fundamenteel, waardoor een federatief verband het maximaal haalbare was.

De repertoires van saamhorigheid en diversiteit verhielden zich tot het disciplineringsrepertoire, waarin democratie vooral verscheen als een competitie om de macht tussen elites. Het werkte beperkend op burgerparticipatie in demonstraties en stakingen en ontleende zijn kracht aan de behoefte aan orde en rust voor de wederopbouw. Ordeversturende elementen in het democratische systeem, zoals communisten, werden uitgesloten.

Ondanks de disciplinerende, paternalistische trekken van de volksopvoeders, ging het in het saamhorigheidsrepertoire om persoonlijke ontplooiing. Er lag een progressiever, uitgebreider participatief democratisch ideaal aan ten grondslag dan aan het disciplineringsrepertoire. Er waren daarnaast spanningen tussen de repertoires van diversiteit en disciplinerende. Dat kwam vooral naar voren met betrekking tot de uitsluiting van communisten. Representanten van het diversiteitsrepertoire, van zowel confessionele als progressief-socialistische zijde, maakten bezwaar tegen uitsluiting uit naam van de democratie, omdat die de democratische vrijheid in gevaar zou brengen.

Saamhorigheids- en diversiteitsrepertoire botsten in het bijzonder waar het eenheidsdrang en de rol van de overheid betrof. Wanneer de pluriforme ordening van de samenleving werd geaccepteerd, bleek het saamhorigheidsrepertoire evenwel vaak een consensus over de noodzaak van het aanleren van vrijheid en verantwoordelijkheid te weerspiegelen. Een iconisch voorvechter van saamhorigheid als Van der Leeuw was zo minder ver verwijderd van een voor het diversiteitsrepertoire representatieve politicus als Gielen, dan op het eerste gezicht zou lijken. De warme ondersteuning van staatsburgerlijke opvoeding verklaart de steun voor de Nederlandse Jeugdgemeenschap toen zij eenmaal een federatie was geworden.

Lokaal was samenwerking bij burgerschapsvorming vaak goed mogelijk. De burgerdagen waren een succes, omdat de associatie met de doorbraak hier van tevoren al effectief was voorkomen. Katholieken, in mindere mate ook protestanten, stapten lokaal gemakkelijker over hun reserves heen. Huiverig werden ze vooral wanneer het wezenlijk *politieke* achter het saamhorigheidsrepertoire naar voren kwam, namelijk het streven naar doorbreking van de evenredige orde in politiek, omroep, onderwijs en maatschappelijke organisaties.

Hoofdstuk 3

**Verdraagzaamheid en
individualiteit.
Het debat over democratie
in de jaren vijftig**

De voorspoedige lokale samenwerking bij burgerschapsvorming zou kunnen doen vermoeden dat er na 1946 een harmonische verhouding tussen politieke en levensbeschouwelijke gemeenschappen was bereikt. Niets was echter minder waar. Na de mislukking van de doorbraak leek het saamhorigheidsrepertoire onschadelijk gemaakt. Het uitte zich op een voor het bestel ongevaarlijke wijze, zoals bij Bevrijdingsdagen, de cultus rond het koningshuis en burgerdagen. De strijd over verdraagzaamheid van politieke gemeenschappen, die ten grondslag lag aan de doorbraak, ging niettemin gewoon door. In de jaren vijftig waren er constant conflicten tussen gereformeerden, katholieken, sociaal-democraten en 'humanisten', in het bijzonder over cultuurpolitieke onderwerpen, zoals het processie- en crematieverbod, politiek in het onderwijs en de zielzorg aan militairen.

Deze conflicten maken een kant van de jaren vijftig zichtbaar die lang verstopt is gebleven achter het beeld van consensus, stabiliteit en gedisciplineerde wederopbouw onder 'vadertje Drees'.³⁸⁰ Die kant van dit decennium kwam in het vorige hoofdstuk naar voren als een disciplineringsrepertoire. Dit hoofdstuk daarentegen vestigt de aandacht op de conflicten tussen gemeenschappen, waarbij de repertoires van diversiteit en saamhorigheid weer naar voren komen.

In de botsingen tussen de verschillende politieke gemeenschappen werd geschermd met verdraagzaamheid en democratie. Hieruit blijkt dat er tijdens de jaren vijftig al stevig over democratie werd gediscussieerd.³⁸¹ In de kwestie rond de uitsluiting van humanisten van de geestelijke zorg werd het repertoire van diversiteit met zijn eigen consequenties geconfronteerd: pluriformiteit kon niet betekenen dat er alleen ruimte was voor de eigen groep. In de controverse rond het Mandement kwamen tegengestelde visies op democratie naar voren, waarbij bleek dat de tolerantie voor radicale diversiteit – het recht op een eigen opvatting van democratie van groeperingen zoals katholieken en gereformeerden – sterk afnam.

In dit verdraagzaamheidsdebat, evenals binnen allerlei maatschappelijke organisaties, werkte het gedachtegoed van de doorbraak door. Door het personalisme beïnvloede intellectuelen drongen gaandeweg de jaren vijftig aan op ruimte

380 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem: Becht 1990, 8e herz. druk) 99. Het beeld van consensus is gerelativeerd, zie J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland', in H.W. von der Dunk, *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten: De Haan 1986) 44 en door S. Stuurman, 'het zwarte gat van de jaren vijftig', in *Kleio* (1984) 8: 6-13, daar 7; Bosscher, 'De jaren vijftig epischer geduid', 211. C.J.M. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag: SDU 2000) 22.

381 Het idee dat pas met de opkomst van D'66 echt weer over democratie werd gedebatteerd is hardnekkig, zie Hendriks, *Democratie onder druk*, 55; Fennema, *De moderne democratie*, 289; Righart, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam: Arbeiderspers 1995) 32-45; Van den Berg & Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, 17.

voor het individu en openheid richting andersdenkenden.³⁸² In de 'staatsburgerlijke' vorming binnen katholieke en sociaaldemocratische jeugdbewegingen werd daardoor tegen het einde van de jaren vijftig een gemoderniseerd saamhorigheidsrepertoire dominant, waarbij de nadruk nog meer op het individu kwam te liggen. Deze twee worden gevolgd omdat ze bij uitstek illustreren hoe zo vanuit een verschillend vertrekpunt, bij de sociaaldemocraten van saamhorigheid, bij de katholieken van diversiteit en disciplineren, een gedeelde opvatting van democratie ontstond, waarin een 'horizontale' gezagsstructuur en persoonlijke ontplooiing een grote rol speelde.

3.1. Een verdeeld land. De omstredenheid van staatsburgerlijke opvoeding

Het saamhorigheidsrepertoire had het bij het heroptuigen van het bestel afgelegd tegen het tot eind jaren vijftig dominante diversiteitsrepertoire. Drees zei bij de opening van de tentoonstelling 'Mijlpaal 1950' dat velen misschien teleurgesteld waren dat na de oorlog de scheidslijnen 'die ons volk op menig gebied splitsen' niet waren afgebroken, maar nog verder waren doorgezet. Toch was volgens Drees de samenwerking op veel gebieden toegenomen. Dat zou 'de democratische ontwikkeling op staatkundig en maatschappelijk gebied' ten goede komen.³⁸³ Er waren nog steeds allerlei gevoeligheden en vooroordelen, waardoor de scheidslijnen in politiek en maatschappij niet louter institutioneel van aard waren. Er was nog steeds sprake van wantrouwen en regelmatige conflicten tussen katholieken, protestanten, sociaaldemocraten, liberalen en humanisten.

De voortgezette schoolstrijd

In dit verdeelde land waren onderwijs en cultuurpolitiek een mijnenveld en aanleiding tot talloze discussies. Er was grote overgevoeligheid voor kritiek.³⁸⁴

382 I. Weijers, 'De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig', in P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 49.

383 ANP Radiobulletin, 5 mei 1950.

384 Zo verdedigde het katholieke *De Tijd* te vuur en te zwaard een algemeen als antisemitisch veroordeelde les over een 'jodenjongetje' in een rooms-katholiek schoolboek. Dat werd pas zes jaar later uit de handel genomen, om niet toe te geven aan seculiere kritiek. B.L. van Maasland, *Nederlands taalboek voor de r.k. lagere school* (Den Bosch: Malmberg, 34^e druk). De polemiek is terug te vinden in 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd* 10-12-1951, 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd*, 22-12-1951; „Van een Jodenjongetje” Kamer keurde het „lesje” algemeen af', *Het vrije volk*, 22-12-1951, Dag; Een antisemitisch leerboekje, *Nieuw Israelietisch weekblad*, 14-12-1951, Dag. Over schoolstrijd: 'Trouw aan één', *Maasbode*, 01-06-1948; N. Tervoort, *Sociale Vorming voor het VGLO II* (Paedagogisch Centrum van het Katholiek Onderwijzers Verbond, Amsterdam: Sigfried 1952) 3:

Confessionelen vreesden nog altijd staatsinmenging in het onderwijs en infectie met de waarden van de seculiere staat.³⁸⁵ De vrijheid van onderwijs was een heilig artikel. Voor confessionelen was de hierin belichaamde gewetensvrijheid de lakmoesproef van waarlijk pluralisme.³⁸⁶ De katholieke historicus L. Rogier noemde in 1948 bij Schoolstad, het grootse eeuwfeest van de vrijheid van onderwijs, de schoolstrijd weliswaar enigszins achterhaald, maar evoceerde nog altijd de confessionele woede over de liberale arrogantie: 'Is er vóór 1940 ooit ondemocratischer woord gesproken dan dat, waarmee Kappeyne de openbare school wilde opleggen aan de natie? (...) Het is de taal van de dictator en daaraan heeft de hele linkerzijde haar sanctie gegeven.'³⁸⁷

De *Leeuwarder Courant* schreef in 1951 vermoed dat de schoolstrijd onverminderd in leven werd gehouden.³⁸⁸ Wanneer er voor de confessionelen onwelgevallig onderwijsbeleid dreigde te worden ontwikkeld, brandmerkten ze dit, onder verwijzing naar de Sovjet-Unie, als 'staatspedagogiek'.³⁸⁹ Binnen het protestants-christelijk onderwijs woedde strijd over de vraag of christenen lid mochten zijn van de PvdA; progressieven vonden vaak juist dat het bijzonder onderwijs bol stond van propaganda. *Het Vrije volk* ageerde tegen propaganda voor de ARP binnen het protestantse onderwijs.³⁹⁰ Protestanten bestreden elkaar onderling: de CHU vond, doelend op de ARP, dat de christelijke school geen kweekvijver voor politieke partijen mocht worden.³⁹¹ Vanuit hun vakbladen bestookten openbare en confessionele onderwijsbonden elkaar met verongelijkte bespiegelingen.³⁹²

Strijdpunt was onder andere gelijkberechtiging van het openbaar onderwijs, dat volgens de Nederlandse Onderwijzers Vereniging werd achtergesteld bij het

"...de schoolstrijd, die voor het Middelbaar en Hoger Onderwijs nog niet is beëindigd"; KDC, archief KVP 4351: inleiding Gielen voor boerenorganisaties, verslag conferentie KNJBTB met de KVP op het Vormingsinstituut te Baarn 23-04-1953.

385 *De schoolstrijd* (Den Haag: Bureau der KVP 1948) 3.

386 V.J. D'Espallier & J. Aarts, *Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs III* (Den Haag: Pax 1954) lemma 'pluralisme', 375-376.

387 L.J. Rogier, 'Herdenkingsrede', in *Schoolstad. Een eeuw vrijheid van onderwijs in Nederland 1848-1948* (Den Haag: RK Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding 1950) 41-51, daar 48.

388 J. Piebenga onder afkorting 'P.', *Leeuwarder Courant*, 09-10-1951.

389 Zoals blijkt uit het gebruik van de term in de Handelingen van de Tweede en Eerste Kamer; bv. J. Zijlstra (ARP), *HTK* 1935-1936, 979; H. Beernink (CHU), *HTK* 1946-1947, 1086; Bijl. TK 1946-1947, nr. 2 VI ondernr. 9, 56.

390 'Politiek in de school', *Leeuwarder Courant*, 29-06-1957.

391 'School en partij', *Het vrije volk*, 14-08-1957.

392 *Het schoolblad* (Nederlandse Onderwijzers Vereniging) 29-11-1952 en 06-12-1952, 07-02-1953; *Het katholieke schoolblad* (Katholieke Onderwijzers Vereniging) 28 juli 1951; 26-04-1952.

bijzonder onderwijs.³⁹³ In samenhang met de wettelijke neutraliteit van het openbaar onderwijs was er discussie of openbare onderwijzers politiek actief mochten zijn. Confessionelen vonden dat onacceptabel, terwijl leraren in het bijzonder onderwijs mochten doen en laten wat ze wilden.³⁹⁴ De NOV vond dat het verbod op politieke activiteit onderwijzers reduceerde tot een tweederangs burger. Een actief lidmaatschap van de PvdA zou de tolerantie voor andersdenkenden geen geweld aandoen.³⁹⁵

In deze gevoelige atmosfeer was 'staatsburgerlijk' onderwijs vanuit de overheid evenzeer omstreden. Binnen de Partij van de Arbeid, de NOV en het opkomende Humanistisch Verbond was deze lobby voor onderwijs in de democratie sterk aanwezig.³⁹⁶ De PvdA zag een rol voor de staat en het openbaar onderwijs in een 'actieve cultuurpolitiek', die nochtans niet 'totalitair' mocht worden.³⁹⁷ Liberalen, in het bijzonder P. Oud en J. Fortanier-De Wit, hadden tevens belangstelling voor democratische opvoeding.³⁹⁸ Het liberale dagblad *Het Vaderland* constateerde in 1952 treurig dat de urgentie ontbrak. Er gebeurde nog weinig op dit gebied in politieke partijen en in het vormingswerk.³⁹⁹

Tegenover de wens tot versterking van democratische saamhorigheid stonden echter de angsten van het diversiteitsrepertoire, met name ten aanzien van een rol van de staat in 'staatsburgerlijke' opvoeding. Onder liberalen bestond naast enthousiasme angst dat de overheid het onderwijs zou gebruiken om omstreden beleid te verkopen. Het VVD-partijblad vond in 1951 de verspreiding op scholen van de overheidsbrochure *Waar blijft ons belastinggeld?* niet passen in een democratische politiek. Het vergeleek de 'tendentieuze brochure' zelfs met nationaalsocialistische propaganda.⁴⁰⁰ De school moest alleen de staatsrechtelijke

393 *Jaarverslag Vereniging Volksonderwijs* (Amsterdam: Vereniging Volksonderwijs 1952) 41.

394 *Het Schoolblad* 10-10-1953.

395 KDC, archief CBKO, inv.nr. 1315: G.L.M. de Mol, hoofdbestuurder van de NOV, 9 november 1951 in 'Kennemerland-Beverwijk'.

396 'Onderwijzers maken wensen kenbaar. Moties van de NOV', *Leeuwarder Courant*, 02-01-1953; 'NOV-congres bezorgd over onderwijs', *Het vrije volk*, 02-01-1953; NRC, *De Volkskrant* en *Trouw* schreven er niet over.

397 Actieve cultuurpolitiek: N. Donkersloot (PvdA) HEK 1946-1947, 672; niet totalitair: Ph.J. Idenburg, 'Actieve cultuurpolitiek', in *Wending* 3 (1949-1950) 71-96, daar 93. 'Congres actieve cultuurpolitiek', *Leeuwarder koerier*, 11-11-1946, Dag.

398 HTK 1947-1948, 382; zie ook Ouds betrokkenheid bij het 'Centrum Actie burgerzin', NA Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van OK&W 2.14.51, inv.nr. 620: Brief J.G. van der Ploeg, secretaris NVB, Centraal bureau Rotterdam Mathenesserlaan 446 aan A. Oosterlee, 16-11-1949.

399 'Onvoldoende kennis van staatsinrichting', *Het Vaderland*, 26-02-1952.

400 *Vrijheid en democratie*, 06-10-1951. Woede ook bij *De Telegraaf*: 'Waar blijft ons belastinggeld?', *De Telegraaf* 05-10-1951, Ochtend.

begrippen bijbrengen, zo merkte *Het Vaderland* in 1954 streng op.⁴⁰¹ Veel protestanten vonden juist een christelijk perspectief essentieel voor staatsburgerlijk plichtsbef en waren daarom sceptisch over activiteiten van de overheid.⁴⁰²

Staatsburgerlijke opvoeding van militairen

De spanningen binnen de verdeelde Nederlandse samenleving kwamen onder andere tot uiting met betrekking tot de dienstplicht, die mensen uit verschillende strata van de maatschappij bij elkaar bracht. Doorbraakorganisaties zoals het Nationaal Instituut wilden al 'verdieping van het nationaal besef bij de weermacht'.⁴⁰³ De Nederlandse Jeugdgemeenschap juichte de militaire dienst toe omdat de 'massa's die nooit de inwerking der jeugdorganisaties ondergingen' hier bij elkaar kwamen. Dat geluid was evenzo hoorbaar binnen de sociaal-democratische Arbeiders Jeugd Centrale.⁴⁰⁴

Binnen een op de pluraliteit van gemeenschappen gebaseerd bestel lag de dienstplicht niettemin gevoelig, evenals onderwijs en recreatie met dienstplichtigen door de overheid of door maatschappelijke organisaties. Tijdens de dienstplicht konden jongeren niet door het thuisfront worden gecontroleerd. Daarom waren er specifieke protestantse, katholieke en algemene vormingstehuizen waar militairen voor hun ontspanning heen konden.

De reacties op de installatie in juni 1948 van de commissie-staatsburgerlijke opvoeding dienstplichtigen zijn illustratief voor de gevoeligheden ten aanzien van vorming door de overheid. Minister van Oorlog A. Fiévez wilde door deze staatsburgerlijke vorming het inzicht in de noodzaak van de dienstplicht, het algemene moreel en de vorming van de persoonlijkheid bevorderen.⁴⁰⁵ Het katholieke dagblad *De Tijd* schreef daarop dat onderwijs samenhang met

401 *Het Vaderland*, 09-02-1954.

402 TK 1947-1948 bijl.nr. 600 VI ondernr 4, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948 (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) 10.

403 Dat mislukte, net als alle activiteiten van deze doorbraakorganisatie, omdat de legerleiding dit niet wilde overlaten aan een zelfstandige organisatie. Verheul, *Nederlandse cultuur en particulier initiatief*, 56. De werkzaamheden in het leger bleven daarom beperkt tot het curatorium van de afdeling Recreatie en Algemene Vorming van de Hoofdafdeling Opleiding van de Generale Staf.

404 KDC, Archief Katholieke Jeugd Raad, inv.nr. 198-202: Nota Militaire Commissie NJG, *Vergadering NJG 14 maart 1947*; IISG, Archief Arbeiders Jeugd Centrale, inv.nr. 170; W. Thomassen, 'De culturele zelfwerkzaamheid der jeugd, voornamelijk in de steden', in Algra (red.), *De toekomst der Nederlandse beschaving*, 195.

405 Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inv.nr. 5136. Oud-minister Gerrit Bolkestein werd voorzitter. Bijl. EK 1946-1947 nr. 300 VIII A ondernr. 300, 4; 9. G. Vixseboxse (CHU): HEK 1946-1947, 325. 'Opleiding van militairen tot goede staatsburgers', NRC 30-06-1948. Andere leden commissie: kolonel Kalsbeek en Slagter en luitenant ter zee E. Dankmeijer.

godsdienst. Het huiverde ervan dat commissievoorzitter G. Bolkestein –tussen 1939 en 1945 als VDB-er minister van onderwijs- de militaire dienst een uitgelezen kans noemde om verschillende bevolkingsgroepen bij elkaar te brengen en van een algemene staatsburgerlijke vorming te voorzien.⁴⁰⁶ CHU'er G. Vixseboxse vond de benaming van de commissie ongelukkig en sprak liever van 'versterking van den gemeenschapszin'.⁴⁰⁷ Algra (ARP), principieel tegenstander van staatsinvloed op het onderwijs, gruwde van het gebruik van het woord 'democratisch' in dit verband. Hij vreesde net als Vixseboxse dat de minister 'onze jongens' wilde winnen voor een bepaalde regeringspolitiek.⁴⁰⁸

De commissie lijkt door alle tegenwind een slapend bestaan te hebben geleid.⁴⁰⁹ Toen minister van Defensie C. Staf in 1951 probeerde staatsburgerlijke opvoeding van militairen nieuw leven in te blazen, kreeg hij de wind van voren. De CHU vond de hele *gedachte* al problematisch.⁴¹⁰ Dat Staf zei het 'maatschappelijke, geestelijke en culturele leven volledig zijn invloed' te willen doen gelden hielp hier maar weinig aan.⁴¹¹ De gemoederen waren alweer behoorlijk verhit geraakt, met koppen als 'Na een schoolstrijd een legerstrijd?' in de antirevolutionaire pers.⁴¹²

In dit land van licht ontvlambare minderheden is het diversiteitsrepertoire herkenbaar. Veel confessionelen en liberalen wilden levensbeschouwelijk en ideologisch gevoelige zaken liefst in eigen kring regelen. Politieke gemeenschappen keken met argusogen naar elkaar. Beschuldigingen van propaganda en indoctrinatie waren nooit ver weg. Deze gevoeligheden vormden de voedingsbodem voor een debat over verdraagzaamheid en democratie.

406 'Staatsburgerlijke vorming van militairen', *De Tijd* 01-07-1948, Dag.

407 *HEK* 1946-1947, 325.

408 *Ibidem*; daarnaast *HEK* 1948-1949, 60.

409 Minister W. Schokking (CHU, 1948-1950) vond bovendien dat de staatsburgerlijke vorming buiten het terrein van de geestelijke verzorging viel, en weigerde ook in te gaan op vragen dienaangaande: Bijl. TK 1949-1950 kamerstuknummer 1672 ondernr. 13, 37.

410 Bijl. TK 1951-1952, 2300 VIII A ondernr. 15.

411 *HTK* 1951-1952, 559.

412 'Na een schoolstrijd een legerstrijd?', *Nieuwe Leidsche Courant*, 24-11-1951.

3.2. Het verdraagzaamheidsdebat en de consequenties van diversiteit

Er heerste na de mislukking van de doorbraak bij personalistisch geïnspireerde intellectuelen in zowel protestantse, katholieke als sociaaldemocratische kring nog steeds ontevredenheid met het 'verzuilde' bestel.⁴¹³ Wat sommigen zagen als democratische diversiteit, vonden zij ondemocratisch en onverdraagzaam. Ze kritiseerden het feit dat politieke gemeenschappen niet consequent waren in de toepassing van het evenredigheidsprincipe. Vooral in zake het Humanistisch Verbond, dat door confessionele partijen consequent werd buitengesloten, werd het diversiteitsrepertoire met zijn consequenties geconfronteerd. Met democratische rechten was het namelijk gelijk oversteken. Als katholieken bijvoorbeeld de vrijheid wilden om processies te houden, moesten ze anderen dienovereenkomstig ruimte gunnen, bijvoorbeeld om doden te cremen.

Het verdraagzaamheidsdebat

Aan verdraagzaamheid tussen gemeenschappen leek het nog wel eens te schorten. Het uit de NVB voortgekomen Nederlands Gesprekcentrum riep daarom in 1950 een commissie van humanisten, katholieken, socialisten en gereformeerden bij elkaar rond het thema 'verdraagzaamheid', gedefinieerd als 'eerbiediging van de zedelijke overtuiging van de ander'.⁴¹⁴

Twijfels bestonden vooral ten aanzien van de verdraagzaamheid en de democratische geloofsbrieven van katholieken.⁴¹⁵ De antirevolutionaire hoogleraar geschiedfilosofie M.C. Smit klaagde over de groei van de katholieke bevolking en de onvrijheid van protestanten in katholieke landen. Het katholicisme zou met zijn 'totaliteitsbeginsel' religieuze normen overbrengen naar de politiek.⁴¹⁶ Hervormden hadden moeite met de door katholieken en gereformeerden geëiste ruimte voor hun eigen denkbeelden, een houding die ze als ondemocratisch beschouwden. De hervormde theoloog prof. Dr. H. de Vos stelde dat de katholieke Kerk zich niet ondubbelzinnig voor de democratie uitsprak en laakte de neiging van katholieken zich in eigen organisaties op te sluiten.⁴¹⁷

413 N.J.J. Mol, 'Verdraagzaamheid', *Te Elfter Ure*, 23-12-1950; 'Prof. Banning: pleidooi voor 'de nieuwe aarde', *Het vrije volk*, 14-05-1955, Dag.

414 *Wat wil het NGC?* (Den Haag: Stockum 1957 / 1950) 17.

415 E. Brongersma & O. Noordenbos, *Rooms gevaar of katholiek recht?* (Amsterdam: Moussaults 1954) 5.

416 M.C. Smit, 'Rooms-katholicisme en onverdraagzaamheid', in *Antirevolutionaire staatkunde*, aug (1951) 245-257, daar 256. 'Commentaar. Onverdraagzaamheid van de neutraliteit!', *Limburgsch dagblad* 02-02-1950, Dag.

417 H. de Vos, 'Reacties van een Protestant op de reflectie van een 20^e- eeuwse Nederlandse Katholiek over de tolerantie', in *Wending* 3 (1949-1950) 258.

Pater Th. Steltenpool schreef als verweer in 1949 in *Is het katholicisme totalitair?* dat vooroordelen over katholieken de 'ontwikkeling van ons nationale leven' remden.⁴¹⁸ De katholieke filosoof A.G.M. van Melsen kritiseerde in datzelfde jaar niet-katholieken, die de houding van de Kerk ten opzichte van de democratie opportunistisch noemden. Van Melsen vond dat men katholieken niet mocht verwijten dat zij zich in de politiek lieten leiden door 'wat zij naar beste weten als het goede beschouwen'.⁴¹⁹

Het processieverbod was een van de thema's in het verdraagzaamheidsdebat. Katholieken spraken van processievrijheid.⁴²⁰ Deze kwestie ging erom of katholieken boven de Moerdijk net als daaronder processies mochten organiseren. Daarvoor moesten ze kunnen aantonen dat dit in de gemeente in kwestie voor 1848 al gebruik was. Protestanten zagen hierin de eerste stap naar 'absolutistische macht' van katholieken. Een processie zou een openbare godsdienstoefening zijn en daarom fundamenteel anders dan een evangelisatiedienst: zij zou de toehoorder dwingen mee te doen en de 'straat tot kerk' maken.⁴²¹ Deze stellingname kwam juist de gereformeerden op het verwijt van onverdraagzaamheid te staan. J. Schouten, fractieleider van de ARP tot 1956, zei daarom dat 'roomsen en humanisten vrezen, dat wij streven naar een staatsbestel, waarin voor hen geen plaats meer is', maar volgens hem was juist het protestantisme gebouwd op geestelijke vrijheid.⁴²² De conservatieve predikant L. Praamsma noemde de meningsverschillen nu eenmaal een 'onontkoombare, ijzerharde werkelijkheid', en ontkende dat dit neerkwam op onverdraagzaamheid.⁴²³

418 Th. Steltenpool S.V.D., *Is het katholicisme totalitair? een bijdrage tot het godsdienstgesprek over de verhouding van kerk en staat, gewetensvrijheid, verdraagzaamheid enz.: met bijzondere aandacht voor de situatie in Nederland en Spanje* (Heerlen: Winants 1949) 6.

419 A.G.M. van Melsen, 'Reflecties van een 20^e eeuwse Nederlands Katholiek over de tolerantie', in *Wending* 3 (1949-1950) 240. Van Melsen vond dat dit dus niet neerkwam op onverdraagzaamheid, in tegenstelling tot het blad *Christofoor*, dat in 1945 schreef dat 'in dat opzicht moeten wij onverdraagzaam zijn, omdat er nooit een compromis kan bestaan tussen waarheid en dwaling', 'Rooms isolement', *Christofoor: voor God en Vaderland; uitgave voor Amsterdam, Haarlem en omgeving* 09-02-1945, Dag.

420 C. Romme, *HTK 1946-1947*, 242.

421 G.E. van Walsum, 'Het processieverbod', in *Socialisme en democratie* 8 (1951) 414.

422 Toespraak J. Schouten tot 61^e Hoogtijdag Gereformeerde Jongelingsbond op Gereformeerde Grondslag: 'Gereformeerde Jongelingschap naar Den Bosch', *Nieuwe Leidsche Courant*, 23-05-1952.

423 L. Praamsma, *Calvinisme en onverdraagzaamheid* (Kampen: Kok 1947) 36. De gereformeerde dominee prof.dr. Th. Haitjema verweet secretaris van de Nederlandse kerkprovincie J.J. Loeff op een conferentie van het Nederlands Gesprekcentrum dat ijveren voor opheffing van het processieverbod in gemengde streken niet tolerant was, wat dus ironisch was omdat katholieken het juist zagen als inbreuk op hun democratische grondrechten. 'Prof. Haitjema geeft reformatische visie op verdraagzaamheid', *De Tijd*, 23-01-1951; Zie ook 'Protestantse onverdraagzaamheid', *Leeuwarder courant*, 09-03-1950, Dag. ARP-politicus Algra meende in 1945 dat het scherp neerzetten van

De KVP, evenals katholieken binnen de PvdA, ontkende dat het onverdraagzaam was om processies te willen houden.⁴²⁴ Het kabinet-Beel wilde in 1946 het processieverbod al afschaffen vanwege het discriminatoire karakter ervan.⁴²⁵ Volgens secretaris van de Nederlandse kerkprovincie J.J. Loeff zouden nadat deze principiële vrijheid weer was ingevoerd, katholieken verdraagzaam moeten zijn tegenover anderen.⁴²⁶ Katholieken waren er onderling niet uit of tolerantie echt een beginsel of een kwestie van opportuniteit moest zijn.⁴²⁷ In 1950 stelde Loeff dat het 'totaliteitsbeginsel', de idee dat de katholieke visie in de hele samenleving moest gelden, niet ten koste van minderheden mocht worden doorgezet, 'behalve als katholieke politieke ideeën het echt niet anders toelaten'.⁴²⁸ De conservatieve pater P. Smulders constateerde in 1952 dat tegenstanders gebruik maakten 'van de aarzeling, die in brede lagen van ons volk bestaat omtrent de juiste opvatting van democratie, en die vooral onder de Katholieken merkbaar is'.⁴²⁹ KVP-kamerlid L. Albering vond evenwel dat katholieken de democratie echt moesten omarmen en vrijheden van minderheden 'voor zover zij het stempel der achtbaarheid niet missen' moesten respecteren, om het wantrouwen tegen katholieken weg te nemen.⁴³⁰

Het argument van discriminatie, waarmee katholieken zich in de processiekwestie beriepen op hun democratische rechten, verzwakte de kracht van hun argumentatie ten opzichte van andere minderheden. PvdA-Kamerlid J. Scheps zei de katholieke wensen pas te zullen inwilligen bij gelijk oversteken. De katholieken hadden uit 'democratisch oogpunt' recht op processievrijheid, maar

tegenstellingen gezond was, als dat niet tot al te extreem antipapisme leidde: 'Geen antipapisme', *Friesch dagblad* 11-06-1945, Dag.

424 G. Ruygers, 'Processie-vrijheid', in *Socialisme en democratie* 8 (1951) 603; J.H. Blaauw, 'De vrijheid van godsdienstoefening in het openbaar', in *Katholiek Staatskundig Maandschrift* 4 (1951) 275-286.

425 L. Beel: *HTK 1946-1947*, 222; Bijl. TK 1946-1947 nr. 2 V onder nr. 7, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1946. (Binnenlandsche Zaken) 21.

426 'Conferentie Nederlands Gesprekcentrum. Zijn katholieken nog verdraagzaam als zij een meerderheid vormen? Dr. Loeff geeft heldere uiteenzetting', *De Tijd* 22-01-1951, Dag.

427 Van Nispen, 'Verdraagzaamheid', *Maandblad der St. Vincentiusvereniging* (febr 1954), A. van der Wey, in *Geest en leven, tijdschrift voor informatie, bezinning en gesprek / Missionarissen van het Heilig Hart*, 25-02-1954.

428 J.J. Loeff & L.G.J. Verberne, *Katholicisme, verdraagzaamheid en democratie naar Nederlandse verhoudingen, tekst van de redevoeringen uitgesproken in de bijeenkomst ter herdenking van het eerste lustrum van het Centrum voor Staatskundige Vorming op 2 Sept. 1950* (Den Haag: Centrum Staatskundige Vorming 1950) 9.

429 P. Smulders, 'Katholieke onverdraagzaamheid en het Humanistisch Verbond', 194. Zie ook dr. B. van Bilsen O.F.M., 'Verdraagzaamheid', *Documentatie ten behoeve der kadervorming Katholieke Volkspartij* no. 22 (27-04-1953) 9.

430 KDC, Archief KVP inv.nr. 4214: L.A.H. Albering, 'Katholieken en democratie' (1951) 15. KDC Archief KVP, inv.nr. 266: Verslag der afdelingen, CSV 02-09-1950.

moesten dan anderen ruimte geven om bijvoorbeeld doden te cremen, wat tot 1955 verboden was; het democratisch besef moest 'van onderscheidene kanten komen'.⁴³¹ Het processieverbod leidde tot verhit debat. Vanaf de jaren zestig werd het steeds meer obsoleet, vanwege de afnemende populariteit van processies; uiteindelijk werd het bij de grondwetsherziening in 1983 afgeschaft, nadat daar eind jaren zestig al sprake van was.⁴³² Tijdens de jaren vijftig werden katholieken zich steeds meer bewust van de samenhang tussen democratische rechten en verdraagzaamheid in de richting van andere minderheden.

Vorming door humanisten: Stenen voor brood?

In de kwestie rond het Humanistisch Verbond bleek wat verdraagzaamheid in de praktijk betekende. Deze slepende strijd confronteerde confessionelen met de eis van tolerantie in de richting van principieel door hen verafschuwde minderheden. Het was nochtans juist het principe van diversiteit dat hen dwong ruimte te maken voor de humanisten.

Het Humanistisch Verbond lobbyde al sinds 1949 om geestelijke verzorging te mogen bieden aan soldaten, gevangenen en tewerkgestelden die geen behoefte hadden aan katholieke of protestante bijstand. Dat gebeurde in militaire tehuizen waar vertier en vorming werden aangeboden. Door het in 1946 opgerichte Humanistisch Verbond kwam de vraag op tafel of het confessionele monopolie op de geestelijke verzorging zou worden gehandhaafd. De humanisten zeiden bovendien zich in principe te richten op alle militairen. Confessionelen wilden ten koste van alles voorkomen dat dienstplichtigen werden blootgesteld aan deze 'propaganda'.⁴³³ Volgens Bruins Slot hadden de humanisten simpelweg geen boodschap en konden ze dus niet aan geestelijke verzorging doen.⁴³⁴

Het Humanistisch Verbond belichaamde met zijn expliciete openheid richting atheïsme de doorbreking van het zelfbeeld van Nederland als christelijke samenleving. De kwestie werd een test-case voor gelijkberechtiging, evenredig pluralisme en tevens van religieuze argumenten: waren die nog steeds legitiem en doorslaggevend? De humanismekwestie werd een veldslag om de 'algemene'

431 HTK 1946-1947, 427; 'Ieder Kamerlid had zijn eigen wensen', *Nieuwe Leidsche Courant* (antirevolutionair) 22-11-1946. G. Ruygers, 'Processievrijheid', in *Socialisme en democratie* 8 (1951) 604.

432 HTK OCV / UCV 1968-1969, E3; HTK 1969-1970, 1626.

433 Zie o.a. C. van Baalen (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland deel 5. Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis (1952-1956)* (Den Haag: SDU 2001) 287-302, daar 288. 'Het Humanisme krijgt zijn kans in de kazernes. Bezorgdheid in confessionele kringen', *De Tijd* 20-12-1952, Dag; 'Senator Algra: Humanisme is een vreselijke belijdenis', *De Tijd* 05-02-1953, Dag; 'Katholiek Thuisfront verwerpt bevoorrecht Humanisme', *De Tijd* 24-02-1953, Dag; 'Katholieke officieren protesteren Adres aan minister Staf over Humanistisch Thuisfront', *De Tijd* 16-03-1953, Dag.

434 HTK 1952-1953, E. Vermeer (PvdA, voorzitter Humanistisch Thuisfront) 510-511, H. Korthals (VVD) fel voor humanisten 522, daartegenover H. Tilanus (CHU) 525 en J. Bruins Slot (ARP) 533-534.

ruimte, waarin de buitenkerkelijke, ongeorganiseerde 'massamensen' zich bevond. Er kwam binnen de katholieke en protestantse wereld een stroom aan publicaties op gang toen minister C. Staf eind 1952 besloot het Humanistisch Thuisfront beperkt toegang te verlenen tot de geestelijke verzorging.⁴³⁵

De progressieve *Groene Amsterdammer* sprak van een 'frappant stukje discriminatie'.⁴³⁶ Veel katholieken en protestanten betwistten nochtans het verwijt dat zij onverdraagzaam waren. Veeleer zouden PvdA en VVD volgens hen proberen een bepaalde visie op democratie op te leggen. De Katholieke Jeugdraad bestookte de ministerraad en de KVP met brieven. De humanistische geestelijke verzorging zou indruisen tegen het overgrote deel van het Nederlandse volk en kwalijke gevolgen hebben voor het maatschappelijk leven.⁴³⁷ De katholieke *Leidsche Courant* noemde juist de humanisten onverdraagzaam: een kleine minderheid moest haar principes niet aan de 'gevolglijk grote meerderheid' opdringen.⁴³⁸ De humanisten handelden volgens pater P. Smulders zelf nauwelijks democratisch. Aalmoezeniers en predikanten verzorgden volgens hem hun kudde, terwijl de humanisten geen achterban hadden, maar propaganda bedreven in plaats van zielzorg. Ze zouden bovendien christenen willen verbieden hun kinderen naar eigen inzicht op te voeden als ze zelf wilden en godsdienstige docenten uit het openbaar onderwijs willen weren. Daarom moesten ze geen centimeter meer ruimte krijgen dan door het democratische systeem kon worden afgedwongen. Verdraagzaamheid betekende niet het vullen van de 'buskruitvoorraad van de tegenstander'.⁴³⁹ Tegenover deze opvattingen stond het progressief-katholieke *Te Elfder Ure*, dat individuele gewetensvrijheid en tolerantie ten opzichte van de humanisten predikte.⁴⁴⁰

Volgens het wetenschappelijk bureau van de KVP en het Protestants Interkerkelijk Thuisfront moesten de humanisten eerst maar eens laten zien dat er

435 KDC, archief KJR, inv.nr. 363, 24-01-1953: Daarbij ging het bijvoorbeeld om de Katholieke Actie, Katholieke Vrouwen Beweging, en de Katholieke Jeugdraad, Sobrietas. Staf bleef achter ministeriële hulp aan het Humanistisch Thuisfront staan: 'Bijeenkomsten Humanistisch Thuisfront Minister Staf houdt aan zijn beleid vast', *Het vrije volk* 16-01-1953, Dag.

436 *De Groene Amsterdammer* 05-01-1952.

437 KDC, archief KJR, inv.nr. 363: M.G.L.M. Custers aan Alfrink 31-01-1953; 12-02-1953. Met genoegen wordt geconstateerd dat men het in de Moderne Jeugdraad ook niet met alle standpunten van het Humanistisch Verbond eens was. Ook *Humanisme* (Arnhem: Aartsdiocesane Boeren en Tuinders Bond 1955) 9.

438 'Overheid en humanistisch verbond', *Leidsche Courant*, 26-03-1954.

439 P. Smulders, 'Katholieke onverdraagzaamheid', 205-211; W. Engelen, *Humanisme zonder God: een overzicht van de ideeën, de inrichting en de verbreiding van het Humanistisch Verbond en geestverwante organisaties in en buiten Limburg* (Meerssen: Limburgs Academisch Centrum 1955) 29-31.

440 N.J.J. Mol, 'Verdraagzaamheid', *Te Elfder Ure* 23-12-1950; K.J. Hahn, 'Nog eens: Tolerantie', *Te Elfder Ure* 20-01-1951; J. Schut, 'Katholicisme en geestelijke vrijheid', *Te Elfder Ure* 04-08-1951.

behoefte bestond aan hun soort raadswork.⁴⁴¹ Toegegeven werd dat binnen de Nederlandse democratische verhoudingen vrijheid van levensbeschouwing fundamenteel was. De overheid moest niettemin verbreiding van de humanistische ideeën zoveel mogelijk tegenwerken en godsdienstige en geestelijke verzorging niet gelijkstellen.⁴⁴²

Het parlement debatteerde emotioneel over de kwestie.⁴⁴³ Partijgangers voor het Humanistisch Verbond waren onder anderen het PvdA-Tweede Kamerlid E. Vermeer en Joris in 't Veld, vanaf 1952 senator.⁴⁴⁴ De bedreiging van de kwestie voor de rooms-rode regering werd bezworen door een geclausuleerde toelating van het Humanistisch Thuisfront.⁴⁴⁵ Geestelijke verzorging door humanisten werd niet gelijkgesteld met godsdienstige verzorging. Humanisten kregen niet het monopolie op het dienen van buitenkerkelijken en dienstplichtigen moesten verplicht een brief met ouderlijke toestemming kunnen overleggen.⁴⁴⁶ Lokaal leidde de kwestie in de jaren vijftig voortdurend tot discussie als het Humanistisch Thuisfront een subsidieverzoek indiende. VVD en PvdA stonden dan onverzoenlijk tegenover de confessionele partijen.⁴⁴⁷ In 1954 hield het Humanistisch Verbond een demonstratie in Den Haag. PvdA-Kamerlid N. Stufkens zei daar als gereformeerd christen te huiveren van de katholieke onverdraagzaamheid.⁴⁴⁸

Begin jaren zestig zei minister S.C. Visser (VVD) ruimte te zullen geven als er

441 A.G.M. van Melsen, *Overheid en Humanistisch Verbond: rapport van de Commissie-Van Melsen* (Centrum voor Staatskundige Vorming: 's-Gravenhage 1954) 53; I.A. Diepenhorst, *Humanisme en humanistische geestelijke verzorging*. (Utrecht: Commissie geestelijke verzorging militairen, subcie Contact in Overheidszaken i.s.m. Protestants Interkerkelijk Thuisfront 1952) 40.

442 Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', 46.

443 Volgens Bosmans ging het hierbij om de laatste grote principiële discussies in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland', 45.

444 C. van Baalen, 'De eerste jaren van het humanistisch geestelijk raadswork, 1946-1956', P. Derckx (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst?* (Hilversum: Verloren 1998) 164-189, daar 172; In 't Veld was ook bestuursvoorzitter van het humanistische vormingscentrum Mens en Wereld. De PvdA was tijdens de jaren vijftig steeds geëngageerd met de kwestie, *De katholieke en zijn partij* (Amsterdam: Partij van de Arbeid 1956) 44.

445 HTK 1953-1954, 578, 608.

446 HTK 1952-1953, 221; Begroting aangenomen, waarin Staf HT toeliet; Compromis Staf bevestigt nog eens dat het geen geestelijke verzorging was maar 'ethische welzijnszorg', 'Hum. thuisfront en militairen Antwoord op vragen Tweede-Kamerlid', *De Tijd* 16-01-1953, Dag; 'Ir. Staf optimistisch over ons leger', *NRC* 13-11-1952; HTK 1952-1953, 188. Aanhangsel TK 1952-1953 nr. 12, 23.

447 'Gemeenteraad Wassenaar', *Leidsche Courant*, 03-12-1953: In de Wassenaarse raad felle discussie over subsidie aan Humanistisch Thuisfront; PvdA en VVD vinden humanistische geestelijke verzorging beter dan aan het lot overlaten.

448 'Demonstratieve bijeenkomst van humanistische organisaties', *Leidsch Dagblad*, 12-02-1954; 'Humanistische demonstratie. Buitenkerkelijken niet alleen laten staan', *Het vrije volk*, 12-02-1954.

duidelijke behoefte was. Het Humanistisch Verbond hield in 1961 een steekproef onder dienstplichtigen en ontving 5437 handtekeningen op 30000 oproepingskaarten.⁴⁴⁹ Daarmee was de behoefte aangetoond. Oud-VVD-leider P. Oud en de gezaghebbende dominee J. Buskes spraken toen van rechtsgelijkheid.⁴⁵⁰ Er vond een verschuiving plaats onder confessionelen. In 1953 was subsidie bijvoorbeeld in Wassenaar nog onbespreekbaar, maar in 1956 waren drie katholieke raadsleden op grond van 'verdraagzaamheid en rechtsgelijkheid' van mening veranderd. Tegenstanders bleven wijzen op het gevaar voor het christelijke karakter van de natie en het onduidelijke draagvlak voor de tehuizen.⁴⁵¹

Pater Stokman deed in 1961 omwille van 'verdraagzaamheid' een poging de kwestie dichter bij een oplossing te brengen en bepleitte de instelling van een breed samengestelde commissie om naar de praktische verwezenlijking te kijken, wat hij nadrukkelijk zei niet te bedoelen als poging tot 'afstel'.⁴⁵² In 1962 erkende de overheid het principiële recht van de humanisten op het gebied van de geestelijke verzorging, al vond voorzitter van het Humanistisch Verbond J. van Praag in 1964 nog steeds dat de humanisten werden gediscrimineerd.⁴⁵³ Bij de opening van een humanistisch militair tehuis te Havelte in dat jaar zei ARP-politicus J. Smallenbroek dat men steeds meer inzag dat overheden niet mochten discrimineren bij de geestelijke verzorging in het leger. Hoofdvlootaelmoezenier en hoofdvluchtmachtpredikant waren bij de plechtigheid aanwezig.⁴⁵⁴

Zo deed het argument van de democratische behoefte conservatieve

449 Visser stelde aanvankelijk dat er geen behoefte was aan humanistisch raadswork, J. Brabers, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* (1964-2004) (Humanistisch Archief; Utrecht: De Tijdstroom 2006) 52; 'Humanistisch Thuisfront wil toegang tot de kazerne. Steekproef moet noodzaak aantonen', *Leidsch Dagblad* 14-09-1961.

450 HTK 1961-1962, 418-419; 'Handtekeningenactie Humanistisch Thuisfront', *Leidsch Dagblad*, 22-09-1961. 'Democratie en verdraagzaamheid', *Documentatie kweekscholen no. 2* (Den Haag: Katholieke Volks Partij 1962) 12.

451 'Al te verdraagzaam', *Leidsche Courant*, 12-04-1956. In Katwijk gebeurde dat niet; CHU, ARP en KVP trekken geheel gezamenlijk op; evenzo 'Raad van Ter Aar', *Nieuwe Leidsche Courant*, 22-08-1956, 'Raad van Warmond', *Nieuwe Leidsche Courant*, 29-08-1956, 'Raad van Benthuizen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 31-08-1956, Leimuiden: 'Koudekerk aan den Rijn', *Nieuwe Leidsche Courant*, 06-09-1956, 'Gemeenteraad Hazerswoude', *Leidsche Courant*, 28-09-1956; 'Begroting van Valkenburg', 14-11-1956. In Leiden kwam het verzoek niet in behandeling ('Wethouder in Leidse Raad', *Nieuwe Leidsche Courant*, 30-07-1957; Wél subsidie in Leiderdorp, 'Subsidiekwesties in de Raad', *Nieuwe Leidsche Courant*, 29-08-1956. Burgemeester Van Diepeningen verdedigt haar (HV niet onkerkelijk en voert geen propaganda voor enigerlei levensbeschouwing of politieke richting, 'Leiderdorps raad gaf subsidie aan Humanistisch Thuisfront', *Leidsch Dagblad*, 01-09-1956.

452 'Geestelijke verzorging' door humanisten?', *Leidsche Courant*, 12-12-1961. 'Democratie en verdraagzaamheid', *Documentatie kweekscholen 2* (1962) 13.

453 'Humanistische geestelijken staan nog voor kazernepoort', *Leidsch Dagblad*, 13-01-1962; 'Geduld raakt uitgeput', *Leidsch Dagblad*, 02-11-1964.

454 'Humanistisch militair tehuis Havelte geopend', *Leeuwarder Courant*, 13-07-1964.

confessionelen de das om. Uiteindelijk konden ze over de langere termijn nauwelijks anders, omdat het Humanistisch Verbond gebruik maakte van een redenering die katholieken in de processiekwestie gebruikten. De kracht van de argumenten van verdraagzaamheid en rechtsgelijkheid was uiteindelijk zo sterk omdat het plurale Nederlandse bestel hierop gebouwd was en de tegenstanders zich zelf steeds beriepen op democratische diversiteit om hun eigen eisen kracht bij te zetten. De in dit boek als 'diversiteitsrepertoire' omschreven visie op democratie werd zo tot haar onvermijdelijke conclusie gevoerd. Tolerantie moest gelden voor alle groeperingen, het was daarbij niet langer relevant wat deze van elkaar vonden. Alleen communisten werden tot in de jaren zestig uitgesloten, omdat ze zich volgens de gedisciplineerde consensus onder confessionelen, sociaaldemocraten en liberalen tegen de democratie zelf keerden, omdat ze die zouden willen afschaffen.

3.3. Het Mandement en de paradox van de verdraagzaamheid

De toenemende verdraagzaamheid in de richting van minderheden ging gepaard met toenemende onverdraagzaamheid ten opzichte van gedrag dat als onverdraagzaam werd gezien. Het in 1954 gepubliceerde bisschoppelijk Mandement zette deze discussie op scherp. Dit langverwachte herderlijk schrijven had tot doel om de katholieke eenheid te bevorderen, nu er angst was ontstaan voor afbraak binnen het katholieke sociaal-culturele leven vanwege interne klassentegenstellingen. In het bijzonder na de verkiezingen van 1952, waarin de PvdA won ten opzichte van de KVP, werd de behoefte aan een richtinggevende visie van de bisschoppen groter.⁴⁵⁵ Er bestaat geen consensus over de vraag of de uitvaardiging van het Mandement voortkwam uit zorgen van de bisschoppen over geloofsafval, of dat zij het gevolg was van druk vanuit de KVP na de mislukte verkiezingen van 1952.⁴⁵⁶

Het uitgevaardigde Mandement verbood katholieken naar de VARA te luisteren en lid te zijn van het socialistische Nederlands Vakverbond (NVV), op straffe van mogelijke weigering van de sacramenten en een kerkelijke begrafenis. Het ontraadde het lidmaatschap van de PvdA. De bisschoppen wilden dat niet verbieden vanwege 'een bijzondere reserve die zij willen in acht nemen tegenover

⁴⁵⁵ J. van Merriënboer, 'Politiek rondom het Mandement van 1954', in C. Van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis* (Den Haag: SDU 2001) 147-196, 148.

⁴⁵⁶ Van Merriënboer benadrukt de druk vanuit de KVP; Van Merriënboer, 'Politiek rondom het Mandement van 1954', 152, Bornewasser koppelt het vooral aan de bisschoppen, Bornewasser, *De Katholieke Volks Partij* 1, 344.

het gebruik van de politieke vrijheid'.⁴⁵⁷ De leden van de Katholieke Werkge-meenschap in de PvdA vormden precies dát contingent dat Romme nodig meende te hebben om de KVP weer tot de grootste partij te maken. In de politieke strijd tegen de doorbraak waren alle katholieken nodig die er te vinden waren. Vooraanstaande Limburgse KVP'ers maakten hun verontrusting kenbaar over de geringe waardering van de katholieke eenheid, en het ontbreken van 'een behoorlijke staatsburgerlijke opvoeding aan vrijwel alle richtingen van Middelbaar en VH-onderwijs en aan de Seminaria. Menige leraar propageert zelfs de strijd tegen de KVP. Dit laatste maakt men nog sterker mee aan de Universiteiten'.⁴⁵⁸

De bisschoppen hadden de impact van het Mandement niet voorzien. Het sloeg in als een bom en had een heftige polemiek tot gevolg. Het tegenovergestelde werd bereikt van wat was beoogd, namelijk de katholieke eenheid.⁴⁵⁹ Wat volgde was een confrontatie tussen de repertoires van diversiteit en saamhorigheid. De elementen van persoonlijke ontplooiing en zelfbeschikking in het saamhorigheidsrepertoire kwam in deze controverse scherp naar voren.

Polemieken naar aanleiding van het Mandement

Vooral socialisten en liberalen trokken de Mandementskwestie in het politieke en het principieel democratische. Fractievoorzitter J. Burger (PvdA) bestempelde het stuk als een 'akte van uitsluiting', zei geen behoefte te hebben aan 'verdruchte minderheden' en vond dat de KVP de democratie weliswaar met de mond beleeed maar in de praktijk onmogelijk maakte. Zijn partijgenoten F. Goedhart en S. Posthumus noemden de eisen van de bisschoppen een onaanvaardbare aantasting van de rechten van de mens; de laatste zag er zelfs het begin van een 'katholieke totalitaire macht' in.⁴⁶⁰ Premier Drees, die zich verder terughoudend opstelde, vroeg zich af of het democratische stelsel niet ernstig werd belemmerd als veertig procent van de bevolking 'verplicht' een bepaalde partij moest steunen.⁴⁶¹

VVD-leider P.J. Oud maakte een onderscheid tussen godsdienstvrijheid en de macht van de Kerk. Als die laatste werd gebruikt om de politiek rechtstreeks te beïnvloeden was de vrije politieke wilsvorming in het geding. De bisschoppen

⁴⁵⁷ J. de Jong, *De katholiek in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement* (Utrecht 1954) 44.

⁴⁵⁸ J. Bank, 'Dictatuur, maar gebaseerd op Gods gezag. Het bisschoppelijk mandement van 1954', in *Intermediair* 15(1979) 20: 18-05-1979, 7.

⁴⁵⁹ W. Goddijn, 'Vijfentwintig jaar bisschoppelijk mandement', in W. Goddijn en G. Knuvelde, *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink: bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum: Gooi en Sticht 1980) 41.

⁴⁶⁰ J. Hinke, 'Het bisschoppelijk Mandement 1954 in pers en politiek. Mei 1954-februari 1955', in *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 9 (1979) 73-116, daar 84.

⁴⁶¹ Hinke, 'Het bisschoppelijk Mandement 1954 in pers en politiek', 94.

zouden hun gelovigen als onmondig zien en hen bedreigen met ondemocratische sancties.⁴⁶² De NRC schreef in de zomer van 1954 dat een democratische samenleving 'is gebouwd op de veronderstelling, dat men elkaar ontmoet als personen gedreven door een eigen, zij het ook verschillende overtuiging, en niet louter als spreekbuizen of onzelfstandige lasthebbers van een zelf op de achtergrond blijvend gezag'.⁴⁶³

Het socialistische NVV nam de meest dramatische beslissing. Het zegde de samenwerking met de Raad van Vakcentrales op vanwege het 'ondemocratische' verbod op lidmaatschap voor katholieken van haar organisatie. Het Christelijk Nationaal Vakverbond laadde de woede van het NVV op zich door te zeggen dat er goede redenen waren om het lidmaatschap van het NVV te ontraden; het NVV verweet het CNV daarom een gebrek aan democratische gezindheid. Dat verwijt kaatste de CNV-leiding terug: waarom mocht het NVV confessionele organisaties wel veroordelen, maar mochten confessionelen omgekeerd dat niet bij seculiere organisaties doen? Dat vonden het CNV en de Katholieke Arbeiders Beweging weer ondemocratisch.⁴⁶⁴

Katholieken ontweken het verwijt van ondemocratisch gedrag niet. Ze gingen eerder stevig de polemiek in.⁴⁶⁵ De *Volkskrant* haalde de socialistische minister Suurhoff aan, die zou hebben gezegd dat de bisschoppen het recht hadden hun gelovigen aanwijzingen te geven, zelfs hun iets te verbieden: 'Dit komt nog niet neer op gewetensdwang, omdat men zich ten slotte vrijwillig onder hun gezag stelt.' De socialisten wisten dus zelf wel beter, zo was de conclusie.⁴⁶⁶ De *Maasbode* argumenteerde dat de bisschoppen niet aan de staatsrechtelijke individuele vrijheden kwamen. Bovendien moest een liberaal, individueel soevereiniteitsbegrip niet worden voorgesteld als enige basis van democratie. De grondwet deed dat ten slotte evenmin. Katholieken zouden hun politieke vrijheden nu eenmaal niet zuiver individualistisch begrijpen.⁴⁶⁷

462 'KVP speelt vermoorde onnozelheid – zegt Oud', *Het vrije volk* 13-07-1954, Dag; Hij sprak daarbij over 'materiële democratie', een onderscheid met 'formele democratie' dat hij ontleende aan Josephus Jitta, volgens wie materiële democratie een zedelijk ideaal van eerbied voor de zelfstandige persoonlijkheid van elk mensch,' zie A.C. Josephus Jitta, 'Het wezen van de democratie', in *De Gids* 102 (1938) 313-341, daar 322.

463 'Critische commentaar', NRC 16-07-1954. Voor andere liberale reacties zie o.a. H. Roethof in *VVD-Vrijheid en democratie*, 16-01-1954.

464 *Wat het C.N.V. ervan zegt* (Utrecht: Christelijk Nationaal Vakverbond 1954) 20; 'Onnodige breuk', *De Volkskrant*, 19-07-1954.

465 De katholieke pers ontweek de kritiek niet, zoals gesuggereerd in J. Hinke, 'Het bisschoppelijk Mandement 1954 in pers en politiek', 97.

466 *De Volkskrant*, 10-07-1954. 'Min. Suurhoff over mandement, Laat u niet in anticlericale hoek duwen!', *Het vrije volk*, 28-06-1954, Dag.

467 'Bisschoppelijk Mandement en democratie', *Maasbode* 12-06-1954; 'PvdA en bisschoppelijk Mandement' *Maasbode* 10-06-1954. Het katholieke dagblad *De Tijd* stelde in 1950 dat de katholieke

Romme zette onder de titel 'Christendom en democratie' in augustus 1954 uiteen dat de polemiek over het Mandement voortkwam uit de omstredeheid van het begrip democratie in de Nederlandse samenleving.⁴⁶⁸ Hij zag onderworpenheid aan een liefhebbende Kerk als onderdeel van de democratie. Zijn tegenstanders zagen volgens hem gehoorzaamheid en democratie als wederzijds uitsluitend. Ze ontkenden de facto de godsdienstvrijheid: volgens Romme was deze inperking van het vrije geweten een 'steek naar het hart van de democratie'. De bisschoppen hadden het recht gelovigen in hun partijkeuze te willen beïnvloeden. Het was een vrije keuze om zich daardoor te laten leiden. Romme zag burgers als mondig en persoonlijk verantwoordelijk, maar de keuze werd niet enkel aan het individu overgelaten: gelukkig was er de politieke partij om hem of haar voor te lichten.⁴⁶⁹

Romme verwoordde het diversiteitsrepertoire. In de democratie ging het om volksinvloed, niet om volkssoevereiniteit. Het ging erom dat alle groeperingen in de bevolking vertegenwoordigd werden.⁴⁷⁰ Bovendien typeerde hij Nederland in 1953 als een democratie van minderheidspartijen, die gelukkig werden gedwongen samen te werken in de 'brede basis', de regeringen tijdens de wederopbouw die steunden op vrijwel alle partijen behalve de communisten. Brede coalitieregeringen stoelden op diversiteit en bevorderden daardoor een democratische mentaliteit.⁴⁷¹

Sommige protestanten, zoals CHU-Kamerlid G. Kolff, verdedigden net als Romme de 'vrijheid om in anderzogen dom, onnozel en onmondig te zijn', zoals F. Gerretson (CHU) het snedig uitdrukte.⁴⁷² Of mensen zich door het gezag van de kerk wilden laten leiden was hun zaak. De verdeeldheid was niettemin groot. De Nederlandse Hervormde Kerk onderstreepte in een *Herderlijk Schrijven* dat politieke keuzes aan het persoonlijk geweten moesten worden overgelaten.⁴⁷³

visie op democratie nu eenmaal niet uitging van een atomiserende staatsopvatting van volkssoevereiniteit en individueel stemmen. *De Tijd* 09-09-1950; zie ook Romme in *De Volkskrant*, 06-01-1948: politiek individualisme zorgt voor gevoeligheid voor communisme. Als we nu meer gemeenschap gaan benadrukken en minder liberaal individu, dan wordt dit individu ook beter beschermd tegen dreiging communisme.

468 C.P.M. Romme, 'Christendom en democratie', *Democratie en christendom* (Verslagboek 23^e Limburgse Sociale Studieweek te Rolduc 1 tot 3 augustus 1954) 92.

469 Romme, 'Christendom en democratie', 95; 'Ten geleide', *De Volkskrant*, 12-06-1954; 02-06-1954.

470 Romme, 'Christendom en democratie', 95; 'Ten geleide', *De Volkskrant*, 12-06-1954; 02-06-1954; 18-07-1950. Romme, *Katholieke politiek*, 45-46.

471 Romme, *Katholieke politiek*, 66.

472 HEK 1954-1955, 202-205; F. Gerretson, 'De hoogste vrijheid en het Mandement', *De Telegraaf*, 08-01-1955.

473 *Christen zijn in de Nederlandse samenleving. Herderlijk schrijven vanwege de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk, vastgesteld in haar vergadering van 29 maart 1955* (Den Haag: Boekencentrum 1955) 19.

De houding van de antirevolutionairen was ambivalent. ARP-leider Schouten verdedigde het Mandement, omdat het zou gaan om de legitimiteit van de confessionele partij versus de doorbraakpartijen.⁴⁷⁴ Zijn partijgenoten prof. R. Schippers en A.M. Donner meenden evenwel dat zowel de PvdA een 'totalitaire opvatting van democratie' had als de KVP een 'totalitaire kerkelijke opvatting', ondanks de samenwerking met de katholieken in 'de strijd om de school en de emancipatie'.⁴⁷⁵ Het dagblad *Trouw* vond weliswaar dat het bisschoppelijk gezag neerkwam op geestelijke onvrijheid, het seculiere argument van 'gewetensdwang' noemde het pure politiek. De PvdA wilde de confessionele partijen kapot maken: 'Huil dan geen krokodillentranen als van onze kant de tegenstelling scherp gesteld wordt. Het gaat hard tegen hard, zowel van uw kant als de onze.'⁴⁷⁶

De onderliggende vraag van de controverse, die als een aardbeving door de katholieke gelederen was gegaan, was enerzijds wat de belangrijkste democratische waarde was: vrijheid voor gemeenschappen om in een pluralistische ordening een eigen waardestelsel aan te hangen, of individuele mondigheid. Die waarden werden door socialist en liberalen tegen elkaar uitgespeeld. De strijd werd meerel gezien duidelijk in het voordeel van individuele mondigheid beslecht. Het Mandement impliceerde niet dat democratie tot geloofsvrijheid werd gereduceerd.⁴⁷⁷

Anderzijds was de vraag of religieus gezag individuele mondigheid uitsloot. Romme liet persoonlijke vrijheid *naast* onderwerping aan geestelijk gezag staan. De bisschoppen zagen liberale mondigheid als de bijl aan de wortel van de katholieke emancipatie.⁴⁷⁸ Volgens de dominante katholieke ideologie was een mondig persoon gevormd door zijn godsdienst en zocht hij van daaruit zijn zelf-verwerkelijking in de gemeenschap. Liberale mondigheid was zo gezien geen vrijheid, maar stuurloosheid. Dat betekende niet dat katholieken gelovigen wilden onderwerpen aan onvoorwaardelijke gehoorzaamheid.

De discussie was dus fel. In de socialistische en liberale positie is de eis van openheid en verdraagzaamheid van het saamhorigheidsrepertoire te herkennen; in de katholieke en gereformeerde reacties kwam de verdediging van diversiteit –het recht op een eigen invulling van 'mondigheid'- naar voren.

474 Schouten in Kamerdebat HTK 1954-1955, 62.

475 R. Schippers, 'Het mandement: de verzuiling en onze strijd tegen de doorbraak. De betekenis voor de politiek van onze geestelijke band met de Rooms-Katholieken'. Referaat gehouden op de partijconferentie van de Antirevolutionaire Partij op 13 en 14 October 1954 (Den Haag: Anti-Revolutionaire Partij 1954) 15-16; Verslag van AR-congres in 'De christelijke vrijheid en de politieke partijkeus', *Nieuwe Leidsche Courant* 15-10-1954.

476 Instemmend citaat uit *Trouw* in 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd* 12-06-1954.

477 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 224.

478 J. Peet, 'Arbeidersjeugd en emancipatie. Begrippen en hypothesen voor een geschiedschrijving van de kajottersbeweging in Nederland, 1945-1969', in *KDC-Jaarboek* (1983) 91-121, daar 114.

De consequenties van de Mandementscontroverse

Politiek gezien werd de bom van het Mandement al snel gedemonteerd, omdat de PvdA er het einde van de rooms-rode coalitie niet voor over had. De implicaties op de middellange termijn waren groter.⁴⁷⁹ De botsing tussen de liberaalprogressieve en de confessionele visie op democratie was hard en bracht uiteindelijk in 1958 het einde van de rooms-rode coalitie teweeg. De verkiezings-campagne van 1956 werd een van de felste en grootschaligste na de oorlog. De KVP trachtte de angst voor het rode gevaar aan te wakkeren met posters waarop de bijzondere school in brand stond, terwijl sociaaldemocraten een katholiek rustaltaar met affiches beplakten.⁴⁸⁰ Sociaaldemocraten en christenhistorischen deden een poging tot karaktermoord op Romme door zijn democratische gezindheid in twijfel te trekken. De PvdA gaf op het hoogtepunt van de verkiezingsstrijd een brochure uit, die stelde dat wanneer de katholieken de verkiezingen zouden winnen, het er voor de democratie en de geestelijke vrijheid in Nederland slecht uitzag, onder verwijzing naar het nationaalsocialisme. Romme reageerde furieus op deze 'lage insinuaties'.⁴⁸¹

Persoonlijke mondigheid was in de Mandementscontroverse tegenover religieus gezag geplaatst. De Katholieke Werkgemeenschap in de PvdA had de bisschoppelijke richtlijn van het Mandement getrotseerd. Dat was een symbolische overgang in de autoriteitsbeleving. De reactie in het katholieke vormingswerk was er een van geharnaste loyaliteit aan Romme en de bisschoppen. Een katholieke cursist beantwoordde de vraag 'Waarom zoveel herrie rondom het Mandement?' met: 'Wanbegrip van het bisschoppelijk gezag, uit het verband gerukte losse punten, propagandistische stunts... een prachtige aanleiding eens alles te luchten tegen de kerk'.⁴⁸² Desondanks was het dilemma tussen individualiteit en gemeenschap gesteld.

In de polemiek over het Mandement werd het diversiteitsrepertoire hard aangevallen als een ondemocratische inperking van individuele vrijheid. De opvatting dat gezag over de eigen groep niet strijdig hoefde te zijn met

479 Van Merriënboer, 'Politiek rondom het Mandement van 1954', 189.

480 P. van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in K. Brants & P. van Praag, *De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (Amsterdam: Spinhuis 2005) 21-42, daar 25.

481 'Verontwaardigde Romme protesteert tegen lage aanval op Nederlandse katholieken', *Leidsche Courant* 08-06-1956; 'Geestelijke vrijheid bij KVP veilig', *De Gelderlander*, 08-06-1956; 'Tegenaanval van Romme op Partij van de Arbeid', *Utrechtse Nieuwsblad*, 08-06-1956; J. Gielen, 'Voor de keuze. Om de democratie?', *Limburgsch dagblad* 09-06-1956, Dag. J.G. Suurhoff, 'Dat men wat naar zijn zich toerekent, nou ja... maar domweg liegen, dat doet de KVP!', *Het vrije volk* 12-06-1956, Dag.

482 Losse aantekeningen cursist bij G.W.A. Smulders, *Grepen uit de maatschappijleer. Voor lagere land- en tuinbouwscholen* (Den Bosch: Malmbergs Boeren en Tuiniersbibliotheek 1953). *Godsdienst en maatschappijleer voor bestuurders en leiders. deel II* (Den Haag: Katholieke Nederlandse Jonge Boeren- en Tuindersbond, 1955) 95. *Jij, staatsburger!* (Den Haag: Katholieke Nederlandse Jonge Boeren en Tuindersbond 1954) 14.

democratie werd in het defensief gedrukt. De spanning tussen pluriformiteit en liberale democratie kwam scherp naar voren.

3.4. Bestrijding van onverschilligheid. Socialistisch en katholiek vormingswerk

In de Mandementskwestie was individuele mondigheid nadrukkelijk naar voren gebracht als basis van de Nederlandse democratie. Dit markeerde een overgang, die zichtbaar is in de manier waarop jeugdvorming werd aangepakt in katholieke jongerenorganisaties en in de Arbeiders Jeugd Centrale. In beide werd tijdens de jaren vijftig het individu steeds meer uitgangspunt van democratische vorming. De weg daarheen was verschillend. In de katholieke jeugdbeweging zijn aanvankelijk vooral de repertoires van diversiteit en disciplineren herkenbaar. Zij was na de oorlog nog gericht op haar eigen gemeenschap en opvatting van democratie, waarin vertegenwoordiging van gemeenschappen cruciaal was. Aan de Arbeiders Jeugd Centrale is te zien hoe in het saamhorigheidsrepertoire tijdens de jaren vijftig het individu steeds meer naar voren kwam. Het paternalisme verdween niet, maar uitgangspunt werd steeds meer dat jongeren zelf hun politieke vorming moesten vormgeven.

Zowel katholieke als sociaaldemocratische vormingswerkers in de naoorlogse periode beschouwden jongeren als onverschillig en apathisch.⁴⁸³ Vanuit het disciplineringsrepertoire was dat alleen een probleem in zoverre apathie een ordelijke democratie zou kunnen bedreigen; vanuit diversiteit en saamhorigheid was het een fundamenteel probleem, omdat deze repertoires stoelden op een ideaal van democratie waarin burgers actief betrokken waren, ofwel op de eigen gemeenschap, ofwel op de nationale en internationale democratische gemeenschap.

Politieke opvoeding in katholieke organisaties

Hoewel het KVP-bestuur vanaf 1951 aandacht op aandacht voor staatsburgerlijke vorming, hing het van de organisatie af of en in welke mate zij aan politiek vormende activiteiten deed.⁴⁸⁴ In cursussen over democratie die afdelingen van de KVP vanaf 1953 organiseerden, werd nadrukkelijk gesteld dat de stof samen met de cursisten werd opgebouwd.⁴⁸⁵ Bij de boerenbonden vormde de politieke

⁴⁸³ Zie bv. instemmend commentaar hoofdredacteur F. Sarneel, 'De mentaliteit van de moderne jeugd', in *H et katholieke schoolblad* 29-10-1955, waarin instemmend gereageerd wordt op een vergelijkbaar betoog van Prof. dr. G. van Leeuwen, 'De mentaliteit van de moderne jeugd', in *Wending* (1955) aug-sept, 359-366.

⁴⁸⁴ KDC, KVP 4351/266: L.A.H. Albering en L.J. van der Ark (1951), 'Politieke vorming van de jeugd'.

⁴⁸⁵ KDC KVP-Amsterdam, 645, waar Agnes Nolte en Aad Mommersteeg tot de vaste docenten behoorden.

cursus voor jongeren een uitgebreid onderdeel van het vormingsaanbod.⁴⁸⁶ Vrouwenafdelingen, zoals de Noord-Brabantse Christelijke Boerinnen hielden cursussen, waarin gesteld werd dat vrouwen meer konden dan stemmen. Als lid van een belangenorganisatie konden vrouwen invloed uitoefenen op wie er verkozen werden en zo de christelijke politiek dienen.⁴⁸⁷ Het Katholiek Meisjesgilde spoorde zijn leden aan zich te verdiepen in staatsinrichting. Het kader van jeugdorganisaties maakte regelmatig weekends mee in het Centrum voor Staatskundige Vorming, het wetenschappelijk bureau van de KVP.⁴⁸⁸

In de katholieke politieke vormingsliteratuur had democratie tot midden jaren vijftig een ondergeschikte rol. Ten eerste is hierin het diversiteitsrepertoire te herkennen. De plichten van de katholieke, zoals aansluiting bij een katholieke stands- of vakorganisatie, werden in catechismusstijl behandeld. De staat werd beschreven als een gemeenschap die zorgde voor veiligheid en orde. Zij moest de rechten van de Kerk eerbiedigen, wat jammer genoeg niet altijd het geval was: In communistische landen werd de Kerk beperkt, in het westen werden huwelijken pas erkend als ze voor de staat gesloten waren en in Nederland gold het processieverbod.⁴⁸⁹ Tegenover socialisme en liberalisme stelde de katholieke vormingsliteratuur het 'solidarisme', dat uitging van samenwerking tussen de klassen en de maatschappij zag als een organisme dat bestond uit 'bedrijfschappen', de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Het grootste voordeel daarvan zou zijn dat deskundige vertegenwoordigers van stromingen in de samenleving de zaken regelden en niet de staat.⁴⁹⁰ Deze literatuur had een kerkelijke toon en stevast kerkelijke goedkeuring in de vorm van een 'nihil obstat' in de kantlijn.⁴⁹¹

De gerichtheid op de eigen gemeenschap blijkt uit de activiteiten van oud-minister van onderwijs en gestaald partijbestuurder Gielen. Deze was zeer

⁴⁸⁶ KDC, Archief KVP inv.nr. 4351: Cursus Nederlandse Jonge Boeren en Tuindersbond maart/april 1955; *Jij Staatsburger*; KDC Koninklijke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB) inv. nr. 863: Cursus SBV van de LOI.

⁴⁸⁷ KDC, Archief Katholieke Vrouwenorganisatie van de NCB, inv. nr. 628: dra. G.A.M. Wintermans, 'De vrouw als staatsburgeres', 15-11-1957.

⁴⁸⁸ 'De vrouw in de politiek', *Leeuwarder Courant*, 09-04-1954.

⁴⁸⁹ J.M.H. van der Lugt, *Katholieke maatschappijleer* (Breda: Parcival 1952) 11; A.M. Kuylaars S.J. en H.J.M. Hoefnagels S.J., *De katholieke arbeider in de samenleving. Een sociale catechismus* (Maastricht: Catechetisch centrum Canisianum 1951) 7; *Leiderscursus sociologie* (Utrecht: Nationaal Verbond Katholieke Arbeiders Jeugd 1948) 3.

⁴⁹⁰ *Leiderscursus sociologie*, Tiende les, 1. Dr. G.W.A. Smulders, *Grepen uit de maatschappijleer* (Den Bosch: Malmberg's boeren- en tuindersbibliotheek, 1948) 48-52; *Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer* (Handboekjes sociaal-economische leergang deel 1, Arnhem: Jonge Boeren en Tuindersbond van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond 1947) 160-166.

⁴⁹¹ *Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer*, 2; Smulders, *Grepen uit de maatschappijleer*, 2. H.J. Rops, *Beginselen van de katholieke maatschappijleer* (Den Bosch: Malmberg 1947) 2.

actief in dit politieke vormingswerk. Hij hield toespraken voor allerlei katholieke organisaties. Liefde voor de democratie moest volgens Gielen worden aangewakkerd ten dienste van de katholieke strijd. Politieke vorming zou noodzakelijk zijn om het bij de verkiezingen van 1952 geleden verlies ten opzichte van de PvdA goed te maken.⁴⁹² De eenheid in de KVP moest worden bewaard om de katholieke emancipatie te voltooien.⁴⁹³ Allerlei publicaties moesten dit idee kracht bijzetten. Het boekje *Nee mijnheer, politiek is vuil* bevatte het vermaan lid te worden van en te stemmen op de KVP. Kiezers die zouden kunnen afdrijven naar de Katholieke Werkgemeenschap binnen de PvdA werden herinnerd aan de humanistische vuilspuiterij van de VARA op de zondagmorgen.⁴⁹⁴

In de katholieke vormingsliteratuur valt daarnaast het disciplineringsrepertoire te herkennen.⁴⁹⁵ De hoogste deugd bestond in dienstbetoon aan anderen. In de democratie ging het om de balans tussen vrijheid en gezag.⁴⁹⁶ Het sociologisch handboek voor de Jonge Boeren- en Tuindersbond beschreef democratie als iets waar men zich geen overdreven voorstellingen van moest maken. Rechten van burgers, zoals vrijheid van meningsuiting, drukpers en vereniging, moesten niet worden verabsoluteerd. Daarom was het ambtenarenverbod voor communisten een goede zaak.⁴⁹⁷ In *Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer* werd betoogd dat een dictatuur soms in het algemeen belang kon zijn. Desondanks werd de democratie verdedigd. Er was namelijk slechts een kleine kans dat de meerderheid van de mensen het verkeerd zou hebben. Deze zou willen luisteren naar deskundigen en niet snel af willen breken wat door het voorgeslacht was opgebouwd. Democratie was geen 'altijd en onvoorwaardelijk geldend principe' maar wel een staatsvorm waarvan in de praktijk het beste een behoorlijke regering kon worden verwacht.⁴⁹⁸

Deze disciplinerende visie is zichtbaar in de *Politieke leergang* van de KVP uit 1953. Democratie beschreef deze niet als regering *van* het volk, daarvoor was het te talrijk. 'Het volk regeert', betekende niet dat jan en alleman zich met de

492 KDC, Archief KVP, inv. nr. 4351: Verslag conferentie KNJBTB met de KVP op het Vormingsinstituut te Baarn 23-04-1953.

493 Van der Lugt, *Katholieke maatschappijleer*, 47. Aantekeningen cursist bij Smulders, *Grepen uit de maatschappijleer* (mei 1953); J. Gielen in *Het katholieke schoolblad*, 16-05-1953.

494 *Nee mijnheer, politiek is vuil* (Den Haag: KVP 1953) 1/27.

495 G.A.M. Wintermans, *Maatschappijleer* (Den Haag: Boerinnenleergang, KNBTB 1950) 3.

496 Bv. N. Tervoort, *Sociale Vorming voor het VGLO 2* (Paedagogisch Centrum van het Katholiek Onderwijzers Verbond, Amsterdam: Sigfried 1952) 25.

497 Th.J. Platenburg, *Sociologie. Boerenleergang* (Den Haag: Ontwikkelingsinstituut KNBTB 1948) 29.

498 *Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer* (Arnhem: Jonge Boeren- en Tuindersbond van de Aaatsdiocesane Katholieke Boeren en Tuindersbond 1947) 78.

politiek kon gaan bemoeien, alleen al vanwege het te grote aantal⁴⁹⁹. 'Democratie wil *niet* zeggen, dat het volk regeert of de baas is. Het Nederlandse volk van 9 miljoen mannen, vrouwen en kinderen kan niet regeren. Dat doet de leiding, het staatsgezag', aldus een cursus uit 1947.⁵⁰⁰ Onder echte democratie verstond de Leergang uit 1953 invloed van alle lagen van het volk, van boerenbevolking tot arbeiders, winkeliers en gestudeerden. Geen volkssoevereiniteit dus, wel een praktisch recht op volksinvloed.⁵⁰¹

In 1952 verwees Gielen in een inleiding naar de kerstboodschap van paus Pius XII uit 1944, volgens welke democratie het recht was van de burger om zijn mening te zeggen over 'de plichten en offers die hem opgelegd worden' en 'het recht om niet tot gehoorzamen te worden gedwongen zonder zelf eerst gehoord te zijn'.⁵⁰² Vertrouwen in politieke leiders was cruciaal: 'Politiek is ingewikkeld, dus de burger moet iemand in vertrouwen nemen om het voor hem te doen. De maatschappij is te gecompliceerd voor de burger zelf om te overzien. De vergelijkelijke incompetentie van de burger krijgt haar compensatie in de bevoegdheid van zijn vertegenwoordiger'.⁵⁰³ Gielen zag morele chaos als gevaar voor de democratie. De enige uitweg daaruit was opvoeding tot kennis en liefde voor de publieke zaak en de bereidheid om in vrijheid daarvoor offers te brengen, een 'democratische sportiviteit van een hogere orde'.⁵⁰⁴

Er zijn zodoende twee repertoires herkenbaar in de politieke vorming binnen het katholieke milieu tijdens de jaren vijftig. Ten eerste het diversiteitsrepertoire, waarmee de eigen invulling van democratie door katholieken werd geclaimd; daarnaast het disciplineringsrepertoire, waarin het volk zich verantwoordelijk op moest stellen bij het kiezen van leiders.

Politieke opvoeding in de Arbeiders Jeugd Centrale

De sociaaldemocratische Arbeiders Jeugd Centrale was sinds haar oprichting doordrenkt van politieke vorming. Zij onderscheidde zich voor de Tweede Wereldoorlog door haar eigenzinnige stijl: co-educatie, volkszang, bonte avonden, kampeer- en trektochten, eigen kleding en geheelonthouding. Jongeren kregen een verantwoordelijke plaats binnen een hiërarchische organisatie. De Arbeiders

499 *Jij staatsburger!*, 11.

500 *Politieke cursus* (Den Haag: Jongerencommissariaat KVP 1947) 4. KDC, Archief KVP, 4351: "staatsburgerlijke vorming". Zie bv. Th. Keulemans, *De mens in het maatschappelijk verkeer* (Amsterdam: Urbi et Orbi 1952) 67.

501 *Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer*, 81.

502 Pius XII, *Democratie en wereldvrede. Radioboodschap van Z.H. Paus Pius XII, gehouden op den vooravond van Kerstmis 1944* (Heerlen: Winants 1945) 8.

503 J. Gielen: 'Democratie en vertrouwen', rede uitgesproken op de 'Dag der Werkgroepen', 29-11-1952 (Documentatie KVP no. 21).

504 *Maasbode*, 02-04-1951.

Jeugd Centrale zag haar subcultuur als de remedie tegen een inhoudsloos leven.⁵⁰⁵ Zij was beeldbepalend door haar talloze manifestaties en vormde een mengeling van de scoutingachtige ‘vrije’ jeugdbewegingen en de ‘linkse’ politieke jeugdbeweging.⁵⁰⁶

Het bestuur van de AJC steunde na de oorlog de doorbraak en de oprichting van de Nederlandse Jeugdgemeenschap.⁵⁰⁷ AJC-ers zoals W. Thomassen en Vorrink stonden aan de basis van de doorbraak en de PvdA. Ze vonden dat de AJC haar pseudoreligieuze karakter en militante stijl moest opgeven. De AJC zou de kleur oranje moeten voeren, om de verbintenis met het koningshuis te benadrukken en het Wilhelmus zingen. Dat ging door grote weerstand niet door.⁵⁰⁸ De beginselverklaring werd gewijzigd en bevatte naast ‘bevordering van het gezag van de West-Europese zedelijke normen’, zoals naastenliefde en gerechtigheid, tevens het doel van ‘opvoeding harer leden in democratische geest tot zelfstandig dienende en karaktervolle gemeenschapsmensen; sociale en staatsburgerlijke vorming, gericht op de eisen der wordende socialistische maatschappij’.⁵⁰⁹

In lijn met het saamhorigheidsrepertoire vond Vorrink dat de socialistische jongeren internationale verbroedering moesten uitdragen. De Nederlander moest Europees staatsburger worden.⁵¹⁰ De AJC moest een algemeen christelijke, oecumenische jeugdbeweging zijn, die openstond voor alle richtingen en haar politieke karakter af moest leggen. Nog steeds werd gesproken over de jongeren als voorhoede voor een nieuwe maatschappij. De klassenstrijd was niet meer het ideologische uitgangspunt, want de arbeider was onderdeel van de staat geworden.⁵¹¹ De jongerenorganisatie van de PvdA, *Nieuwe Koers*, zou het partijpolitieke vormingswerk over moeten nemen. De politieke tendenties

505 H. Molendijk, *De eerste plichten* (Amsterdam: Arbeiders Jeugd Centrale, 1928, 6e-10e duizendtal); H. Molendijk, *Nooit of te nimmer. De alcohol en de AJC* (Amsterdam: Arbeiders Jeugd Centrale 1925) 14-15.

506 G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen: Gorcum 1961) 381.

507 O.a. De Jongh, *De vernieuwing van het staatkundig bestel*, 44.

508 Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen*, 547-560. Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 194; A. Van der Louw, *Rood als je hart. 'n geschiedenis van de AJC* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1974) 253: Hij noemt dit ‘gelijkschakelingsplannen’.

509 Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 200.

510 IISG AJC, inv. nr. 169: W. Thomassen, ‘Aantekeningen over de vorming tot staatsburger’: ‘Nationalisme was eenmaal de tegenpool van internationalisme. Het nationale gevoel van thans staat niet in tegenstelling tot de internationale gedachte, doch is daarvan de bouwstof.’

511 IISG AJC inv. nr. 169: W. Thomassen, ‘Aantekeningen over de vorming tot staatsburger’; B. Drukker, *Doe een keus! Een persoonlijk woord tot jongeren boven 16 jaar, door Ber Drukker* (Amsterdam: AJC 1948) 1-9; B. Drukker, *De taak der socialistische jeugdbeweging nu. Denken, strijden en bouwen, uitgave ten dienste van het rode wachtenwerk*. (Amsterdam: AJC Vonkenreeks 1950) 1-5.

werden inderdaad minder geprononceerd, mede doordat de AJC in toenemende mate een jeugd- en minder een jongerenorganisatie werd, maar echt afstand nemen tot het socialisme ging niet.⁵¹²

Voor AJC-leiders die actief waren in de humanistische beweging benadrukten democratische vorming. In het humanisme was dit een expliciet doel van de opvoeding.⁵¹³ Volgens B. Drukker zou de ontwikkeling van de democratie in de hoofden en harten van de mensen allesbeslissend zijn: ‘... openbare controle, vrije kritiek en verandering als dit nodig wordt geoordeeld. Persoonlijke verantwoordelijkheid en eerbied voor de overtuiging van de ander. (...) De maatschappij kent intussen vandaag nog lang geen volmaakte democratie.’⁵¹⁴

De democratische vorming in de AJC kenmerkte zich door nadruk op rechten en plichten. Toch was er een groot verschil met de vooroorlogse periode. Toen schreef AJC-er H. Molendijk brochures met een dwingende toon, terwijl de nadruk nu kwam te liggen op oecumenische openheid en een nieuwe samenleving.⁵¹⁵ Politiek stond bovendien niet meer voorop, maar de ‘zelfstandig dienende gemeenschapsmens’.⁵¹⁶

De angst voor onverschilligheid van jongeren

Er waren opvallende overeenkomsten wat betreft de doelen van de ‘staatsburgerlijke’ vorming, ondanks het onderscheid tussen het door de AJC-leiding omarmde saamhorigheidsrepertoire en het in de eigen gemeenschap ingebedde katholieke jeugdwerk.

De overeenkomst betrof vooral de benadering van jongeren. De grootste angst met betrekking tot deze groep in de jaren vijftig was niet dat ze op een verkeerde manier zouden participeren maar dat ze *niet* zouden participeren. Politieke en maatschappelijke desinteresse onder jongeren werd beschouwd als gevaarlijk voor de democratie. De wantrouwige houding van zowel jonge als volwassen burgers ten opzichte van de politiek kwam terug in allerlei politiek

512 Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 196-197.

513 *Humanisme en opvoeding* (Utrecht: Humanistisch Verbond, 2e druk, 1947) 24: ‘Dit alles kunnen we samenvatten als opvoeding tot ween democratische levenshouding, waarvan eigen verantwoordelijkheid en medeverantwoordelijkheid de hoeksteen is.’

514 Drukker, *De taak der socialistische jeugdbeweging nu*, 5. Drukker werkte ook mee aan het rapport *Humanisme en opvoeding*, 3.

515 Molendijk, *De eerste plichten*, 3; H. Molendijk, *Waarom jij niet?* (Amsterdam: AJC 1928, 5e uitgebr. druk) herdrukt in 1930 (6e uitgebr. druk) 1. Volgens Harmsen probeerden in de AJC voor de oorlog ‘ouderen (...) het leiding geven aan en het indoctrineren van de jeugd te combineren met stijl en beginsel van de in deze jaren tijdelijk zegevierende jeugdbeweging’, Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 365.

516 IISG AJC inv. nr. 172: C. Kohnstamm, ‘Enkele gedachten inzake cultuur en politiek’, AJC Hoofdbestuur, ongedateerd ca. 1952.

vormende boekjes.⁵¹⁷ De katholieke pedagoog N. Perquin, een van de uitvoerders van het onderzoek naar de massajeugd dat in 1948 in opdracht van de regering aan zeven verschillende instellingen werd verricht, zag in dat wantrouwen gelatenheid en zelfs een zekere mate van agressie, die zou worden veroorzaakt door de anonimiteit van de moderne wereld. Tijdens de bezetting zou de bindende kracht in de samenleving door de strijd op leven en dood sterker zijn geweest.⁵¹⁸

Het idee dat jongeren onverschillig waren kwam allereerst voort uit gealarmeerdheid over de massajeugd. AJC-voorzitter M. van Haalen vond dat jongeren moesten worden omgevormd van destructieve tot constructieve krachten.⁵¹⁹ AJC-er Thomassen, actief in de NJG, hoopte dat het deel van de jeugd bereikt zou worden dat 'afbrekende tendensen' liet zien.⁵²⁰ De over straat slenterende grootstedse 'asfaltjeugd' – vanaf midden jaren vijftig vaak aangeduid als nozems – zou staan voor een bredere mentaliteit onder jongeren, 'maar dan in grovere vorm'.⁵²¹ Van Haalen meende dat het onmogelijk zou zijn om te komen tot morele en materiële welvaart zonder betrokkenheid van burgers. De jeugd zou een gebrek aan arbeidslust en een genoegen in vandalisme etaleren.⁵²² Dit kwam overeen met de door Gielen uitgedragen democratische vorming, gericht op bestrijding van morele chaos.

Het geklaag over de politieke onverschilligheid van jongeren bleef overigens niet onweersproken. Joop den Uyl noemde in *Vrij Nederland* een politiserende jeugd juist een uitdrukking van maatschappelijke chaos. Politiek vond hij een onvermijdelijk kwaad en de betrokkenheid daarbij zou wel nooit veel groter worden. Hij haalde zelfs uit naar politiserende elementen in de katholieke wereld, zoals de Nijmeegse studenten en de Katholieke Arbeiders Jeugd, de 'kajotters', die hij van totalitaire sympathieën beschuldigde.⁵²³

De naoorlogse zorgen ten aanzien van de jeugd waren enigszins overtrokken, omdat het feitelijke probleem niet erg groot was.⁵²⁴ Het was bovendien wel prettig, zeker als politieke apathie zich niet uitte in storend gedrag, zoals dat

517 *Nee mijnheer, politiek is vuil*, 1.

518 N. Perquin S.J., 'Staatsburgerschap, maatschappij en jeugd', in *Dux* (oktober 1954) 462-478.

519 IISG AJC, inv. nr. 172, M. van Haalen, 'Enkele gedachten over het rode-wachtenwerk'.

520 IISG AJC, inv. nr. 171, W. Thomassen, 'Nederlands jeugd. Over de NJG', ca. 1946.

521 Tot begin jaren vijftig werd de term 'asfaltjeugd' veelvuldig gebruikt in allerlei periodieken en beschouwingen over de jeugd. Bv. bijeenkomst van de Christelijke Onderwijzers in Leiden 'Het probleem der grote stadsjeugd. Zij mist een geestelijk fundament', *Leidsch Dagblad* 30-05-1949; 'Om de jeugd', *Leeuwarder Courant*, 24-03-1947.

522 IISG, AJC, inv. nr. 172: Maurits van Haalen, 12-01-1947 'Overheid en jeugdbeweging'.

523 J. den Uyl, 'Verzoening met het onvolmaakte', *Vrij Nederland*, 08-05-1948.

524 De Rooy, 'Vetkuijfe waarheen?', 127.

vanaf midden jaren vijftig wel werd geconstateerd bij de nozems.⁵²⁵ Na de aanvankelijke roep om staatsburgerlijke vorming in de tweede helft van de jaren veertig was men overgegaan tot de orde van de wederopbouw, waarin vooralsnog politieke bewustwording niet al te hoog op de prioriteitenlijst stond. Een passieve, enigszins indolente burgerij paste in het disciplineringsrepertoire. Daartegenover stond niettemin wel degelijk bezorgdheid over een dociele bevolking waarin de democratie maar matig verankerd was.

Een verklaring voor de klachten over de onverschilligheid van jongeren was dat veel jongerenorganisaties in de periode na de bevrijding een hausse beleefden, die in eerste instantie leidde tot voortzetting van het werk op de vooroorlogse wijze. Al gauw kwam echter de klad erin. Onder jongeren was de organisatiegraad rond 1950 volgens de meest optimistische schattingen 25%, maar nam daarna af. Daarnaast gingen jongeren zich meer voor sportorganisaties interesseren en werd de nieuwe aanwas steeds jonger.⁵²⁶ Dat zorgde voor een kater bij de leiding. De problemen met leden en financiën namen toe. Die versterkten twijfels of ouderen hun eigen idealisme, dat ze hadden opgedaan in de jeugdbewegingen in het interbellum, over konden brengen op jongeren.

Ondanks de diepe kloof tussen saamhorigheids- en diversiteitsrepertoire, was de vorming tot 'gemeenschapsmens' en 'democratische sportiviteit' een gedeeld gegeven tussen katholieken en socialisten. De vorming tot democratisch gemeenschapsmens bij katholieken en binnen de AJC had in de eerste helft van de jaren vijftig nog verschillende uitgangspunten. Terwijl bij katholieken de politieke vorming nog uitging van een katholieke opvatting van democratie, ontwikkelde zich bij de AJC uit het saamhorigheidsrepertoire een idee van 'persoonlijke verantwoordelijkheid' voor de samenleving.

525 Bakker (red.), *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 380.

526 De Rooy, 'Vetkuijfe waarheen?', 126.

3.5. Tegengeluiden. Kritische priesters en boze vormingswerkers

In de eerste helft van de jaren vijftig kwamen er zowel in het katholieke vormingswerk als in de AJC tegengeluiden, van priesters die preken hielden voor jongeren op de radio en van vormingswerkers. Zij stelden niet de jongeren maar de bestaande structuren verantwoordelijk voor de malaise en politieke onverschilligheid van jongeren. Ze pleitten voor een op het individu gerichte koers, maar werden tot midden jaren vijftig gemarginaliseerd door de leiding.

De Arbeiders Jeugd Centrale: Van saamhorigheid naar humanisme?

De inzakkende toeloop maakte voor de AJC begin jaren vijftig de discussie over de koers urgent. Vormingsleider Adri van Maanen gooide een steen in de vijver: de belangstelling van de jongeren moest volgens hem worden geprikkeld door het afgesloten socialisme te vervangen door een ruimer en positiever opvoedingsideaal, waarin humanistische waarden nog nadrukkelijker voorop stonden. Hij verwierp het moraliserende idee van 'massajeugd' en de veelgebruikte term 'asfaltjeugd': 'In talloze kranten hebben we de jeremiades kunnen lezen over het zedelijk verval en de onverschilligheid van de jeugd; Hebben ze nu de pest ingekregen dat ze mede daarom reageren met een botte onverschilligheid? (...) We moeten het de jongeren duidelijk maken, dat we samen in een overgangstijdperk leven.'⁵²⁷

Bij de positievere benadering die Van Maanen voorstelde paste de principiële keuze voor een ongodsdienstig humanisme als voorwaarde voor een gezonde democratie, waarin de jongere 'vrij en zelfstandig' voor een overtuiging kon kiezen.⁵²⁸ Het hoofdbestuur van de AJC was op dit moment echter nog niet toe aan een verdere ontwikkeling naar volledige ruimte voor het individu. Het was bang dat een ondubbelzinnige keuze voor het humanisme te veel zou uitsluiten en polariseren in de richting van gelovigen, terwijl de doorbraak nu juist alle groepen probeerde te bereiken. Met alleen humanisme zou de arbeidersjeugd niet worden bereikt. Het bestuur hield vast aan Kohnstamms personalistische 'totale' vorming binnen de gemeenschap; De AJC moest een ontmoetingspunt van christendom en humanisme zijn.⁵²⁹ Bovendien was de AJC nog niet op een punt waarop het volledig afscheid kon nemen van het door het saamhorigheidsrepertoire al sterk verbleekte socialisme.

⁵²⁷ IISG, inv. nr. AJC 172: A. van Maanen- 'Vertrouwelijke notitie aan leden van het hoofdbestuur'; A. van Maanen, 'Enkele gedachten naar aanleiding van rapport NJG vrije jeugdvorming', 09-02-1951.

⁵²⁸ Drukker, *Doe een keus!*, 3.

⁵²⁹ IISG, AJC, inv.nr. 174: *Nota AJC Christendom en humanisme* (1950).

De kwestie leidde tot het ontslag van Van Maanen.⁵³⁰ In diens provocerende stellingname was de aankondiging van iets nieuws zichtbaar: noch het oude socialisme, noch de op harmonie gerichte benadering van het saamhorigheidsrepertoire, maar een radicaal humanisme, dat het individu centraal stelde.

Radiopriesters: Dit is leven!

In het katholieke jeugdwerk zijn vergelijkbare tendensen waarneembaar. De Utrechtse studentenpastor N. Vendrik weet in 1951 de apathie van jongeren aan de dictatuur van partijbesturen, die zich van demagogie zouden bedienen en de kiezers als massa zouden behandelen, zonder ze te stimuleren zelf na te denken. Ideologie en levensbeschouwelijkheid zouden een onpersoonlijke reactie van jongeren in de hand werken. De belangstelling zou toenemen naarmate partijen meer betrokken zouden raken op het algemene belang. Democratie zou zo een denkwijze worden.⁵³¹ De populaire radiopriester Henri de Greeve verwonderde zich er over dat er nog van enige belangstelling van jongeren sprake was, terwijl puur wantrouwen van jongeren ten opzichte van de democratie logisch zou zijn, aangezien na de bevrijding onwaarschijnlijke partijcompromissen, bedrieglijke verkiezingsbeloften en corruptie gewoon terug waren gekomen. Toch ondersteunde hij Gielens pleidooi voor opvoeding tot democratie om de morele chaos het hoofd te bieden.⁵³²

In de zomer van 1949 riepen twee andere radiopriesters, Piet Wesseling en Simon Jelsma, onder de uit Engeland geïmporteerde slagzin 'dit is leven' jongeren op naar Utrecht te komen. Er kwamen vijftigduizend jongeren op af.⁵³³ Deze buitenkerkelijke vieringen kregen het jaar daarop een vervolg. In Nijmegen bestormden drieduizend jongeren concertgebouw De Vereeniging. 'Het gaat er niet om wat men doet, maar dát je iets doet voor de gemeenschap', was een van Jelsma's slagzinnen. Het doel van deze bijeenkomsten was een beleefd geloof, sociaal engagement en een vernieuwing van de katholieke mentaliteit over te brengen. Daarvoor moest de kloof tussen geloof en leven worden overbrugd.⁵³⁴ De katholieke *Gelderlander* werd in verwarring gebracht door het jeugdige enthousiasme: 'Aan de goede wil van de 3000 moet op de een of andere manier richting worden gegeven'.⁵³⁵

⁵³⁰ Hartveld & De Jong, *AJC*, 224.

⁵³¹ Zie KDC, KVP 4214: Inleiding Kapelaan N. Vendrik over 'de houding van de jongeren t.o.v. de democratie hier te lande' 07-01-1951, weekend jongerensectie Nederland in de NEI.

⁵³² H. de Greeve, 'De democratie in De Vergulde Turk', *Lichtflitsen. Orgaan van de Lichtbaken en den Bond Zonder Naam* 9 (1950-1951) 21-04-1951.

⁵³³ *Maasbode* 02-06-1948.

⁵³⁴ KDC, Archief KJR, inv.nr. 184, Concept toelichting op beweging Dit is Leven, ongedateerd ca. 1951.

⁵³⁵ 'Drieduizend jonge mensen luisterden bijna vier uur lang naar antwoorden op hun levensvragen', *De Gelderlander*, 24-03-1950.

Dit is Leven ontwikkelde zich tot een nieuw soort jeugdbeweging, met pater Wesseling en Jelsma als charismatische leiders, die het gemeenschapsbesef wilden bevorderen 'over alle grenzen van kerk en levensovertuiging heen'.⁵³⁶ Wesseling was tot zijn radiopraatjes en acties gekomen doordat hij getroffen was door de geestelijke nood van jongeren, die hij weerspiegeld zag in de vlucht in amusement, verbittering, fanatisme, en gemis aan initiatieven:

Bij de jeugd, die in haar geheel de nieuwe wereld het hevigst beleeft, liggen de grootste moeilijkheden om de Kerk te aanvaarden als inheems aan deze generatie. (...) Ook voor georganiseerden kan het belangrijk zijn, dat zij enigermate beïnvloed worden door het specifieke doel van de beweging. Na de emancipatie van de groep is nu wel sterk de emancipatie van de persoon aan de orde.⁵³⁷

Taboedoorbrekend hieraan was de gedachte dat niet alleen de 'massajeugd', maar evenzeer 'georganiseerden' vernieuwing, openheid en sociaal engagement nodig hadden; daarnaast de uitspraak dat niet de groep voorop moest staan, maar de 'emancipatie van de persoon'.

De door Dit is Leven gebruikte middelen waren tevens nieuw. Naast radiopraatjes en bijeenkomsten in het hele land was er de huizenactie, waarmee ze stelletjes aan woonruimte hielpen, boottochten en de revue Dit is Leven, die door het hele land optrad en waar veertig Haagse jongeren in speelden. Daarin werd commentaar geleverd op kerkelijke gebruiken, zoals betaalde plaatsen in de kerk voor de rijken.⁵³⁸ Overal ontstonden jeugdgroepen van Dit is Leven. Die opereerden naast de bestaande katholieke organisaties zoals de Katholieke Actie, waar Wesseling en Jelsma enigszins meewarig tegenaan keken, als geïsoleerde op de eigen 'zuil' gerichte clubs. Dat veroorzaakte irritatie.⁵³⁹

Het succes van Dit is Leven tot 1951 hing waarschijnlijk samen met het ongeorganiseerde en praktische karakter. Weliswaar zeiden Wesseling en Jelsma dat het hen alleen om het geloof ging en niet om politiek of protestmeetings, juist de maatschappelijke vertaling van hun oproep tot actief beleefd geloof sprak aan.⁵⁴⁰ Openheid en verdraagzaamheid waren sleutelelementen, waardoor de beweging al gauw als gezagsondermijnd werd gezien, ondanks de waardering voor het religieuze en sociale engagement.⁵⁴¹ De 'emancipatie van de

536 G. Dorren, *Door de wereld bewogen. Geschiedenis van de Nederlandse missionarissen van het heilige Hart* (Hilversum: Verloren 2004) 310.

537 KDC Archief KJR 184: P. Wesseling, 'Appendix met doelen Dit is Leven'.

538 J. Onstenk, zonder titel in *Te Elfder Ure*, 03-06-1950.

539 KDC, Archief KJR 184: brief aan Han Fortmann 09-05-1951.

540 P. Wesseling & S. Jelsma, *Dit is leven. Het boek wordt ontsloten* (Haarlem: Drukkerijen RBK 1949) 3.

541 Zo was *Dit is leven* een van de aangehaalde voorbeelden in een door Gielen goedgekeurd leerplan,

persoon' en de praktische vertaling ervan deden bij de Katholieke Jeugdraad en het Centraal Bureau Katholiek Onderwijs de alarmbellen afgaan. Wesseling kon weliswaar de ongeorganiseerde jongeren 'pakken', hij paste zich te veel aan: 'In de praktijk zal het niet mogelijk zijn om religieuze en maatschappelijke vorming van elkaar te scheiden. De vorming voor geloof en leven moet harmonisch worden gepresenteerd', zo gaven ze Wesseling te verstaan.⁵⁴² Wesseling werd gecensureerd. Dit is Leven verloor zijn elan vanaf 1952.⁵⁴³

Jelsma, wiens politieke standpunten geprononceerder waren dan die van Wesseling, ging in 1951 de confrontatie aan met het establishment. In een artikelen-serie in de *Maasbode* onderscheidde hij drie soorten jongeren. Er waren er die politiek onheiligh achtten en activiteit op dit gebied gevaarlijk vonden; daarnaast een groep die de politiek principieel wantrouwde; ten slotte een die er onverschillig tegenoverstond. Bij deze groep kon belangstelling worden opgewekt.⁵⁴⁴ Jelsma dacht dat de politiek te saai was, maar vooral te oneerlijk.⁵⁴⁵ KVP-leider Romme berispte Jelsma, maar kon niet om de kritiek heen. Het enige dat volgens hem hielp tegen de 'commensaalsmentaliteit' met betrekking tot de politiek was het politiek bewustzijn met de paplepel in te gieten. Politiek was nu eenmaal gecompliceerd en daardoor onaantrekkelijk.⁵⁴⁶

De woordenwisseling werd in de katholieke pers met belangstelling gadeslagen. Gielen achtte grondige staatsburgerlijke vorming nodig om de jeugd de voor politiek vereiste bedachtzaamheid te leren. Het compromiskarakter van de vaderlandse politiek werkte evenmin mee.⁵⁴⁷ Krantencommentaren legden de schuld voor de apathie bij de burger, die niet goed met het algemeen kiesrecht had leren omgaan. Opvoeding tot staatsburger zou moeten leiden tot een 'werkelijke, rijpere democratie'. De huidige jongeren moesten hun rancune overwinnen.⁵⁴⁸

als voorbeeld van naastenliefde en sociale deugd, N. Tervoort, *Sociale Vorming I voor het VGLO* (Paedagogisch Centrum van het Katholiek Onderwijzers Verbond, Amsterdam: Sigfried 1952) 4.

542 KDC, archief KJR 184: Bespreking Interdiocesaan Jeugd Comité met Wesseling, 28-03-1951. Met name de al wat oude aalmoezenier H.W.M. van den Bergh (1900-1966) van de Katholieke Man-nelijke Jeugd was een groot tegenstander van de ongecontroleerde beweging; zie KDC, Archief Landelijk Centrum Katholieke Actie, 903: Brief aan F.Ph.A. Tellegen 04-12-1950.

543 KDC Archief KJR 184: Wesseling aan KJR 04-07-1953; Archief Centraal Bureau Katholiek Onder-wijs, inv.nr. 635.

544 *De Maasbode*, 31-03-1951.

545 *De Maasbode*, 14-04-1951.

546 *Nieuwe Overijsselse Dagblad/Zwolle*, 17-07-1951.

547 J. G. (Gielen?), 'Jongeren en politiek', *Limburgsch dagblad*, 23-05-1951.

548 Dr. Verhofstadt S.J. constateerde treurig dat men na het verkrijgen van het kiesrecht inwendig moe was geworden, in *Gazet van Limburg* 17-07-1951, Maastricht; J.P.A. van den Dam, 'Jongeren en politiek', *De Stem*, 13-06-1951.

De ‘jongeren van Jelsma’ gingen samen met hem in discussie met de KVP-jongeren, wier voorzitter W. Peters vond dat Jelsma geen recht deed aan de complexiteit van de politiek. Hij zou niet zien dat ‘de democratie pas sedert enige tientallen jaren haar intrede heeft gedaan in ons land en dat men nagelaten heeft- en nog nalaat- de jeugd in democratische zin op te voeden, zodat zij ware burgerzin en de uit het burgerschap voortvloeiende rechten en plichten zich eigen kan maken.’⁵⁴⁹ Jelsma zou de jongeren aan moeten sporen om politiek mondig te worden, in plaats van ze in hun afwijzende houding te stimuleren.⁵⁵⁰ De aanwezige leidende KVP-ers als voorzitter W.J. Andriessen, pater Stokman en Romme vonden dat jongeren opbouwende kritiek moesten leveren en noemden vertrouwen in leiders noodzakelijk. Jongeren zouden niet afkerig zijn van de politiek.⁵⁵¹

Jelsma was niet overtuigd. Hij meende dat partijbelang niet altijd landsbelang was.⁵⁵² Jelsma kon gemakkelijk worden weggezet als ‘doorbraakman’. Katholieke elites in het jeugdwerk hadden nog sterk de neiging een gesloten front te willen houden. Versterking van de democratische vorming en politieke belangstelling van jongeren werd bovendien vanuit twee optieken bepleit die tijdens de op Volkshogeschool Drakenburgh gehouden discussie met elkaar in aanvaring kwamen. De KVP-leiding en de KVP-jongeren verwachtten van democratische vorming vooral invoeging in heersende partijpatronen. Voor Dit is Leven en Jelsma was het doel van democratische vorming veeleer een oecumenische, open opstelling, vertaald in maatschappelijk werk en open jeugdwerk.

Zo werd een conflict tussen een visie die op diversiteit en disciplineren stoelde en een die uitging van saamhorigheid zichtbaar. De kritiek op de gezagsstructuur, die Jelsma verantwoordelijk hield voor een onwaachtige en oneerlijke politiek, raakte een gevoelige snaar. De ‘emancipatie van de persoon’, en het aandringen op waachtigheid en een eerlijke politiek, wezen vooruit naar de jaren zestig. Vanaf 1954 zou Jelsma met zijn ‘pleinpreken’ aan de basis staan van de Nederlandse derdewereldbeweging.

De radiopriesters stonden niet alleen. Het progressieve *Te Elfder Ure* drong aan op een democratische, verdraagzame houding onder katholieken.⁵⁵³ Volgens *Te Elfder Ure* werd de politieke belangstelling ‘doodgevroren’, mede vanwege de oninspirerende vaderlandse politiek: ‘Wil de politiek weer aantrekkelijk worden- en dat moet zij worden in een democratische staat- dan dienen de politici

549 *De Opmars. Propagandablad van de Katholieke Volkspartij* 11 (1951) 22 juni.

550 *Ibidem*.

551 *Gazet van Limburg*, 17-07-1951.

552 Dat zei Romme in *De Volkskrant* tijdens polemiek met Jelsma tussen maart en juli 1951.

553 T. Elias, ‘Vergeefs appèl op ‘de jongeren’, *Te Elfder Ure*, 14-04-1951. F.W. de Koning, ‘Over politieke lusteloosheid en onbehagen ten aanzien van politici’, *Te Elfder Ure*, 05-04-1952.

in klare, duidelijke en deskundige politieke termen te spreken en behoren zij elk lichtvaardig aanwenden van de religieuze saus te vermijden.’⁵⁵⁴ Machtspolitiek behoorde volgens *Te Elfder Ure* niet tot een democratische levenshouding, openheid in de richting van andersdenkenden wel.⁵⁵⁵

Binnen katholiek en socialistisch vormingswerk waren dus al in de vroege jaren vijftig kritische geluiden hoorbaar. Socialistische critici wilden het personalistische saamhorigheidsdenken verder ontwikkelen in humanistische richting. In het katholieke jeugdwerk wilden ze weg van het gesloten diversiteitsrepertoire, in de richting van een oecumenisch, open en humanistisch opvoedingsideaal. Tot midden jaren vijftig werden ze echter beide gemarginaliseerd.

3.6. Ruimte! Individuele ontplooiing centraal

Vanaf 1955 vond een omslag plaats. Het diversiteitsrepertoire, gekenmerkt door een plurale democratie van gemeenschappen met een eigen waardenstelsel, verloor aan kracht. Dat kwam onder andere doordat confessionelen er niet genoeg aan gelegen was om in de strijd om de invulling van ‘democratie’ hun eigen positie als even legitiem als de liberale naar voren te brengen. Pater Smulders’ angst dat van de confessionele onzekerheid gebruik zou worden gemaakt werd zo bewaarheid.⁵⁵⁶ Het socialistische en liberale kamp zette ‘democratie’ in om de doorbraak te rechtvaardigen.⁵⁵⁷

Openheid in de katholieke vorming: Van diversiteit naar saamhorigheid

Het gevoel van bedreiging door de PvdA en de controverse rond het Mandement hadden tot gevolg dat katholieke standsorganisaties en de KVP hamerden op de blijvende noodzaak van een katholieke eenheidspartij om de emancipatie af te maken en de doorbraak te voorkomen.⁵⁵⁸ Om een sterke partij te behouden met een grote kiezersmacht, moest zij aansluiten bij de ‘van nature kritische houding’ van jongeren. Er werd onder jongeren gebrek aan staatsburgerlijke vorming en gevoel voor de katholieke traditie geconstateerd, onbehagen met het gevoerde beleid en een gevoel van overbodigheid. De Commissie Jeugdzaken van de KVP

554 H. Kemna, ‘Het onbehagen der beginselen. Van soorten politiek’, *Te Elfder Ure*, 04-02-1950.

555 J. Coesel, ‘Democratische levenshouding’, *Te Elfder Ure*, 18-02-1950, 2.

556 P. Smulders, ‘Katholieke Onverdraagzaamheid en het Humanistisch Verbond’, 194.

557 T. de Vries, *Complexe consensus*, 221; H. De Liagre Böhl, ‘Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak’, *Jaarboek van het democratisch socialisme* 12 (1991) 47-82, daar 58.

558 KDC, Archief KVP 4351: Cursus Nederlandse Jonge Boeren en Tuindersbond maart/april 1955; 1956: cursus politieke voorlichting voor geestelijken.

schreef er in 1954 een nota over. Burgers spraken door stemrecht en vertegenwoordiging mee. Toch was vorming noodzakelijk: 'Wil deze democratie een levende werkelijkheid blijven en niet verzanden tot de oligarchie van een aantal vertegenwoordigers zonder stuwende aanhang, dan zal een voldoende aantal burgers de nodige kennis en interesse ten aanzien van de zaken van algemeen belang moeten bezitten. Bovendien zal sociale en politieke activiteit onder de burgers niet gemist kunnen worden.'⁵⁵⁹

Om orde en rust te waarborgen zou een goede verhouding tussen individu en groep noodzakelijk zijn. De plicht van het individu tegenover de gemeenschap en eerbied voor de overheid waren sleutelnoties in een 'positiefkritische instelling'.⁵⁶⁰ Als middelen om deel te nemen aan het openbare leven werden de politieke partij, de ingezonden brief en het recht van petitie aangemerkt. Volgens de commissie zou de belangstelling echter niet gewekt worden door deze zaken 'onverbloemd' voor te zetten. Vormingswerkers moesten proberen aan te sluiten bij de belevingswereld van de jongeren; daarna zou de praktische politieke kant aan bod moeten komen.⁵⁶¹

In de nieuwe aanpak van staatsburgerlijke opvoeding kwamen personalistische opvattingen naar voren zoals respect voor andere opvattingen en voor de belevingswereld van het individu, die werden uitgedragen door het blad voor jeugdleiders *Dux*.⁵⁶² Hoofdredacteur H. Fortmann probeerde binnen de Katholieke Jeugdraad bijvoorbeeld *Dit is Leven* te verzoenen met conservatieve ideeën.⁵⁶³ De pedagoog N. Perquin betoogde in 1954 in *Dux* dat een menselijke en persoonlijke politiek noodzakelijk was om het Nederlandse volk op te voeden.⁵⁶⁴ Dit was de achtergrond van het door Perquin en M. Langeveld geleide massajeugdonderzoek, waarin zij vanuit een fenomenologische benadering een 'wetenschappelijke' pedagogiek ontwikkelden, ontdaan van ideologische en levensbeschouwelijke vooronderstellingen. Deze pedagogen en zielzorgers konden zich door het beroep op wetenschappelijkheid profileren als modern en onideologisch.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ KDC, Archief KVP staatsburgerlijke vorming 4351: Nota inzake de jongerenorganisatie van het jongerenbestuur voor het bestuur van de Katholieke Volkspartij 16-04-1954.

⁵⁶⁰ KDC Archief Nederlands Katholiek Vakverbond, inv. nr. 1927, Ontwerp-nota van de Commissie Jeugdzaken der KVP over staatsburgerlijke vorming van de Jeugd.

⁵⁶¹ Ibidem.

⁵⁶² H.M.M. Fortmann, 'Staatsburgerschap vraagt opvoeding', *Dux*, tijdschrift voor priesters, die zich met de vorming der R.K. rijpende jeugd bezighouden 21 (1954) oktober, 509-526.

⁵⁶³ KDC, Archief KJR 184, o.a. bespreking over *Dit is leven*, 31-01-1951, 09-05-1951.

⁵⁶⁴ N. Perquin S.J. 'Staatsburgerschap, maatschappij en jeugd', *Dux* 21 (1954) oktober, 462-478; hier 471.

⁵⁶⁵ K. Bakker, 'Waarachtige volwassenheid. Pedagogiek van de massajeugd', in F. Meijers & M. Du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven: Acco 1987) 115.

Fortmann trok in 1954 van leer tegen karikaturen van het socialisme en bepleitte opvoeding tot democratische mondigheid. Fortmann achtte het politieke debat gebaat bij een luisterende houding, in plaats van de defensieve opstelling naar aanleiding van het Mandement. Katholieken lieten vaak een schrikbarend gebrek aan democratische mentaliteit zien 'zonder ruimte te laten voor groei en persoonlijke beslissing'. De burger moest vanuit luisterend gezag worden getraind in 'nuchter, belangeloos en kritisch denken', geholpen door faire en minder geheimzinnige politieke methoden, minder afstand tot de burger en onpartijdige voorlichting. Fortmann kritiseerde het 'massadenken'.⁵⁶⁶

Hier wordt een langzaam afscheid van het disciplineringsrepertoire, met zijn wantrouwen ten opzichte van de burgerij, zichtbaar. Fortmann hield wel vast aan de gedachte dat volledige deelname van de bevolking een 'schadelijke utopie' was en dat politieke leiders recht hadden op vertrouwen. Aan Fortmann is daarnaast de overgang van het diversiteitsrepertoire naar dat van saamhorigheid af te lezen. De democratie, 'waartoe de Voorzienigheid ons deed groeien', zag Fortmann veeleer als *opgave* dan als voorrecht. Dit was een breuk met de eerste jaren na de oorlog, toen in katholieke vormingsliteratuur de democratie werd beschouwd als voltooid wanneer de volledige emancipatie van het katholieke volksdeel zou zijn bereikt. Niet langer had de eigen groep de boventoon, maar een democratische ethiek van openheid, die zichtbaar werd in Fortmanns onderwijsvernieuwend denkbeelden. Kinderen moesten democratische waarden zoals eerlijkheid en gewetensvolheid leren in kleine groepen en door 'rotating officials' leren omgaan met democratisch gelegitimeerd gezag. Het gezin moest in de politieke opvoeding nog steeds voorop staan, maar Fortmann was niet meer bevreesd voor de overheid. Als die niet partijdig, maar tot het volk als geheel zou spreken, was daarvan niets te vrezen.⁵⁶⁷

De KVP baseerde in 1955 een nota op Fortmanns ideeën, waarin gesteld werd dat opvoeding tot burgerzin al in de hogere klassen van de lagere school zou moeten beginnen, geïntegreerd met sport en spel. De politieke partij moest leiders van de jeugdbeweging voorlichten en bijvoorbeeld jeugdparlementen en burgerdagen organiseren. De overheid had geen directe taak, maar moest hulp bieden en alles vermijden 'wat de burgerzin en de eerbied voor de overheid kan aantasten'.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Fortmann, 'Staatsburgerschap vraagt opvoeding', 523. Fortmann distantieerde zich overigens niet van de portee van het Mandement, volgens hem dat het katholicisme in het socialisme niet genoeg kansen had.

⁵⁶⁷ Fortmann, 'Staatsburgerschap vraagt opvoeding', 526. Hij verwees naar de encycliek 'Divini illius Magistri' over de christelijke opvoeding der jeugd.

⁵⁶⁸ KDC, KVP-archief inv.nr. 4351, Aanvullingen op de ontwerpnota van de commissie jeugdzaken over staatsburgerlijke vorming van de jeugd 14-04-1955.

In 1955 noemde de katholieke boerenbond in een cursus voor het eerst 'het volk regeert' de basis van de democratie. H. Velu, een jeugdwerker die als student al in 1949 bij *Dit is leven* de menigte toesprak, beschreef in 1956 de democratie als meer dan een staatsinrichting, als een *levensstijl*, gekenmerkt door compromisbereidheid: 'Ieder heeft recht op zijn eigen mening en vervolgens ieders mening komt tot zijn recht'. Overal zag Velu groei naar gezamenlijkheid en sympathie voor de Europese eenwording. Het mens-zijn botste met de gereglementeerde en gesystematiseerde samenleving en de wereldmijdende katholieke wereld.⁵⁶⁹ Jongeren wilden de idealen van de katholieke organisaties niet meer, en met andere discussietechnieken hadden ze nog steeds het idee dat ze iets werd opgedrongen. In de Katholieke Jonge Middenstands Vereniging moest het nu verder vooral gaan om 'het gesprek als bijzonder middel tot vorming.'⁵⁷⁰

De veranderende houding uitte zich in aandacht voor democratische vorming aan het einde van de jaren vijftig.⁵⁷¹ Werkgroepen van de KVP bezonnen zich op 'democratie' en staatsburgerlijke opvoeding.⁵⁷² Het onderwijs moest volgens deze partij van meer werkelijkheidszin getuigen en jongeren nuchter kritisch leren nadenken.⁵⁷³ De Katholieke Arbeiders Beweging stelde democratie voor als een 'leefvorm, een wijze van samenleven die de ontplooiing van de menselijke persoon en de rechtvaardige ordening van de maatschappij het beste waarborgt'.⁵⁷⁴ De toenemende invloed van deze 'democratische' pedagogiek liep parallel met groeiende ruimte voor het individu en voor democratisering binnen de Kerk.⁵⁷⁵

Deze ontwikkelingen waren niet beperkt tot katholieken. In het protestantse culturele tijdschrift *Wending* schreef G. van Leeuwen van de Hervormde Jeugdraad dat het wantrouwen van jongeren niet voortkwam uit onverschilligheid, maar uit 'een soort nuchterheid waartoe de levenservaringen de jeugdigen dwingen' (...) 'Ook hier moet gezegd worden, dat niet alleen onverschilligheid en gemis aan activiteit een rol spelen. Men weet zich niet aangesproken. Men

569 KDC, KVP-archief inv.nr. 4351: H. Velu, *Over de politiek* (Katholieke Jonge Middenstands Vereniging 1956); 'Het avontuur van Dit is Leven', *Te Elfder Ure* 03-06-1950, 1.

570 KDC, Archief KVP inv.nr. 4351; Cursus KNJBTB 02-09-1955, door L.J. van den Ark.

571 A. Dieleman, 'De katholieke pedagogiek op haar weg naar volwassenheid', in F. Meijers en Manuela du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm* (Amersfoort/Leuven: Acco 1987) 117-131, daar 129-130; zie daarnaast KDC, Archief KVP, 4351.

572 KDC Archief Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond, inv.nr. 8085: notitie 01-12-1960.

573 KDC Archief KVP, inv. nr. 6043. Commissie staatsburgerlijke vorming; KDC Archief KNBTB inv. nr. 8085: notitie 01-12-1960, Nota Commissie staatsburgerlijke vorming KVP november 1959.

574 KDC, KVP inv.nr. 4214; daarnaast *De staat en ik. Iets over de waarde van de democratie* (Utrecht: Cultuurdienst van de Katholieke Arbeiders Beweging, Schema behorende bij het vormings-program 1959-1960) 16/20.

575 M. van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2012) 103-104.

wordt niet geïnspireerd. Men heeft er geen fiducia in. Wat politiek en sociaal gerealiseerd is wordt geaccepteerd, maar ook als betrekkelijk gewaardeerd... Kracht wordt nooit geput uit wat bereikt is, maar uit wat als opdracht om te bereiken beleefd wordt.'⁵⁷⁶

Vanaf midden jaren vijftig werd de invloed van deze visie versterkt door de crisis in het georganiseerde jeugdwerk, veroorzaakt doordat jongeren eerder kozen voor neutrale sportorganisaties en massa-amusement. De tot midden jaren vijftig dominante vooroorlogse structuren en methoden werden daarom ter discussie gesteld en deels overboord gezet.⁵⁷⁷ Binnen pedagogiek, geestelijke gezondheidszorg en het vormingswerk hadden personalistische ideeën gaandeweg de jaren vijftig een plaats verworven, voorbereid door maatschappijwetenschappers zoals de psycholoog F. Buytendijk en M. Langeveld. Het jeugdwerk werd overgenomen door een door deze professionals opgeleide pedagogische elite, die over de gemeenschappen heen communiceerde.⁵⁷⁸ De denkbelden van mensen als Fortmann en Velu wonnen aan invloed. Angst en wantrouwen jegens jongeren werden vervangen door een nuchtere, controlerende houding.⁵⁷⁹

De nieuwe benadering van jongeren hield verband met de pedagogische vernieuwing die deze professionele elite uitdroeg. Zij werd minder cultuurpessimistisch. De 'totale mens', die zou moeten worden begeleid in zijn persoonlijke ontplooiing, impliceerde democratische vorming. Die ideeën werden al decennia door onder andere de Werkgemeenschap Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs en het Werkcomité Opvoeding tot Democratie uitgedragen, maar vonden nu meer algemeen ingang. Ook door de toegenomen geldelijke middelen kwam er steeds meer ruimte voor 'constructief' onderwijsbeleid.⁵⁸⁰

576 G. van Leeuwen, 'De mentaliteit van de moderne jeugd', in *Wending* 10 (1955) 359-366.

577 Peet, 'Arbeidersjeugd en emancipatie', 114. De Rooy baseert in 'Vetkuijfe waarheen?', 126 het verband tussen afnemende activiteit in georganiseerde jeugdbewegingen en de toename van activiteit in sportorganisaties (van 21% van de 8-25-jarigen in 1946 tot 42% in 1963) op de jaarlijkse *Statistiek van de vrije jeugdvoorming* (Centraal Bureau voor de Statistiek 1950-1963). Inderdaad is in die cijfers een daling te zien van het ledental van de georganiseerde jeugdbeweging, hoewel die in absolute aantallen nog meeviel. Bij de Katholieke Arbeidersjeugd steeg dit tussen 1953 en 1962 zelfs van 51256 tot 66000 leden; veeleer was de klacht dat het steeds jongere kinderen betrof, waar de jeugdbeweging niet voor was opgericht. Bij de AJC was de daling wel schrikbarend: van 3362 in 1953 tot 2100 in 1958.

578 Hartveld & De Jong, *De AJC*, 224-225. Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 86.

579 Van den Heuvel, 'Jeugd tussen traditie en moderniteit', 188; Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', 6-13; P. Luyckx, 'Erger dan de reformatie? Katholieken in de jaren vijftig', in P. Luyckx & P. Slot (red.), *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 67-88, daar 84.

580 S. van Oenen, 'Onderwijsvernieuwing in historisch perspectief', J. van der Zwaard, *Zonder wrijving geen vooruitgang* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2008) 20-21; met de Mammoetwet brak een tijdperk aan waarin ook de overheid een meer 'constructief' onderwijsbeleid ging voeren, P. Bookholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht: Van Gorcum 1987) 287; Bakker (red.), *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 602.

De Arbeiders Jeugd Centrale: Van saamhorigheid naar individualiteit

De AJC ontwikkelde zich in humanistische richting. Voorzitter Van Haalen droeg in 1952 nog bewustmaking van het socialisme als oplossing voor de crisis van de AJC aan, maar dat bood weinig inspiratie. Nieuwe manieren waren nodig om mensen te trekken ‘met inachtnaam van de levensopvatting’.⁵⁸¹ In 1953 omschreef Van Haalen het nóg vrijblijvender. De AJC sprak zich niet uit voor een bepaalde levensbeschouwing, maar stond een ‘open opvoeding’ voor.⁵⁸² Eigen keuze en verantwoordelijkheidszin moesten naar voren komen.⁵⁸³ AJC-leidster C. Kohnstamm vond dat de jonge mens tot een bewuste, bij hem passende levenskeuze moest komen.⁵⁸⁴ AJC-bestuurder J. Voogd noemde democratie in 1955 een ‘spel van vertrouwen en controle’.⁵⁸⁵ Dit paste in ‘vrijheid en verantwoordelijkheid’ en de in het personalisme bepleite band tussen persoon en gemeenschap.⁵⁸⁶ Langzaam verving de AJC hierop voortbordurend wat resteerde van de klassieke sociaaldemocratie door een vrijblijvende ‘democratische gezindheid’.⁵⁸⁷ Die ontwikkeling hield gelijke tred met afnemende aandacht voor concrete politiek. De historici De Jong en Hartveld zien dit als een tussenfase tussen de vroegere ernstige, gewijde sfeer van de AJC en de anti-establishment houding van de jaren zestig. De latere linkse PvdA-politicus André van der Louw sprak vanuit de jaren zeventig over deze fase in de AJC in termen van ‘wollig taalgebruik’ en ‘harmoniemodel’.⁵⁸⁸

De AJC-leiding geloofde steeds meer dat jongeren de opgelegde verantwoordelijkheden, afstand tot de maatschappij en vastgestelde programma’s van de oude jeugdbeweging niet meer wilden. Het ging niet meer om morgenrood, maar om eigen persoon en ideaal.⁵⁸⁹ Bij het jaarlijkse pinksterkamp van de AJC op de Paasheuvel in 1957 heerste er onzekerheid over de toekomst. Er waren zelfs opheffingsplannen. Het motto was ‘het leed verzachten, het goede beschermen, voor vrijheid paraat’.⁵⁹⁰ Nieuwe vormen vervingen de oude AJC-stijl: jazz in plaats van volksdansen. Het katholieke dagblad *De Tijd* juichte de opheffingsplannen toe,

581 IISG, Archief AJC inv.nr. 169: Gespreksnotitie Maurits van Haalen, 30-01-1952.

582 IISG, Archief AJC inv. nr. 169: Maurits van Haalen, 19-03-1953: conceptverklaring geestelijke achtergrond van het AJC-werk.

583 *Het vrije volk*, 11-05-1953.

584 IISG AJC inv. nr. 169, Carla Kohnstamm, ‘Enkele gedachten inzake cultuur en politiek’.

585 Joop Voogd in *De kern. Leidersblad van de Arbeiders-Jeugd-Centrale (A.J.C.) en de Jeugdraad van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.)*, juli 1955.

586 Daalder, ‘Opvoeding tot democratie’, 680-686.

587 IISG, Archief AJC inv. nr. 174: ‘De Partij van de Arbeid en AJC’, 21-10-1955. Van der Louw, *Rood als je hart*, 283. Hartveld & De Jong noemen dit apolitiek, Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 218; 225.

588 Van der Louw, *Rood als je hart*, 283.

589 ‘Opheffing van de AJC overwogen’, *Het vrije volk*, 13-05-1957.

590 *Parool*, 11-06-1957: Pinksterfeest AJC in nieuwe vormen.

omdat de oude AJC volgens de krant wortelde in een overleefde ‘verzuimdheid’: ‘Ouder wordende geslachten hebben het leeuwedeel van de jeugdorganisaties platgewalst tot straten met éénrichtingsverkeer, die uitlopen op hun eigen groepering op kerkelijk, maatschappelijk, politiek of ander terrein. Van dit soort georganiseerd worden keert sedert een jaar of tien de jongere zich wantrouwend af, en met deze steeds massalere afkeer is de hele jeugd- en jongerenbeweging een leeglopende kermistent geworden’.⁵⁹¹

Werktitel voor de nieuwe jeugdbeweging waar de AJC in op moest gaan werd ‘Ruimte’.⁵⁹² Van Haalen wilde in Ruimte nog wel jongeren met een politieke overtuiging, maar de organisatie moest zich niet voor sommige jongeren afsluiten door één politieke uitspraak te doen: ‘Afgrenzings zijn tegengesteld aan het begrip Ruimte. Durf vanuit de vaagheid te beginnen. Doe bij dit alles gewoon en niet zo geforceerd’, schreef hij in het nieuwe blad *Vorm*.⁵⁹³ Ruimte moest een doorbraak werkstelligen door gereformeerden en katholieken bij het initiatief te betrekken. Dat mislukte volledig. Het jeugdblad *Jong Gereformeerd* schreef: ‘Laten wij dankbaar zijn en blijven, dat wij in onze gereformeerde jeugdbeweging- door Gods genade- wel zo’n vast punt ontvangen hebben: de Rots der eeuwen, onze Heer en Heiland’.⁵⁹⁴

Ruimte verving de nadruk op rechten en plichten, ‘vrijheid en verantwoordelijkheid’, door een radicalere uitwerking van zelfontplooiing die al steeds tot het saamhorigheidsrepertoire behoorde. Jongeren moesten zelf vorm geven aan de nieuwe jeugdbeweging. Het was een experiment dat zijn eigen mislukking van tevoren nadrukkelijk had ingecalculeerd. Ruimte hield het niet lang vol. In de ogen van oud-AJC’ers was het gebrek aan ideologische inbedding daar debet aan.⁵⁹⁵ De weigering het proces te sturen resulteerde in vrijblijvendheid. Daardoor kreeg de nieuwe jeugdbeweging nooit helemaal vorm. De introductie van radicaal vrij, open jeugdwerk schiep wel de ruimte waarvan vijf jaar later provo de vruchten kon plukken. De creatie van een nieuwe ‘stijl’ kon niet van bovenaf worden opgelegd, hoewel zij wel werd voorbereid.⁵⁹⁶ AJC’er Van der

591 *De Tijd*, 29-05-1957.

592 ‘Vierhouten houdt adem in: eind van de AJC’, *Het vrije volk*, 27-05-1958; ‘AJC gaat bouwen aan nieuwe organisatie’, *Het Parool*, 27-05-1958. Zie ook Meilof, *Een wereld licht en vrij*, 530: ‘er bestond een redelijk optimisme over een toekomstige samenleving van vrije mensen die creatief en solidair naar ruimte zouden zoeken’.

593 IISG, Archief Jonge Socialisten in de PvdA, inv. nr. 467.

594 *Jong gereformeerd. Orgaan van de Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*, geciteerd in *Vorm*, 02-03-1959.

595 Meilof, *Een wereld licht en vrij*, 588. Hartveld & De Jong, *De Arbeiders Jeugd Centrale*, 235; Van der Louw, *Rood als je hart*, 281-283.

596 In Imagopolis, de naam voor het adolescentenwerk van Ruimte, zien sommige historici een inspiratiebron voor het Imaazje van provo, zie Hartveld & De Jong, *De AJC*, 236; Pas ziet deze verbinding niet maar besteedt vooral aandacht aan de Socialistische Jeugd en de PSP-jongeren, N. Pas, *Imaazje! De verbeelding van provo (1965-1967)* (diss. Univ. Utrecht, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2003) 37-44.

Louw kwam aan de basis te staan van het jongerenbladje *Hitweek*, dat kenmerkend werd voor een onbezorgde open jeugdcultuur die met geen enkele georganiseerdheid nog iets te maken had.

Vergelijkbare ontwikkelingen vonden plaats binnen de politieke jongerenorganisatie van de PvdA, Nieuwe Koers, die eind jaren vijftig ten onder ging. In interne beschouwingen werd gesteld dat de oude ideologie niet meer aansprak. De oplossing voor de ontbrekende belangstelling, die 'evenmin als vroeger erg groot' zou zijn, werd gezocht in open discussie. De opgroeiende generatie zou behoefte hebben aan vrijblijvendheid en willen kiezen uit verschillende maatschappijbeschouwingen. Meer afstand tot de moederpartij zou noodzakelijk zijn om jongeren aan te spreken.⁵⁹⁷

De ontwikkeling is tot nu toe vooral gevolgd aan de hand van katholieken en sociaaldemocraten. Onder protestanten waren deze tendenzen evenzeer aanwezig.⁵⁹⁸ Ze reageerden op de crisis in het jeugdwerk door vanaf 1957 spelelementen in te voeren. Jeugdleiders moesten meer de situatie aanvoelen, inbrengen wat 'het' zou doen bij de jongeren en het andere nalaten. Het Gereformeerd Jeugdcentrum zette flexibele jeugdconsulenten in die een paar jaar ergens iets op moesten bouwen. Directeur A. Kuiper weigerde te geloven dat het met de 'vrije jeugdvorming' gedaan was. De heroriëntatie zou moeten leiden tot nieuw elan.⁵⁹⁹ Verschil is dat de gereformeerden langer op de eigen gemeenschap gericht bleven. Het in Ruimte snel verlopende proces ging hier trager.

In het katholieke milieu werkten personalistische tendensen zodoende vanaf midden jaren vijftig steeds krachtiger door. Binnen de Arbeiders Jeugd Centrale ging de ontwikkeling sneller: Ruimte was symptomatisch voor het overboord zetten van de oude socialistische ideologie. Het saamhorigheidsrepertoire was binnen de AJC sinds de oorlog invloedrijk. Hieruit ontwikkelde zich een humanistische, open en vrijblijvende vorm van jeugdwerk.

De sceptische generatie. De generatiekloof en het einde van de ideologie
Sociale wetenschappers, zoals de populaire socioloog H. Schelsky, meenden dat de naoorlogse generatie afstand had genomen van politiek engagement en als 'sceptisch' moest worden beschreven.⁶⁰⁰ M. Smedts, hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, schreef

⁵⁹⁷ *Jaarverslag 1958-1960* (Amsterdam: Partij van de Arbeid (1958-1960) 42.

⁵⁹⁸ Vergelijk W. de Jong, 'Schaapskooi en visnet. Schaapskooi en visnet. De gereformeerde jeugdbeweging in de jaren vijftig' (1945-1960), G. Harinck en P. van Trigt (red.), *In de vergifkast? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer: Boekencentrum 2013) 29-44.

⁵⁹⁹ 'Gesprek met Ad Kuiper: De jeugdverenigingen ontdekten dat jongen jongens, meisjes meisjes zijn', *Nieuwe Leidsche Courant*, 29-09-1956.

⁶⁰⁰ H. Schelsky, *Die skeptische Generation* (Düsseldorf: Eugen Diederichs 1957) 83. R. Abma, 'Nuchterheid en nozems', in G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg: Coutinho 1990) 44.

bij de jongerenenquête *De nieuwe volwassenen* (1959) dat jongeren zelf aan het woord moesten komen, in het bijzonder het verantwoordelijke grootste deel, niet de 'onrustige elementen' waar vaak over werd gesproken, de nozemjongeren.⁶⁰¹

Leidinggevend in het vormingswerk begonnen te geloven in een generatiekloof.⁶⁰² Dat had evenveel te maken met een perceptie onder henzelf als met een maatschappelijke realiteit. Voorzitter van de Nederlandse Jeugdgemeenschap dominee N. Steenbeek meende dat de spanning tussen ouderen en jongeren kon uitgroeien tot een kloof en dat 'open' jeugdwerk ruimte moest bieden aan jongeren om er meer zelf vorm aan te geven.⁶⁰³ Hervormd predikant en jeugdwerker S. Kranenburg vatte samen dat de ouderen geen helder maatschappijbeeld meer hadden: 'Opvoeding, gebondenheid, vrijheid, gezag kunnen pas een zinvolle concretisering krijgen wanneer hun doel is de jeugdige een plaats in de moderne maatschappij als geïntegreerd mens te geven. (...) In vroegere tijden waren de normen en gewoonten van de ouderen misschien wel adequaat voor de volgende generatie, maar de ouderen van dit moment moeten hun inzichten en opvoeding-sidealen steeds weer durven toetsen aan allerlei nieuwe situaties.'⁶⁰⁴

Deze veteranen uit het jeugdwerk vonden dat men zich aan de jeugd moest aanpassen en kritiseerden gedateerde 'ideologische' opvattingen. De perceptie van een generatiekloof was een argument voor de noodzaak van vernieuwing. De afnemende wil om tegen veranderingen in het gedrag van jongeren in te gaan, kwam voort uit hun overtuiging dat gezagsuitoefening anders moest.⁶⁰⁵ De 'generatiekloof', die tijdens de jaren zestig uitgroeide tot een gevleugeld begrip, was daardoor het resultaat van een probleem dat elites zelf grotendeels hadden gedefinieerd. De historicus P. de Rooy stelt daarom dat luidruchtige jongeren in de jaren zestig veel aandacht kregen, terwijl vooral ouderen in versneld tempo veranderingen doorvoerden.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ Voorwoord M. Smets in J. Goudsblom, *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar* (Amsterdam: Salamander 1959) 5-7; Abma, 'Nuchterheid en nozems', 40; D.E. Krantz en E.W. Vercruisse, *De jeugd in het geding* (Amsterdam: Bezige Bij 1959) 143-144. C.D. Saal, 'De situatie van de jeugd in een veranderende maatschappij', in Th. De Ruyter (red.), *Jeugd en samenleving, deel 3: handboek voor de jeugdvorming* (Den Haag: Nijgh & Van Ditmar 1964) 32.

⁶⁰² KDC Archief Koninklijke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond, inv. nr. 8085: staatsburgerlijke vorming 1959, 03-04-1959: Commissie staatsburgerlijke vorming KVP, willen een nationale jongerenraad die moet 'aangrijpen bij de mentaliteit en de belangstelling van de huidige jonge generatie'.

⁶⁰³ N. Steenbeek, 'Het jeugdwerk', in *Jeugd en samenleving* (Den Haag: Nijgh & Van Ditmar 1964) 58; C. Herberichs, G.J. van der Meer, W.H. Weekenborg, 'Vormingsinstuten', ibidem, 100. Zie ook zonder titel in *Karakter. Tijdschrift van het Nationaal Centrum Vorming Bedrijfsjeugd* (1960) 30.

⁶⁰⁴ S. Kranenburg, 'Toekomst-perspectieven', in De Ruyter (red.), *Jeugd en samenleving*, 180.

⁶⁰⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 103.

⁶⁰⁶ De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 100. De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 238. Anders dan Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 18, denk ik dat generaties niet zozeer onderwerp van onderzoek moeten zijn, alswel het discours over generaties.

De dominantie van zelfontplooiing die aan het begin van de jaren zestig werd bereikt, betekende ten eerste dat het disciplineringsrepertoire onder druk kwam te staan. Democratie werd minder een middel en meer een verheven doel. Die visie werd uitgedragen door organisaties als de Verenigde Naties, Unesco en de Europese Beweging.⁶⁰⁷ Ontplooiing van het individu betekende dat participatie van burgers positiever werd gezien.

De humanistische en oecumenische instelling die op de voorgrond kwam ten opzichte van disciplineren en diversiteit, valt ten tweede onder de noemer te brengen van het saamhorigheidsrepertoire. De vernieuwing was direct na de oorlog vastgelopen, maar de kritiek op de geslotenheid van gemeenschappen kwam aan het einde van de jaren vijftig weer naar voren, evenals de nadruk op 'persoonlijke' ontplooiing binnen de internationale democratische gemeenschap. Vernieuwingsgezinden begroetten deze ontwikkeling naar openheid tussen gemeenschappen.⁶⁰⁸

Het idee van de 'sceptische generatie' vervloede met het uit de Verenigde Staten geïmporteerde concept van het 'einde van de ideologie', een kreet die paste bij de pragmatische koers van partijen als PvdA en KVP.⁶⁰⁹ De houding ten opzichte van beide concepten was dubbelzinnig.⁶¹⁰ Vanaf begin jaren zestig ontstond namelijk ook een hang naar nieuwe idealen en kritiek op afstandelijke technocratische politici. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig gingen jonge progressieven de depolitiserende tendenzen wegzetten als het 'harmoniemodel'.⁶¹¹ De socialistische historicus G. Harmsen voorspelde in 1961 dat de verdamping van het socialisme in Ruimte een reactie op zou roepen.⁶¹² In 1960 meldde de Socialistische Jeugd zich al als niet-partijgebonden actiegroep, die

607 H. Brugmans, *Wij Europa. Een halve eeuw strijd voor emancipatie en Europees federalisme* (Amsterdam: Meulenhoff 1988) 195; G. Ruygers, *Eenheid in verscheidenheid* (Den Haag: Nederlandse Raad der Europese Beweging 1953) 25.

608 Tot die vernieuwingsgezinden behoorden in katholieke kring o.a. onderwijskundige E. Pelosi, zie KDC, Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie inv. nr. 2184; H. Fortmann, hoofdredacteur van *Dux*, zie o.a. 'Staatsburgerschap vraagt opvoeding'; onder gereformeerden Thijs Booy, sinds de jaren veertig een aanjager van vernieuwing met o.a. T. Booy, *Kerk en Jeugd* (Amsterdam: Ten Have 1950/51) 18, ten slotte doorbraaksocialisten als J.J. Buskes en W. Banning.

609 D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the 1950s* (Harvard UP 1960/2001) 16. Schelsky sprak ook van 'Entpolitisierung und Entideologisierung der Jugend': H. Schelsky, *Die skeptische Generation*, 84. Sociologen als Saal zagen het veronderstelde gebrek aan idealisme bij de jongeren als teken dat deze wel in rapport met hun tijd waren, terwijl de ouderen in overleefde ideologische concepties vastzaten. C.D. Saal, 'De situatie van de jeugd in een veranderende maatschappij', 35.

610 De Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie', J.W. Duyvendak & I. de Haan (red.), *Maakbaarheid: liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1997) 89-103, daar 98.

611 Van der Louw, *Rood als je hart*, 183.

612 Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 382.

het socialisme op marxistische leest opnieuw uitvond. De SJ engageerde zich met de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd en werkte in 1963 mee aan het protest tegen de aanwezigheid van Portugezen bij de NATO-taptoe.⁶¹³ Apolitieke burgerschapsvorming riep zo een reactie op in de vorm van een nieuwe vorm van links engagement.

Tussenbalans

Aan het begin van de jaren zestig leek er een einde te zijn gekomen aan de strijd over principiële kwesties rond verdraagzaamheid en democratie. Cruciaal daarvoor was de ontwikkeling naar individuele keuzevrijheid als basis van de democratie.

Er bleef niettemin spanning bestaan tussen democratische verdraagzaamheid en het recht van groepen om eigen standpunten uit te dragen die anderen als onverdraagzaam zagen. Illustratief is het afscheidscollage in 1960 van de sociaaldemocratische staatsrechtgeleerde G. van den Bergh, getiteld 'De democratische staat en de democratische partijen', een variatie op zijn oratie, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', die in 1935 stof had doen opwaaien. Van den Bergh pleitte toen voor uitsluiting van antidemocratische partijen op grond van bescherming van de democratie. Dat werd na de oorlog een gangbaar argument ten opzichte van communisten, maar was toen nog erg radicaal.⁶¹⁴ In 1960 richtte Van den Bergh zijn pijlen niet meer op antidemocratische partijen, omdat extreemlinks zo onbetekenend was dat het geen reële bedreiging vormde voor de democratie.⁶¹⁵ Hij gaf daarmee uiting aan een langzame dooi in het gedisciplineerde klimaat, waardoor communisten steeds meer werden gedoogd.

Gevaarlijker vond Van den Bergh intellectuelen die klaagden over de gebrekkige democratische competenties van 'slampampers op bromfietsen'.⁶¹⁶ Deze culturessimististen zette hij weg als ondemocratisch en rancuneus. Bij Van den Bergh manifesteerde zich een positievere visie op jongeren, wie aan het begin van het decennium nog een gevaarlijke onverschilligheid werd verweten, maar aan wie aan het einde daarvan eerder scepsis werd toegedicht.

613 De Socialistische Jeugd werd opgericht op 7 mei 1960; zie T. de Boer, *Inventaris IISG Archief Socialistische Jeugd van Nederland. Afdeling Utrecht* (1990), <http://www.iisg.nl/archives/en/files/s/ARCH01348full.php>.

614 L. Nève, 'Bergh, George van den (1890-1966)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979) 40.

615 G. van den Bergh, 'De democratische staat en de democratische partijen', *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen, supplement derde bundel* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1961) 83.

616 Van den Bergh, 'De democratische staat en de democratische partijen', 85.

De rest van zijn betoog besteedde Van den Bergh aan verdraagzaamheid, volgens hem hét kenmerk van een democratische gezindheid. Nederland had op dit gebied naar zijn mening een prachtige staat van dienst, maar er schortte nog wel wat aan. Het processieverbod was een uiting van protestantse onverdraagzaamheid. Humanisten moesten het niet als een overwinning beschouwen als het gebed voor de opening van de gemeenteraadsvergadering werd afgeschaft: de plechtige ‘minuut stilte’ zou dit probleem op een voor ieder acceptabele wijze oplossen. Omgekeerd hadden humanisten recht op hun eigen geestelijke verzorging en vond Van den Bergh confessionele pogingen om de ‘erkenning van God als Schepper en Bron van het Recht’ in de grondwet op te nemen ondemocratisch. Hij kwam zelfs met de uitsmijter dat confessionele partijen principieel gevaarlijk waren voor de democratische verdraagzaamheid.⁶¹⁷

De problematiek van verdraagzaamheid was nog niet van de agenda verdwenen. Romme riposteerde dat het een democratisch recht was het godsbeingsel op te willen nemen in de grondwet. Ieder had volgens hem het recht voor zijn eigen principes te strijden om die tot de geldende norm te maken. Hij bedoelde dat ‘verdraagzaamheid’ niet moest betekenen dat kleine minderheden zoals humanisten op grond van liberale principes de meerderheid mochten dwingen.

Romme bleef het democratisch recht op afwijkende standpunten verdedigen, een radicale versie van wat we in dit proefschrift aanduiden als een ‘diversiteits-repertoire’.⁶¹⁸ Nederland bleef ondanks alles een verdeeld land. De problematiek van tegenover elkaar staande democratische standpunten zou wel degelijk terugkeren. De angst voor ondemocratische staatspedagogiek bleef, de verdediging van de vrijheid van onderwijs en nadruk op een ‘neutrale’, evenredige benadering van vorming en onderwijs kwamen aan het einde van de jaren zestig terug in polemieken over politiek in de klas.

Toch werd in de discussie tussen Van den Bergh en Romme een ontwikkeling bezegeld. Het steeds invloedrijkere saamhorigheidsrepertoire, dat ontplooiing van individuele personen in de democratische gemeenschap en hun mondigheid centraal stelde, impliceerde dat de tolerantie voor radicale diversiteit tussen gelovigen en ongelovigen, kerkgaanden en humanisten, afnam. Romme zei dat een compromis vaak goed was, al was het te betreuren dat het eigen ‘hoogste geestelijke goed’ niet altijd meer beleefd kon worden. Aan de militante houding van begin jaren vijftig, die nog tot uiting kwam in de Mandementskwestie, was een einde gekomen.⁶¹⁹

⁶¹⁷ Van den Bergh, ‘De democratische staat en de democratische partijen’, 90.

⁶¹⁸ C. Romme, ‘Professor Van den Berghs afscheidscollege’, *De Volkskrant*, 30-07-1960. Zo ook de antirevolutionaire *Nieuwe Leidsche Courant*: democratie zag zij als het recht de eigen overtuiging uit te dragen en niet als ‘gelijke monniken gelijke kappen’: ‘Enkele vragen bij een afscheid’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 07-07-1960.

⁶¹⁹ ‘Prof. Van den Bergh antwoordt prof. Romme. Geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid’, *De Volkskrant*, 22-10-1960.

‘Verzuiling’ werd op een lijn gesteld met geslotenheid en ondemocratische onverdraagzaamheid en kwam onder steeds scherpere kritiek. Maatschappelijke groeperingen die tijdens de jaren vijftig fel tegenover elkaar stonden ontwikkelden zich zo tot opener, lichter gemeenschappen.⁶²⁰ De conflicten over verdraagzaamheid werden daardoor minder scherp. Sociaaldemocraten, katholieken en protestanten gingen zich minder bezighouden met het de democratische maat nemen van andere gemeenschappen, maar veeleer met de vraag of ze zelf wel voldeden aan ‘democratische’, horizontale gezagsstructuren en transparantie.

De invullingen van democratie kwamen zo begin jaren zestig dicht bij elkaar. Nu de onderlinge geschillen tussen Nederlanders van hun scherpe kanten waren ontdaan, werd de tijd rijp om vanuit het uitgangspunt van de individuele burger het democratische systeem te gaan kritiseren. Nederland was aangemeerd in de haven van een algemeen, onbetwijfeld democratisch geloof.

⁶²⁰ J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam: Van Gennep 2004) inleiding, 16.

Hoofdstuk 4

De jaren zestig. Regenten en rebellen

De scherpe kanten van de strijd tussen verzuilde gemeenschappen waren er begin jaren zestig af. Het verdraagzaamheidsdebat verdween naar de achtergrond. Confessionelen gingen individuele keuzevrijheid als een basale democratische norm zien. Die ontwikkeling ging gepaard met pragmatisme in de politiek.⁶²¹

Het verlies aan mogelijkheden tot ideologische profilering leidde niettemin tot verontrusting. Er ontstond een crisisgevoel met betrekking tot de democratie. De kloof tussen burger en politiek zou volgens critici van binnen en buiten politieke partijen worden versterkt door een afstandelijke technocratische houding van bestuurders en de macht van lobbygroepen. Net als in de jaren veertig leidde dit crisisgevoel tot een roep om burgerschapsvorming. Politici, commentatoren en sociale wetenschappers zagen hierin een oplossing voor de politieke apathie van burgers, die zou worden veroorzaakt door een complexe samenleving en ontransparante instituties. Politiek en bestuur moesten dichter bij de mensen worden gebracht. Actieve en geïnformeerde burgers waren nodig voor wat premier Cals een 'beleefde democratie' noemde. Deze burgerschapsvorming stelde op het saamhorigheidsrepertoire, dat zich uitte in 'opvoeding tot democratie' en een 'welzijnsbeleid'.

Toen de vlam vanaf de val van het kabinet-Cals in 1966 echt in de pan sloeg, hoefden jongeren deze inmiddels gangbare kritiek op de democratie slechts te radicaliseren.⁶²² Er ontstond een *libertair*, gezagskritisch repertoire van ontvoogding van het individu, dat te ontwaren valt in zo verscheiden fenomenen als provo, Vietnamdemonstraties, de nieuwe partij D'66 en de zogeheten 'omroepkwesie'. De libertaire krachten bonden de strijd aan met 'het klootjesvolk' (provo) 'de regenten' (D'66) en 'het bestel' (radiopiraten): zij stonden ten eerste tegenover het *disciplineringsrepertoire*, dat de participatie van burgers insnoerde, onder andere door beperkingen van de demonstratievrijheid. Daarnaast stond het libertaire repertoire tegenover het *diversiteitsrepertoire*, dat door het coalitie- en evenredigheidsstelsel duidelijkheid in de politiek in de weg zou staan en werd geassocieerd met verzuiling. Ten slotte stond het libertaire repertoire tegenover het *saamhorigheidsrepertoire*. Afkeer van het paternalisme van volksverheffing was een gemene deler in het libertaire verzet.

⁶²¹ Bell, *End of Ideology*, 16.

⁶²² De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 98-100 wijst hierop, evenals Kennedy, *Nieuw Babylon*, 48: 'Kort gezegd moeten de markante hervormingen en de revolutionaire bewegingen van later, in de jaren zestig, worden gezien als een actieve aanval op de instituten en ideeën die veel Nederlandse gezagdragers al eerder hadden bestempeld als te ouderwets voor het 'moderne' leven. Veel (maar niet alle) voorstellen tot vernieuwing en verandering waren reeds eerder naar voren gebracht.' In Blom (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 357, wordt aan deze aanloop echter nog weinig aandacht besteed; Righart onderkent door zijn generatieperspectief te weinig wat vooraf ging aan het 'rampjaar' 1966, Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 203.

Repertoire	Opvatting democratie	Praktijken	Burgerschapsvorming
Saamhorigheids-repertoire, 1945-	Ethiek van saamhorigheid, Contraconcept: Verdeeldheid	Nationale organisaties, Sterke regering, internationale samenwerking, Burgerdagen, tentoonstellingen, stadionspelen,	Ethiek van openheid, samenwerking; volksverheffing; vorming tot integratie in nationale gemeenschap; vrijheid en gezag; actieve overheidsrol
Diversiteits-repertoire, 1917-	Pluralisme in politieke gemeenschappen. Contraconcept: Uniformiteit	Vrije pers, bijzonder onderwijs, pluraal omroepbestel, evenredige vertegenwoordiging, Particulier initiatief	Neutrale, respectvolle houding ten opzichte van verscheidenheid van visies; vorming tot integratie in eigen politieke gemeenschap
Disciplinerings-repertoire, 1917-1966	Competitie tussen elites. Contraconcept: Wanorde	Restricties participatie, uitsluiting extremisme, meritocratie, consensusmodel	Burgerschapsvorming minder aandacht, daarin nadruk op ordelijke participatie via georganiseerde kanalen
Libertair repertoire, 1965-	Ontplooiing individu. Contraconcept: Paternalisme	Vrijheid meningsuiting en demonstratie, Verzet tegen autoritaire verhoudingen	Mondigheid burgers verondersteld, burgerschapsvorming minder aandacht

Tabel 4.1 Democratische repertoires in de jaren zestig

4.1. Een nieuwe ‘crisis van de democratie’

De wederopbouw leek begin jaren zestig voltooid. Succesvol overheidsingrijpen vergrootte het vertrouwen in de maakbaarheid van de maatschappij. Nu de emancipatie van de achterban in grote lijnen bereikt was, nam de onzekerheid over socialistische en confessionele idealen toe. Binnen verschillende gemeenschappen gingen leidinggevendenden steeds meer uit van verdraagzaamheid jegens andersdenkenden en van individuele mondigheid. Critici zagen de georganiseerde diversiteit als remmend voor de broodnodige modernisering van politiek en maatschappij. De ‘verzuilde’ ordening zou debet zijn aan een dichtgeslibde maatschappij.⁶²³

In 1956 al stelde de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills dat de democratie werd bedreigd door een onbenaderbare elite van technocraten.⁶²⁴ Deze kritiek op ontbrekende transparantie in de maatschappij en daaruit voortkomende apathie van burgers waaide al snel over naar Nederland en werd daar toegepast op het bestaande politieke bestel.⁶²⁵ Voor de tweede keer sinds de bezetting maakte een gevoel van crisis zich zo meester van bestuurders en intellectuelen. Na de bevrijding was dit voortgekomen uit angst onder intellectuelen voor moreel verval van burgers.⁶²⁶ Aan het begin van de jaren zestig vonden sociologen en politicologen vooral dat politiek en maatschappij moesten worden hervormd. Ze kritiseerden het gebrek aan transparantie, zichtbaar in oncontroleerbare lobby’s en een vastgelopen partijensysteem. Ze pretendeerden hiermee zowel een diagnose te stellen als de oplossing aan te reiken. Het politieke systeem was toe aan modernisering; de communicatie met de burger moest worden verbeterd; deze burger moest ten slotte door burgerschapsvorming worden geholpen om zijn weg te vinden in een steeds ingewikkeldere maatschappij.

Pressiegroepen en apathie

Betrokkenheid van burgers was begin jaren zestig het uitgangspunt geworden. Daardoor leek de parlementaire democratie disfunctioneel.⁶²⁷ De keuze van de Franse bevolking voor inperking van het parlementaire bestel riep in 1958 de vraag op hoe het eigenlijk met de Nederlandse democratie gesteld was.⁶²⁸

623 P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat* (Leiden: Stenfert Kroese 1971/1962) 223; S.W. Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* (Den Haag: Pax 1960) 34-35;

624 C. Wright Mills, *The Power Elite* (London: Oxford University Press 1956/1959) 28.

625 Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*, 173-174; 229; 234-235.

626 Huizinga, *Geschonden wereld*, 1-5.

627 F.M. Duynstee, ‘Parlementaire democratie’, *Maasbode* 01-10-1958.

628 ‘Frans voorbeeld voor ogen’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 30-05-1958.

De socialistische historicus B.W. Schaper meende dat die door twijfel en onverschilligheid werd aangevreten. De democratie had een nieuwe geestelijke fundering nodig.⁶²⁹ KVP-leider Romme zag een dalend prestige van het parlement, evenals een neiging bij politieke partijen om electorale winst té belangrijk te vinden.⁶³⁰

Behalve op apathie en een dalend aanzien van de politiek onder de bevolking, richtte de kritiek zich op de invloed van 'pressiegroepen', ofwel lobby's, in de politiek. Die zou leiden tot overmatige specialisering van de politiek. Commentatoren zagen deze ontwikkeling als onvermijdelijk in een complexe samenleving, maar vroegen zich af of al die vertegenwoordigers van bijvoorbeeld vakbonden nog wel *volks*vertegenwoordigers waren. De keerzijde van hun specifieke kennis was dat deze politici dorre technocraten waren die spraken in een onbegrijpelijk jargon. Bovendien was het de vraag was of ze het algemeen belang wel dienden.⁶³¹ Socioloog J.A.A. van Doorn zag lobbyisten in de politiek als gevaar voor de democratie. Hij meende dat Nederland zich ontwikkelde in de richting van een corporatieve staat. Belangenvertegenwoordiging van vakbond, kerk en beroepsverenigingen zou kunnen leiden tot verstarring en desintegratie van het politieke systeem.⁶³² In de eerste helft van de jaren zestig werden pressiegroepen de belichaming van achterkamers en gebrek aan transparantie. Boer Koekoek vertolkte in zijn maiden-speech in 1963 geen vreemd standpunt toen hij de invloed van pressiegroepen op het formatieproces laakte.⁶³³

Leidende politici namen de kritiek over en brachten de apathie van de bevolking en de macht van pressiegroepen met elkaar in verband. Minister J. Zijlstra (ARP) sprak in 1961 van het gevaar van vermenging van belangen- en

629 Verslag lezing voor het Humanistisch Verbond door B.W. Schaper, 'De geestelijke achtergrond van de democratie', *Leidsch Dagblad* 24-11-1958.

630 *HTK* 1959-1960, 39.

631 J. Pen, 'Het verstoorde evenwicht der pressiegroepen', in J.J. de Jong (red.), *Pressiegroepen. De invloed der georganiseerde groepen op het maatschappelijk en politiek leven. Lezingencyclus uitgesproken ter gelegenheid van het 7^e congres der Nederlandse federatie van Universitaire studieverenigingen in de Sociale Wetenschappen te Amsterdam 5-8 maart 1958* (Utrecht: Spectrum 1959) 93. De kritiek op technocratie in de vorm van een functionarissenelite als bedreiging voor de democratie werd duidelijk verwoord door P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*, 174.

632 J.A.A. van Doorn, 'Pressiegroepen: Correctie of corruptie', in *Pressiegroepen*, 64-85. Van dit congres werd uitgebreid verslag gedaan: Verslag Interacademiale in *Utrechts Nieuwsblad*, 07-03-1959, 'Gevaaren van erkenning der belangengroepen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 05-12-1959. Zie Den Uyl (PvdA) over pressiegroepen, *HTK* 1961-1962, 719; J. Voogd (PvdA) over de negatieve rol van pressiegroepen in een democratie, *HTK* 1963-1964, 1624.

633 Koekoek: *HTK* 1963, 98; 'Prof. W. Drees (hoogleraar openbare financiën) van oordeel: In het parlement teveel pressiegroepen', *Nieuwe Leidsche Courant*, 22-11-1963; J.J. de Jong, 'Het opereren der verbanden in het politiek proces', in De Jong (red.), *Pressiegroepen*, 24, zag eerder een positieve rol voor pressiegroepen. *Nieuwe Leidsche Courant*, 05-12-1959; J.P. Kruijt, 'Pressiegroepen. Een inleiding', in *Socialisme en Democratie* 19 (1962) 658-673.

volksvertegenwoordiging.⁶³⁴ De katholieke minister van Sociale Zaken G. Veldkamp verdedigde in 1963 de vakbeweging tegen de aantijging een pressiegroep te zijn. Hij bezwoer in 1959 dat de volksinvloed op het parlement niet in gevaar was.⁶³⁵ Toch zag hij wel problemen. De geringe belangstelling van de burger hield volgens hem verband met het kiesstelsel en de compromiscultuur in de politiek, waardoor kiezers zich 'genomen' voelden. Het aanwezige KVP-kader vond de apathie van de Nederlandse jeugd zorgelijk.⁶³⁶

De democratische malaise werd bovendien in verband gebracht met de verzuiling. Psycholoog en onderwijskundige A.D. de Groot schreef in 1961 dat de apathische houding van Nederlanders ten aanzien van de democratie voortkwam uit de identificatie met een subcultuur. In de Verenigde Staten, waar de publieke opvoeding tot democratie als een volkszaak werd beschouwd, was de opvoeding volgens hem wel doortrokken van een democratische ideologie.⁶³⁷ Banning zette op een conferentie zijn standpunt in 1959 nog eens stevig neer: 'Verzuiling maakt onze geestelijke vrijheid kapot en ondermijnt onze democratie'. Die stelling werd door PvdA-Kamerleden verdedigd. Het begrip verzuiling had zulke negatieve connotaties dat ARP-Kamerlid J. Smallenbroek het op één lijn stellen van religieuze organisatie met verzuiling 'grievend' noemde.⁶³⁸

Binnen de grote politieke partijen heerste een malaisestemming. De bezorgde geluiden over de democratie waren een uiting van de identiteitscrisis waarin de KVP, de spil van de Nederlandse politiek, begin jaren zestig ondanks haar electorale succes belandde. De vraag was welk doel de katholieke partij nog had nu de emancipatie van het katholieke volksdeel grotendeels bereikt was. Bij ontstentenis van een duidelijk katholiek ideaal kwam 'democratie' steeds meer op de voorgrond te staan. De invulling daarvan was steeds meer op invloed van burgers gericht, waardoor de belangenvertegenwoordiging meer werd bekritiseerd.⁶³⁹ Binnen de Partij van de Arbeid nam het onbehagen met

634 'Minister Zijlstra tot AR-deputaten', *Nieuwe Leidsche Courant*, 12-06-1961. Overnemen van kritiek, onder andere 'Mr. Burger meent: Ons parlement mist gezag', *De Tijd De Maasbode*, 15-07-1964.

635 'Minister dr. Veldkamp verdedigt de vakbond', *Leidsch Dagblad*, 11-03-1963.

636 'De persoon in de democratie', verslag Drie Oktoberdag Berg en Dal 1959, in *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 13 (1959) 352-353.

637 A.D. de Groot, 'Opvoeding tot democratie', in *De Gids* (1961) 2: 203; 195. F. Daams (PvdA), *HTK* 1959-1960, 3361; H. van Loon, 'prof. Bouman zegt: Wij hebben al zoveel heilige huisjes', *De Telegraaf*, 07-10-1961, Dag.

638 *HTK* 1959-1960, 3413.

639 Tijdens de toogdag van de KVP in 1959 hield het thema de gemoederen bezig. Veldkamp had de aandacht juist gevestigd op het nut van de belangengroepen, waar hij als vakbondsman zelf de grote icoon van was. Onrechtmatige druk oefenden ze volgens hem niet uit. De verzamelde KVP-ers hadden een veel ambivalentere houding. Veel KVP-volksvertegenwoordigers die een organisatie vertegenwoordigden hadden nu eenmaal het vertrouwen van een groot deel van de kiezers. Maar na een uitvoerig debat vond een meerderheid wel dat het combineren van een benoeming in de SER met een

de saaiheid en onbenaderbaarheid van de politiek evenzeer toe. In het verkiezingsmanifest *Om de kwaliteit van het bestaan* uit 1963 schreef partijsecretaris E. Meester dat de politiek voor kiezers onoverzichtelijker was geworden: 'De democratie kan slechts goed functioneren, wanneer de kiezers een helder beeld hebben van waar het in wezen om gaat'. Nederig vroeg de partij om de belangstelling en steun van de kiezers.⁶⁴⁰

Romme legde de verantwoordelijkheid voor de 'gezagscrisis' in 1959 nog bij de samenleving en de burgers neer, niet bij de politiek zelf.⁶⁴¹ Maar vanaf begin jaren zestig werden lange lijnen tussen burger en bestuur, ondoorzichtigheid van de politiek en de geslotenheid van politieke partijen standaardkenmerken van een 'crisis van de democratie'. Politici en commentatoren gingen in toenemende mate het politieke systeem als bron van de problemen zien.⁶⁴²

De politieke apathie van jongeren was een belangrijk element in de kritiek op de ondoorzichtigheid van de politiek. Die apathie was exemplarisch voor de malaisestemming onder de burgerij als geheel. Politici, intellectuelen en vormingswerkers hadden steeds minder de neiging jongeren en burgers hun onverschilligheid te verwijten, maar eerder het systeem. Het katholieke Nederlandschriftelijk Studiecencentrum leidde de in 1959 gestarte cursus 'democratie' in met een verwijzing naar het bekende verwijt aan burgers: 'Daar zit veel waars in maar het is vruchtbaarder in plaats van dit verwijt te stellen het feit, dat de sociale problematiek zeer velen chaotisch aandoet, hen verwart en afschrikt en dat zij vergeefs zoeken naar een grote lijn, die voor de beoordeling houvast kan bieden.'⁶⁴³ De apathie werd een bewijs van de ernst van de bredere problemen, zoals de toegenomen complexiteit van de maatschappij en het gebrek aan idealisme.⁶⁴⁴

plek in het parlement eigenlijk niet zou moeten mogen. Zie 'De persoon in de democratie', 353; *Leidsche Courant*, 05-10-1959.

640 *Om de kwaliteit van het bestaan. Verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: PvdA 1963) voorwoord. Zie P. van Praag, *Strategie en illusie: elf jaar intern debat in de PvdA* (Amsterdam: Spinhuis 1990) 29.

641 *HTK* 1959-1960, 39.

642 W. Banning, 'Malaise in de politiek', in *Wending* (1959-1960), 833 en de reacties daarop; 'Crisis van de democratie: Te Elfder ure', *De Tijd De Maasbode*, 24-04-1963, Dag; 'Crisis der democratie', *Leeuwarder courant*, 15-02-1964, Dag; (J.G. Bomhoff in *Tijd en Taak*) 'Discussie op Politeia-congres Dr. Vondeling: Hef processieverbod op', *Het vrije volk* 13-05-1963, Dag; Vondeling sprak uitgebreid over de crisis van de democratie; A. Vermeer, 'Problemen der democratie', *Het vrije volk* 14-08-1964, Dag; zie tevens verslag studiedagen *Te Elfder Ure* over 'crisis van de democratie', in KDC, Archief KVP, inv. nr. 4214. Dr. J.J. Loeff betoogde daar dat De Gaulles Vijfde Republiek democratisch was, omdat de democratie steunt op de rechtsstaat. Volgens secretaris van de katholieke kerkprovincie J.J. Loeff waarborgde de rechtsstaat de democratie.

643 *Cursus: democratie* (Culemborg: Nederlandschriftelijk Studiecencentrum 1960) 15.

644 KDC, Archief KVP, inv. nr. 4351: Conferentie NGC 17-11-1959: Verslag conferentie 'Jeugd en

De grotere politieke mondigheid die aan jongeren werd toegedicht, uitte zich onder andere in de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 21 jaar in 1963.⁶⁴⁵ De nieuwe Pacifistisch Socialistische Partij was fel voorstander. Zij ging er prat op, anders dan de gevestigde politieke partijen, jongeren te kunnen interesseren voor politiek.⁶⁴⁶ Democratisering van terreinen als de economie, het onderwijs en openbaar bestuur zou nodig zijn. PSP-kamerlid N. van der Veen:

De parlementaire democratie waar het hier om gaat, is daardoor naar onze mening zo in het slop geraakt, omdat de werkelijke grote politieke problemen voor de gewone man eenvoudig verdrinken in de details. Ernstiger nog wordt de zaak, wanneer de grote politieke vraagstukken eenvoudig nauwelijks meer aan de orde komen of door een groot deel van ons parlement worden doodgezwegen.⁶⁴⁷

In dit citaat kwamen de twee oorzaken voor de democratische crisis bij elkaar. Enerzijds was de politiek te complex geworden voor de burger; anderzijds deden de politici er te weinig aan om 'grote' politieke problemen op een aansprekende manier te adresseren.

Jo Cals vatte in 1964 in de toespraak 'Democratie: nieuwe tijden, nieuwe vormen' veel van de klachten samen. Zijn prestige als oud-minister van onderwijs garandeerde media-aandacht.⁶⁴⁸ Met de toespraak positioneerde hij zich als de man om de modernisering vorm te geven. In zijn verantwoording en presentatie van het nieuwe kabinet in april 1965 zei Cals ook zijn regering in het teken te willen stellen van de democratie, als 'een gezonde volksinvloed' in alle maatschappelijke domeinen en dat hij voor vernieuwingen vanuit het parlement nadrukkelijk open stond.⁶⁴⁹ Alleen Cals' definitie van democratie in 1964 was al radicaal: democratie was 'van het volk, door het volk', actieve en beslissende

politiek' Nederlands Gesprek Centrum, aanwezig o.a. Oud-minister Suurhoff (PvdA), de hervormde theoloog Van Niftrik en de liberale journalist Hein Roethof; Archief KVP, inv. nr. 4214: Verslag studiedagen *Te Elfder Ure* over 'crisis van de democratie' 05-03-1960.

645 Die ging eerst naar 21 jaar in 1963, en uiteindelijk naar 18 jaar in 1970. Een belangrijk argument hiertegen was steeds het gebrek aan politieke mondigheid van jongeren geweest, zie *HTK* 1945-1946, 498; *HTK* 1945-1946, 493-499, *HEK* 1945-1946, 32-36. NA, Archief Binnenlandse Zaken/Wetgeving, 2.04.62, inv. nr. 119: *Commissie-Van Schaik. Notulen subcommissie II*, 04-10-1950. Andriessen (KVP) betoogde dat de oorlog voor grotere rijpheid had gezorgd, evenals de PvdA; *HTK* 1951-1952, 1636. Oud bij de Algemene beschouwingen 1962, *HTK* 1961-1962, 96. C. Romme, 'Verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd', *De Volkskrant*, 23-04-1963.

646 N. van der Veen (PSP), Algemene beschouwingen, *HTK* 1960-1961, 65-66.

647 *HTK* 1960-1961, 65.

648 P. van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam: Balans 2004) 306-310.

649 *HTK* 1964-1965, 1309.

deelneming van burgers.⁶⁵⁰ Vanuit dat perspectief zag Cals een perspectiefloze belangendemocratie, waarin compromissen tot opportunisme waren ontaard. Cals manoeuvreerde het volk en in het bijzonder de jongeren in de positie van aanklager. Wat schortte er aan de democratie dat jongeren haar hun aandacht niet waard vonden? De hele burgerij was het contact met de politiek kwijt: 'Wij komen er niet met te constateren, dat het publiek zich niet voor politiek interesseert. Wij zullen maatregelen moeten nemen om die interesse te verlevendigen, waar ze bestaat en op te wekken, waar zij ontbreekt.' Een visionair en progressief ideaal was nodig.⁶⁵¹

Hervorming van de democratische instellingen

De crisis van de democratie werd onder andere geweten aan het politieke systeem, dat bevorderlijk zou zijn voor het onheldere beeld dat burgers zouden hebben van de politiek. Hervorming van de democratische instellingen kwam daardoor weer op de agenda. De Utrechtse wethouder K. van Dijk (VVD) constateerde in 1959 nog dat deze na vijf jaar bezetting als het ware onschendbaar waren geworden.⁶⁵² In de jaren vijftig was één ding steeds duidelijk geweest: het parlementair democratische systeem was in grote lijnen goed zoals het was.⁶⁵³

Romme had zich met zijn corporatistische ideeën steeds verdacht gemaakt, maar het onbehagen over de politiek maakte begin jaren zestig zijn hervormingsvoorstellen tijdelijk actueel.⁶⁵⁴ Net als VVD-leider Oud in 1957 bij zijn afscheid had gedaan, stelde hij een boedelscheiding voor.⁶⁵⁵ Deelbelangen, zoals die van werkgevers en werknemers, zouden moeten worden ondergebracht in een corporatieve kamer, om sociale verbanden een plaats te geven; het algemeen belang zou doorslaggevend moeten zijn in een politieke Tweede Kamer,

650 KDC Archief Jo Cals, inv. Nr. 111: J. Cals, 'Democratie. Nieuwe tijden, nieuwe vormen', Inleiding voor de Sint Jacobskring 09-03-1964, 1.

651 Cals, 'Nieuwe tijden, nieuwe vormen', 5.

652 K. van Dijk, 'Vorm en functie onzer democratische organen (I), Specialisatie dwingt tot nieuwe structuren. Straks ook in parlement buitenstaanders', *Utrechts Nieuwsblad* 25-02-1959.

653 Dat was onder andere gebleken in de commissie voor grondwetsherziening Van Schaik die tussen 1950 en 1954 actief was. Zie C. van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Boom 2013) 48.

654 J. Bosmans, 'Romme, Carl Paul Maria (1896-1980)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland II*, 465.

655 C.P.M. Romme, 'Sociale democratie', *Sociale Wetenschappen* (Katholieke Hogeschool Tilburg, Faculteit der Sociale Wetenschappen) 5 (1962) no. 4, 262; Afscheidscollege 'Over individualistisch of organisch kiesrecht' (Rotterdam 1957) gehouden op 25-11-1957 aan de Hogeschool Rotterdam. 'Afscheidscollege prof. mr. P. J. Oud Eerste Kamer vertegenwoordiging van bedrijfs- en beroepsleven Bezwaren tegen de S.E.R.', *De Tijd* 25-11-1957, Dag; 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd* 12-12-1957, Dag; Oud zette dit nog eens uiteen tijdens een Nationaal Jongerenparlement in de Tweede Kamer op 4 november 1961, *Nieuwe Leidsche Courant*, 06-11-1961. Zie P. Bovend'eert & H.R.B.M. Kummeling (red.), *Het Nederlandse parlement* (Deventer: Kluwer 2010) 37.

waardoor de volksvertegenwoordiging zich bezig kon houden met de grote politieke lijn.⁶⁵⁶ Cals nam deze ideeën over.⁶⁵⁷ De samenstelling van het parlement moest op de schop. Het algemeen belang moest voorop komen te staan zodat burgers zich weer konden identificeren met de volksvertegenwoordiging. Cals pleitte voor een corporatieve Kamer, om zo de Tweede Kamer te ontlasten, die vooral politiek moest zijn én het laatste woord moest hebben. Dat zou de verhoudingen verhelderen.⁶⁵⁸

Vershil was dat Cals hiermee de kloof tussen politiek en burger wilde verkleinen, terwijl Romme corporatisme als doel op zich zag.⁶⁵⁹ Een sterker corporatisme was nochtans niet haalbaar. Het was in 1964 ondenkbaar dat de individuele grondslag van de liberale democratie nog opgegeven zou worden. ARP-ers Zijlstra en Berghuis hielden vast aan een politieke Eerste Kamer.⁶⁶⁰ De katholieke staatsrechtgeleerde F. Duynstee vond het geen goed idee om in een tijd waarin jongeren afstand namen van de oudere generatie, verzuilde verhoudingen staatsrechtelijk te gaan verankeren.⁶⁶¹ CPN-leider Paul de Groot noemde Cals' pleidooi zelfs een aanval op de democratie.⁶⁶²

Uit de reacties op Cals' rede bleek hoe breed het crisisgevoel in 1964 intussen werd gedeeld. Kranten reageerden instemmend, wat bevestigde dat hij een algemeen heersende problematiek had samengevat.⁶⁶³ De *Leeuwarder Courant* zei niet te hebben verwacht dat 'de grote steen die de kleine, immer bedrijvige mr. Cals in onze politieke vijver heeft geplonsd, zoveel opschudding zou veroorzaken'.⁶⁶⁴ Net als

656 Van Dijk, 'Vorm en functie onzer democratische organen (I)'.

657 Cals, 'Nieuwe tijden, nieuwe vormen', 5.

658 KDC Archief Jo Cals, inv. Nr. 111: Cals, 'Nieuwe tijden, nieuwe vormen', 11; Interview met Cals door C.A. Smal, 'De moderne democratie'.

659 Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*, 34-35: Hij zag de crisis van de parlementaire democratie in Frankrijk en Duitsland als een mogelijkheid die 'zeer wel met een corporatieve ordening samenging'. KDC, Archief KVP, inv.nr. 4214: drs. W.J.G.M. Gielen, 'Kritische overdenking. Pleidooi voor afzijdigheid bij het begin van de verkiezingsstrijd', 03-11-1962, Krant onbekend.

660 Archief Cals, 111: A.J.M. Van Nispen tot Pannekoek schreef Cals dat hij twijfelde aan het staatkundig kompas van Romme c.s. Vooral het structureel inbouwen van pressiegroepen vond hij dubieus. Brief Nispen tot Pannekoek aan Cals Pasen 1964. Zo vond voormalig hoofdredacteur van *De Tijd*, zie L.G.A. Schlichting, 'Volk en volksvertegenwoordiging', 23-05-1964: Centrum Staatkundige Vorming; W.P. Berghuis (voorzitter), openingsrede Partij Convent ARP 23-05-1964.

661 F.M. Duynstee, Commentaar, *De Tijd-Maasbode* 28-03-1964.

662 P. De Groot, *Cals. Een aanval op de democratie* (Amsterdam: Communistische Partij Nederland 1964) 24.

663 Archief Cals 111: Katholieke kopstukken als De Quay, Beel en Veldkamp betuigden hun instemming, evenals progressieve bladen als *De Groene* en *Het vrije volk*. Brief Van Nispen tot Pannekoek aan Cals Pasen 1964, De Quay aan Cals 26-03-1964; Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', 11-39, 13.

664 'Parlementaire vernieuwingen', *Leeuwarder Courant*, 16-03-1964.

Cals beschouwden kranten en bestuurders specialisering en belangenvertegenwoordiging als noodzakelijk en problematisch. Zijn corporatistische ideeën werden vooral opgevat als een pleidooi om het nut van de Eerste Kamer te heroverwegen.⁶⁶⁵ De vorige generatie politiek leiders, onder wie Oud (VVD) en Bruins Slot (ARP), sprak nu eveneens over een 'crisis van de democratie'.⁶⁶⁶

Het kiesstelsel was een terugkerend element in de beschouwingen over de crisis van de politiek. In zijn beroemde oratie 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' in 1964 stelde de politicoloog Hans Daalder dit aan de orde. Het evenredige kiesstelsel zou tot coalitieregeringen dwingen en daardoor debet zijn aan de compromissencultuur. Dat zou de onduidelijkheid in de politiek bevorderen. Veelal werd de vervanging van het evenredige stelsel door een districtenstelsel bepleit.⁶⁶⁷

De diagnose luidde midden jaren zestig dat de democratie in crisis was.⁶⁶⁸ Dat idee, soms aangeduid in termen van 'onbehagen', werd steeds sterker.⁶⁶⁹ De bestaande politieke partijen kwamen in een kwaad daglicht te staan.⁶⁷⁰ Door een gesloten, regenteske 'particratie' en belangenvertegenwoordiging zouden die de democratie belemmeren. Bovendien zouden ze lijden aan ideologische bleekheid en een compromiscultuur.⁶⁷¹

665 Archief Cals, 111: Verslag radio-uitzending VARA 22-03-1964 'Bij nader inzien'; *Leidsche Courant*, 12-03-1964; 'A.F.L.', in *Hollands Maandblad* 5 (1964) 18-19; *Leidsch Dagblad*, 02-05-1964 over onderwijsspecialist Engelbertink.

666 J.A.H.J.S. Bruins Slot, 'De crisis in de westerse democratie', in *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 34 (1964) 125-133; *Leeuwarder Courant*, 17-03-1964; *Het Binnenhof*, 10-03-1964; *De Tijd*, 10-03-1964.

667 Districtenstelsel en partijstructuur: 'Feilen', *De Telegraaf*, 10-05-1961, Dag; 'Parlement en leven', *Leeuwarder courant* 16-12-1961, Dag; J. Gans, 'De schaduw der evenredige Vertegenwoordiging', *De Telegraaf*, 05-06-1964, Dag; Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', 26.

668 'Crisis van de democratie: Te Elfder ure', *De Tijd De Maasbode*, 24-04-1963, Dag. 'Crisis der democratie', *Leeuwarder courant*, 15-02-1964, Dag; (J.G. Bomhoff in *Tijd en Taak*) 'Discussie op Politeia-congres Dr. Vondeling: Hef processieverbod op', *Het vrije volk*, 13-05-1963, Dag; Vondeling sprak uitgebreid over de crisis van de democratie. Volgens secretaris van de katholieke kerkprovincie J.J. Loeff waarborgde de rechtsstaat de democratie. Zie Archief KVP inv.nr 4214: Verslag studiedagen *Te Elfder Ure* over 'crisis van de democratie'. Dr. J.J. Loeff betoogde daar dat De Gaulles Vijfde Republiek democratisch was, omdat de democratie steunt op de rechtsstaat.

669 Zie bv. het 'onbehagen-nummer' van *De Gids*, daarin A.L. Constandse, 'Onbehagen in de politiek', in *De Gids* 130 (1967) 9/10: 208-214, daar 209. Het crisisdiscours werd zo algemeen dat in H. van den Doel, H. Lammers (red.), *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam: Polak & Van Gennep 1966) 20, de auteurs schreven: 'Wij zullen ons niet overgeven aan bespiegelingen over het hoe en waarom van de crisis waarin de democratie nu al jaren heet te verkeren'.

670 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 91.

671 Cals, 'Nieuwe tijden nieuwe vormen', 6; S.W. Couwenberg, 'Problemen der democratie', in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West 1965) 4; 'Democratie in winterslaap', *Leeuwarder courant*, 16-01-1963, Dag; H. Bongers, 'Democratie in gevaar', *Het vrije volk* 03-04-1962, Dag.

De kritiek op de onhelderheid van de politiek kwam in 1966 tot een culminatie naar aanleiding van de val van het kabinet-Cals, dat nog maar een jaar daarvoor voortvarend van start was gegaan. Binnen korte tijd viel zo voor de tweede keer een regering waar de KVP onderdeel van was. Dat leidde tot grote onvrede. Cals, die als premier slachtoffer werd van de terugtrekking van steun door zijn eigen partij, zei dat vanuit democratisch oogpunt het niet uit te leggen was dat met één stembusuitslag drie verschillende regeringen konden worden gevormd.⁶⁷²

Modernisering van staatsrechtelijke instituties was een van de oplossingen voor de democratische malaise, maar staat hier verder niet centraal. Politici en wetenschappers dachten daarnaast dat de kloof tussen politiek en burger kon worden overbrugd door voorlichting en burgerschapsvorming. Burgers moesten leren te participeren als actieve democraten.

4.2. Burgerschapsvorming als remedie. Het saamhorigheidsrepertoire in een nieuwe gedaante

De perceptie van crisis leidde in politiek en media midden jaren zestig net als na de Tweede Wereldoorlog tot een roep om burgerschapsvorming. Er werd geklaagd dat het onderwijs daar nauwelijks iets aan deed; bijvoorbeeld de uit zwaargewichten bestaande PvdA-commissie die het rapport *Een stem die telt* uitbracht riep op tot staatsburgerlijke vorming.⁶⁷³ In het pleidooi hiervoor komt het saamhorigheidsrepertoire naar voren. In de jaren veertig kreeg dat gestalte in stadionspelen, volksdansen, burgerdagen, tentoonstellingen en devotie aan het koningshuis. Koningin Wilhelmina droeg zelf het nationale, 'vernieuwde' gedachtegoed uit.⁶⁷⁴ Dit repertoire was nooit verdwenen, hoewel vormen als stadionspel en burgerdag in de jaren zestig op hun retour raakten. Noties uit het personalisme waren onder invloed van sociale wetenschappers aan het einde van de jaren vijftig overgenomen binnen zowel sociaaldemocratische, liberale als confessionele milieus.

672 G. Puchinger, 'Gesprek met Mr. J.M.L.Th. Cals', in G. Puchinger, *Hergroepering der partijen* (Delft: Meinema 1968) 491.

673 *Een stem die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam: Arbeiderspers 1967) 16; Vondeling betreunde de gebrekkige opvoeding tot staatsburgerschap in Nederland, 'Discussie op Politeia-congres Dr. Vondeling: Hef processieverbod op', *Het Vrije Volk* 13-05-1963, Dag; 'Zo'n boer erbij kan geen kwaad', *De Tijd* 02-04-1966, Dag; 'PvdA-kommissie: Politieke uitzendingen „twijfelachtig“', *Leeuwarder courant*, 13-12-1965, Dag.

674 Van der Leeuw, *Balans van Nederland*, 152; Fasseur, *Wilhelmina*, 490. Urgentie hiervan midden jaren zestig gememoreerd in Joosten, *Politieke vorming*, 14.

In de jaren zestig ontwikkelde dit op een ethiek van een (inter)nationale democratische gemeenschap gebaseerde repertoire zich verder. Dat kwam ten eerste tot uiting in onderwijsvernieuwing. Opvoeding tot democratie als een ethisch ideaal van samenwerking, respect en internationale solidariteit speelde daarin een grote rol. Beleidsmakers wilden burgers bewust maken van dit ideaal. Ten tweede kwam de ambitie een democratisch bewuste burgerij te kweken naar voren in het 'welzijnsbeleid'. Burgers moesten hierdoor geholpen worden om op een goede wijze gebruik te maken van de welvaart, onder andere door het uitbouwen van sociaal-culturele voorzieningen. Daardoor moest de leefbaarheid van de moderne samenleving worden bevorderd en apathie van burgers worden tegengegaan.

Onderwijsvernieuwing: opvoeding tot democratie

De noodzaak van burgerschapsvorming kwam in beschouwingen over vernieuwing van de democratie steeds terug. Het KVP-kader stelde al in 1959 vast dat het noodzakelijk zou zijn 'de geest van de democratie tot algemeen gevoelde levende werkelijkheid' te maken.⁶⁷⁵ Het rapport *Welvaart, welzijn en geluk* (gepubliceerd vanaf 1960 tot 1965), een poging tot een omvattende katholieke visie op de moderne samenleving, stelde dat de democratie door burgerschapsvorming dichterbij de mensen moest worden gebracht. De opstellers, socioloog J.A. Ponsioen, staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg en toekomstig minister Veldkamp, dachten aan frequente openstelling van de publieke tribune van het parlement, betere parlementaire verslaglegging en cursussen door politieke partijen.⁶⁷⁶ In 1959 noemde Veldkamp de afstand tussen de top van de KVP en de massa van de leden gevaarlijk groot, daarom bepleitte hij 'vorming in onderlinge discussie'.⁶⁷⁷

Vormingswerker Velu betoogde in 1959 onder de titel 'Democratisering als opgave' dat door 'begeleiding naar zelfverwerkelijking' burgers democratie tot levenswijze moesten maken. Velu verwees naar de Duitse Bürgerschaftskunde en de Amerikaanse civics, waarmee de politieke desinteresse kon worden bestreden. Een zuivere dialoog tussen politiek en burger vereiste een eenvoudige en oprechte politieke taal, die niet vervaardigd was 'als auto's in montagehallen.' Het einde van Velu's betoog kenmerkte de nadruk vanaf begin jaren zestig op participatie van burgers: 'Het is veeleer onze taak hem (de burger, WdJ) te leren

675 'De persoon in de democratie', verslag Drie Oktoberdag Berg en Dal 1959, in *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 13 (1959) 352-353.

676 J. Ponsioen (red.), *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving* (Hilversum: Brand 1960) 225-237.

677 KDC, Archief KVP inv. nr. 4214: 'Werkgroepen KVP bezinnen zich op het begrip 'democratie'. Inleiding G.M.J. Veldkamp, 'Problemen rond de democratie', *Deze week in vogelvucht. Afdeling documentatie KAB*, 3-9 oktober (1959) 534-536; J.J. Gielen, 'Bedreigde democratie?', *Limburgs Dagblad*, 17 + 19-09-1958.

dat hij er recht op heeft zijn eigen mening te vormen, dat die mening terecht van belang is en dat die mening tot zijn recht kan komen in de democratie'.⁶⁷⁸

In protestantse kring sloeg de 'opvoeding tot democratie', ingevuld vanuit de gemeenschapsgedachte, evenzeer aan. Het oude gereformeerde adagium 'in ons isolement ligt onze kracht' maakte plaats voor een opener houding jegens bijvoorbeeld humanisten.⁶⁷⁹ De antirevolutionaire politicus P.J. Verdam noemde het idee dat democratie slechts een staatkundige zaak was in 1963 een 'hardnekkig misverstand':

Democratie staat eigenlijk in ons land in een ongezonde situatie. Vrij algemeen wordt gedacht: er moet overal natuurlijk samenwerking zijn, maar als ik de leiding heb gaat het wel goed. Een opmerking over fouten in de democratie wordt te vaak afgedaan met de kreet, dat in haar zwakheid haar kracht zou liggen. (...) En het gaat wel helemaal fout, als het democratisch levensgevoel niet in alle lagen van het Nederlandse volk doordringt, of wanneer het er is zonder mogelijkheden van realisatie te vinden. (...) het autoritaire ik weegt in veel levenskringen veel zwaarder dan de mening der anderen. Dat betekent dat de geestelijke concurrentie met de totalitaire systemen verloren wordt, omdat wij wel bereikten dat de mensen bereid waren wat goeds van de boom te denken, totdat echter het ontbreken van vruchten hen van ons vervreemde.⁶⁸⁰

In dit citaat komen een aantal elementen van het repertoire van saamhorigheid terug. Ten eerste de idee dat democratie een bepaalde ethiek, een 'levensgevoel' is; daarnaast de gedachte dat deze ethiek door moet dringen tot de gehele bevolking en tot uiting moet komen in de respectvolle en coöperatieve omgang van mensen met elkaar. Dé plaats voor het bijbrengen van de democratische levenshouding was volgens Verdam de school. Zijn collega Van Hulst, onderwijs-specialist van de CHU, noemde democratie in de school 'beraadslagen, inspraak, het tegengaan van partijvorming'. Democratie in de klas noemde hij zelfs een troonsafstand. De docent moest bereid zijn het kind verantwoordelijkheid te geven en het kritisch leren denken. De democratische school stond volgens Van Hulst in het teken van respectvol luisteren en het openstaan voor kritiek.⁶⁸¹

678 H. Velu, 'Democratisering als opgave', in *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 13 (1959) nr. 10, 405-409. Zie ook Gielen, 'Pleidooi voor afzijdigheid'.

679 *Samenwerking met andersdenkenden. Verslag van de door de Provinciale Gereformeerde Jeugdraad Gelderland belegde conferentie op zaterdag 17 november 1962 in het ESA-gebouw te Arnhem* (Provinciale Gereformeerde Jeugd Raad Gelderland, juni 1963) 6-11; inleidingen door ds. J.P. Haspels en ds. J. Firet.

680 'Samenvatting van de lezing van P.J. Verdam', in *Opvoeding tot democratie* (Den Haag: Christelijk Pedagogisch Studiecentrum 1963) 8; 10-11.

681 J.W. van Hulst, 'Opvoeding tot democratie', in *Opvoeding tot democratie*, 16.

Politieke partijen dachten dat deze opvoeding tot democratie zou helpen om de crisis te bestrijden en een 'beleefde democratie' te bevorderen.⁶⁸² Cals meende dat de televisie het contact met de kiezer kon versterken, bijvoorbeeld door verslag te doen van parlementsvergaderingen. Bij de zendtijd politieke partijen en de Nederlandse Televisie Stichting (de voorloper van de NOS) zou burgerschap prominenter naar voren moeten komen. Cals merkte op dat dit in Nederland altijd een gevaarlijk onderwerp was, 'zeker wanneer dat van overheidswege gaat gebeuren', maar stapte gezwind over dit bezwaar heen. De democratie moest doorwerken in het karakter van de mensen.⁶⁸³

Het eerder genoemde PvdA-verkiezingsmanifest *Om de kwaliteit van het bestaan* prees in 1963 evenzo staatsburgerlijke vorming en verdere verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd aan ter bestrijding van de vervreemding van politiek en samenleving. Communicatie en voorlichting zouden de politieke belangstelling moeten revitaliseren.⁶⁸⁴ De commissie parlementaire democratie van de PvdA adviseerde in 1967 om staatsburgerlijke vorming als examenvak op te nemen en met burgerdagen en democratische vorming binnen de krijgsmacht het contact tussen kiezers en gekozenen te verbeteren.⁶⁸⁵

In rapporten van jongerenorganisaties van KVP en VVD uit 1964 was te lezen dat partijpolitiek, pressiegroepen, evenredige vertegenwoordiging en de compromissencultuur dodelijk zouden zijn voor de politieke belangstelling. Een vaste televisierubriek, uitzending van en bezoeken aan Kamerdebatten zouden moeten worden gestimuleerd. Van jongs af aan zouden scholen onverschilligheid moeten bestrijden. Zo de KVP-jongeren: 'Het levendig meeleven met de eigen tijd verschaft de leraar de mogelijkheid verschijnselen als fascisme, discriminatie en dictatuur te onderwijzen aan de hand van de krant van elke dag. Modern onderwijs is niet meer het inpompen van feiten, maar het zelf laten ontdekken. Historisch bewustzijn doet dan de dingen in een verband zien en greep krijgen op het heden en perspectief voor de toekomst.'⁶⁸⁶

In deze opvoeding tot democratie werkte de onderwijsvernieuingsbeweging door. De noodzaak van onderwijsvernieuwing werd al decennia erkend, maar tijdens de wederopbouw hadden materiële noden prioriteit gehad en

682 KDC, Archief Cals, 111: Hij bracht dit nog eens duidelijk naar voren in zijn rede in Nijmegen voor het juridisch dispuut op 14-03-1964: *Sociale democratie*.

683 Cals, 'Nieuwe tijden nieuwe vormen', 6.

684 *Om de kwaliteit van het bestaan*, voorwoord; 13.

685 *Het Nederlandse parlementaire stelsel* (Rapport van de Commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid 1967) 29-30; 41-43.

686 KDC, Archief KVP inv. nr. 4214: Verzamelrapport over het werkstuk 1964/1965 nr. 5 voor de KVP-jongerengroepen. Rapporten van 38 groepen, 334 deelnemers, waaronder ook leerlingen van gymnasia. "Vraagstukken rond de parlementaire democratie". KDC, Archief Cals 111: Motie JOVD 07-07-1964, Zie ook enquête Nederlandse Jeugdgemeenschap 11-12-1964.

beschouwden velen binnen het onderwijsveld vernieuwingsideeën nog als onhaalbaar, bourgeois en wereldvreemd.⁶⁸⁷ Vanaf eind jaren vijftig kreeg onderwijsvernieuwing meer voet aan de grond. Een aantal basisnoties daarvan werden verwerkt in de Mammoetwet, de grote hervorming van het middelbaar onderwijs die Cals tot stand bracht in 1963. Een democratische gemeenschap zou ontstaan door aandacht voor de persoon van het kind, dat verantwoordelijkheid moest krijgen en moest leren omgaan met democratische spelregels. De filosoof en pedagoog Dewey had in deze beweging grote invloed.⁶⁸⁸ In *Democracy and Education* (1916) beschreef deze democratie als een vorm van samenleven. In de 'school-city' zou door 'learning by doing' medezeggenschap in de praktijk moeten worden aangeleerd.⁶⁸⁹

Kenmerkend voor het vernieuwde saamhorigheidsrepertoire was de Stichting Burgerschapskunde (SBK), die in 1963 door de Leidse Onderwijs Instellingen (LOI) werd opgericht. Aanleiding daarvoor was de populariteit van haar cursus maatschappijleer en de roep om burgerschapsvorming in de media.⁶⁹⁰ Dit afstandsonderwijs was gericht op mensen die vooruit wilden komen in het leven. In 1959 organiseerde het katholieke Nederlands Schriftelijk Studiecencentrum al een 'cursus democratie'. Door kennisoverdracht moest die helpen een 'schijndemocratie' te voorkomen en burgers helpen te oriënteren op een complexe en steeds veeleisender maatschappij. De lessen waren gekoppeld aan radiopraatjes.⁶⁹¹

De SBK was primair gericht op kennisoverdracht, om mensen bij de democratie te betrekken. Daarom spraken ze van 'burgerschapskunde'.⁶⁹² Volgens directeur

687 Van Hulst, 'Opvoeding tot democratie', 16; H.W. von der Dunk, 'Kees Boeke en de oude Werkplaats', *Zonder wrijving geen vooruitgang*, 33-41; S. van Oenen, 'Onderwijsvernieuwing in historisch perspectief', Ibidem, 17. C. Boeke (red.), *Onderwijsvernieuwing: rapport aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs* (Vernieuwingsraad voor het Onderwijs 1946) 12.

688 F. Messerschmid, 'Task and present position of social science in the secondary schools of the Federal Republic of Germany and of West Berlin', *meeting of experts on the teaching of social sciences at pre-university level* (Unesco oktober 1960) 1.

689 Dewey, *Democracy and Education*, 93-105. W. Langeveld, 'Sportiviteit in spel, politiek en school', *Reflector van het hedendaags wereldgebeuren: beknopte kroniek voor de leerlingen van het V.H.M.O. en andere onderwijsinstellingen*. *Reflector* 3 (1962) januari, 77-78.

690 Men doelde daarbij op het Hamburger Fernlehr-Institut. Zie Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (VU), Archief G. Kuiper Hzn, inv. nr. 26: Vergadering Raad Onderwijs Didaktiek LOI, 14 oktober 1963; Aanwijzingen voor auteurs en docenten bij de LOI ca. april 1963.

691 KDC, Archief Centraal Bureau Katholiek Onderwijs inv. nr. 1142: Studiegids Avondcollege Nederlands Schriftelijk Studie Centrum: in samenwerking met de KRO via de radio (1960). *Cursus democratie*, 12-14.

692 VUHDC, Archief G. Kuiper Hzn, inv. nr. 26: Vergadering Raad Onderwijs Didaktiek LOI, 14 oktober 1963; Working paper "Civics" 2 april 1963, voor Raad Advies Bijstand Leidsche Onderwijs Instellingen; Vergadering Raad Onderwijs Didaktiek LOI, 14 oktober 1963.

G. Kuiper Hzn hadden Nederlanders een traditie van burgersvrijheid en mondigheid. De roep om burgerschapsvorming kwam volgens hem voort uit kritiek op de versnippering en compromiscultuur in de politiek. Democratie vereiste begrip van grote maatschappelijke problemen.⁶⁹³ Onverschilligheid moest volgens het persbericht in juli 1966 worden bestreden:

Het is opvallend hoe dikwijls de laatste jaren in allerlei kringen geklaagd wordt over het gebrek aan kennis van al die dingen die een meelevende en mondige burger toch eigenlijk zou moeten weten. Vaak is zelfs elementaire kennis van zijn rechten en plichten afwezig. Men heeft er geen flauw benul van hoe een rechtbank werkt, waarom de politie er is, welke taken zij heeft, wie haar leiden. Verbijsterd ziet men provo's hun happenings organiseren, maar men weet niet wat ze eigenlijk willen. Mensen vragen zich af of volksvertegenwoordigers alleen maar praten en hebben geen voorstelling van de samenwerking tussen regering en kamer. Men schernt met woorden als politiestaat, maar wat is dat? Waarom is ons de democratie zo dierbaar en waardoor dreigt zij telkens weer uit te glijden?⁶⁹⁴

Binnen een jaar waren er duizend deelnemers. Cursisten moesten opgaven opsturen bij de afleveringen en een verslag maken van een politieke activiteit, zoals een bezoek aan een gemeenteraadszitting. Ze kregen na afloop van de cursus een verklaring uitgereikt. De SBK stelde dat een burger, anders dan een onderdaan, naast plichten rechten had en de vorming en uitvoering van het beleid moest kunnen beïnvloeden. Om die rechten uit te kunnen oefenen waren kennis en inzicht vereist.⁶⁹⁵ Democratie kon volgens de SBK niet zonder verantwoordelijkheid van mondige burgers.⁶⁹⁶ Dat achtte zij nodig in een tijd waarin 'we evenals in de tweede helft der dertiger jaren weer in een periode verkeren van veel kritiek op de democratie, een periode waarin zij, min of meer versluierd, bedreigd wordt.'⁶⁹⁷

In deze 'opvoeding tot democratie' speelden internationale solidariteit, tolerantie en mensenrechten eveneens een grote rol. Supranationale organisaties, zoals de Raad van Europa en Unesco, droegen sinds eind jaren veertig een

humanistische visie op democratie uit, die nu steeds breder werd gedragen.⁶⁹⁸ Deze ethiek van democratische waarden kreeg een impuls door de ontdekking van de 'derde wereld'.⁶⁹⁹ In 1956 werd de Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand (Novib) opgericht. Niet toevallig was pater Jelsma daarbij betrokken, een voorvechter van openheid en doorbraak binnen katholiek Nederland in de jaren vijftig.⁷⁰⁰ De betrokkenheid bij ontwikkelingshulp nam toe, nu de westerse wereld een bepaald welvaartspeil had bereikt en de armoede in de 'onderontwikkelde gebieden' pregnant onder de aandacht werd gebracht. De Nederlandse Jeugdgemeenschap, ontsproten aan de vormingsdrift van de naoorlogse vernieuwers, richtte bijvoorbeeld haar aandacht op de derde wereld en ontwikkelingshulp.⁷⁰¹ Zo ontstonden allerlei activiteiten op het gebied van opvoeding tot democratie, geïnspireerd door onderwijsvernieuwing en internationale solidariteit.

Het ontstaan van het welzijnsbeleid

Burgerschapsvorming binnen het vernieuwde saamhorigheidsrepertoire hield verband met de professionalisering en sociaalwetenschappelijke scholing van maatschappelijk werkers. Zij wezen erop dat straffen de maatschappij niet hielp verbeteren, vorming en oriëntering op de maatschappij wél: dat zou burgers mondig maken, hen helpen meer begrip te krijgen van een ingewikkelde wereld en zo hun 'welzijn' vergroten.⁷⁰²

De professionalisering hing samen met het optuigen van een 'welzijnsbeleid' in de jaren zestig. De belichaming daarvan was de inrichting in 1965 van het ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Niet toevallig was minister-president Cals een voortrekker van het nieuwe departement, dat hij zag als een 'positieve daad ter vergroting van de leefbaarheid in Nederland'.⁷⁰³

693 VUHDC, Archief G. Kuiper Hzn, inv. nr. 26: Artikel voor 'International Bulletin' door G. Kuiper 'De LOI en de democratie'.

694 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 265 H.J.L. Vonhoff, nummer toegang 2.21.183.90, inventarisnummer 225: Persbericht SBK n.a.v. presentatie cursus juli 1966; Inleiding Schüttenhelm 15 januari 1968 in bestuur SBK.

695 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv.nr. 225: Ontwerp cursus civics.

696 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv.nr. 225, 27 januari 1967. SBK aan Minister van CRM.

697 Ibidem.

698 Unesco, 'Education for living in a World Community', Parijs, 22 mei 1953, Unesco ed/127, 1; *De Europese Beweging: Ontstaan, doel en werkwijze* (Den Haag: Nederlandse Raad der Europese Beweging 1954) 24; R. Jotterand, M.A.G.M. Smeets, *Europese vorming in de hoogste klassen van de scholen voor voortgezet onderwijs* (Straatsburg: Raad van Europa / Raad voor de Culturele Samenwerking 1966) 9.

699 M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de derde wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag: SDU 1994) 64.

700 Wesseling & Jelsma, *Dit is leven*, 3; M. Monteiro, *Gods predikers. Dominicanen in Nederland* (Hilversum: Verloren 2008) 445.

701 KDC, Archief KVP, inv.nr. 4214: Steenbeek geciteerd door drs. W.J.G.M. Gielen, 'Kritische overdenking. Pleidooi voor afzijdigheid bij het begin van de verkiezingsstrijd', 03-11-1962, Krant onbekend. Enquête NJG 11-12-1964; Van Hulst, 'Opvoeding tot democratie', 15.

702 Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 83-84; H. Westhof, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen: Valkhof Pers 1996) 653-654.

703 De Haan & Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 100; Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Cultureel Contact, 1946-1975, nummer toegang 2.19.092.01, inv. nr. 19: *Rapport Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk: Sociale planning. Een instrument van welzijnsbeleid* (1966).

Dit welzijnsbeleid stelde op de ‘welzijnsideologie’, die stelde op de gedachte dat nu de wederopbouw was voltooid, de preoccupatie met vergroting van de welvaart moest worden afgelost door aandacht voor het *welzijn* van burgers. De Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk stelde het welzijnsbeleid in het teken van democratisering. Het was niet alleen gericht op achtergestelde groepen die moeite hadden bij de maatschappij aan te haken, maar op de gehele bevolking. De burgers zouden moeten worden begeleid bij het gebruik van de bereikte welvaart, zodat die bij zou dragen aan persoonlijke ontplooiing en creativiteit. Het departement van CRM stelde zich met het welzijnsbeleid niets minder ten doel dan de bevolking gelukkig te maken, wat leidde tot een grote uitbreiding van het welzijnswerk. Allerlei vormen van sociaal-cultureel werk kwamen tot bloei. Voor buurthuizen, jeugdhonken en wijkcentra kwam een ruimhartig subsidiebeleid.⁷⁰⁴

Het welzijnsbeleid kan in zijn geheel worden opgevat als een burgerschapsvormend project dat tot doel had vorm te geven aan democratische saamhorigheid, een leefbare gemeenschap. Minister van CRM Marga Klompé (KVP) sprak zich positief uit over politieke educatie door instituten als de SBK, volkshogescholen en buurtcentra.⁷⁰⁵ Voor CRM was burgerschapsvorming interessant, aangezien het paste in zijn volksopvoedende doelstellingen en het bestaan van het departement legitimeerde.

Het welzijnsbeleid moest onder andere vorm krijgen in opbouwwerk in stadswijken. De Rotterdamse stadsvernieuwer J. van der Ploeg (PvdA, voormalig secretaris van de NVB) zei in 1965, aansluitend bij de klacht dat burgers hun gemeenschapszin moesten bevechten op complexiteit en afstandelijke bestuurders, dat opbouwwerk mensen moest leren gezamenlijk verantwoordelijkheid te nemen voor de buurt.⁷⁰⁶ De bevolking moest serieus worden genomen en bij stadsvernieuwing worden betrokken, zodat een leefbaar thuis zou ontstaan in de nieuwe wijken, die in de jaren zestig op grote schaal verkrotte stadswijken vervingen.⁷⁰⁷

Opvoeding tot democratie en het welzijnsbeleid waren uitingen van het vernieuwde saamhorigheidsrepertoire. Democratische vorming moest gestalte krijgen door ‘open jeugdwerk’ en horizontale discussie, waarin gezagsverhoudingen naar de achtergrond verdwenen, openheid naar andersdenkenden en internationale solidariteit werden bevorderd. Door deze burgerschapsvorming zou de vervreemding van burgers moeten worden bestreden.

704 Boonstra, *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid* 146. De Haan & Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 98-102.

705 HTK 1967-1968, U79.

706 J.G. Van der Ploeg, ‘Democratie en opbouwwerk’, in Couwenberg (red.), *Problemen der democratie* I, 56-61, daar 56.

707 Ibidem.

4.3. “Johnson moordenaar!”: Libertair versus disciplineringsrepertoire

In de jaren 1965 tot 1967 ontstond een gezagscrisis. In Amsterdam leidde het optreden van de politie tegenover de anarchistische jeugdbeweging provo tot relletjes. Bij het huwelijk van prinses Beatrix en Claus von Amsberg wierpen provo’s een rookbom. Vooral het onvermogen bij de autoriteiten om orde en rust af te dwingen maakte indruk. Demonstraties tegen de door de Verenigde Staten gevoerde Vietnamoorlog en de daarbij gebruikte leuzen zetten de beperkingen van de demonstratievrijheid onder druk.

Het partijpolitieke landschap raakte na de nacht van Schmelzer evenzeer op drift. Binnen de PvdA kreeg een radicale groep, genaamd Nieuw Links, in 1967 een grote stem in het partijbestuur⁷⁰⁸; binnen de KVP vond een linkse afsplitsing plaats die zich groepeerde als Politieke Partij Radicalen. Bovendien trokken twee anti-establishment-partijen de aandacht: het progressief-liberale D’66, dat het staatsbestel wilde laten ‘ontploffen’ en daarnaast de in 1959 opgerichte rechts-populistische Boerenpartij.⁷⁰⁹ Beide haalden in 1967 zeven zetels, voor die tijd een ongekende verschuiving.

De sinds begin jaren zestig door elites geformuleerde kritiek werd nu geradicaliseerd tot een nieuw antiautoritair, libertair repertoire van democratie, waarin burgerlijke vrijheden en participatie belangrijke elementen waren. Individuele keuzevrijheid werd nu naar voren gebracht als kern van de democratie. Dit nieuwe repertoire, dat op ontvoogding van ‘verzuilde’ gezagsstructuren aanstuurde, kwam in conflict met de bestaande repertoires van disciplineringsrepertoire, diversiteit en saamhorigheid.

Het opkomende libertaire repertoire kwam ten eerste in botsing met het *disciplineringsrepertoire*. Er ontstond discussie over de verruiming van burgerlijke vrijheden van demonstratie en meningsuiting, de openbaarheid en de opkomstplicht. Deze disciplineringsrepertoire behelsde sinds de Tweede Wereldoorlog beperking van burgerlijke vrijheden zoals demonstraties en stakingen, waarmee orde en rust werden afgedwongen. Apathie van burgers was in deze opvatting van democratie niet problematisch. Dit repertoire ging uit van democratie als een competitie van elites om de macht in een representatief systeem; politiek op straat verscheen hierin als verstoring van een ordelijk democratisch proces. Participatie diende plaats te vinden via de vertegenwoordigende organen.

Al vanaf eind jaren vijftig werd het disciplineringsrepertoire uitgedaagd. In 1960 vonden voor het eerst sinds eind jaren veertig weer confronterende

708 Van Praag, *Strategie en illusie*, 67.

709 K. Vossen, ‘De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij’, in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 245-266, daar 246.

stakingen plaats, een doorbreking van het gedisciplineerde mantra van constructieve samenwerking tussen werkgevers en werknemers.⁷¹⁰ Groepen rond de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) ontwikkelden vormen van protest tegen bijvoorbeeld de weigering van de Nederlandse regering tot dekolonisatie van Nieuw-Guinea en de oorlog van Frankrijk in Algerije. De daarbij gebruikte vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid namen ze gedeeltelijk over van de Engelse Ban-de-Bom-beweging en de Amerikaanse burgerrechtenbeweging, zoals sit-down-demonstraties. Dit protest richtte zich tegen het anticommunisme, een ander element van het disciplineringsrepertoire. Dat anticommunisme legitimeerde het gedogen van autoritaire landen zoals Portugal in de NAVO, omdat die bijdroegen aan het westerse anti-Sovjetblok. In 1963 verstoorden PSP'ers daarom de NAVO-taptoe. De politie reageerde daar scherp op. Hierdoor ontstond discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid, onder andere met betrekking tot dienstweigering.⁷¹¹

De grootste deuk in het disciplineringsrepertoire ontstond evenwel door de confrontatie van jongeren met de Amsterdamse politie, die in 1966 wekenlang het nieuws domineerde in de vorm van een bouwvakkersoproer, relletjes naar aanleiding van provo-happenings en Vietnamdemonstraties. In maart 1966 liep de zaak uit de hand toen de Amsterdamse politie wekenlang niet in staat was de relletjes een halt toe te roepen. Zij etaleerde haar onbeholpenheid en werd gekritiseerd vanwege te hard ingrijpen. Het bouwvakkersoproer in juni 1966, waarbij het gebouw van *De Telegraaf* werd aangevallen, werd amateuristisch de kop ingeslagen. Het pleit was hierdoor beslecht ten faveure van een soepeler omgang met politiek op straat. De politiediensten gingen na een kritisch rapport, dat tot ontslag van burgemeester G. van Hall leidde, bij zichzelf te rade en werden terughoudender met het gebruik van geweld.⁷¹²

Demonstratievrijheid en vrijheid van meningsuiting

De gebeurtenissen in Amsterdam in 1966 waren aanleiding tot een heftig debat over de demonstratievrijheid als democratisch grondrecht. Het Amsterdamse raadslid E. van Thijn (PvdA) betwistte de formalistische toepassing van de regels rond demonstraties.⁷¹³ Het gemeentebestuur kon voorwaarden voor betogingen bepalen en eiste daarbij een grote mate van ordelijkheid. Volgens velen hadden relschoppers juist vanwege het strikte beleid de sympathie gekregen van mensen die oprecht ergens tegen wilden protesteren. Een toleranter beleid was nodig.

⁷¹⁰ Van der Velden, *Stakingen in Nederland*, 313-314.

⁷¹¹ Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland*, 66-70; *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP* (Wetenschappelijk Bureau PSP, Amsterdam: Bevrijding 1982) 82-83.

⁷¹² Van Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 393-394; Kennedy, *Nieuw Babylon*, 157-162.

⁷¹³ *Leidsch Dagblad*, 12-10-1966.

Sommige juristen daarentegen vreesden straatterror als het regime zou worden versoepeld. De discussie over de demonstratievrijheid leidde uiteindelijk tot versoepeling van de regels en meer zeggenschap van de gemeenteraad.⁷¹⁴

In het publieke debat over de demonstratievrijheid werd gepleit voor vervanging van de willekeur van de gemeenteverordening door een wet die meer ruimte liet voor democratische gedragingen in de openbare ruimte.⁷¹⁵ De Hoge Raad zette in 1967 een streep door de Rotterdamse politieverordening, die zei dat men zonder vergunning niet met borden met leuzen mocht lopen, maar handhaafde de Amsterdamse verordening dat voor 'stille tochten' een vergunning nodig was. Het Rotterdamse gemeentebestuur besloot toen de demonstratievrijheid te verruimen.⁷¹⁶ Aan het einde van dat jaar verving het Amsterdamse gemeentebestuur de vergunning door een meldingsplicht.⁷¹⁷ Vele gezagsdragers en vooraanstaande juristen spraken zich uit voor een nieuwe vorm van gezagsuitoefening, maar radicale versoepelingen vonden niet plaats.⁷¹⁸

In het debat over de demonstratievrijheid speelde de kwestie rond de bij Vietnamdemonstraties megedragen leuze 'Johnson moordenaar' een iconische rol. Omdat de autoriteiten die tekst opvatten als belediging van een bevriend staatshoofd, werd zij verboden.⁷¹⁹ Daarnaast ging het om de toelaatbaarheid van kritiek op het koningshuis. De rookbom van provo bij het huwelijk van prinses Beatrix en processen rondom uitspraken als 'Claus raus!' verscherpten die discussie.⁷²⁰

⁷¹⁴ Mr F. Kuitenbrouwer, 'Demonstratievrijheid- recht of gunst van de overheid?', *Utrechts Nieuwsblad*, 25-06-1966; Ook prof. mr. L.H.C. Huisman was bij een discussie van het Leidse studenten-dispuut Augustinus daarom voor versoepeling, maar prof.dr. J.M. van Bemmelen was bang voor straatterror, *Leidsch Dagblad*, 20-03-1967.

⁷¹⁵ A.D. Belinfante, *Vrijheid van demonstratie* (Serie bestuurskundige bouwstenen 5, Alphen aan den Rijn: Samsom 1966) 21.

⁷¹⁶ Uitspraak Hoge Raad 30-05-1967, in *Nederlandsche Jurisprudentie. Verzameling van belangrijke rechterlijke beslissingen* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink (1968) 4: 'Borden met opschriften tegen oorlog in Vietnam. Art. 18 APV Rotterdam verbiedende o.m. het gaan met propagandamiddelen op de openbare weg, niet verbindend wegens strijd met art. 7 Grondwet', en Uitspraak Hoge Raad 30-05-1967, in *Nederlandsche Jurisprudentie* (1968) 5: 'Demonstratieve stille mars' van enkele honderden personen langs een tevoren vastgestelde route zonder vergunning van de Burgemeester. Art. 101 APV Amsterdam, verbiedende op of aan de openbare weg houden van of deelnemen aan een optocht waarvoor geen vergunning verleend is, is niet strijdig met art. 7 Grondwet noch met art. 10 Verdrag van Rome van 4 nov. 1950.' Verslag *Utrechts Nieuwsblad*, 05-06-1967; 'B. en W. niet meer tegen demonstratievrijheid in Rotterdam', *Het vrije volk*, 22-09-1967, Dag.

⁷¹⁷ *Utrechts Nieuwsblad*, 23-12-1967.

⁷¹⁸ De Rotterdamse burgemeester Thomassen (PvdA) verzette zich tegen versoepeling van de politieverordening. 'Thomassen tegen demonstraties zonder politie', *Leidsche Courant*, 11-01-1967. Hij hield hier aan vast en dreigde zelfs met opstappen: 'Demonstratievrijheid. Thomassen zwaait met portefeuille', *De Tijd De Maasbode*, 06-10-1967, Dag.

⁷¹⁹ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 104.

⁷²⁰ Zie bv. Het proces van het Haags gerechtshof tegen een provo, *Leidsche Courant*, 11-02-1967.

Hoewel de rechter in 1968 bekrachtigde dat 'Johnson moordenaar' niet acceptabel was, had de praktijk deze uitspraak al achterhaald: het protest tegen de Vietnamoorlog was inmiddels zo breed gedragen dat de tekst de facto acceptabel was geworden.⁷²¹ De preoccupatie met burgerlijke vrijheden leidde ertoe dat zelfs het antirevolutionaire Kamerlid C. Boertien zich uitsprak voor een totale demonstratievrijheid.⁷²² Terwijl PvdA en PSP belediging van bevriende staatshoofden niet meer strafbaar wilden stellen, hield de liberale minister C. Polak in 1967 vol dat schelden strafbaar moest blijven.⁷²³

Voor Polak was de vraag waar de vrijheid van de een ten koste van de ander zou kunnen gaan.⁷²⁴ In 1968 schetste hij in de Eerste Kamer het dilemma van burgerlijke vrijheden versus respect voor de rechtsstaat en diversiteit. Hij verdedigde de parlementaire democratie, een 'bij uitstek moeilijke regeringsvorm', waarvoor 'gematigdheid, bereidheid tot overleg, aanvaarding van het feit, dat de rechtsorde slechts langs democratische weg op de grondwettelijke wijze kan worden gewijzigd' noodzakelijk waren. Zijn generatie had democratieën ten onder zien gaan aan inwendige onverdraagzaamheid, 'doordat de vrijheid van demonstratie ontaardde in terreur.' Hij wilde 'onze jeugd, onze studenten (...) dit vaak zo edel denkende volk' voor een herhaling daarvan behoeden.⁷²⁵ Hiermee verwees Polak naar de mogelijke consequenties van de libertaire aanval op de naoorlogse gedisciplineerde omgang met politiek op straat. Radicale vrijheid zou ten koste kunnen gaan van verdraagzaamheid, respect en parlementaire waarden. Orde was nodig om een democratisch proces in goede banen te kunnen leiden. Polaks betoog was zo kenmerkend voor de angst voor ondemocratische anarchie in het disciplineringsrepertoire, evenals voor het diversiteitsrepertoire.

De rond 1967 bevochten praktijk rond demonstraties werd uiteindelijk vastgelegd als grondrecht in de herziene grondwet van 1983.⁷²⁶ In Nederland kreeg dit conflict geen al te grimmig gezicht. Provo droeg veel bij aan de toonzetting van het protest. De stijl van deze anarchistisch-utopische groep gaf het een 'ludiek' tintje. Het ging vooral om het provoceren van het gezag met behulp van een libertair actierepertoire. Democratie zagen de provo's als een

721 Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 119-120.

722 'Pleidooi dr. Boertien: Demonstratievrijheid zo groot mogelijk', *Nieuwe Leidsche Courant*, 06-04-1967.

723 HTK 1967-1968, C23.

724 Interview met minister Polak, *Nieuwe Leidsche Courant*, 27-04-1967.

725 HEK 1967-1968, 449-450.

726 J.R. Loof, 'De burgemeester en de demonstratievrijheid. Over beginselen van behoorlijke besluitvorming inzake betogingen', in *De gemeente-stem: weekblad aan de belangen van de gemeenten in Nederland* gewijd 157 (2007) 467.

maximum aan individuele vrijheid voor iedereen.⁷²⁷ Dat was een verschil met de confrontaties tussen de *Sozialistische Deutsche Studentenbund* en de West-Duitse politie in West-Berlijn in 1967. Veel minder dan in Duitsland en Parijs stond het verzet in het teken van marxistische politisering. Die kwam pas aan het einde van het decennium sterk naar voren. In de jaren zeventig zou het debat over democratie en onverdraagzaamheid tussen links en rechts daardoor scherper gevoerd worden.

Het debat centreerde zich in plaats daarvan tijdens de jaren zestig vooral rond burgerlijke vrijheden. Het progressieve liberalisme van groeperingen als D'66 was anders van aard dan het antiautoritaire verzet van groeperingen als provo, maar deze bewegingen kwamen voort uit dezelfde gezagscrisis. D'66 werd opgericht door 'een groep ongebonden intellectuelen uit het bedrijfsleven en de journalistiek', onder leiding van Hans van Mierlo van het *Algemeen Handelsblad*, een nette liberale journalist uit een elitair katholiek milieu, en de afvallige VVD-er Hans Gruyters.⁷²⁸ Dat waren dus bepaald geen figuren uit de pacifistische Ban-de-Bom-hoek. Wat dit repertoire samenbond, was de wens de maatschappij te liberaliseren, het individu te ontvoogden en in de latere woorden van de journalist Henk Hofland te 'dekoloniseren'.⁷²⁹

Vooral D'66 is interessant om aspecten van het libertaire repertoire verder uit te lichten. Voorman Gruijters meende dat in het libertaire verzet de kant van individuele vrijheden dreigde onder te sneeuwen ten gunste van de politieke vernieuwingsagenda, waar D'66 de meeste aandacht mee kreeg.⁷³⁰ In *Daarom D'66* schreef Gruijters over de 'bastions van het paternalisme', die debet zouden zijn aan de onvolledigheid van de Nederlandse democratie. Hij verwees daarbij naar de beperking van de vrijheid van demonstratie en van meningsuiting, onder andere voor dienstplichtige militairen, die bepaalde publicaties niet mochten lezen in de kazerne. Gezagsdragers moesten dienaars worden en burgers moesten worden vertrouwd.⁷³¹

Het wezenlijk nieuwe van D'66 was meer gelegen in deze libertaire kritiek dan in de staatsrechtelijke agenda, waarin het ging om een duidelijke electorale keuze voor de macht.⁷³² Het meeste van die staatsrechtelijke agenda van D'66

727 Pas, *Imaazje!*, 20. D. van Weerlee, *Wat de provo's willen* (Kwadrantpamflet 29, Amsterdam: Bezige Bij 1966) 15.

728 M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D'66 1966-2003* (Den Haag: SDU 2003) 23.

729 Hofland, *Tegels lichten*, 219.

730 H. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam: Bezige Bij 1967) 19.

731 Gruijters, *Daarom D'66*, 24.

732 Inspiratie voor de idee dat het ging om de keuze voor de macht vond D'66 bij de liberale staatsrechtgeleerde J.F. Glastra van Loon, 'Kiezen of delen', in *Nederlands Juristenblad* 12-12-1964, nr. 43, 1133-1142, daar 1140.

was al vanaf het begin van het decennium naar voren gebracht, zoals een districtenstelsel, afschaffing van de Eerste Kamer en parlementaire 'hearings'. Hieraan voegde D'66 de op de Verenigde Staten geïnspireerde 'gekozen minister-president' toe. Die was evenzeer kenmerkend voor haar individualistische, libertaire agenda: naast transparantie en controle op de macht was de gekozen minister-president erop gericht de *individuele* kandidaat op de voorgrond te plaatsen ten opzichte van politieke partijen. Van Mierlo in 1968: 'Voor mijn gevoel staat het zo: als je nu ziet dat zo'n nieuwe samenleving zich ontwikkelt, kan je er zeker van zijn dat er een nóg sterkere behoefte komt aan de rol van de persoon in de politiek.'⁷³³

In de kritiek vanuit het libertaire repertoire op dat van disciplineren paste evenzo nadruk op de openbaarheid van bestuur, die de preoccupatie met transparantie, vrijheden van burgers en controle op de macht onderstreept. In 1966 publiceerde de socioloog Abram de Swaan het artikel 'Geheimhouding van de openbare zaak', dat de ontoegankelijkheid van vertrouwelijke overheidsdocumenten hekelde als ondemocratisch. Dit bracht een debat op gang dat leidde tot instelling van de commissie-Biesheuvel, die het rapport *Openbaarheid–openheid* uitbracht in 1969. Dit was het begin van een ontwikkeling richting meer bestuurlijke transparantie die in 1983 werd bekroond door de Wet Openbaarheid van Bestuur.⁷³⁴

Ten slotte nam onder invloed van onder andere de politieke crisis het statistische electorale onderzoek explosief toe.⁷³⁵ Politici wilden met electoraal onderzoek de vervreemding bestrijden door een helder beeld te schetsen van wat individuele Nederlanders nu eigenlijk vonden en wilden. In het onderzoek van bijvoorbeeld Gruijters en Nieuw Linkser Marcel van Dam (PvdA) naar de mening van burgers is evenzo een doorbreking van het disciplineringsrepertoire te ontwaren. De stem van de burger moest gehoord worden. Dit was ook voor sociale wetenschappers een doel van het opkomende kiezersonderzoek.⁷³⁶

733 G. Puchinger, 'Gesprek met mr. H.A.F.M.O. van Mierlo', in G. Puchinger *Hergroepering der partijen?*, 203.

734 A. de Swaan, 'Geheimhouding van de openbare zaak', in *De Gids* 129:2 (1966) 16.

735 Reden hiervoor was de volwassenwording van de politicologie en het overnemen van Amerikaanse methodieken van kiezersonderzoek, maar ook de politieke ontwikkelingen: C. van der Eijk & K. Niemöller, 'Election studies in the Netherlands: pluralism and accommodation', *European Journal of Political Research* 25 (1994) 323-342, daar 325.

736 M.P.A. van Dam & J. Beishuizen, *Kijk op de kiezer* (Amsterdam 1967) 12; J.P.A. Gruijters, 'Wisselende kiezers' bij de verkiezingen van 23 maart 1966. Enige gegevens uit een Amsterdams onderzoek', in *Acta Politica* 2 (1966/67) 3-28; *De Nederlandse kiezers in 1967: enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* / [uitgevoerd o.l.v. G. Kuypers (Amsterdam: Agon Elsevier 1967) 9; Van *De Nederlandse kiezers* werd gebruik gemaakt in de cursus burgerschapskunde, die bezaaid was met statistieken. *Cursus burgerschapskunde* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1967) les 1-10.

Het einde van de opkomstplicht: Vrijblijvende participatie

Het libertaire repertoire stond in het teken van ruimte voor participatie en individuele uitingsvrijheid van burgers. Het ging hierbij vooral om opheffing van beperkingen en sterkere controle op autoriteiten. Belangrijk is daarbij aan te tekenen dat het hier een non-conformistisch, *vrijblijvend* idee van participatie betrof, primair gericht op de afbraak van regenteske gezagsverhoudingen. Mensen moesten mee *mogen* praten, niet mee *moeten* praten. De gedachte van burgerplichten ging radicaal overboord, aangezien die met disciplineren werd geassocieerd. Symptomatisch daarvoor was de afschaffing van de opkomstplicht, een prominent punt in het verkiezingsprogramma van D'66.⁷³⁷ Bij de invoering van de opkomstplicht had het verwachte politiek opvoedende effect ervan een rol gespeeld.⁷³⁸ In 1967 oordeelde een door de minister van Binnenlandse Zaken ingestelde commissie dat deze moest worden afgeschaft. Voorzitter J. Berger (PvdA), vond de stelling 'publiek recht is publieke plicht' achterhaald. De opkomstplicht zou ooit zijn ingevoerd vanuit wantrouwen tegen de bevolking. De stemgerechtigden zouden nu echter zo volwassen zijn geworden dat het belang van verkiezingen ten volle werd beseft. 'De kiezers van nu', zo meenden Berger cum suis, 'zijn mondige mensen, voor wie de opkomstplicht een anachronisme is geworden.'⁷³⁹

Het klassieke opvoedingsargument voor de opkomstplicht was hiermee op zijn kop gezet. Naast de traditionele argumenten tegen de opkomstplicht van onwenselijkheid van onverschillige stemmers en de moeizame handhaving, dacht de commissie dat politieke partijen zonder opkomstplicht meer hun best zouden doen om het contact met de kiezer te verbeteren. De commissie dacht dat zo iets kon worden gedaan aan de 'crisis van de democratie' en de 'kloof tussen politiek en burger'.⁷⁴⁰ Alleen de CHU en sommige VVD'ers waren nog

737 *Politiek program van de Democraten '66* (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/>) 6: 'Daarenboven gaat D'66 uit van de democratische mondigheid van de kiezer', *Verkiezingsprogramma Democraten '66 1967* (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen), 1: Punt 4 luidde: 'Afschaffing van de opkomstplicht bij de verkiezingen. Het stemmen is een recht en niet een plicht.' Dit punt stond al in het *Appel aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (D'66, Amsterdam: Polak & Van Gennep 1966) bij de uitgangspunten voor een politiek program, punt 3.

738 Bijl. TK 1918-1919 nr. 358 onder nr. 4, 19; Cort van der Linden: Bijl. EK 1916-1917 nr. 44 onder nr. 44, 452.

739 J.J.A. Berger, *Rapport van de Adviescommissie opkomstplicht, ingesteld bij beschikking van de Minister van Binnenlandse Zaken van 28 juni 1966* (Den Haag: Staatsuitgeverij 1967) 22.

740 Berger, *Rapport van de Adviescommissie opkomstplicht*, 8. Zoals we zagen was in het debat rondom de invoering in 1917 de (kosten voor) de mobilisatie van kiezers nadrukkelijk wel een thema, in tegenstelling tot I. Van Galen & J. van Holsteyn, 'Nieuwe vragen, oude antwoorden. Het debat over de opkomstplicht in Nederland', in *Res Publica. Revue de l'Institut Belge de Science Politique = tijdschrift van het Belgisch Instituut voor Politieke Wetenschappen* 52 (2010) 1: 19-43, daar 27.

voor behoud van de opkomstplicht.⁷⁴¹ Nadat de Tweede Kamer in 1970 met overweldigende meerderheid besloot de opkomstplicht af te schaffen daalde bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1970 de opkomst van 94,6% naar 68,9%.⁷⁴²

Het belangrijkste argument voor afschaffing van de opkomstplicht was dat niemand tot participatie mocht worden gedwongen. De opkomstplicht werd als paternalistisch terzijde geschoven, nu de mondigheid van de Nederlandse kiezer werd verondersteld. Burgers moesten de mogelijkheid krijgen, niet de plicht om te stemmen. Democratisch burgerschap moest gebaseerd zijn op een intrinsieke motivatie.

Andere elementen suggereren eveneens dat het in dit libertaire repertoire van democratie meer ging om controle op de macht dan om actieve participatie en directe democratie. Bij het oprichtingscongres van D'66 werden frequente referenda bijvoorbeeld nog afgewezen.⁷⁴³ De liberale staatsrechtsgeleerde A.D. Belinfante vond in 1966 geen breed gehoor voor zijn radicale pleidooi voor referenda en juryrechtspraak, die hij nodig achtte voor een transparante democratie.⁷⁴⁴ De gedachte dat burgers ervaring konden opdoen door participatie in jury's en directe verkiezing van organen in Amerikaanse stijl, deed ondanks de discussies die D'66 over 'radicale democratisering' wist te entameren weinig opgeld.

Het thema van burgerlijke vrijheden in een democratie kwam zo vanaf midden jaren zestig nadrukkelijk naar voren bij provo, D'66 en demonstraties tegen de oorlog in Vietnam. Het debat hierover leidde tot een soepeler omgang met de vrijheden van demonstratie en van meningsuiting. Zo verdween het disciplineringsrepertoire van na de Tweede Wereldoorlog naar de achtergrond. Een uiting daarvan was dat de politieke wetenschap de toegenomen politieke activiteit van burgers niet meer als bedreigend beschouwde voor de democratie en burgers minder ging beschrijven als slachtoffers van demagogie.⁷⁴⁵

741 Verkiezingsprogramma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1967.

742 Berger, *Rapport van de Adviescommissie opkomstplicht*, 23; Met 91 tegen 15 stemmen. Voor cijfers zie Van Galen & Van Holsteyn, 'Nieuwe vragen, oude antwoorden', 25.

743 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 33. De JOVD riep er in een motie van 09-06-1964 wel toe op. In 1964 ook de oprichting van de Partij voor Volkswil en Referendum door P.J.H.C. Koot, *Leidsch Dagblad* 12-11-1964.

744 A.D. Belinfante, *De burger en zijn staat* (Alphen a/d Rijn: Samsom 1966) 77-102. De strafrechtgeleerde prof. mr. J.M. van Bemmelen stelde in reactie op Belinfante dat wijzigingen in het staatsbestel ter verbetering van de verhouding kiezer-gekozen noodzakelijk waren, maar zag weinig in referenda, prof. mr. J.M. van Bemmelen, 'De grondwet stelt het nog altijd voor alsof wij iets te zeggen hebben', *De Telegraaf*, 16-07-1966; *Het vrije volk* noemde referenda een instelling 'die men over het algemeen het buitenland niet benijdt, maar vond daarom het pleidooi interessant; 'Staat van voetstuk geworpen. geBOEKstaafd', *Het vrije volk*, 30-09-1966, Dag.

745 Het paradigma van een manipuleerbare massa tot de jaren vijftig is vooral gekoppeld aan Schumpeter en de doorwerking bij hem van de massatheorie van G. Le Bon. Schumpeter, *Capitalism*,

De disciplinerende beperkingen op participatie kwamen door het libertaire repertoire onder heftige kritiek.

4.4. Barsten in het bestel. Libertair versus diversiteitsrepertoire

Het libertaire repertoire richtte zich zowel tegen het repertoire van disciplineren als tegen dat van diversiteit. Het Nederlandse evenredigheidsbestel in omroep, onderwijs en kiesstelsel was een kop van jut voor jonge rebellen.

Eind jaren vijftig kwam politieke vorming met behulp van levensbeschouwelijke organisaties al zwaar onder druk te staan. Dat leidde soms tot opheffing, zoals in het geval van de Arbeiders Jeugd Centrale. Jeugdsocioloog J. van Hessen constateerde in 1956 dat jongeren met politieke en maatschappelijke belangstelling zich aangetrokken voelden tot opkomende vormen zoals de vredesbeweging Pax Christi, de Pleingroep van pater Jelsma en de jongerenafdeling van de Europese federalisten. Van Hessen zag deze als opkomende alternatieven voor verzuilde vorming, die meer op het geheel waren betrokken en minder op aparte segmenten in de samenleving.⁷⁴⁶

In de jaren zestig zette deze ontwikkeling zich door. Organisatie naar levensbeschouwing werd steeds scherper gekritiseerd en ging op veel gebieden op de helling. De praktijk van evenredigheid werd geïdentificeerd met 'verzuiling', gezien als sta-in-de-weg voor heldere politiek en een rem op de persoonlijke ontplooiing. In allerlei maatschappelijke organisaties brak discussie uit over het nut van levensbeschouwelijke identiteit.⁷⁴⁷ Het meest duidelijk gebeurde dat in het gesprek tussen de confessionele partijen, dat uiteindelijk in 1980 in het CDA resulteerde.

Ondanks de retoriek over 'ontzuiling' werd de ordening naar evenredigheid in veel opzichten niet ongedaan gemaakt. Hoewel het initiatief vanaf 1965 bij de critici kwam te liggen, was diversiteit nog steeds het uitgangspunt voor invloedrijke groepen in onderwijs, omroep en politiek. Gezaghebbende figuren

Socialism and Democracy, 253; 257; de grootste breuk hierin kwam door G. Almond & S. Verba, *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations* (Princeton University Press 1963) 4; V. Key, *The responsible electorate: rationality in presidential voting, 1936-1960* (Harvard University Press 1966) 7. Voor de doorwerking in Nederland van het 'Michigan Model' van kiezersonderzoek: Van der Eijk & Niemöller, 'Election studies in the Netherlands: pluralism and accommodation', 325-326.

746 J. van Hessen, 'Jeugd en politiek in Nederland', in *Kultuurleven* 23 (1956) 780/782/789. Mooi voorbeeld van de nadruk op vertegenwoordiging via politieke partijen was J.L. van Sante, *Burgerplicht - Burgerrecht* (Den Haag: Jongerensecretariaat KVP 1961) 8.

747 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 98.

als Klompé en prof. A.M. Donner (ARP) bleven haar verdedigen. De ‘verzuilde’ omroep, het evenredige kiesstelsel en het bijzonder onderwijs kwamen vanaf eind jaren zestig niet wezenlijk in gevaar. Deze vormgeving van democratie werd verdedigd vanuit het principe dat zo veel mogelijk *groepen* zo een stem kregen in eigen omroep, school en politieke partij.⁷⁴⁸

D’66 en de traditie van kritiek op het diversiteitsrepertoire

Vaandeldrager van de aanval op het politieke bestel was D’66, dat de aandacht trok met haar agenda voor politieke vernieuwing. Progressieve liberalen en socialistenvatten het ten val brengen van Cals door zijn eigen KVP op als bewijs dat deze middenpartij een onwenselijke machtspositie had: zij kon andere partijen tegen elkaar uitspelen en zelf nooit uit de regering worden gestemd. Die middenpositie zou mogelijk zijn door het evenredige kiesstelsel, dat onvermijdelijk tot coalitieregeringen leidde. Op de samenstelling van die coalitieregeringen had de kiezer geen invloed. De controle op de macht moest worden versterkt door een duidelijke keuze voor de macht. Om een directe band tussen kiezer en gekozenen te bewerkstelligen moesten een districtenstelsel en een gekozen minister-president worden ingevoerd.⁷⁴⁹

Een slimme campagne leverde de nieuwe partij in 1967 direct zeven zetels op. De ambities waren nochtans groter. Deze nieuwe doorbraakbeweging wilde het politieke bestel laten ‘ontploffen’.⁷⁵⁰ Ten eerste zag zij confessionele politiek als achterhaald. Het bezwaar tegen de KVP gold niet alleen haar machtspositie, maar evenzeer dat confessionele politiek door ruimte te laten voor allerlei tegenstrijdige interpretaties helderheid in de politiek in de weg zou staan.⁷⁵¹ D’66, evenals Nieuw Links en de auteurs van het PvdA-rapport *Een stem die telt*, wilde naar een Angelsaksisch politiek systeem met een progressief tegenover een conservatief blok en zag daarvoor het kiesstelsel als obstakel.⁷⁵² Ze waren

⁷⁴⁸ Klompé hield tegenover de VVD staande dat ‘verzuiling’ in de ether noodzakelijk was voor kwalitatief goede programma’s, ‘Minister Klompé: Alleen door verzuiling programma’s’, *Het vrije volk* 17-01-1967, Dag; dr. A.M. Donner verdedigde het evenredige kiesstelsel ten opzichte van de voorstellen van D’66: Prof. Donner wil niet meer terug. Het districtenstelsel deed katholieke provincies tekort; *De Tijd* 15-02-1967, Dag.

⁷⁴⁹ Onder andere door Couwenberg, *Het partijstelsel in toekomstperspectief*, 134; Cals, ‘Nieuwe tijden nieuwe vormen’, 1-12.

⁷⁵⁰ Aldus Van Mierlo tijdens een persconferentie op 18 februari 1967: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 36.

⁷⁵¹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 64; Puchinger, ‘Gesprek met mr. H.A.F.M.O. van Mierlo’, *Hergroepering der partijen?*, 203.

⁷⁵² Voor Nieuw Links: Ze koppelden herziening van het kiesstelsel aan invoering van een ‘verantwoordingsplicht’ voor parlementariërs, zie Van den Doel & Lammers (red.), *Tien over rood*, 21; 70. De commissie die de vernieuwing van de parlementaire democratie moest onderzoeken en die kwam met *Een stem die telt* bestond uit onder andere J. den Uyl, A. Kosto, J. Burger, H. Daudt, I.

tegen een pluriform partijbestel, omdat dit voor fractiediscipline zorgde en een ‘verzuild’ systeem weerspiegelde met een grote greep van groepen op het individu. Districtenstelsel en gekozen minister-president moesten volgens D’66 het persoonlijke in de politiek meer op de voorgrond stellen.⁷⁵³

D’66 wilde daarnaast confessionele omroepen vervangen door een nationale omroep.⁷⁵⁴ Een derde uiting van diversiteit, de pluriformiteit in het onderwijs, werd omzichtiger benaderd. Bovendien was de vrijheid van onderwijs diep in de Nederlandse samenleving verankerd. Gruijters verdedigde daarom evenzo de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs.⁷⁵⁵ De initiatiefnemers van D’66 ging het vooral om de toegankelijkheid van het onderwijs.⁷⁵⁶ Een frontale aanval op de pluriformiteit van het onderwijsstelsel zou D’66 op stevige kritiek zijn komen te staan, naar analogie met Van der Leeuw in 1945, wiens plan voor nationaal christelijk onderwijs bij het bijzonder onderwijs de stekels overeind had gezet.⁷⁵⁷

Toch voelden tegenstanders van D’66 zich wel degelijk op dit vlak bedreigd. De Leidse KVP noemde in 1970 het D’66-voorstel om een gemeentelijke onderwijscommissie in te richten gevaarlijk voor het bijzonder onderwijs.⁷⁵⁸ De voorzitter van de Landelijke Werkgroep Onderwijs van D’66, F.W.M. van der Ven, riposteerde dat de schoolstrijd in feite een democratische vrijheidstrijd was geweest en dat D’66 daarvoor nu juist opgericht was. Zij wilde de vrijheid zelfs vergroten, door ouders meer invloed te geven in het openbaar onderwijs. Maar zij wilde wel meer samenwerking en centrale controle.⁷⁵⁹ Dat standpunt zou zich in de loop der tijd binnen D’66 verscherpen. In 1979 zei de D’66-fractie in de Tweede Kamer dat ‘democratisering voor identiteitsbescherming’ ging en

Samkalden, S. Tans, E. van Thijn en A. Vondeling, Zie *Een stem die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam: Arbeiderspers 1967) 61; overigens bepleitten zij niet een verkozen minister-president, ibidem 62.

⁷⁵³ *Programma D’66 Tweede-Kamerverkiezingen 1967*, cultuurparagraaf, 6; Gruijters, *Daarom D’66* (Amsterdam: Bezige Bij 1967) 133.

⁷⁵⁴ *Programma D’66 Tweede-Kamerverkiezingen 1967*, 6; Ze waren voor een BBC-model en voor commerciële televisie: *Politiek program van de Democraten ’66*, 43: ‘In het definitieve bestel moet de ether vrij toegankelijk zijn voor een ieder die dat wenst binnen het kader van bepaalde technische voorwaarden.’ Ook dit punt stond al in het *Appel*, punt 9: De partij is voor het Invoeren van een nationale omroep in Nederland. Daarnaast dienen alle technische mogelijkheden te worden benut om een zo groot mogelijke toegang tot de zendmedia te verzekeren. Daarbij wordt geen enkele organisatorische of financiële vorm van deelneming bij voorbaat uitgesloten.’

⁷⁵⁵ Gruijters, *Daarom D’66*, 125; 130.

⁷⁵⁶ *Programma D’66 Tweede-Kamerverkiezingen 1967*, onderwijsparagraaf, 5.

⁷⁵⁷ Van der Leeuw, *Balans van Nederland*, 126-127.

⁷⁵⁸ ‘Nieuwe partij werpt zich in plaatselijke arena’, *Leidsche Courant*, 18-02-1970.

⁷⁵⁹ F.W.M. van der Ven, ‘Schoolstrijd’, *Leidsche Courant*, 04-03-1970.

dat in die zin de vrijheid van onderwijs niet heilig was.⁷⁶⁰ Gruijters stelde al in 1967 onder het kopje 'geestelijke vrijheid' dat geen enkele stroming aanspraak kon maken op 'bijzondere rechten'.⁷⁶¹

Er waren veel overeenkomsten met de ideeën van de doorbraakbeweging na 1945. Zowel de NVB als D'66 waren politieke bewegingen bestaande uit zelf-verklaarde non-politici, die zich keerden tegen de verbroekeling in de politiek.⁷⁶² Maar er waren natuurlijk evenzeer verschillen tussen de eerste doorbraakbeweging en haar opvolgers in de jaren zestig binnen D'66 en Nieuw Links. De NVB bestond uit paternalistische, wat oudere volksverheffers, de tweede doorbraak uit links-liberale jonge journalisten en intellectuelen. De NVB had bovendien met haar kritiek op het evenredige kiesstelsel vooral een daadkrachtiger regering op het oog. De antiautoritaire rebellen van de jaren zestig daarentegen wilden juist meer invloed van individuele burgers. De tweede doorbraakbeweging verving dus het saamhorigheidsrepertoire van de eerste door een libertair repertoire.

De omroepkwestie. Vrije jongens versus het bestel

De vernieuwing van het omroepbestel was een wezenlijk element in het libertaire repertoire. Sinds begin jaren zestig was de omroepkwestie een bron van instabiliteit binnen de kabinetten -De Quay en -Marijnen.⁷⁶³ 'Democratische' rechten speelden in deze kwestie een belangrijke rol. Een alliantie van investeerders in commerciële televisie, waaronder grote dagbladen zoals *De Telegraaf* en *De Volkskrant*, met 'establishment'-partijen als VVD en CHU, eiste toelating van commerciële aanbieders tot het bestel. Vanaf 1959 gingen bovendien 'vrije jongens' uitzenden vanaf het zendschip Veronica dat buiten de territoriale wateren voor anker lag. De radiozender belichaamde een libertair levensgevoel.⁷⁶⁴ Deze actoren wilden allen los van politieke partij of gemeenschap de individuele consument bedienen.⁷⁶⁵ Diens wensen zouden moeten blijken uit kijk- en luistercijfers.

⁷⁶⁰ Het D'66-Kamerlid C. Mertens bracht dit naar voren in discussies over het basisonderwijs, *HTK* 1978-1979, 1476. *HTK* 1980-1981, 4378, 4983.

⁷⁶¹ Gruijters, *Daarom D'66*, 86.

⁷⁶² 'Wij zijn geen politici', *Appel*, 2. Zie ook Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 70: 'door te kiezen voor deze excentrische positie blijft het typische D'66-karakter van een beweging lang gehandhaafd.'

⁷⁶³ K. Brants, 'Opgejaagd door Cerberus. De moeizame mediatisering van de politieke communicatie', in J. Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam University Press 2005) 89-90.

⁷⁶⁴ A. Kok, *Dit was Veronica. Geschiedenis van een piraat* (Amsterdam: Thomas Rap 2009) voorwoord; L.P. Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam University Press 2001) 776.

⁷⁶⁵ V. Crone, *De kwetsbare kijker: een culturele geschiedenis van televisie in Nederland* (Amsterdam University Press 2007) 183.

Het establishment hield de deur op slot. Toen in 1964 een commerciële zender, TV Noordzee, begon uit te zenden vanaf een booreiland, werd hier door een speciale REM-wet een einde aan gemaakt.⁷⁶⁶ De zaak kwam op scherp te staan toen burgerlijke ongehoorzaamheid werd ingezet tegen 'het gezag' en 'de zuilen'. De onenigheid over de omroepkwestie had in 1965 de val van het kabinet-Marijnen tot gevolg.⁷⁶⁷

De VVD was al sinds de oorlog tegenstander van zowel de geïnstitutionaliseerde verdeling als de geslotenheid van het omroepbestel.⁷⁶⁸ De partij beriep zich op de vrijheid van meningsuiting om de eis van ruimte voor commerciële televisie kracht bij te zetten en kreeg nu hulp van de CHU. De christenhistorische staatssecretaris Y. Scholten sprak zelfs van ondemocratische geestelijke dwang; hij en staatssecretaris Veldkamp verdedigden de commerciële omroep zelfs met een beroep op het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens.⁷⁶⁹ VVD-kamerlid W.J. Geertsema betoogde dat via radio en televisie een zo groot mogelijke diversiteit van meningen moest worden uitgedragen. Deze politici vonden dat het bestel daarom vrijer moest worden en de wensen van de individuele burger moest bedienen.⁷⁷⁰ Het afschieten van commerciële televisie in 1963 bracht *De Telegraaf* tot de slogan 'We zullen er niet om huilen, maar we zullen ze krijgen, de zuilen'.⁷⁷¹

Het monopolie op de voor de politieke opvoeding belangrijke massamedia lag bij de grote politieke partijen. De PvdA (VARA) streed samen met ARP (NCRV) en KVP (KRO) voor behoud van de gevestigde orde. Deze partijen zagen een pluralistisch model dat de 'hoofdstromen in de bevolking' vertegenwoordigde als wezenlijk voor diversiteit in de democratie en voor de vorming en verheffing van hun achterban. Ze vonden het ondemocratisch om ruimte te bieden aan omroepen op basis van een ander criterium dan politieke of levensovertuiging, waarmee ze zich beriepen op het repertoire van diversiteit.

⁷⁶⁶ P. van der Heiden, 'Opgewarmde hutspot met onverteerbare brokken. Het omroepbeleid als draaipunt in drie kabinetten', in P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Rondom de nacht van Schmelzer. De kabinetten Marijnen -Cals- en -Zijlstra* (Amsterdam: Boom 2010) 167. J. Bardoel, 'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen. De moeizame modernisering van de Nederlandse omroep', in H. Wijffes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1995* (Zwolle: Waanders 1995) 338-372, daar 342.

⁷⁶⁷ Van der Heiden, 'Opgewarmde hutspot met onverteerbare brokken', 149-174.

⁷⁶⁸ Liberalen hadden campagne gevoerd voor een nationale omroep in 1946, zie Fortanier-De Wit, *HTK* 1946-1947, 1029.

⁷⁶⁹ Veldkamp zei dat bij een lunch van de Nederlandse Maatschappij Nijverheid en Handel, *Leidsch Dagblad*, 28-04-1961. Van Eijk, *Omroepvrijheid en omroepbemoedenis* (Amsterdam: Cramwinckel 1992) 61; *TK* 1962-1963, 620, nr. 3, p. 4-5.

⁷⁷⁰ Geertsema (VVD) tijdens debat over nota betreffende omroepbestel, *HTK* 1964-1965, 1739.

⁷⁷¹ *De Telegraaf*, 22-03-1963.

De politieke partijen waren opvallend consistent in hun stellingname in de omroepkwesitie, onafhankelijk van de vraag of dat ze regeringsdeelname kon kosten.⁷⁷² Afgezien van verworven machtsposities speelde hier een principiële discussie. Antirevolutionairen vonden al sinds het interbellum dat de pluriformiteit in de Nederlandse samenleving leidend moest zijn bij de inrichting van het medialandschap, niet een liberaal commercieel principe.⁷⁷³ ARP-Kamerlid I. Diepenhorst: 'Voor de geestelijke vrijheid is commerciële televisie evenmin nodig als vrije reclame in bebouwde kommen of langs de grote heirbanen op schuttingen, muren en borden.'⁷⁷⁴ Antirevolutionaire kranten bestreden dat 'democratisch' zou betekenen 'zo vrij mogelijk toegankelijk'. Toegang voor commerciële tot het bestel betekende vooral toegankelijkheid voor financieel draagkrachtigen, die daarmee op een onevenredig voordeel zouden worden gezet. Dat was het verschil met de vrijheid van drukpers. Iedereen kon in principe een krantje beginnen, maar niet een televisiestation. Daarom zagen ze commerciële omroepen eerder als discriminatoir dan als democratisch.⁷⁷⁵ Dergelijke geluiden waren evenzo hoorbaar in de katholieke pers.⁷⁷⁶

PvdA en VARA weigerden zelfs te onderhandelen met het 'bierkapitaal'. De televisie zou bedoeld zijn voor cultuur, niet voor reclame.⁷⁷⁷ Commerciële omroepen zouden geen ruimte bieden aan minderheden.⁷⁷⁸ Het socialistische *Het Vrije Volk* schreef in 1959 dat het huidige bestel 'een verscheidenheid en een onafhankelijkheid van de regering en van bedrijfsleven mogelijk (heeft) gemaakt, die vrijwel uniek is'.⁷⁷⁹ VARA-bestuurder J.W. Rengelink vond dat de media als democratische instituties 'nauwe bindingen aan de grote geestelijke en maatschappelijke stromingen in het volk, werkend onder democratische controle' moesten hebben.⁷⁸⁰

Socialisten zetten zo eveneens het argument van pluriformiteit in om de eigen positie te rechtvaardigen ten opzichte van de libertaire aanval. Uit deze

772 KVP was verdeeld. Blaisse (KVP) Wij zijn van oordeel, op gronden van democratie en verdraagzaamheid, dat de behoefte, die in den lande bestaat aan een naast de omroepverenigingen en de N.T.S. werkende nieuwe zendgemachtigde op commerciële basis, moet worden gehonoreerd. Handelingen Tweede Kamer 1962-1963, 2462.

773 Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde*, 278.

774 I.A. Diepenhorst, *Commerciële televisie in perspectief* (Utrecht: Kemink 1961) 44.

775 *Nieuwe Leidsche Courant*, 14-11-1962.

776 Commentaar in *De Tijd/De Maasbode*, 24-06-1959.

777 Sectie cultuur van de Wiardi Beckman Stichting, 'Reclame en televisie', in *Socialisme en democratie* 18 (1961) 222-227, daar 224; De Verenigingsraad van de VARA sprak zich fel uit tegen reclame-televisie o.l.v. Jaap Burger, *Leidsch Dagblad* 08-05-1961.

778 Bijl. TK 1961-1962, nr. 6270, Voorlopig verslag, 8 en 25.

779 *Het vrije volk*, 25-06-1959.

780 J.W. Rengelink, *Commerciële televisie: Sprong in het duister!* (Hilversum: VARA 1959) 7.

argumentatie blijkt hoe het diversiteitsrepertoire nog steeds werd gebruikt in democratische discussies om het 'verzuilde' standpunt te rechtvaardigen. Dat diende natuurlijk de legitimatie van machtsposities, maar even wezenlijk was het principe dat commercieel liberalisme geen recht deed aan diversiteit in de samenleving.

De afloop van de kwestie toonde eerder de kracht van het establishment dan dat het een overwinning werd voor de libertaire krachten.⁷⁸¹ Cals loste haar in 1965 op door CHU en VVD in de kabinetsformatie buitenspel te zetten en een nieuwe regeling door te drukken met de PvdA. Er kwam televisiereclame en enige openheid voor nieuwkomers in het publieke bestel, maar de deur bleef tot woede van *De Telegraaf* en de VVD dicht voor commerciële televisie. Hoewel dit de oprichting van de nieuwe omroepvereniging TROS mogelijk maakte, die snel een van de grootste van Nederland werd, mislukte hierdoor de libertaire aanval op het omroepbestel. Zo werden de gevestigde belangen succesvol verdedigd. Dat duidde op de blijvende kracht van het diversiteitsrepertoire tijdens de jaren zestig, onder andere door de macht van omroepverenigingen en politieke partijen zoals KVP, ARP en PvdA.

De VVD en *De Telegraaf* bleven tot eind jaren tachtig met een beroep op de democratie verdere liberalisering van het omroepbestel eisen.⁷⁸² Dat dit zo lang duurde, had er mee te maken dat toen eind jaren zestig de politisering toesloeg, de bereidheid aan onder andere sociaaldemocratische zijde om aan commerciële belangen tegemoet te komen verder verminderde. Zoals nog zal blijken, was er een groot verschil tussen de libertaire revolte en de politisering van eind jaren zestig: de tegenstelling tussen liberaal individualisme en het streven naar collectieve maatschappijverandering.

4.5. Volksverheffers en rebellen. Libertair versus saamhorigheidsrepertoire

Veronica en TV Noordzee belichaamden de libertaire afkeer van het diversiteitsrepertoire. Daarnaast speelden ze in op de irritatie ten opzichte van bevoogdende verhoudingen die midden jaren zestig veel gehoor vond. Naast de confrontatie met disciplineren en diversiteit was er namelijk een derde conflict: dat met het

781 Het was dus geen 'ondergang van het bestel', zoals gesuggereerd in Van der Lans & Vuijsje, *Lage Landen hoge sprongen*, 110. Veeleer bestendigde Cals de positie van de omroepen met een ingenieuze oplossing, zoals gesteld door De Goede, *Omroepbeleid met en tegen de tijd*, 95.

782 De politieke discussie hieromtrent is grondig geanalyseerd in Van der Heiden, 'Opgewarmde hutspot met onverteerbare brokken', 149-174; P.J.A. Idenburg & Th. Ruigrok, *Commerciële omroep in Nederland 1951-1991: Van REM-eiland tot RTL4* (Den Haag: SDU 1991) 104-107.

in de eerste helft van de jaren zestig dominante saamhorigheidsrepertoire. De spanning tussen volksverheffing en de libertaire krachten met hun allergie voor paternalisme kwam vanaf 1965 scherp naar voren.⁷⁸³

VARA-bestuurder Jan-Willem Rengelink speelde een opvallende rol in deze confrontatie met het libertaire repertoire. Zijn boekje *Burgerschap en burgerzin* belichaamde de continuïteit in het saamhorigheidsrepertoire tussen eind jaren veertig en de jaren zestig.⁷⁸⁴ Democratie vatten volksopvoeders als Rengelink op als een ethische houding van samenwerking, respect en openheid naar anderen, van verantwoordelijkheid nemen voor de gemeenschap. Na zijn activiteiten als voorlichter bij het departement voor Wederopbouw, had Rengelink carrière gemaakt bij de VARA en de Nederlandse Televisie Stichting. Door zijn engagement met de European Broadcasting Union en Eurovisie wilde hij bijdragen aan vergroting van het Europees bewustzijn.

Rengelink werd in de jaren zestig door velen gezien als een omroepregent.⁷⁸⁵ Als fel tegenstander van commerciële televisie bemoeide hij zich stevig met de omroepkwestie. Culturele verheffing zag hij als *werkelijk* democratisch, in tegenstelling tot een knieval voor de wensen van het grote publiek. Daarvoor was een gesloten bestel noodzakelijk. Commerciële televisie zou leiden tot plat amusement, was ondemocratisch en populistisch.⁷⁸⁶ Hij was weliswaar kritisch over al te elitaire cultuurcritici van het type Schermerhorn en Idenburg, die nog spraken over de ‘massamens’, maar geloofde wel in ‘democratische culturele vormingsarbeid’.⁷⁸⁷ Daarentegen was bijvoorbeeld D’66-voorman Gruijters alleen al voor een commerciële omroep omdat hij tegenstanders daarvan paternalistisch en bevoogdend vond.⁷⁸⁸

Twee voorbeelden illustreren hoe Rengelink en het saamhorigheidsrepertoire werden uitgedaagd door het libertaire repertoire. Ten eerste de vervanging van *Burgerschap en burgerzin* door een nieuw boekje dat aan nieuwe kiezers werd uitgereikt; ten tweede de ontwikkeling van burgerschapsvorming op televisie, die uiteindelijk in het programma *Inburgeren* resulteerde.

Van ‘burgerschap en burgerzin’ naar ‘Kiezen en delen’

De herziening van Rengelinks boekje in 1967 was kenmerkend voor een omslag onder bestuurders, die jongeren modern wilden benaderen en af wilden van de

⁷⁸³ Zie hoofdstuk 2.

⁷⁸⁴ Rengelink & Mug, *Burgerschap en burgerzin*, 7.

⁷⁸⁵ H. Wijffes, ‘Rengelink, Jan Willem (1912-1999)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland* 6, 400.

⁷⁸⁶ Rengelink, *Commerciële televisie*, 29. Wijffes, VARA, 220. Dat brachten ze al sinds 1956 in, zie Idenburg & Ruigrok, *Commerciële omroep in Nederland 1951-1991*, 22.

⁷⁸⁷ In reactie op Idenburg in 1954: Wijffes, VARA, 188.

⁷⁸⁸ Gruijters, *Daarom D’66*, 27.

paternalistische wederopbouwtoon van *Burgerschap en burgerzin*. Saamhorigheid werd vervangen door nadruk op een onafhankelijke, kritische democratische burger.

Midden jaren zestig nam burgemeester Mieke Van der Wall (Geldermalsen) plaats in de redactiecommissie van de Vereniging Nederlandse Gemeenten voor *Burgerschap en Burgerzin*. Ze vond het boekje maar ouderwets en liet het lezen aan een student geschiedenis.⁷⁸⁹ In diens vernietigende oordeel valt het libertaire repertoire te herkennen. Uit het boekje sprak zijns inziens een dweperige, kritiekloze houding ten opzichte van de Nederlandse democratie. Kiesgerechtigde jongeren zouden als ‘imbecielen’ worden benaderd. Hij miste democratisering van onderwijs en onderneming, kritiek op de regentenmentaliteit en de ‘onverdraagzaamheid van het calvinisme.’ Voor overtuigingen van anderen hoefde zijns inziens geen eerbied te zijn, als ze maar gerespecteerd werden. Het boekje was naar de mening van de welbespraakte student ondemocratisch omdat het vanuit de overheid tot onderdanen was gericht.⁷⁹⁰

Rengelink en zijn medewerker Mug herkenden zich niet in de kritiek. Ze vonden juist dat ze in 1949 een breed toegankelijke inleiding hadden geschreven en hielden vast dat democratisch burgerschap niet ging zonder *burgerzin*.⁷⁹¹ De commissie nam de kritiek echter zeer serieus.⁷⁹² Het moest korter en directer. De monarchie moest eruit en informatie over politieke partijen erin. Mug wilde wel meer aansluiten bij participatie door kritische burgers, kritiek op de evenredige vertegenwoordiging, regentenmentaliteit en democratisering.⁷⁹³ Dit was voor de commissie niet genoeg.

Mug werd bedankt voor zijn diensten en de jonge journalist Dick Verstegen werd aangezocht, die jongeren zelf aan het woord wilde laten.⁷⁹⁴ Het ontwerp mondde uit in *Kiezen en delen. Een kwestie van spel en tegenspel in de samenleving*, dat op 18 maart 1970 werd gepresenteerd in Nieuwspoort.⁷⁹⁵ De VNG stelde: ‘Het is algemeen bekend dat bij de jeugd groeiende belangstelling bestaat voor

⁷⁸⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), nummer toegang 2.19.185, inventarisnummer 5492 2/3: 25 maart 1966; M. van der Wall-Duyvendak aan redactiecommissie *Burgerschap en burgerzin*.

⁷⁹⁰ NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv. nr. 5492 2/3: Afschrift bij M. van der Wall-Duyvendak aan redactiecommissie *Burgerschap en burgerzin*.

⁷⁹¹ NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv. nr. 5492 2/3: Afschrift I. Mug & J.W. Rengelink voor Commissie *Burgerschap en burgerzin*.

⁷⁹² NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv. nr. 5492 3/3: Verslag vergadering begeleidingscommissie *Burgerschap & Burgerzin*, 02-11-1966.

⁷⁹³ NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv. nr. 5492 3/3: Voorstel herziening Mug.

⁷⁹⁴ Dick (Richard) Verstegen was toen werkzaam bij de *Nieuwe Haagsche Courant* (1961-1966) later bij de NRC (1966-1970).

⁷⁹⁵ NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493 3/5: VNG aan Commissie *Burgerschap & Burgerzin*.

politieke vraagstukken. Bovendien zijn bij een deel van de jeugd nieuwe vormen van politiek handelen ontstaan waaraan wij niet meer geheel voorbij kunnen gaan.⁷⁹⁶ Vormingswerkers onder werkende jongeren en leraren maatschappijleer vonden het boekje nog steeds te intellectueel en geforceerd populair. Maar het comité van burgemeesters dacht dat het juist aansloot bij de belevingswereld van jongeren en hun scepsis ten aanzien van de gebruikelijke manieren om invloed uit te oefenen.⁷⁹⁷

Kenmerkend voor de libertaire tendens was dat Verstegen vooral niet wilde moraliseren. Het gezag bestond ook maar uit gewone mensen. Hij wilde aansporen tot een kritische gedachtegang ten opzichte van een weliswaar imperfecte, maar toch vrije samenleving. Verstegen wilde 'slechts een zo eerlijk mogelijke indruk geven van de samenleving nu en de mogelijkheden voor de burger om die samenleving mee te besturen naar een toekomst.'⁷⁹⁸ In een democratie moesten burgers zich niet laten reduceren tot robot, op de hoogte zijn en misschien wel lid zijn van een actiegroep.⁷⁹⁹ Doorbreking van seksuele en kerkelijke kaders, herziening van het politieke bestel en vrije meningsuiting werden aangezet. De monarchie, in *Burgerschap en burgerzin* nog zo prominent aanwezig, had volgens Verstegen vooral symbolische betekenis.⁸⁰⁰

Kiezen en delen werd nog lang gebruikt tijdens burgerdagen. In 1974 werd in Eindhoven het honderdduizendste exemplaar uitgereikt.⁸⁰¹ De burgerdagen waren op hun retour, wat hoogstwaarschijnlijk te maken had met de reuk van paternalisme waarin deze activiteiten kwamen te staan. In Leeuwarden kreeg de burgerdag in 1967 het karakter van een teach-in. Er was een sympathisant van provo aanwezig, die vond dat in een democratie de overheid de dienaar van het volk moest zijn en dat premier Zijlstra dus 'ergens helemaal onderaan' moest staan. Hij zag geen jongerenprobleem maar een ouderenprobleem, omdat de ouderen niet regelrecht in opstand kwamen tegen de autoritaire structuren.⁸⁰²

Opvallend is vooral hoe sterk de bestuurders in de VNG aandrongen op modernisering van de burgerschapsvorming. Ze hadden een sterk gevoel dat het oude saamhorigheidsrepertoire te bevoogdend was en waren overtuigd van de noodzaak van modernisering.⁸⁰³

796 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493 3/5: Vermande & Zn aan gemeenten.

797 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493 5/5, Bespreking commissie over *Kiezen en Delen*, 10 september 1973.

798 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493 1/5: Ontwerp Verstegen, 2.

799 D. Verstegen, *Kiezen en delen. Een kwestie van spel en tegenspel in de samenleving* (IJmuiden: Vermande/Dico 1970) 8.

800 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493 2/5: Ontwerp Verstegen voor *Kiezen en delen*, 25.

801 NL-HaNA, VNG, 2.19.185, inv.nr. 5493, 4/5, '100000* exemplaar van *Kiezen en Delen*'.

802 'Slechts weinig belangstelling. Koffie, koek, veel woorden op Burgerdag in Beurs', *Leeuwarder Courant*, 04-02-1967.

803 Wat dit betreft sluit deze dynamiek sterk aan bij de these van Kennedy, *Nieuw Babylon*, 14.

Inburgeren. Burgerschapsvorming op televisie

Er ontstonden in de eerste helft van de jaren zestig plannen voor burgerschapsvorming op de nationale televisie. Bij de ontwikkeling van die plannen tekende zich evenzo een confrontatie af tussen het omropeestablishment en libertaire krachten. In het uiteindelijke programma *Inburgeren* liep dit uit op een compromis.

Rengeling had als programmacommissaris van de NTS in 1959 Loe de Jong, de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) benaderd voor een programma over de bezetting.⁸⁰⁴ Het programma moest nationale saamhorigheid uitstralen, maar het bleek moeilijk om een onomstreden educatief politiek programma te maken. Rengeling zei garant te staan voor een 'feitelijk en objectief geheel.' Desondanks riep de uitzending van *De Bezetting* over de rol van minister-president De Quay in de Nederlandse Unie irritatie op bij katholieke dagbladen en bij *De Telegraaf*, die er een sociaaldemocratische afrekening in zagen.⁸⁰⁵ *De Bezetting*, uitgezonden van 1960 tot 1965 en herhaald tot 1968, werd een van de invloedrijkste televisieprogramma's van de jaren zestig.⁸⁰⁶ Vanaf 1965 werd de serie niettemin verwaarlozing van de collaboratie en gebrek aan kritiek op de Nederlandse autoriteiten verweten.⁸⁰⁷ Bij de herhalingen werden daarom discussieprogramma's gevoegd, waarbij Han Lammers, een van de aanjagers van Nieuw Links en scherp criticus van het programma, werd betrokken.⁸⁰⁸

In 1963 smaakte het succes van *De Bezetting* nog naar meer. Rengeling wilde een uitgebreide staf om educatieve programma's te maken. Hij dacht bovendien dat een sterke NTS in de omroepkwestie noodzakelijk zou zijn, om de tegenstanders het argument uit handen te slaan dat de publieke omroep gedomineerd werd door particularistische zuilen.⁸⁰⁹ Een van Rengelinks vervolgplannen was een programma dat zich niet concentreerde op het verleden, maar op de Nederlandse burger in de hedendaagse democratie. Daarvoor had hij de voor de

804 C. Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (diss. Hilversum: Verloren 1995) 76. Hier geciteerd Centraal Archief NPO/NOS, J.W. Rengeling aan Bureau Programmazaken, NTS 12 oktober 1959. E. Smulders, 'Het glazen huis der openbaarheid. Televisie in de jaren vijftig: De moeizame groei van een modern medium', in P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 249.

805 Vos, *Televisie en Bezetting*, 85; 88-92.

806 H. Fühner, *Nachspiel: die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern 1945-1989* (Niederlande-studien Münster 2005) 229.

807 Vos, *Televisie en Bezetting*, 106-107; 109. F. van Vree, 'De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context', in F. van Vree (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam, Bakker 2009) 32.

808 'Nog te weinig tijd voor discussie over bezetting', *De tijd*, 09-01-1967; 'Discussie over „De Bezetting”, *Friese koerier*, 09-01-1967.

809 Wijfjes, 'Rengeling, Jan Willem (1912-1999)', 400; Instituut voor Beeld en Geluid: Archief J.W. Rengeling.

hand liggende werktitel *Burgerschap en burgerzin* bedacht.⁸¹⁰ De beraadslagingen over de scenario's werden op de voet gevolgd door NTS-voorzitter E. Schüttenhelm, een groot pleitbezorger van burgerschapsvorming op televisie, onder andere binnen de Stichting Burgerschapskunde.⁸¹¹ Bij de discussie rond *De Bezetting* was gebleken hoe gevoelig de behandeling van gezamenlijke onderwerpen door de NTS lag als het niet om sport of nieuws ging. De omroepen hielden de ontwikkeling van het nieuwe burgerschapsprogramma daarom nauwlettend in de gaten.⁸¹²

De politicoloog Willem Langeveld, een sympathisant met de protestbeweging, schreef het scenario en botste daarbij met het omroepbestuur.⁸¹³ Langeveld nam de apathische 'Als ik mijn natje en mijn droogje maar heb'-houding van de burgerman als uitgangspunt. Volwassenen hielden volgens zijn voorstel kinderen veelal buiten de politiek en klaagden tegelijk over de onverschilligheid van jongeren. De maatschappij leek volgens Langeveld vooral een verzameling dwingelanden. De democratie bleef een abstractie, wat er aan het Binnenhof gebeurde was ontoegankelijk en ongenaakbaar.⁸¹⁴ Apathie werd veroorzaakt door het gebrek aan medebeslissingsrecht: 'Op die manier valt de macht in onze maatschappij in steeds sterker mate toe aan enkelingen en kleine groepen en daarmee ontaardt de democratie tot een caricatuur van zichzelf...' ⁸¹⁵

Langevelts kritiek op machtsverhoudingen, op geld verdienen en op de 'als vanzelfsprekend voorgestelde' verzuiling stuitte op verzet.⁸¹⁶ Vooral de NCRV vond het cynisch en belerend; Banning vond de 'balans tussen persoonlijke vrijheid en determinisme' goed, maar de commissie als geheel vond dat de noodzaak van overheidsbemoeienis beter uit de verf moest komen en dat de toon minder negatief moest worden.⁸¹⁷ Langeveld wijzigde daarop *Groot worden*

810 KDC, Archief KRO, inv.nr. 872, Mededelingen oktober 1961. Cursussen voor de radio: opvoeding in het gezin, Europese integratie en democratie: experiment om te zien hoe de combinatie van een schriftelijke cursus met het medium radio het deed. De ervaring was interessant, de resultaten vielen tegen, vermoedelijk doordat de onderwerpen niet zo gemakkelijk lagen. Brabant is de beste klant van het NSSC. Noord-Brabant was de beste klant van het NSSC.

811 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv.nr. 225, Notulen vergadering 20 december 1966 bestuur Stichting Burgerschapskunde.

812 KDC, Archief Nederlands Katholiek Vakverbond, inv.nr. 28616. Vergadering NTS programma-commissie, 9 oktober 1964.

813 J. van Tijn, 'Inburgeren moet verdwijnen. Drs Willem Langeveld: Ze zijn bang dat we kritisch gaan denken', *Vrij Nederland* 05-07-1969.

814 Ibidem.

815 KDC, Archief NKV, inv. nr. 28616: Stukken betreffende de Nederlandse Televisie Stichting inzake het televisieprogramma "Burgerschap en Burgerzin" 1964; Scenario inleidend programma burgerschap en burgerzin door W. Langeveld: *Groot worden en klein blijven*.

816 KDC, Archief NKV, inv. nr. 28616, Vergadering adviesraad 28 oktober 1964.

817 KDC, Archief NKV, inv. nr. 28616, NTS adviesraad, Vergadering 13 oktober 1964. Te Nuyl (VARA),

en klein blijven tot *Je hoort erbij of je nu wilt of niet*.⁸¹⁸ Hij kreeg medewerking van presentator Han Lammers.⁸¹⁹ De NTS accepteerde de geamendeerde variant.⁸²⁰ De eerste aflevering van *Inburgeren* werd uitgezonden op 18 oktober 1965, prime time om 20:35, en daarna om de vier weken.

Langeveld boog dus aanvankelijk voor de druk vanuit het omropeestablishment. Gaandeweg werd *Inburgeren* niettemin kritischer van toon, wat werd gewaardeerd door de pers. Zo ging de derde aflevering over 'het gezag'.⁸²¹ In het programma werd begin 1966 mr. R. de Waard geïnterviewd, een rechter die straffen had opgelegd aan provo's. Kranten beschouwden die als 'nogal fors', onder andere vanwege het niet of te laat gevolg geven aan het politiebevel om door te lopen. De Waard zei te betreuren dat het gezag vereiste dat de dreiging met straffen werd waargemaakt.⁸²² In 1968 ontstond een relletje over een uitzending van *Inburgeren* gewijd aan de filmkeuring, waarin 40 seconden 'functioneel' naakt werd getoond en in 1969 voerde het programma in samenwerking met Intomart, naar aanleiding van de Maagdenhuisbezetting, een enquête uit over de vraag of onder omstandigheden geweld tegen het gezag geoorloofd was.⁸²³

Zowel de waardering als de kijkdichtheid voor *Inburgeren* bleek vrij laag. Algauw ging het programma naar een later tijdstip.⁸²⁴ In 1968 bleek bij evaluatie dat *Inburgeren* onder het gemiddelde voor informatieve programma's zat; toch keken er nog altijd een kleine twee miljoen mensen naar.⁸²⁵ Langeveld maakte ook het spelprogramma *Wet-strijd*, waarin kennis van de wet centraal stond. Toch hield de belangstelling voor dit soort programma's niet over. Er keken vooral mensen van middelbare leeftijd naar.⁸²⁶

Langeveld dacht dat met behulp van massamedia een kritische houding tegenover de onafgebroken informatiestroom, die 'via pers, radio en televisie de

Lugtenburg en Dubbelboer (AVRO), en A. Kleywegt (VPRO) hadden geen principiële bezwaren; ibidem vergadering NTS programmacommissie, 9 oktober 1964.

818 *Vrij Nederland*, 05-07-1969, 5.

819 *De Gids* 128 (1965) 187/188.

820 *Inburgeren. Rapport van een onderzoek naar een aantal kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de ontvangst van een educatief televisieprogramma* (Intomart Hilversum, afdeling studie & onderzoek NRU/NTS, november 1966) 13.

821 *Leeuwarder Courant*, 21-12-1965.

822 *Leidsch Dagblad* 18-01-1966; *Utrechts Nieuwsblad*, 18-01-1966.

823 'Gisteravond bloter dan bloot in Inburgeren', *Het vrije volk*, 11-01-1968. 'Nederlanders spreken over geweld tegen het gezag', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21-05-1969.

824 *Utrechts Nieuwsblad*, 01-06-1967.

825 *Inburgeren. Rapport van een onderzoek...*, 2.

826 Archief Nederlandse Publieke Omroep, *Continu programmaonderzoek 1967 NTS en NRU*. Zowel *Wet-strijd* (15,4%) als *Inburgeren* (gemiddeld zo'n 21%) haalden hier een relatief laag cijfer.

huiskamers overspoelt' kon worden gekweekt.⁸²⁷ Toen de NOS in 1969 met zijn programma wilde stoppen trok hij fel van leer. Kinderen werden, onder andere door de massamedia, opgeleid voor de 'meedogenloze concurrentiestrijd'. Men zou zijn programma willen schrappen omdat 'ze gewoon een beetje bang zijn dat de mensen hier kritisch gaan denken'.⁸²⁸ Langeveld verklaarde de lage belangstelling uit de saaiheid en moeilijke visualiseerbaarheid van de politiek.⁸²⁹ Bovendien was het lastig op de sensationele toer te gaan als een rationeel doel werd nagestreefd; de amusementswaarde zou wel kunnen worden verhoogd.⁸³⁰ Bij het maken van *Inburgeren* kwam zo het saamhorigheidsrepertoire van Rengeling en Banning, gericht op harmonie en samenwerking, in botsing met een door de protestbeweging beïnvloede benadering. Een tweede voorbeeld daarvan vormde het roemloze einde van Rengelinks *Burgerschap en burgerzin*. Over die werktitel had Langeveld in 1965 in de programmacommissie van *Inburgeren* een veto uitgesproken, omdat Rengelinks klassieker typerend was voor het soort burgerschapsvorming dat hij verafschuwde.⁸³¹ In een interview met Langeveld in *Vrij Nederland* in 1969 citeerde de progressieve journalist Joop van Tijn huiverend uit het boekje, dat hij sarcastisch een 'onsterfelijk werk' noemde: 'Wij hebben als mens grote verantwoordelijkheden. Jegens onszelf, jegens ons gezin of onze familie, maar ook jegens onze buurt, onze gemeente, ons land. Sterker nog: ook jegens Europa en de wereld. En wij hebben onze verantwoordelijkheid jegens God'.⁸³² De naoorlogse volksverheffing, die uitging van een verantwoordelijke democratische persoonlijkheid werd zo uitgedaagd door het opkomende libertaire repertoire.

De blijvende relevantie van bestaande repertoires

De bestaande repertoires verdwenen niet, al lag het initiatief bij de progressieve, libertaire aanval. Het saamhorigheidsrepertoire werd bijvoorbeeld niet uitgewist, wel belachelijk gemaakt. Tijdens de jaren zeventig kwam het terug in de zogeheten 'vredesopvoeding', een vorm van progressieve educatie die gericht was op het aanleren van een mentaliteit van samenwerking en respect tussen mensen, wat zou moeten leiden tot een 'democratische' internationale gemeenschap, die nucleaire oorlogvoering zou afzweren.

827 W. Langeveld, 'Burgerschapsvorming, een harde noodzaak', in *Teleactiviteit* 2:1 (1969/1970) 28.

828 *Vrij Nederland* 05-07-1969. Volgens Beeld en Geluid was de laatste aflevering op 25-07-1969.

829 W. Langeveld, 'Burgerschapsvorming per televisie', in *Oost-West: Tijdschrift ter voorlichting over de Oost-West verhouding / Stichting ter Voorlichting over de Oost-West Verhouding* 8 (Aug 1969) 8: 290.

830 Langeveld, 'Burgerschapsvorming per televisie', 291.

831 J. van Tijn, 'Inburgeren moet verdwijnen. Drs. Willem Langeveld: Ze zijn bang dat we kritisch gaan denken', *Vrij Nederland* 05-07-1969, 5.

832 Van Tijn, 'Inburgeren moet verdwijnen'; Rengeling & Mug, *Burgerschap en burgerzin*, 8.

Het disciplineringsrepertoire verdween naar de achtergrond, maar de opvatting van democratie als primair een competitie tussen elites verdween niet volledig. PvdA-politicus Van Thijn, een vaandeldrager van de politieke vernieuwing, was een voorbeeld van deze manier van denken. Politiek bleef voor hem, ondanks zijn engagement met vrijheidsrechten van burgers, uiteindelijk toch iets voor politici. De democratie moest vooral transparanter worden, met duidelijke keuzes voor kiezers, onder andere door doorbreking van de partijpolitieke ordening en stembusakkoorden. Dat moest leiden tot wat Van Thijn een 'pendule-democratie' noemde.⁸³³ Buitenparlementaire participatie is nooit de norm geworden, al was door het libertaire repertoire ruimte daarvoor opgeëist. De nadruk in de Nederlandse democratie is altijd blijven liggen bij de electorale democratie.

Ten slotte bleef het diversiteitsrepertoire relevant. De evenredige ordening in politiek, omroep en onderwijs ging ondanks de kritiek niet op de helling. De het diversiteitsrepertoire kenmerkende gevoeligheid voor een uitgebalanceerde weergave van verschillende standpunten bleef bovendien relevant. Zo vermeldde de aankondiging door de NTS van *Inburgeren* in de KRO-gids in 1965 dat vele commissies zich langdurig met dit 'prestige-ei' hadden bemoeid, omdat niet kon worden geput uit de 'eenheid van gevoelens over wat er in de jaren van onderdrukking en verzet onder Nederlanderschap werd verstaan', zoals bij *De Bezetting* het geval was geweest.⁸³⁴ De NTS wilde zich met het programma presenteren als 'geestelijk ontmoetingspunt' tussen levensbeschouwingen: 'Er zijn nu eenmaal bepaalde zaken waarover wij, onderling zo verdeelde Nederlanders, elkaar moeten ontmoeten, of wij nu willen of niet. Dat geldt bijvoorbeeld onze rechten en verplichtingen in onze staat. Een harde waarheid, die in deze serie wordt uitgewerkt'.⁸³⁵ *Inburgeren* had een objectiverende toon en maakte gebruik van straatinterviews, waarbij gepoogd werd 'alle opvattingen over de behandelde problemen zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen'.⁸³⁶ In de lange jaren zeventig kwam de spanning scherp naar voren tussen een dergelijke diversiteitsbenadering en een benadering die politiek conflict centraal stelde.

833 De politicoloog Fennema noemt Van Thijn daarom de jongste zoon van Schumpeter, Fennema, *De moderne democratie*, 294-299.

834 *Katholieke Radio- en televisiegids*, 17-23 oktober (1965) 3. *Utrechts Nieuwsblad*, 19-10-1965.

835 *Katholieke Radio- en televisiegids*, 17-23 oktober (1965) 3.

836 W. Langeveld in *Vrij Nederland*, 05-07-1969. *Utrechts Nieuwsblad*, 19-10-1965.

Tussenbalans

Rond 1968 was het woord ‘democratie’ op ieders lippen. Het Nederlands Gesprek Centrum, dat regelmatig conferenties over dit thema belegde, zag een uitgelezen gelegenheid om met een groep intellectuelen en bestuurders de staat van de democratie onder de loep te nemen.⁸³⁷ Deze zagen net als in 1949 en 1960 geen reden voor vrolijkheid. Ze vatten de vanaf begin jaren zestig geformuleerde kritiek bondig samen: Malaise van de politieke belangstelling, veroorzaakt door ondoorzichtigheid van de politiek en de macht van pressiegroepen in de politiek. Burgers raakten daardoor vervreemd van het bestuur; ze zagen ten slotte een crisis van het partijbestel.⁸³⁸

De NGC-commissie zocht in burgerschapsvorming een van de antwoorden op de crisis. Democratie was meer dan een politiek systeem, zij was een fundamentele levenshouding die zich uitte in verwerping van discriminatie van groepen in de samenleving. Opvoeding was volgens het NGC democratische begeleiding geworden.⁸³⁹ Begin jaren zestig was dit ethos dominant geworden in een vernieuwd ‘saamhorigheidsrepertoire’, dat zich uitte in opvoeding tot democratie en een welzijnsbeleid, gerepresenteerd door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

Vanaf ongeveer midden jaren zestig werden de bestaande repertoires van disciplinerende, diversiteit en saamhorigheid uitgedaagd door een libertair repertoire. De confrontaties rondom provo en Vietnamdemonstraties behelsden een uitdaging van de restrictieve, *disciplinerende* visie op democratische participatie. Verruiming van burgerlijke vrijheden en ruimte voor politiek op straat werden geëist. Daarin waren de antiautoritaire krachten in grote lijnen succesvol. Individuele uitingsvrijheid en buitenparlementaire participatie werd democratisch meer geaccepteerd, al bleef angst voor doorbreking van de rechtsstaat bestaan.

Het libertaire verzet richtte zich daarnaast tegen het *diversiteitsrepertoire* en het pluriforme en evenredig bestel in politiek, omroep en onderwijs. Het evenredige kiesstelsel werd schuldig geacht aan de onduidelijkheid in de politiek; ‘verzuiling’ werd onder andere in de omroepkwestie aangevallen als ondemocratische inperking van liberale vrijheden. Ondanks de heftige kritiek bleef het bestel echter in grote lijnen in stand.

⁸³⁷ H.M. Franssen (red.), *Democratie. Nederlands Gesprek Centrum publicatie no.36* (Kampen: Kok 1968) 1: Dit keer bestond die uit drs. H.M. Franssen; prof.dr. Th.L. Haitjema (voorzitter) prof.dr.ir. A.F. van Leeuwen S.J.; prof.dr. D. Nauta; drs J.G. van der Ploeg; mr.dr. H.J. Roethof; prof.dr. A.A. van Ruler; prof.dr. L.M. de Rijk; mr. H.B.J. Waslander.

⁸³⁸ Franssen (red.), *Democratie*, 37.

⁸³⁹ Franssen (red.), *Democratie*, 22, 26.

Ten slotte was het libertaire repertoire gekeerd tegen het paternalisme van het saamhorigheidsrepertoire. De ethiek van internationale samenwerking en respect als ‘democratisch’ werd hier echter niet door aangetast. In de jaren zeventig kwam die onder andere in de ‘vredesopvoeding’ terug. Door het libertaire repertoire was het dilemma tussen paternalisme en opvoeding tot democratie aan de orde gesteld. Vanaf eind jaren zestig werd deze spanning tussen paternalisme en indoctrinatie een centrale kwestie in het democratische debat. Dat hield verband met de opkomst van een repertoire van politisering. Radicale actievoerders verwierpen een ‘parlementaire’, respectvolle omgang met diversiteit. Hun wens om de maatschappij fundamenteel te veranderen leidde tot heftige conflicten en dwong verdedigers van pluriformiteit in de democratie zich uit te spreken.

Hoofdstuk 5

**Participatie en indoctrinatie.
De strijd om onderwijs en democratie
in de lange jaren zeventig**

De jaren zestig waren een turbulente fase in de Nederlandse democratie. Het gematigde saamhorigheidsrepertoire raakte in de publieke aandacht overvleugeld door gezagskritiek vanuit het libertaire repertoire: vrijheid van meningsuiting en demonstratie, nonconformisme en zelfontplooiing kwam onder andere naar voren in een antiautoritaire jeugdcultuur rondom centra als Paradiso in Amsterdam en Doornroosje in Nijmegen. Het libertaire repertoire verbond vernieuwers. Ze hadden vanwege de tolerante houding van de mensen op verantwoordelijke posities het tij mee. Cals weigerde in 1964 nog de prozaprijs uit te reiken aan de schrijver van schelmenromans Jan Cremer, maar nodigde de provo's in 1966 op het Catshuis uit.⁸⁴⁰

Van begin af aan had de protestbeweging echter twee gezichten. Naast de libertaire uitdaging van het gezag ontwikkelde zich een repertoire van *politisering*. Binnen anti-autoritaire bewegingen won de opvatting aan invloed dat fundamentele verandering van de maatschappij noodzakelijk was, niet slechts ruimte om te demonstreren of meer burgerrechten. Nonconformisme was niet genoeg. Deze politisering, het in de sfeer van politiek conflict en verzet trekken van alle maatschappelijke fenomenen, beleefde zijn oermoment bij de Maagdenhuisbezetting in 1969. Dit *politiseringsrepertoire* voegde radicale elementen toe aan de opkomende buitenparlementaire participatie, van bezettingen tot 'acties', met een grote rol voor burgerlijke ongehoorzaamheid en contestatie van het bevoegd gezag. De prangende vraag was steeds of 'acties' democratisch legitiem waren of niet. De radicale politiserende stroming wilde burgers helpen bij de 'kritiese' emancipatie en systeemkritische burgers kweken. Participatiedemocratie was in deze visie doorvoering van het principe van 'one man, one vote' in alle delen van de samenleving, van politiek tot bedrijfsleven.

Uit de confrontaties met de gevestigde orde kwam wederom het repertoire van *diversiteit* naar voren. De representanten van deze visie vonden juist het doordrukken van maatschappelijke veranderingen zonder respect voor verschillende meningen ondemocratisch. Ondanks de kritiek op 'verzuiling' was dit diversiteitsrepertoire nog steeds invloedrijk.

De strijd tussen deze repertoires kenmerkt de polarisatie in wat de historicus Hellema de 'lange jaren zeventig' noemt, durend van circa 1968 tot 1982.⁸⁴¹ Wat eerst tot het privébestaan behoorde, werd onderwerp van politieke strijd en debat. De historicus Hans Righart heeft betoogd dat de politisering van het protest, het feit dat in de protestbeweging de nadruk vanaf 1969 meer bij politieke strijd kwam te liggen, een verwording was van de wezenlijke kern van

840 K. Beekman, 'Overheidscensuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam University Press 2011) 137-151, daar 148.

841 Hellema, 'De lange jaren zeventig', 78-94, daar 78.

de jaren zestig: de uitdaging van de gevestigde orde als ouderwets en bekrompen. Righart reserveerde zo alle aandacht voor het libertaire repertoire, waarbij hij jongerencultuur, popmuziek en de seksuele revolutie centraal stelde.⁸⁴² De politisering is echter, zoals de journalist Antoine Verbij aan heeft gegeven, cruciaal om de jaren zeventig uit de jaren zestig te begrijpen.⁸⁴³ Zowel het libertaire repertoire als het politiseringsrepertoire maken integraal onderdeel uit van deze lange jaren zeventig.

In de jaren zeventig vond een botsing plaats tussen opvattingen van democratie die in luidruchtigheid weinig voor elkaar onderdeden. Controverses over politiek in het onderwijs, onder andere rondom de Maagdenhuisbezetting, kwamen scherp naar voren. De inzet van deze strijd tussen politisering, diversiteit en het libertaire repertoire was de discussie over verdraagzaamheid en indoctrinatie.

5.1. De opkomst van het politiseringsrepertoire

De tegencultuur kwam aan het einde van de jaren zestig in de greep van de politisering. Naast de libertaire beweging, die wilde afrekenen met bevoogding in politiek en maatschappij, ontwikkelde zich een beweging die de politieke en economische structuur van de samenleving fundamenteel wilde wijzigen. Zij zag democratie in termen van conflict tussen radicale democratisering enerzijds en kapitalisme en autoriteiten anderzijds.

De politisering van de tegencultuur manifesteerde zich eind jaren zestig vooral in het onderwijs. Door actiegroepen en bezettingen kwam de politiek vanaf 1968 met veel kabaal klas en collegezaal in. De gepolitiseerde bewegingen hadden hun wortels onder andere in het studentenleven, waar vanaf ongeveer 1967 'democratisering' en 'one man one vote' de centrale leuzes werden.⁸⁴⁴ Ze propageerden democratische vorming op basis van wat kan worden getypeerd als 'vorming in actie'. De confrontatie van hun opvattingen met andere parallel bestaande visies op onderwijs en democratische vorming, bracht grote verwarring teweeg over wat 'democratie' in de klas en in het algemeen nu eigenlijk behelsde.

Libertair en politiseringsrepertoire

Vanaf ongeveer 1967 werd 'politieke vorming' een gangbare progressieve aanduiding voor democratische opvoeding. Mensen moesten niet worden aangepast aan de maatschappij, maar de maatschappij aan de mensen.⁸⁴⁵ Het probleem was dat

⁸⁴² Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 263-264.

⁸⁴³ A. Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980* (Amsterdam: Ambo 2005) 48.

⁸⁴⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 256.

⁸⁴⁵ Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*, 49-59; G. Van Oenen, 'Veiligheid voor alles', in *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* (2000) 1: 20-35, daar 22-23.

mensen waren 'ingekapseld' door die maatschappij. In de aanbrekende periode kwam progressief burgerschap tot uiting in een taboe op de term 'burger', die kwam te staan voor conservatief, conformistisch en bourgeois.⁸⁴⁶ Humanisering en democratisering zouden afhankelijk zijn van wat modieus het 'omturnen' van de maatschappij heette.⁸⁴⁷ Volgens de jonge programmamaker Wim de Bie duidde dat werkwoord op een nieuwe mentaliteit en het doorbreken van patronen, onder andere in de omroepwereld.⁸⁴⁸

Deze beweging leek vrij homogeen, maar zij was van meet af aan gespleten tussen een libertaire, antiautoritaire stroming en een radicalere *politiserende* stroming. De libertaire rebellen richtten zich vooral op uiterlijke tekenen van gezag, zoals uniformen van agenten. Een gedeelte van de protestbeweging vond dat symptoombestrijding. Ton Regtien, icoon van de Nijmeegse, gepolitiseerde tak van provo, vond dat de maatschappij even gewelddadig bleef als gezag subtieler werd uitgeoefend:

Bijproduct van de kleinburgerlijke angst voor geweld is een fixatie op het beeld van de tegenstander in het uniform van de politieagent. Het instrumentele karakter van de ordediensten (politie, BVD, leger) wordt niet geanalyseerd tot in zijn opdrachtgevers: de politieke en economische machthebbers. De verontwaardiging van bijvoorbeeld Roel van Duyn over de traangasgranaten in het Maagdenhuis heeft hem er niet van weerhouden met de feitelijke opdrachtgever tot die aanval, burgemeester Samkalden, een partijtje schaak te spelen in het kader van zijn programma tot vreedzaam omturnen van de autoriteiten.⁸⁴⁹

De Amsterdamse vroegere provo-voorman Roel van Duyn ontwikkelde begin jaren zeventig met zijn kabouterbeweging een Oranje Vrijstaat, gebaseerd op wat kan worden aangeduid als 'anarchisme in eigen kring'.⁸⁵⁰ Ze streefden wel maatschappelijke bewustwording na, maar wilden vooral een eigen ruimte creëren; daarnaast deden ze mee aan parlementaire procedures. Dat vonden ge-

⁸⁴⁶ Aerts, 'Burger. De teloorgang van een eretitel', 313-345.

⁸⁴⁷ De dichter Remco Campert sprak van omturnen, R. Campert, *Tjeempie! Of Liesje in luiletterland* (Amsterdam: Bezige Bij 1976/1968) 52.

⁸⁴⁸ We moeten de maatschappij 'omturnen'. Wim de Bie: naar een nieuwe mentaliteit door „Uitlaat“, *De tijd*, 02-01-1969.

⁸⁴⁹ K. Boehmer en T. Regtien, *Van Provo naar Oranje Vrijstaat* (Amsterdam: Nijmegen Sun/ SUA 1970) 49. N. Pas duidt Regtien steeds aan als studentenleider en benadrukt dat hij zich later bij provo aansloot, Pas, *Imaazje* 183-184, 213.

⁸⁵⁰ Zo zou ik de 'twee-handen-strategie' van parlementaire en buitenparlementaire actie door de kabouters typeren. Regtien en andere marxistische studenten 'ontmaskerden' de Oranje Vrijstaat als subcultuur, V. Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters, en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam: SUA 1992) 104.

politiseerde actievoerders oppervlakkig en vrijblijvend. Zij vonden dat het in 1966 opgeheven provo suggereerde dat er alleen een generatieprobleem was en klassentegenstellingen ontkende. Ze wilden weg van de 'vrijblijvende anti-autoritaire impulsen uit de jaren zestig' en dus van het libertaire repertoire.⁸⁵¹

Het libertaire repertoire centreerde zich inderdaad vooral om uitbouw van de liberale democratie ten opzichte van betutteling en paternalisme. Er meldde zich een burgerij die zich nadrukkelijk als mondig presenteerde, onder andere in de gedaante van Van Duyns tak van provo, D'66 en Veronica. De overeenkomst daartussen was dat ze niet zaten te wachten op democratische vorming, maar democratie vooral zagen als ruimte voor individuele expressie. De provo's maakten zich er ook geen illusies over of het 'klootjesvolk' wakker te schudden viel, ze wilden het alleen nog één keer hartgrondig provoceren.⁸⁵² Deze uiteenlopende stromingen deelden een afkeer van bevoogding. Daarom is het niet verrassend dat burgerschapsvorming voor hen geen grote rol speelde. D'66 is nooit verknoopt geraakt met het actiewezen en het vormingswerk. Burgers waren al mondig en moesten de ruimte krijgen.

De politiserende stroming in de protestbeweging wilde burgers juist systeemkritisch maken en oriënteerde zich eerder op het socialisme dan het liberalisme. Ze nam geen genoegen met zelfbevrijding en gezagskritiek, maar streefde naar een fundamenteel democratische samenleving. Ze wilde door kritische democratische bewustwording de hele bevolking daarbij betrekken. Dit politiseringsrepertoire uitte zich onder andere in actiegroepen en in het vormingswerk. Daarnaast had het invloed binnen de PvdA en binnen de actiepartij PSP. De PSP zag de remedie voor een zieke democratie onder andere in politieke scholing.⁸⁵³

De politisering van de onderwijsvernieuwing, de studentenbeweging en de democratische legitimiteit van bezettingen

Tot midden jaren zestig hadden organisaties die zich bezighielden met onderwijsvernieuwing een meritocratische inslag die aansloot bij het saamhorigheidsrepertoire. Doel van de 'reformpedagogiek' –een verzamelterm voor de moderne pedagogiek– was ondanks de soms radicale ideeën met betrekking tot de invloed van leerlingen op school, vooral om de talenten van ieder kind tot ontplooiing te laten komen en het op zijn juiste plaats te brengen.⁸⁵⁴ De in 1963

851 Boehmer & Regtien, *Van Provo naar Oranje Vrijstaat*, 46.

852 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985) 20; Van Weerlee, *Wat de provo's willen*, 15.

853 HTK 1969-1970, 2338.

854 Onder andere in de Kees Boeke school, 'De Werkplaats'. Bakker (red.), *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 511-514.

aangenomen Mammoetwet had als hoofddoel het onderwijs toegankelijker te maken, door een goede 'doorstroming der begaafdheden'.⁸⁵⁵ In deze wet waren onderwijsvernieuwendes noties verwerkt zoals aansluiting bij de talenten van het individuele kind en de taak van het onderwijs in de sociale vorming.⁸⁵⁶

Vanaf 1958 ontwikkelde zich binnen de onderwijsvernieuwing een meer socialistische oriëntatie, onder andere in de progressieve pressiegroep Werkgemeenschap Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, die al sinds begin jaren vijftig pleitte voor vermaatschappelijking van het onderwijs.⁸⁵⁷ Voorzitter L. van Gelder vond dat maatschappelijke ongelijkheid structureel door onderwijs moest worden bestreden.⁸⁵⁸ Van Gelder was een leerling van Ph. Kohnstamm en M. Langeveld, maar nam afstand van wat onderwijsvernieuwers in de jaren zestig gingen zien als een bourgeois en wereldmijdende democratische pedagogiek.⁸⁵⁹

De studentenbeweging gaf eind jaren zestig een krachtige impuls aan de nieuwe onderwijsvernieuwbeweging, onder invloed van de New Left in de Verenigde Staten en de West-Duitse Außerparlamentarische Opposition. Deze eiste volledige medezeggenschap in de universiteit. Volksverheffing moest volgens die beweging worden vervangen door democratisering, 'gelijkwaardigheid door gelijkheid'.⁸⁶⁰ Scholieren en leraren betrokken onder invloed van deze beweging deze eis ook op het middelbaar onderwijs. Vanaf 1967 ontstond een beweging tegen de 'schoolse school', die net als de universiteit autoritair bestuurd zou worden.

De actievormen waarmee de politisering gestalte kreeg hadden zich ontwikkeld sinds de demonstraties begin jaren zestig tegen het beleid van de Nederlandse

855 B.C.J. Lievegoed, *De selectie en ontwikkeling der meer begaafden : een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie / rapport van de 12de studie-conferentie van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie, georganiseerd in samenwerking met Vlaams-België, gehouden op 2 en 3 november 1962 te Amersfoort* (Haarlem: Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1964) 9; Bakker (red.), *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 538. Boekholt & De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 286-291.

856 M. Huisman, 'Vernieuwing, tegen de verdrukking in. De geschiedenis van het tijdschrift Vernieuwing 1938-2007', in Van der Zwaard (red.), *Zonder wrijving geen vooruitgang*, 46; P. van der Heiden, *In de schaduw van de mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten* (Zutphen: Walburg 2004) 82-83.

857 L. van Gelder, 'Opvoeding en de eisen van het bedrijf', in *Het Schoolblad* 29-05-1954; Leon van Gelder schreef ook al in het Kaderblad *Bestek* van de Moderne Jeugdtraad een nummer over Sociale Vorming. Hij schreef ook mee aan *Humanisme en opvoeding*, 3.

858 J. Vos & J. van der Linden, *Waarvan akte: geschiedenis van de MO-opleidingen, 1912-1987* (Assen: Van Gorcum 2004) 105; W. Langeveld, 'Waarom vernieuwt het onderwijs zich niet sneller', in *Economisch-statistische Berichten* (1964) 928-929.

859 W. Langeveld, *Vorming tot participatie*, 25.

860 P. de Rooy, *Verstrikt in cijfers en anekdotes. Onderwijs en burgerlijk ideaal in de negentiende en twintigste eeuw. Kohnstamm Lezing* (Amsterdam: Vossiuspers UvA 2003) 20-21.

regering inzake Nieuw-Guinea, de laatste kolonie in de Oost, die in 1962 onderdeel van Indonesië werd. Met name door de Pacifistisch Socialistische Partij werden actievormen zoals sit-down demonstraties geïntroduceerd, ontleend aan de Ban-de-Bom-beweging en de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. De verstoring in 1963 van de NAVO-taptoe was een van de eerste 'acties'.⁸⁶¹ De bezettingen in 1969, in maart in Tilburg en vooral in mei van het Maagdenhuis in Amsterdam, waren evenwel het oermoment van het gepolitiseerde protest.⁸⁶²

Volgens de historici Kennedy en Righart waren de autoriteiten door de gezagscrisis van 1966 geïntimideerd geraakt. Ze hadden in feite al ingestemd met de nederlaag en traden daarom bij de Maagdenhuisbezetting in 1969 rustig op. In de Wet Universitaire Bestuurshervorming, die een in Europa ongekende vorm van medezeggenschap voor studenten regelde, kwamen ze de studenten ver tegemoet.⁸⁶³ Desondanks liep de confrontatie met de gevestigde orde uit op een *compromis*, niet op een overwinning. Binnen de studentenbeweging was het door hun filosofische held Herbert Marcuse aangereikte concept 'repressieve tolerantie' populair: kritiek zou slechts worden gedoogd zonder iets wezenlijks te veranderen; medezeggenschap als zoethouder.⁸⁶⁴

De acties riepen heftige reacties op.⁸⁶⁵ Mensen binnen het onderwijs signaleerden bij studenten een 'onverdraagzame verdraagzaamheid', een groeiende bereidheid om bestaande structuren desnoods met geweld omver te werpen. Ze zagen dat als bedreigend voor de democratie.⁸⁶⁶ Critici zoals de Amsterdamse hoogleraar psychologie A.D. de Groot vonden de bezettingen ondemocratisch en lieten zich niet monddood maken door de studenten, al raakten ze wel geïntimideerd.⁸⁶⁷ De Groot pleitte zelf in de eerste helft van de jaren zestig voor opvoeding tot democratie, maar kon niets beginnen met de schreeuwerige actievoerders die nu ineens democratisering eisten.⁸⁶⁸

861 Op 5 juli 1963, zie *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, 83.

862 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 171.

863 A. Marwick, '1968 and the Cultural Revolution of the Long Sixties', G-R. Horn en P. Kenney (eds.), *Transnational moments of change: Europe 1944, 1968, 1989* (Oxford: Rowman & Litterfield 2004) 81-94, daar 91.

864 H. Marcuse, 'Repressive tolerance', R.P. Wolff, B. Moore jr., and H. Marcuse, *A critique of pure tolerance* (Boston: Beacon Press, 1969) 95-137.

865 Zoals S. Bakker, H. Eisma, E.W. de Jong, *Het groene boekje. Nuchter protest tegen het rode* (Apeldoorn: Semper Agendo 1970) 20.

866 C.I. Barendse, 'Opvoeding tot verdraagzaamheid en democratie binnen de school', *Jeugd in school en wereld* 53:6 (1969) 248.

867 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 171. A.D. de Groot, 'Democratisering, verraderlijk begrip', *Het Parool*, 18-06-1969. De Groot was lid van het Werkcomité Opvoeding tot Democratie.

868 De Groot, 'Opvoeding tot democratie', 203.

Onderwijsbestuurders accepteerden de democratisering, ten dele omdat ze er zelf in geloofden.⁸⁶⁹ Ironisch genoeg werd juist rector A.D. Belinfante de kop van jut van de studenten. Zijn publicaties uit midden jaren zestig, waarin hij pleitte voor juryrechtspraak, referenda, een gekozen burgemeester en een liberale houding ten aanzien van demonstraties, sloten aan bij het libertaire repertoire.⁸⁷⁰ Belinfante wilde de universiteit verregaand democratiseren, maar vond medebeslissingsrecht op alle niveaus een 'loze kreet'.⁸⁷¹ Hij wees de politisering af, omdat de studenten vertegenwoordigende procedures overboord zetten. Hij wilde niet meer met de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam praten, omdat onduidelijk was wie zij vertegenwoordigden.⁸⁷² De bredere maatschappij had volgens hem bovendien naast studenten een even legitieme claim op de universiteit, onder andere omdat die haar financieel mogelijk maakte.⁸⁷³ Doordat het Maagdenhuis al gauw 'place to be' werd, claimden de bezetters daarentegen de meerderheid van de studenten te vertegenwoordigen.⁸⁷⁴

De studentenbezetting van een katholieke kweekschool in Beverwijk in januari 1970 leidde tot solidariteitsacties in diverse steden. Bekende Nederlanders zoals schrijver Jan Wolkers verklaarden zich solidair.⁸⁷⁵ Het schoolbestuur vond directe democratie in een scholengemeenschap echter onwettig en het liet de politie tot ontruiming overgaan. Het wilde aan democratisering meewerken, maar een minderheid van radicalen maakte dat volgens het bestuur onmogelijk: 'Zij belemmerde bovendien het onderwijs voor al die honderden anderen. (...) we praten niet meer met de geschorste leerlingen, dat hebben we nu al twee maanden tevergeefs gedaan. (...) We hebben de indruk dat de hele actie bewust is meegeregisseerd door bepaalde groeperingen in de studentenwereld en daarbuiten, zodat naar een escalatie van het conflict is toe gewerkt.'⁸⁷⁶

869 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 171.

870 Belinfante, *De burger en zijn staat*, 77-102; Belinfante, *Vrijheid van demonstratie*, 21.

871 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 171; Verbij, *Tien rode jaren*, 46.

872 'Professor Belinfante: ASVA heeft als gesprekspartner afgedaan', *Het vrije volk*, 22-05-1969.

873 A.D. Belinfante, "Preadvies" *Congres medezeggenschap mei 1970. Nederlands Katholiek Vakverbond* (Utrecht 1970) 23.

874 W. Miedema en P. Brill, 'Dit bezielde de bezetters. Achtergronden van de Maagdenhuisbezetters', *Het vrije volk*, 03-09-1969.

875 M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800* (Amsterdam: SUN 2006) 331-332. In Noord-Brabant en Limburg, in Rotterdam staakt academie De Hofstede. Pedagogische en sociale academies in Leiden, Den Haag, Hengelo, Almelo, Enschede, Haarlem, Drachten en Sneek voeren acties of houden demonstraties.

876 'Ex-bezetters in Beverwijk: Tijd was rijp', *Het vrije volk*, 15-01-1970, 5. Zie ook het commentaar van kweekschool docent C.I. Barendse, 'Opvoeding tot verdraagzaamheid en democratie binnen de school'.

Er ontstond een publicitaire oorlog rond de democratische legitimiteit van de bezettingen. De algemene onderwijsvakbond ABOP zei bezorgd te zijn over de 'ondemocratische' methoden en autoritaire stijl van sommige jongeren.⁸⁷⁷ In september 1969 vonden de processen van de Maagdenhuisbezetters plaats, waarbij de procureur-generaal de actie van de studenten omschreef als terroristisch en 'levensgevaarlijk voor democratie en samenleving'.⁸⁷⁸ Een student riposteerde dat de procureur zelf de democratie ondergroef door voor de autoriteiten partij te kiezen.⁸⁷⁹

In de Tweede Kamer werd in 1969 verhit gediscussieerd over de Maagdenhuisbezetting. PSP'er B. van der Lek noemde democratische spelregels mooi voor als alles goed ging, maar de studenten hadden geen andere middelen dan het doorbreken van normale democratische procedures. De bezetting zou door de politie met ondemocratisch machtsvertoon zijn beëindigd.⁸⁸⁰ PSP en CPN stonden alleen. Geweld associeerden de andere partijen vooral met de zelfbenoemde revolutionairen, M. Dijkstra (D'66) sprak zelfs van 'terreur', in tegenstelling tot werkelijke, legitieme burgerlijke ongehoorzaamheid. Daarvoor was vereist dat er sprake was van een 'onredelijke tegenstander', zoals in de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Daarvan zou geen sprake zijn. Eerder was het zo dat de studenten geen open gesprek wilden voeren.⁸⁸¹ Minister van Onderwijs G. Veringa (KVP) was scherp:

Onze democratie is, om een Engelse term te gebruiken, 'government by discussion'. Dat gaat uitstekend met degenen die open staan voor discussie, die inspraak willen hebben, maar die ook inspraak willen geven. In Amsterdam is echter het stadium bereikt, dat zij die inspraak eisen, in feite aan anderen inspraak weigeren. Naar hun opvatting is democratie datgene, wat zij eronder verstaan.⁸⁸²

Veringa vond de studenten bovendien onredelijk omdat Belinfante hen ver tegemoet wilde komen en op allerlei niveaus, waaronder de universiteitsraad, het principe van 'one man one vote' wilde invoeren.⁸⁸³ Wederzijds waren verge-

877 'OPA'-bestuur contra anti-autoritair van de 'Alternatieve' Ex-bezetters in Beverwijk: 'Tijd was rijp', *Het vrije volk*, 15-01-1970; in verband met Maagdenhuis: Vrijmoedig commentaar', *De tijd* 22-05-1969, Dag: Vond de bezetting ondemocratisch.

878 *De Volkskrant*, 13-09-1969. Zie voor de felle polemieken rond onder andere Beverwijk: 'Lessen', *De Telegraaf*, 15-01-1970; 'Commentaar Beverwijk', *Het vrije volk*, 14-01-1970.

879 *De Volkskrant*, 13-09-1969.

880 *HTK* 1968-1969, 2929.

881 *HTK* 1968-1969, 2944.

882 *HTK* 1968-1969, 2931-34.

883 *HTK* 1968-1969, 2934.

lijkingen met de Tweede Wereldoorlog niet van de lucht. De studenten noemden de Amsterdamse burgemeester I. Samkalden dubbelzinnig de 'gasburgemeester', doelend op het inzetten van traangas 'tegen de democratie'.⁸⁸⁴ P. Jongeling (GPV) vergeleek op zijn beurt de studenten met de nazistische Sturm Abteilungen.⁸⁸⁵

Met name PvdA-leider Den Uyl werd in een lastig parket gebracht door de discussie, omdat zijn partij gespleten dreigde te raken tussen voorstanders van dit soort acties vanuit het actiewezen en critici die ze zagen als gevaarlijk voor de democratie. Hij toonde begrip voor de studenten, maar zei ze tegelijk de wacht aan.⁸⁸⁶ In zijn artikel 'De smalle marge van de parlementaire democratie' betoogde hij dat democratisering slechts bereikt kon worden *dankzij* parlement en wet. Buitenparlementaire activiteit van burgers noemde hij 'niets nieuws'. Burgerlijke ongehoorzaamheid achtte hij slechts geoorloofd ten opzichte van een 'kennelijk onredelijke tegenstander', wat volgens hem bij het Maagdenhuis niet het geval was. Marxistische dromen van de 'grote Kladderadatsch' bestempelde hij als naïef en gevaarlijk.⁸⁸⁷

Er gingen stemmen op dat dit wél legitieme burgerlijke ongehoorzaamheid was en dat daar toleranter mee moest worden omgegaan. Streng gezagshandhaving zou de democratische legitimiteit in gevaar brengen.⁸⁸⁸ De Nederlandse Katholieke Oudervereniging liet weten dat het Beverwijkse schoolbestuur te snel tot ontruiming over was gegaan. Andere schoolbesturen zouden hopelijk een beter voorbeeld geven.⁸⁸⁹ Dit soort acties en bezettingen kwam tijdens de jaren zeventig veelvuldig voor. Gaandeweg werden ze steeds meer als een bijzondere vorm van demonstreren beschouwd. Het gedogen van deze acties maakte ze onschadelijk.⁸⁹⁰ Dat laat echter onverlet dat ze aanleiding gaven tot fel debat.

Het commentaar van hoofdredacteur Bruins Slot in *Trouw* was exemplarisch voor de ambivalentie bij gevestigde krachten. Hij zei begrip te hebben voor acties als er geen ruimte voor discussie was over de heersende orde binnen

884 'Studentenbezetting: „Te weinig eten, te veel traangas“, Maagdenhuis in volledig isolement', *Het vrije volk* 20-05-1969: volgens dit artikel kwam dit voor in een uitzending van *De Vrije Maagd*, het radiostation van de bezetters. Geciteerd door Diepenhorst (ARP) *HTK* 1968-1969, 2934.

885 *HTK* 1968-1969, 2936.

886 *HTK* 1968-1969, 2940-2941.

887 J. den Uyl, 'De smalle marge van de democratische politiek', in *Socialisme en Democratie* 27 (1970) 7, augustus, 299-321.

888 'Commentaar Beverwijk', *Het vrije volk* 14-01-1970 Dag; eerder in verband met Maagdenhuis 'Commentaar Winst bieden en nemen', *Het vrije volk* 19-06-1969, Dag; M. Huizer, 'Gezag en macht in een democratie', in *Reflector van het hedendaags wereldgebeuren* (oktober 1969) 31.

889 *Het vrije volk*, 15-01-1970.

890 Dat was een bevestiging van wat de studenten aanduiden als repressieve tolerantie: Marcuse, 'Repressive tolerance', 95-137.

school, partij, omroep of kerk. De actie 'Synoodkreet' in de Gereformeerde Kerk vond hij dus zinvol, maar hij keurde acties af wanneer ze als anarchistisch breekijzer voor de maatschappelijke orde werden gebruikt. Bruins Slot had geen goed woord over voor de sabotage van een VARA-thema-avond over alternatieve leefvormen in januari 1970 uit solidariteit met de bezetting in Beverwijk. Na de vertoning van de Duitse film 'Opvoeden tot ongehoorzaamheid' nam het radicale Socialisties Onderwijs Front de discussie volledig over. Bruins Slot vond dat getuigen van een 'fascistische mentaliteit': 'Het trieste is dat sommige vormen van verzet tegen het paternalistische en autoritaire in de gevestigde structuren – en het bezwaar daartegen deel ik – juist een veel rigoureuzer paternalisme en autoritairisme in de hand werken.'⁸⁹¹

Het politiseringsrepertoire gaf zo aanleiding tot heftige polemieken. Bestuurders, politici en journalisten waren soms meegaand, maar er was een punt waar ze de grens trokken, hun eigen visie gaven op de democratie en insisterden op dialoog, pluralisme en het primaat van vertegenwoordigende procedures. Die stonden tegenover confrontatie en actie, wat de gepolitiseerde studenten en hun sympathisanten juist beschouwden als noodzakelijk om écht mee te mogen praten. Dit leidde tot een wederzijds verwijt van onverdraagzaamheid.

5.2. Vorming tot actie in het politiseringsrepertoire

Er was ook een vernieuwingsbeweging in het middelbaar onderwijs. Daarbij komt naar voren wat de gepolitiseerde bewegingen zagen als wérkelijk democratische opvoeding. Ze zetten zich af tegen de 'schoolse school' en stelden daar vorming in actie tegenover. Een actiegroep die veel aandacht trok waren de Kritiese Leraren. Zij telden op hun hoogtepunt slechts tweehonderd leden, maar hadden een grote resonans. De gezagskwesitie stond hier nog meer op scherp, omdat het hier om de hiërarchie tussen leraar en leerling ging, niet zoals aan de universiteit om onderwijs aan volwassenen.

De Kritiese Leraren haakten in op de scholierenbeweging. Die ontstond kort nadat in de Bondsrepubliek rond 1967 een antiautoritaire Schülermitverwaltung-beweging opkwam. De Scholieren Belangen Organisatie was daarvan de Nederlandse uiting.⁸⁹² De Kritiese Leraren presenteerden zich vlak na de

⁸⁹¹ J.H. Bruins Slot, 'Actie, geen terreur', *Trouw*, 17-01-1970. De actie vond plaats op 7 januari 1970.

⁸⁹² Gagel, *Geschichte der politischen Bildung*, 182. IISG, archief Kritiese Leraren, inv. nr. 5: 'Scholenrevolutie', in *De Vrije Socialist. Anarchisties Tijdschrift* 2 (1973) 3: 9; Vos & Van der Linden, *Waarvan akte*, 108. Oosterman was redacteur van *Hitweek*. 'Verslag congres SBO: Kasieno in Utrecht', *Het vrije volk*, 02-12-1968. 'SBO-congres 23 februari 1969', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21-02-1969 en 'SBO: Iets namens scholieren, maar wat?', 28-02-1969; 'Leraar slaaf systeem', *Leeuwarder Courant*, 01-03-1969.

bezetting van het Maagdenhuis in mei 1969.⁸⁹³ De SBO had toen net in het Vondelpark in Amsterdam een betoging tegen het eindexamen gehouden, dat ze zagen als een 'roulette'.⁸⁹⁴ De Kritiese Leraren wilden geen belangenorganisatie zijn, maar een ongrijpbare beweging die overal opdook.⁸⁹⁵ Het betrof jonge leraren, veelal Nederlands of geschiedenis, die sterk waren beïnvloed door het gepolitiseerde studentenleven. Ze kwamen vaak in conflict met de directies van middelbare scholen,⁸⁹⁶ wat leidde tot het geruchtmakende ontslag van een aantal van hen, meestal omdat ze over seks of politiek hadden gepraat in de klas.⁸⁹⁷

De voormannen Anton Oskamp, Helge Bonset en Piet Calis zeiden de bestaande structuren te ervaren als star, autoritair en niet gericht op ontplooiing. Democratisering betekende voor hen dat scholieren zelf bepaalden wat, hoe en met wie ze leerden.⁸⁹⁸ Hun *Rode boekje voor scholieren* werd een bestseller, gevolgd door een alternatieve kritiese schoolagenda en de film *Lokaalvredebreuk*, waarin Kritiese Leraren onaangekondigd naar scholen gingen en door de politie werden verwijderd.⁸⁹⁹ Ze brachten bovendien een *Anti-mammoetrapport* uit, waarin ze klaagden dat de mammoetwet de toegang voor kinderen uit lagere milieus niet vergrootte en niets aan inspraak of medebeslissingsrecht voor leraar en leerling deed.⁹⁰⁰ Het naar Deens model geschreven *Rode Boekje* was een zwartboek, een uiteenzetting van onderwijskundige ideeën en een actiehandleiding tegelijk. Het bood tips over seks, drugs en het communeleven. Daarnaast eiste het invoering van negenjarig basisonderwijs en de afschaffing van klassen, cijfers, zittenblijven en eindexamens. In de democratische school zouden leerlingen zelf de sfeer bepalen, er zouden ruimtes aanwezig zijn om te 'praten, te dansen, te

⁸⁹³ Persconferentie op 23 mei 1969, zie o.a. *Leeuwarder Courant*, 24-05-1969.

⁸⁹⁴ *Het vrije volk*, 05-05-1969.

⁸⁹⁵ IISG Kritiese Leraren, inv.nr. 1, 13-04-1969: A. Oskamp aan Van der Sluijs. A. Oskamp, 'Het aantal stropdassen was gering', 186.

⁸⁹⁶ Vos & Van der Linden, *Waarvan akte*, 110.

⁸⁹⁷ Hij was ontslagen aan het Hilversums Nieuwe Lyceum; Bonset had naar verluidt het verhaal 'Een ellendige nietsnut' van Remco Campert voorgelezen. H. Bonset, *Nooit met je rug naar de klas. Een boekje over ons schoolse schoolsysteem* (Amsterdam: Bezige Bij 1969, 2^e druk) 16. S. Karsten, 'Het lerarenberoep in historisch perspectief', in H. Kleijer en G. Vrieze (red.), *Het beroep van leraar ter discussie* (Leuven/Apeldoorn: Garant 2000) 29-56, daar 48; over ontslagkwesities: *De Volkskrant*, 11-09-1969, 5; 'Trappen of vernieuwen', *Elseviers Weekblad* 06-09-1969.

⁸⁹⁸ 'Solidair met Maagdenhuis. Groep kritische leraren wenst geen cijfers meer', *De tijd* 24-05-1969.

⁸⁹⁹ C. Hülsenbeck, J. Louman, A. Oskamp, *Het Rode boekje voor scholieren* (Utrecht: Bruna 1970, 3^e druk) inleiding. IISG Kritiese Leraren inv.nr. 17, *De Andere agenda* (Kritiese Leraren Amsterdam) en *Lokaalvredebreuk* (Kritiese Leraren Amsterdam); zie persbericht 17-11-1970 film *Lokaalvredebreuk*.

⁹⁰⁰ E. van Dijk, R. de Graaf & T. Hart, *Anti-mammoetrapport. Sunschrift no. 5* (Kritiese Leraren Nijmegen: Sun 1969) 3; 9; 19; Ze lanceerden het rapport op 10 september 1969: *De Volkskrant*, 11-09-1969, 5; *De Tijd*, 11-09-1969. 'Soepeler uitvoering van mammoetwet', *Leeuwarder Courant*, 23-09-1969.

spelen, te vrijen, te roken, te leren, te sporten en om met je handen te werken.⁹⁰¹ De Kritiese Leraren gingen ervan uit dat het bestaande onderwijs werd gekenmerkt door wat later is aangeduid als een ‘verborgen curriculum’, dat zonder politiek expliciet te benoemen, een burgerlijk politiek waardenstelsel op kinderen overdroeg.⁹⁰² Volgens die visie was onderwijs onvermijdelijk politiek, zo betoogde het *Rode Boekje*: ‘Maar politiek houdt zich juist bezig met het handhaven of veranderen van de bestaande toestand. Daarom is de school één van de sterkste wapens van de mensen die alles willen laten zoals het is. (...) door je het idee revolutie lelijk voor te stellen, probeert men te bereiken dat de mensen iedere revolutie afwijzen. (...) de school doet aan politiek, juist door te zeggen dat zij het niet doet.’⁹⁰³

De publicaties van de Kritiese Leraren hadden een met de oproep tot actie verbonden aanklagende en wat dwingende toon.⁹⁰⁴ Met humor maak je geen revolutie, zo schreef de *Leeuwarder Courant*.⁹⁰⁵ Democratische vorming kreeg gestalte in actie *tegen*, niet in overleg *met* de directie.⁹⁰⁶ Oskamp vond bijvoorbeeld een schoolparlement een heilloze weg van ‘woord en wederwoord, kalm-dan-breekt-het-lijntje-niet’.⁹⁰⁷ Representatieve democratie noemde het *Rode Boekje* verhuiling door een technocratische elite.⁹⁰⁸ Parlementen hielden opstandige leerlingen rustig, maakten ze wijs dat één persoon namens anderen kon praten en dat de meeste stemmen tellen.⁹⁰⁹ Ze wilden een schoolparlement met alleen leerlingen en daarnaast een schoolraad waar ook leraren in zaten. Angst, straf en gebrek aan verantwoordelijkheid kenmerkten de ‘schoolse

901 *Rode Boekje*, 67.

902 De notie van een ‘hidden curriculum’ was al in de jaren zestig geïntroduceerd door progressieve onderwijskundigen, bv. P.W. Jackson, *Life in classrooms* (New York: Teacher’s College Press 1990/1968) 34, maar was begin jaren zeventig nog niet volledig gangbaar in het vocabulaire, al is de onderliggende redenering herkenbaar bij de Kritiese Leraren.

903 *Rode Boekje*, 11-12.

904 Bonset, *Nooit met je rug naar de klas*, 107-112.

905 *Leeuwarder Courant*, 11-09-1970.

906 *Rode Boekje*, 70-80. Binnen de scholierenbeweging ontstond net als in de studentenbeweging een scheiding tussen de aan de Kritiese Universiteit en de Studenten Vak Bond gelieerde Amsterdamse groep VAAG en leerlingen van het Calandlyceum in Rotterdam die persvrijheid en een schoolparlement met inspraak wilden en dat in samenspraak met de school wilden bereiken. Deze organiseerden een *hear-in* op 2 februari 1969, zie Archief Kritiese Leraren, IISG, inv.nr. 5: ‘Scholenrevolutie’, in *De Vrije Socialist. Anarchisties Tijdschrift* 2:3 (1973) 9;

907 A. Oskamp, ‘Het aantal stropdassen was gering’, 188; IISG, Kritiese Leraren, inv. nr. 5: ‘Scholenrevolutie’ in *De Vrije Socialist. Anarchisties Tijdschrift* 2:3 (1973) 9.

908 L. Kemerink, *Demokratie op school* (Werkgroep Interne Democrativering van de Kritiese Leraren Nijmegen, Nijmegen: SUN 1970) 9.

909 *Rode boekje*, 56.

school’. Daarom moest een mentaliteitsverandering worden bewerkstelligd.⁹¹⁰

In de richting van bestaande visies op democratie paste volgens actie-groepen zoals de Kritiese Leraren geen dialoog, maar confrontatie. Dat kwam deels voort uit morele verontwaardiging. Tegenstanders zouden door een onmenselijke politiek, onder andere in Vietnam, het recht om mee te praten hebben verspeeld. Een ‘neutraal’ of ‘objectief’ standpunt bevestigde in deze visie het systeem. ‘Objectief’ was volgens hen de constatering dat verdrukte groeperingen meer recht hadden om gehoord te worden dan ‘the powers that be’ omdat ze minder invloed hadden binnen het vertegenwoordigende proces.⁹¹¹

Hierbij gingen de Kritiese Leraren uit van de binnen de studentenbeweging populaire marxistische leer van ‘vals bewustzijn’. Zowel leerlingen als ouders waren nu nog geïndoctrineerd met een burgerlijke manier van denken en hadden nog geen goed beeld van de realiteit. Als ze gewend zouden raken aan de democratische school, zou orde houden bijvoorbeeld overbodig worden.⁹¹² Wanneer het licht zou gaan dagen zou de meerderheid van leerlingen en ouders achter hen gaan staan. Vóór die tijd was democratisering zelfs gevaarlijk.⁹¹³ Ze gingen ervan uit dat ouders voor de revolutie te winnen zouden zijn.⁹¹⁴ Al tijdens een landelijke staking van leraren tegen de Mammoetwet lieten ouders van het Casimirlyceum in Amstelveen echter weten dat leraren ‘gewoon kennis over moesten dragen en niet de wereldproblemen erbij moesten slepen’.⁹¹⁵

De school moest volgens de Kritiese Leraren geen voorbereiding op de maatschappij zijn, maar ze zagen de scholier als iemand die functioneerde *in* die maatschappij. De school moest openstaan voor informatie, dag- en weekbladen, seksuele en politieke voorlichting en kunst.⁹¹⁶ Zelfs bij wiskunde moest aandacht aan de maatschappij worden besteed. Verschillende vakken moesten in ‘project-onderwijs’, bijvoorbeeld over ‘wonen’ of de oorlog in Vietnam, aan bod komen.⁹¹⁷ Kritiese leraar Piet Calis: ‘In een open school zullen de jongens en meisjes wellicht tot iets kritischer staatsburgers opgroeien dan dat nu het geval is’.⁹¹⁸

910 *Het vrije volk*, 08-03-1969: ingezonden brief Anton Oskamp.

911 C. Klaassen, ‘Enige denkmodellen in de discussie over maatschappijleer’, in C. Klaassen (red.), *Sociale en politieke vorming. Bouwstenen voor een maatschappijleertheorie* (Samsom: Alphen aan den Rijn 1979) 30.

912 *Rode boekje*, 62-64; Bonset, *Nooit met je rug naar de klas*, 121.

913 *Rode boekje*, 187.

914 Bonset, *Nooit met je rug naar de klas*, 107-112.

915 J. Bank, ‘Twickelactie legt malaise bloot’, *De Volkskrant*, 13-09-1969. ‘Kalme staking leraren’, *De tijd*, 12-09-1969.

916 A. Oskamp, ‘Het aantal stropdassen was gering’, 188.

917 *Rode Boekje*, 45-46.

918 P. Calis, ‘Kritische leraren te wapen tegen de autoritaire school’, *De Nieuwe Linie*, 01-11-1969.

Hij zag het scholierenprotest in 1969 als meer democratie in werking dan scholieren in hun hele verdere schooltijd hadden meegemaakt.⁹¹⁹ Bij een HAVO in Amsterdam kwam aan de scholierenacties een einde toen een vechtpartij ontstond tussen een leraar en leerlingen en leraren hen ervan probeerden te weerhouden naar buiten te gaan. Oskamp, aan het hoofd van een stoet leerlingen, vond dit gedrag van leraren getuigen van het ondemocratische karakter van de school.⁹²⁰

Voor de actievoerders ging het bij politieke vorming om samen democratie te *doen* en zo de democratische school in praktijk te brengen. ‘Democratie’ zagen ze als een activiteit, waarin mensen leerden zich samen te weer te stellen tegen de gevestigde orde. Dat was wat internationaal binnen New Left-bewegingen werd verstaan onder ‘participatoire democratie’. Mensen zouden controle nemen over beslissingen die over hen en uit naam van hen werden gemaakt.⁹²¹ Ze maakten daarvoor gebruik van allerlei middelen, van muurkranten, gespreks-groepen, tot actiehandleidingen zoals het *Rode Boekje*.

Werkende jongeren: ‘Wij eisen politieke vorming’

In de volwasseneneducatie, bijvoorbeeld in volkshogescholen, doortrok politieke vorming in de jaren zeventig de activiteiten.⁹²² Oskamp was een veelgevraagd spreker. Op zo’n avond bij de ‘samenscholing’ van het NIVON in Rotterdam in

1970 werd de Amerikaanse film *Highschool* getoond, over scholierenverzet.⁹²³ Het bleef daar niet bij vorming *tot* actie, het doel was vorming *in* actie. Een NIVON-groepje maakte op 4 april 1970 zijn onbehagen over de ondemocratische vorm van het onderwijs via de radio kenbaar, een ‘actie’ die volgde op de samenscholing. Er werd gesproken over hoe ‘ingedutte’ mensen krities te maken.⁹²⁴ Kennis van wereldproblemen zou tot acties leiden.⁹²⁵ Talloze bijeenkomsten bij volkshogescholen en bewustwordingsplatforms, van Angolakomitee tot Medisch Comité Vietnam, stonden in het teken van deze vorming tot actie. Sociale Academies, waarvan De Horst de bekendste is, leverden gepolitiseerde vormings- en opbouwwerkers af. Het najaarscongres van De Horst stond in 1970 in het teken van *Opleidingscentrum of actiecentrum?*⁹²⁶

Gesteund door de expansie van het welzijnsbeleid namen politiek vormende activiteiten zo’n hoge vlucht dat in 1972 De Horst een dik *Vademekum* uitbracht met activiteiten binnen tal van organisaties, van volkshogescholen tot sociale academies, kerken, vakbonden en politieke partijen. Organisaties op het gebied van burgerschapsvorming, zoals de Anne Frank Stichting, Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming, Stichting Burgerschapskunde en de Stichting Vredesopbouw hadden daarbij een ondersteunende rol.⁹²⁷

Het omvangrijke en zwaar gesubsidieerde vormingswerk met werkende jongeren trok veel aandacht. In 1970 gingen nog zo’n 450.000 mensen na de lagere school werken. Hun werkgelegenheid stond onder druk, onder andere door automatisering.⁹²⁸ Deze jongeren hadden naast hun werk recht op onderwijs, maar daar kwam in de praktijk vaak weinig van. Ze eisten daarom in november 1969 in een grote demonstratie medebeslissingsrecht en politieke vorming. Vice-voorzitter van de jongeren van het socialistische Nederlands Vakverbond (NVV) Rinus Dalhuizen noemde politieke vorming noodzakelijk voor hun weerbaarheid tegen manipulatie. Het grootste deel van het volk zou dom en onmondig worden gehouden.⁹²⁹ Werkende jongeren waren een ideale doelgroep voor vorming tot en in actie. Het ging hier om echte arbeiders die tot de mythische categorie ‘jeugd’ behoorden.

919 Calis, ‘Kritische leraren te wapen tegen de autoritaire school’. Zie voor deze door leraren van het Twickelcollege Hengelo begonnen actie op 12 september 1969, o.a. Th. Hoogbergen, *Over geestdrift en bevoelenheid. 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs* (Tilburg: Zuidelijk Contact 1991) 305-306. Bank, ‘Twickelactie legt malaise bloot’.

920 Bank, ‘Twickelactie legt malaise bloot’.

921 F. Polletta, ‘Strategy and democracy in the New Left’, J. McMillian & P. Buhle, *The New Left revisited* (Philadelphia: Temple 2003) 156-177, daar 162-163: Haalt een van de deelnemers aan de Amerikaanse Students for a Democratic Society aan: “We were thinking of participatory democracy at that time as a concept of social change, not as a set of principles for guiding the internal organization of the SDS”. Ze hadden die bovendien ontwikkeld op basis van het gemeenschapsgevoel in de Civil Rights Movement, zie D. Roussopoulos, *The New Left: Legacy and continuity* (London: Black Rose 2007) 129.

922 De wens tot actie te komen vinden we terug bij ‘Van gesprek tot actie. Tachtig gespreksgroepen bespraken toekomst van gebied boven Noordzeekanaal’, in *Volkshogeschooljournaal* (1970) okt, 2; de nadruk op politieke onderwerpen zien we terug in de cursusprogramma’s: ‘Programma zomercursussen 1970’, *Volkshogeschooljournaal* (1970) juli, 5 bevatte cursussen ‘Geloof en politiek’ (Valkenburg/Geerlingshof), Interne democratisering in het onderwijs (Brussel/Lodewijk de Raet), Versuche zur Erneuerung der Demokratie (Bergen/de Zandhoeve), Emancipatie, geen imitatie (Borne/Het Witte Huis), zie ook *Volkshogeschool zomerprogramma* 1971, o.a. p. 3, cursus 14 aug. Allardsoog-Bakkeveen, ‘waarom acties mislukken’; Zie bijvoorbeeld *Ping-pong: [Programma-boekje van de kaderschouw]*; 2 en 3 Sept., [op volkshogeschool] *Ons Erf, Berg en Dal* (Utrecht: Nationaal Bureau Jong Nederland 1972) 5. Daar was dit in 1987 nog zo: T. van der Heijden (eindred), *Volkshogeschool Ons Erf 1947-1987* (Berg en Dal: Ons erf 1987) 13: Politieke vorming en feminiserende vorming staan centraal, in de vorm van ‘het veranderen van machtsverhoudingen’.

923 IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 13, 12-05-1970 aan leden NIVON; 15-05-1970: NIVON aan Oskamp.

924 IISG Kritiese Leraren inv. nr. 13, 15-05-1970: NIVON aan Oskamp.

925 IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 13, E.M. van Rossum, ‘verslag 3^e bijeenkomst Samenscholing opvoeding en onderwijs NIVON’.

926 Zie M. van der Linde, *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje* (Amsterdam: SWP 2005) 84.

927 *Vademekum van het politiek vormingswerk in Nederland. Inventarisatie van actiegroepen, vormingsinstellingen & andere organisaties die politiek vormingswerk verrichten* (De Horstink, DIC-map 33, 1972) 21.

928 *Karakter. Tijdschrift van het Nationaal Centrum Vorming Bedrijfsjeugd* 16, sept/okt (1969) 3; J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van werkende jongeren in Nederland* (Baarn: Arbor 1987) 303-314.

929 Verslag rede van Rinus Dalhuizen, vice-voorzitter NVV-jongerenraad op jaarconferentie NVV-jongeren in Beekbergen, in *Boemerang. Kaderblad voor werkende jongeren* 3 (1969) 4 (dec) 3.

Een populaire methode om arbeiders bewust te maken van hun maatschappelijke positie was het door de Duitse APO-angehauchte vakbondswerker Oskar Negt ontwikkelde 'exemplarische leren'. Het beoogde arbeiders 'sociologisch abstraherend denken' te leren. Negt poogde apathie en vervreemding te doorbreken door arbeiders te doordringen van de maakbaarheid van de maatschappij en het alternatief van arbeiderszelfbestuur.⁹³⁰ Mensen als vormingsleider Paul Dekker van het Vormingswerk Jonge Volwassenen prefereerden deze 'emancipatiebevorderende' visie boven een 'groeiprocesbevorderende opvatting', die ze systeembevestigend vonden.⁹³¹

Werkende jongeren verstoorden op 13 november 1972 een uitzending van actualiteitenrubriek *Brandpunt*, waarna een chaotisch gesprek ontstond met de aanwezige politici, onder wie Haya Van Someren-Downer (VVD), Van Mierlo (D'66) en Frans Andriessen (KVP). Jan Bank van *De Volkskrant* juichte dat ze een actualiteitenrubriek hadden omgetoverd tot politieke vergadering. De eveneens met de politisering sympathiserende maatschappijleerexpert Langeveld was kritischer. Door het gemis van een voorzitter was het een chaos geworden en kwamen de jongeren over als een schreeuwend zootje dat het alleen om centen ging. Van Someren had woedend gereageerd. Het zou om een 'puur linkse, voorgeselecteerde, onsympathieke, onverdraagzame, haatdragende groep' zijn gegaan, die zijn voorkeur voor de CPN niet onder stoelen of banken zou hebben gestoken. De uitzending zou het verschil duidelijk hebben gemaakt tussen democratie en totalitaire methoden.⁹³² Dat vond Langeveld dwaas:

Natuurlijk zaten er ook linkse jongeren in die zaal. Maar men ziet niet, dat de wijze van reageren van die jongeren zoals in die uitzending, samenhangt met hun situatie. We hebben te maken met een uiterst weerloze groep. Wat kunnen ze als wezenlijke argumentatie aanvoeren? Ze zijn overgeleverd aan lieden die hun ideeën kunnen vertolken. De eigen expressie slaat over in emotionaliteit.⁹³³

930 O. Negt, *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen. Zur Theorie und Praxis der Arbeiterbildung* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt 1968/1975) 13-31. Klaassen (red.), *Sociale en Politieke vorming*, 61; 91. F.J. Berkens e.a., *Politieke vorming als strategies concept: exemplarisch leren en inhoudelijke machtsvorming* (Landelijke Scholingsgroep Welzijnswerk, Nijmegen: Sun 1981) 59.

931 P. Dekker, *Vijf jaar Vormingswerk Jonge Volwassenen* (Utrecht: Landelijke Organisatie Vormingswerk Jonge Volwassenen 1979) 2.

932 'Haya boos op Brandpunt', *Het vrije volk*, 16-11-1972.

933 Interview Jan Bank met Willem Langeveld in *De Volkskrant*, 18-11-1972.

Doordat het vormingswerk met werkende jongeren gepolitiseerd raakte, werd het daarbuiten vaak als indoctrinerend gezien. Daar droeg de gewraakte verstoring van *Brandpunt* aan bij. A.C. Henny, directeur van Siemens Nederland, zei in 1973 dat vormingswerk met werkende jongeren deze kritisch moest maken, maar ze moesten niet door eenzijdige beïnvloeding onaangepast worden gemaakt.⁹³⁴

Gepolitiseerde actievoerders achtten confrontatie noodzakelijk om werkelijk democratische besluitvorming mogelijk te maken. Actiegroepen als de Kritiese Leraren en het vormingswerk bij werkende jongeren stonden in het teken van vorming tot en in actie. Dit radicaal participatoir ideaal maakte politieke strijd tot het centrum van politieke opvoeding en democratie. In de democratische school stond bewustmaking van conflict centraal. Deze actiegroepen prakticeerden het politiseringsrepertoire op de meest radicale manier. Het betrof echter een populaire manier van denken in allerlei vormen van onderwijs, van volkshogescholen tot actiecomités.

5.3. Nuchtere leraren. Politieke vorming volgens het diversiteitsrepertoire

Net als bij de studentenbezettingen dwongen actiegroepen degenen die het niet met hen eens waren hun eigen visie op democratie en politiek onderwijs te formuleren. Uit de heftige reacties op studenten, actiegroepen en werkende jongeren komt een tegenovergestelde visie op democratische vorming naar voren, die aansluit bij wat in dit boek als 'diversiteitsrepertoire' is onderscheiden, met zijn sleutelnoties van pluriformiteit. Tegenover de politiserende vorming tot actie stelde het diversiteitsrepertoire een tolerante, respectvolle en gedistantieerde rol van de docent. Kritische oordeelsvorming en een respectvolle houding ten opzichte van verschillende meningen was in die visie cruciaal voor democratische vorming. Uit de confrontaties en polemieken blijkt dat werkelijke verdraagzaamheid, democratie en kritisch denken steeds de inzet waren van de clash tussen politisering en diversiteit. Representanten van beide visies waren zowel binnen als buiten het establishment te vinden en niet alleen binnen bepaalde stromingen.

Het *Rode Boekje* riep felle reacties op, vanwege de passages over seks en het klassenstrijdperspectief, dat veel leraren zagen als verraad van de auteurs aan hun collega's. Er was onbegrip voor de pretentie de onderwijsvernieuwing te

934 'Geestverwant gehoor stemt in met kritiek op vorming jongeren', *Nieuwe Leidsche Courant*, 18-01-1973.

hebben uitgevonden.⁹³⁵ Het zwaarste verwijt gold echter het democratische gehalte van de Kritiese Leraren. PvdA-politicus Laurens ten Cate noemde het boekje oppervlakkig en opruiend. Anarchisme zou echte democratisering tegenwerken. Het boekje schreeuwde volgens hem om tegenwerping, maar legde niet uit waar leerlingen de informatie vandaan moesten halen om die tegenwerpingen te maken.⁹³⁶ CHU-leider H. Schuring vergeleek de ideeën van de Kritiese Leraren met die van het nationaalsocialisme, omdat ze ‘algemene verkiezingen slechts een pseudovorm van democratie’ zouden vinden.⁹³⁷

Een groepje ‘Nuchtere Leraren’, onder wie de protestants-christelijke docent Evert de Jong, liet al snel een goedverkopend *Groen boekje* het licht zien. Ze vonden de Kritiese Leraren zelf autoritair, ondemocratisch en demagogisch: het Rode Boekje wees orde houden af, maar legde tegelijk nadruk op discipline bij acties. Zo nodig moest er zelfs een ordedienst worden ingesteld.⁹³⁸ De Nuchtere Leraren zagen kritische oordeelsvorming en respectvol luisteren als basis van democratische vorming. Democratie ging uit van de gedachte ‘dat er vele meningen bestaan.’⁹³⁹ Maatschappelijk conflict moest niet worden beslecht, maar de leerling moest ermee om leren gaan.

De verdedigers van diversiteit hadden niet zozeer moeite met politiek op school, maar stonden wel pluriformiteit in de behandeling daarvan voor. Daarom pleitten ze voor een ‘neutraal’ standpunt van de docent. Tussen leraar en leerling moest afstand bestaan, de leraar moest een kritische houding innemen ten aanzien van politieke denkbeelden. De politieke vorm moest niet via de school de maatschappij willen veranderen, maar leerlingen leren zelf een keuze te doen. De school moest *werkelijk* verdraagzame, niet-autoritaire leerlingen opleiden; in de politieke vorming ging het om een open gesprek, waarin de docent een bescheiden, luisterende positie moest innemen.⁹⁴⁰

935 Recensie Bonset in *Trouw*, 02-10-1969; IISG KL, inv.nr. 17, januari 1971: A. Oskamp, ‘Aan iedereen die reageerde op het verschijnen van het rode boekje’; Nuijens (BP): *HTK* 1970-1971, 648-649. Wellicht is dit een verwijzing naar G. Amendt e.a., *Kinderkreuzzug, oder beginnt die Revolution in den Schulen?* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1968) dat in Duitsland een vergelijkbare impact had, zie D. Siegfried, *Time Is on my side. Konsum und Politik in der westdeutschen Jugendkultur der 60er Jahre* (Göttingen: Wallstein 2006) 498-500; Anoniem, ‘De kinderkrustocht of het rode boekje voor scholieren’, in *Weekblad Algemene Vereniging Leraren VWO en ASVO (AVMO)* 3:6 (1970) 169 en in op.cit. D. Jol (Doom), ‘Rode boekje voor scholieren’, 187-188. A.C. Henny, ‘De klassenstrijd in de klas’, *Weekblad AVMO* 3:6 (1970) 186. Michielsen, ‘Jaarrede’ 1285, geciteerd bij Vos & Van der Linden, *Waarvan akte*, 109; Bakker e.a., *Groene boekje*, 20. E. Pelosi, ‘Deze maand’, in *Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs* (1970) 169; E.M. Janssen Perio, *Vrije bladen* 5. *Altijd met je gezicht naar de klas. De technagie van Helge Bonset* (Amsterdam: Oorschot 1970) 24.

936 Laurens ten Cate in *Leeuwarder Courant*, 12-09-1970.

937 *Leeuwarder Courant*, 17-02-1970.

938 Het boekje ging binnen korte tijd drie drukken door: *Groene Boekje* 21, 27; *Rode Boekje*, 87.

939 *Groene Boekje*, 32; 35.

940 Barendse, ‘Opvoeding tot verdraagzaamheid en democratie binnen de school’, 249.

Gezag en orde waren geen instrumenten van onderdrukking, maar juist beschermend voor zwakke leerlingen. Leraren mochten leerlingen niet indoctrineren, maar moesten een bewust oordeel bijbrengen om ze echt kritisch te maken.⁹⁴¹ Volgens geschiedenisdocent en publicist Evert Janssen Perio berustte de school nu eenmaal op ongelijkheid. De zelfstandigheid van leraren mocht niet worden opgeofferd aan een ‘karnavalsdemocratie’.⁹⁴² Psychologie en sociologie op school maakten die tot stortbak van ‘maatschappelijke opgewondenheden van het ogenblik.’ De school moest vormen voor en tégen de maatschappij: ‘Werkelijk kritische leerlingen worden gekweekt door ze te wapenen tegen elke poging, hen te politiseren, te vermaatschappelijken of te mobiliseren voor de fantasmen van het ogenblik. Wij hebben (...) niet het recht onze kinderen te indoctrineren, wij hebben als leraren de plicht hen te oriënteren.’⁹⁴³

Zowel de Kritiese Leraren als hun tegenstanders claimden dus leerlingen tot werkelijk kritische, verdraagzame burgers op te leiden en ruimte te bieden voor werkelijke diversiteit. De Kritiese Leraren deden dat door het verborgen curriculum onder het onderwijs ter discussie te stellen. Volgens Kritiese Leraar Bonset, die naar aanleiding van zijn boek *Nooit met je gezicht naar de klas* met Perio polemiseerde, stelden zij zowel anderen als zichzelf kritische vragen.⁹⁴⁴

Socialistische scholen: een knieval voor het diversiteitsrepertoire?

Veranderingen stonden volgens Bonset onherroepelijk voor de deur. Zelfs de kapitalistische samenleving zou inzien dat ze geen baat had bij autoritaire verhoudingen en overal werd gesproken over democratisering op school en kantoor. Bonset voelde maatschappelijk de wind in de rug, maar vroeg zich tegelijk af of er wezenlijk iets zou veranderen. De ongelijke verdeling van macht en goederen bleef, evenals de NAVO en de Vietnamoorlog.⁹⁴⁵

Dit pessimisme was gerechtvaardigd. Toen afwijkend gedrag meer werd gedoogd en het gezag in de klas minder zwaar werd aangezet stortte de scholierenbeweging in. De Kritiese Leraren konden de dynamiek niet vasthouden. Hun invloed lag vooral op het vlak van de snelle verspreiding van vernieuwende onderwijskundige ideeën. Het debat daarover versnelde door hun acties.⁹⁴⁶

941 *Groene Boekje*, 8.

942 Janssen Perio, *Altijd met je gezicht naar de klas*, 5.

943 Janssen Perio, *Altijd met je gezicht naar de klas*, 26.

944 ‘Janssen contra Bonset: een onderwijsrevolutie zal catastrofaal zijn’, in *Reflector van het hedendaags wereldgebeuren* (1970) juni/juli, 202.

945 ‘Janssen contra Bonset’, 204.

946 Wat dat betreft worden in P. Leenheer (red.), *De moeite van het vanzelfsprekende. Kennis delen en kennis ontwikkelen in scholennetwerken* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2003) 28, de Kritiese Leraren misschien te snel weggezet. ‘Invloed’ blijft natuurlijk lastig te kwantificeren; J. den Breejen, *De High Performance Organisatie. Een integrale aanpak* (Alphen aan den Rijn: Kluwer 2009) 204.

Utopisch of niet, de Kritiese Leraren brachten hun ideeën over democratisch onderwijs in de praktijk, tot het verwerken van Vietnam in rekensommen aan toe. Projectonderwijs is daarna een erkende didactische methode geworden.⁹⁴⁷ Irritatie stond garant voor een wijde verspreiding. Wat dat betreft kunnen we spreken van een succesvolle actiegroep, al was zij dat niet naar haar eigen maatstaven.

Toen de beweging om het reguliere onderwijs fundamenteel overhoop te halen stokte, kon men altijd nog eigen scholen oprichten. In Wageningen werd vanaf 1973 'open projectonderwijs' de basis van een scholengemeenschap.⁹⁴⁸ Maar volgens de Kritiese Leraren werden het Montessori-onderwijs en het Britse Summerhill 'repressief getolereerd'.⁹⁴⁹ Dat plaatste de onderwijsvernieuwingsbeweging voor een dilemma waar vooroorlogse socialisten al voor hadden gestaan.⁹⁵⁰ Moest de onderwijsvernieuwing zich laten inkapselen in eigen scholen? Door gebruik te maken van de vrijheid van onderwijs zouden ze zich voegen in de logica van diversiteit. Onderwijsminister Jos van Kemenade (PvdA) raadde de Vereniging voor Socialistische Opvoeding in 1975 af om socialistische scholen op te richten, omdat dit zou leiden tot een nieuwe onderwijszuil. De Vereniging kwam er niet vanwege onenigheid over de vraag of de PvdA de moederpartij van dit socialistische onderwijs moest worden en zij zich zo in 'verzuilde' kaders zou voegen.⁹⁵¹

De gezaghebbende onderwijsjournalist T. Elias verdedigde in een polemie met maatschappijleertheoreticus Langeveld het bijzonder onderwijs juist vanuit het repertoire van diversiteit. De mogelijkheid in Nederland om een school op te richten op basis van bijvoorbeeld de ideologie van de 'kabouters', noemde hij een vrijheid om te koesteren. Door verzuiling zou politiek op school juist helemaal geen probleem zijn. De afkeer van politiek in de klas in het bijzonder onderwijs zou voortkomen uit een terechte hekel aan regelingen van bovenaf.⁹⁵²

947 Langeveld, 'Burgerschapsvorming, een harde noodzaak', 28; de gedachte van projectonderwijs is overigens ouder, en dateert al van de Amerikaanse progressieve onderwijsvernieuwer W.H. Kilpatrick (1871-1965), L. Dekeyser & H. Baert, *Projectonderwijs: Leren werken in een groep* (Leuven: Acco 1999) 28; G. ten Dam (red.), *Onderwijskunde hoger onderwijs. Handboek voor docenten* (3^e dr.; Assen: Van Gorcum 2004) 32-33. W.H. Kilpatrick, *The Project Method: The Use of the Purposeful Act in the Educative Process* (New York: Columbia 1929/1918) 3-18, 3.

948 E. Schüssler, 'Weg van de middenschool', E. Schüssler (red.), *Weg van de middenschool: dertig jaar na de start van het middenschoolsperiment* (Apeldoorn/Antwerpen: Garant 2006) 30; *Open Projectonderwijs, Catalogus filmbeschrijvingen 1972-1989* (Wageningen: Stichting Maatschappelijk Emancipatie Proces MEP 2009) 49.

949 IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 2: *Bericht kritiese leraren Amsterdam* vol. 2 (1972) nr. 2 (okt).

950 *De Onderwijspacificatie. Rapport uitgebracht door een commissie ingesteld door het bestuur der SDAP*, 4-5.

951 'Vereniging Socialistische Opvoeding niet opgericht', *Trouw*, 22-09-1975; B. ten Bruggencate, *Het laatste kwartier. Gelijke kansen in het Groninger onderwijsbeleid 1975-2000* (Assen: Van Gorcum 2005) 96.

952 Ibidem.

Langeveld, die met de Kritiese Leraren sympathiseerde, vond dit geen oplossing: 'Het gaat er allerm minst om een leuk schoolje voor de een of andere subcultuur te vestigen. Het gaat erom dat een democratie die zichzelf als vitaal definieert, de politieke vorming van alle jongeren met kracht ter hand neemt door (...) aan te tonen waar onrecht, onderdrukking en onmenselijkheid bestaan en welke oorzaken daarvoor zijn aan te geven.'⁹⁵³

Langeveld wees subcultureel utopisme af. De Alternatieve Pedagogische Academie, die de opstandige studenten in Beverwijk hadden opgericht, noemde hij 'zelfbevrediging'.⁹⁵⁴ Om dezelfde reden was voor de Kritiese Leraren 'inkapseling' in vertegenwoordigende structuren, diversiteit en compromissen, geen begaanbare weg.⁹⁵⁵ Ze hebben zich daardoor ondanks heftige interne discussies nooit van actiegroep tot vakbond ontwikkeld.⁹⁵⁶ Ze trokken af en toe de aandacht in de marge van het systeem, bijvoorbeeld met een actie tegen het Centraal Instituut Toets Ontwikkeling (Cito) in 1972.⁹⁵⁷

Actiegroepen zoals de Kritiese Leraren brachten de politiek de klas in, wat de spanning tussen repertoires op scherp zette. Actievoerders zagen democratische vorming als strijd om een utopische gemeenschap tussen leraar en leerling te bereiken, waarin gezag en orde niet meer nodig zouden zijn. In het diversiteitsrepertoire daarentegen was gezag juist een voorwaarde voor vrijheid, omdat het garandeerde dat *iedereen* mee mocht praten. Daarom vonden vertegenwoordigers hiervan dat de leraar niet zijn eigen mening op moest dringen, maar neutraal verschillende visies weer moest geven. Wederzijds verweten ze elkaar indoctrinatoir gedrag. Het politiseringsrepertoire was binnen de studentenwereld succesvoller dan in het middelbaar onderwijs. De kracht van het diversiteitsrepertoire was daarvoor te groot. Omdat conformering aan dit repertoire door zélf scholen op te richten geen optie was, moesten actievoerders het doen met een marginale positie binnen het onderwijssysteem.

953 W. Langeveld, 'Schone' en 'vieze' politiek op school', *De Tijd*, 23-05-1973.

954 Interview met W. Langeveld, *De Tijd*, 25-11-1970.

955 Zo verzetten ze zich tegen 'schijn-democratisering' door de gemeente Amsterdam. IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 1., Brief 16-11-1970; Vergadering 30-05-1973: SOF, KLA, Kabouters, PSP-onderwijsgroep over Ontwerp Verordening Voortgezet Onderwijs Amsterdam.

956 IISG, Archief Kritische Leraren, inv. nr. 1; Vergadering Kritiese Leraren Amsterdam 14-04-1972.

957 Discussie hierover: zie IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 1., Brief 16-11-1970: Oskamp aan Kritiese Leraren Amsterdam.

5.4. Politisering, diversiteit en saamhorigheid binnen organisaties voor burgerschapsvorming

Tijdens de jaren zestig was al steeds meer belangstelling ontstaan voor burgerschapsvorming. Na de overwinning van boer Koekoek bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1966 ontstond in politiek en pers discussie over de vraag of dergelijke 'protestpartijen' een bedreiging waren voor de democratie.⁹⁵⁸ Politici zoals PvdA-fractievoorzitter G.M. Nederhorst verklaarden de opkomst van populisme onder andere uit gebrekkige ontwikkeling en noemden politiek onderricht broodnodig.⁹⁵⁹ Zowel het establishment als zijn uitdagers gingen zich bezighouden met wat steeds vaker 'politieke vorming' werd genoemd in plaats van burgerschapsvorming.⁹⁶⁰ Tot midden jaren zestig werd politieke vorming vooral in verband gebracht met politieke partijen en hun jongerenorganisaties. Vanaf midden jaren zestig werd de term verbreed en sloeg zij op democratische politieke vorming die niet per se partijgebonden was.⁹⁶¹ Bij organisaties die zich specifiek met politieke vorming bezighielden, zoals de Stichting Burgerschapskunde, het Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming en de Stichting Vredesopbouw, zijn de repertoires van diversiteit, politisering en saamhorigheid te herkennen.

De benadering vanuit diversiteit

De door de LOI opgerichte Stichting Burgerschapskunde opereerde, in lijn met het diversiteitsrepertoire, behoedzaam ten opzichte van verschillende politieke standpunten. Het bestuur van de SBK was een soort miniparlement, waarin vertegenwoordigers van zoveel mogelijk politieke partijen, exclusief de communisten, waren opgenomen, evenals vrouwenbonden, bedrijfsleven en massamedia.⁹⁶² De politieke partijen werkten enthousiast mee. De PvdA wilde de Cursus Burgerschapskunde al snel inzetten voor haar eigen vormingswerk,

958 Bij de Provinciale Statenverkiezingen op 23 maart 1966 haalde de Boerenpartij 6,53% en de PSP een vermeerdering van 1,98%. *Het vrije volk*, 25-03-1966 zag het als 'gevaar voor de democratie'. Romme en Samkalden (minister Justitie, PvdA) zeiden voor de televisie dat de antidemocratische krachten hiermee gewonnen hadden, terwijl *De Telegraaf* riposteerde dat Romme zelf de belichaming was van antidemocratie in de vorm van de PBO. Zij kwalificeerde de onvrede als terecht, onder andere vanwege de ingreep tegen het REM-eiland in de omroepkwestie, *De Telegraaf*, 24-03-1966; 26-03-1966. *Trouw* zag het als een 'zich afwenden van de democratie'; *De Volkskrant* noemde de Boeren onomwonden extreemrechts; *Leeuwarder Courant*, 24-03-1966.

959 'Ontstellende uitslag, aldus dr. Vondeling', *Leeuwarder Courant*, 24-03-1966. M.L. Snijders in commentaar in *Utrechts Nieuwsblad*, 04-04-1966 en 05-04-1966.

960 *Vademecum van het politiek vormingswerk*, 6.

961 Joosten, *Politieke vorming*, 14-17.

962 VUHDC, Archief G. Kuiper Hzn, inv. Nr. 26.; Working paper "Civics" 2-4-1963, voor Raad Advies Bijstand LOI.

en vanuit KVP en VVD werd binnen de SBK meegedacht.⁹⁶³ Voorzitter Kuiper Hzn vond dat de cursus elke schijn van bevooroordeeldheid moest vermijden en de standpunten van verschillende politieke partijen weer moest geven.⁹⁶⁴

De behoedzame houding van de SBK ten opzichte van de verscheidenheid aan politieke standpunten viel bij het departement van CRM in zulke goede aarde dat minister Klompé de subsidieaanvraag direct inwilligde.⁹⁶⁵ Ze zei staatsburgerlijke vorming van grote betekenis te vinden en schriftelijke cursussen daarbij als een effectief en reëel middel te zien.⁹⁶⁶ In de inleiding bij de Cursus schreef ze: 'De hedendaagse mens is kritisch ingesteld, maar wanneer de kennis van zaken ontbreekt kan dat tot minder gewenste ontwikkelingen leiden en op den duur een bedreiging van de democratie gaan vormen.'⁹⁶⁷ Klompé achtte politieke vorming nodig om afbrekende kritiek tegen te gaan. De parlementaire democratie moest worden beschermd, omdat die een faire afspiegeling van standpunten garandeerde.

De Stichting Burgerschapskunde legitimeerde zo haar bestaan door een evenwichtige verdeling van politieke standpunten. Zij beoogde constructieve participatie, door de parlementaire democratie uit te leggen aan een bevolking die serieus werd genomen. Kennisoverdracht en betrokkenheid op politiek en samenleving waren de belangrijkste doelstellingen.⁹⁶⁸

Binnen de SBK stelde VVD-prominent Henk Vonhoff (VVD) dat de democratische malaise voortkwam uit onwetendheid. Maatschappijkritiek vond hij nuttig, maar hij vond het inzetten van het onderwijs hiervoor indoctrinerend. De docent moest aangeven 'waar hij bezig is met algemene ervaring en waar met eigen afwijkende standpunten.'⁹⁶⁹ Vonhoffs allergie voor gepolitiseerde actievoerders bracht hem in 1971 als staatssecretaris in conflict met Willem Langeveld, die met zijn Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming met de

963 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv. nr. 225, Notulen bestuursvergadering SBK 1 feb 1968. Bleumink, 'Politieke vorming. Juist nu voor een ieder een vereiste', *De Nederlander: christelijk historisch weekblad*, 19-01-1968.

964 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv. nr. 225, Vergadering 20 januari 1965 bij LOI over cursus "Civics". VUHDC, Archief G. Kuiper Hzn, 26, Aanwijzingen voor auteurs en docenten bij de LOI ca. april 1963.

965 C. de Vries, 25 jaar Stichting Burgerschapskunde tussen kennis, vorming en participatie (doctoraalscriptie politieke geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht 1990) 11.

966 HTK 1967-1968, U79.

967 *Cursus burgerschapskunde*, 2.

968 Boonstra, *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid*, 82. D. van Meeuwen, *Afscheid van 25 jaar burgerschapsvorming*, (Amsterdam: Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming 1992) 32.

969 NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv. nr. 225: Notulen Bestuursvergadering 9 mei 1968. S.A. Rozemond, 'Massamedia en burgerschapsvorming. Verslag van een conferentie', in *Oost-West* 9:3 (maart 1970) 125.

slogan *Stem jong, anders blijven ze altijd de baas* jongeren aanmoedigde om te stemmen. Vonhoff vond die slogan tendentiekus, trok de subsidie in, maar werd per kort geding gedwongen het geld toch over te maken.⁹⁷⁰

In politiek voorlichtende publicaties uit de jaren zeventig is het diversiteits-repertoire herkenbaar. De *Atlas van de Nederlandse democratie* uit 1973 nam nadrukkelijk geen politiek standpunt in. De samenstellers zeiden de lezer niets 'te willen opdringen'.⁹⁷¹ De cursus *Parlement en politiek*, die de parlementair historicus Joop van den Berg en de politicoloog Jan Vis in 1977 voor de in 1969 opgerichte Televisieacademie (Teleac) maakten, legde de nadruk op wat kritische theoretici laatdunkend 'staatsinrichting' noemden.⁹⁷² Actiegroepen zouden volgens hen democratisering eisen van allerlei terreinen 'buiten de politiek', wat had geleid tot wantrouwen tegen de politiek en een beeld van partijen als 'één pot nat'.⁹⁷³ Actiegroepen zoals die rond de kliniek voor verstandelijk gehandicapten Dennendal in 1974, zouden allerlei 'lokale controverses' tot politieke testcases maken en politici daardoor van hun werk houden. Actiegroepen werden bevolkt door hoogopgeleiden met veel vrije tijd, die geen ruimte lieten voor lageropgeleiden.⁹⁷⁴ Van den Berg en Vis zagen politieke partijen en belangenorganisaties als primaire kanalen. Politici waren volgens hen best gevoelig voor verzoeken en brieven. In lijn met de kritiek van begin jaren zestig schetsten ze het probleem vooral als een van ondoorzichtigheid. Met het politieke systeem was eigenlijk weinig mis, als de burger het loket maar wist te vinden: 'Een atlas voor politieke invloed is er nauwelijks en voor zover die te maken is (...) ziet ze er zo ingewikkeld uit, dat zelfs ervaren kaartlezers er moeilijk uit wijs worden.'⁹⁷⁵

De benadering vanuit politisering

Naast actiegroepen waren er vormingswerkers die zich specifiek met politieke vorming bezighielden en er theoretisch op reflecteerden. Sommige daarvan gingen uit van een conflictgerichte benadering van politieke vorming, die mensen leerde naar veranderingen te streven.⁹⁷⁶ In 1966 richtte een groep sociale

wetenschappers en vormingswerkers het Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming (NCDB) op. Dit kwam voort uit de artikelenserie 'Problemen der democratie' in *Oost-West*, het blad van staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg, die al sinds 1960, onder andere binnen de KVP, ijverde voor politieke vernieuwing. In *Oost-West* propageerden mensen als socioloog J.P. Thoenes, de NVB-ers Banning en Van der Ploeg en jonge vormingswerkers als W. Langeveld en R. Hajer vernieuwing van het partijbestel en politieke vorming.⁹⁷⁷

Couwenberg meende dat politiek burgerschap dankzij verzuiling, een regentesk politiek bestel en gebrek aan duidelijke politieke verantwoordelijkheden tot die tijd een elitair verschijnsel was gebleven. Couwenberg meende dat de hoeveelheid politiek bewuste burgers kon worden uitgebreid, ondanks zijn twijfel over de vraag of politiek burgerschap voor grote groepen mogelijk was.⁹⁷⁸ Hij verstond vervolgens echter op fascinerende wijze de tijd verkeerd met een pleidooi om het stemrecht afhankelijk te maken van een cursus bij een nationaal instituut voor burgerschapsvorming en een plechtige belofte.⁹⁷⁹ De politiserende visie op politieke vorming was namelijk wél uit de antiautoritaire protestbeweging voortgekomen. Couwenbergs visie was te paternalistisch.

Mede-initiatiefnemers Willem Langeveld en volkshogeschooldocent Hajer schoven Couwenberg snel aan de kant. Ze wilden politieke vorming inzetten voor hervorming van de maatschappij. Langeveld was betrokken bij talloze initiatieven van burgerschapsvorming, van *Krant in de klas* tot cursussen voor gemeenteraadsleden. Hij werd tijdens de jaren zeventig het gezicht van politieke vorming en maatschappijleer. Volgens Langeveld was het algemeen kiesrecht nooit als verplichting opgevat om kiezers te helpen een bewuste keuze te maken.⁹⁸⁰ Hij betreurde dat de opkomstplicht, ooit ingevoerd om burgers bij de politiek te betrekken, werd afgeschaft. Er was volgens hem sprake van een misverstand dat Nederlanders van nature waren toegerust met verdraagzaamheid en vrijheidszin.⁹⁸¹

970 Hij vond dat organisaties zoals de Nederlandse Jeugd Gemeenschap geen adviezen als 'Stem Rood' in het kaderblad op moesten nemen, *Haagsche Courant* 13-11-1970. Interview met W. Langeveld, *De Volkskrant*, 18-11-1972, *Nieuwe Leidsche Courant*, 30-11-1972; 'Opkomst jeugd viel wat tegen'. Over de uitspraak: 'Vanhoff verliest: Vrijdag eerste tv-spot 'Stem Jong', *Trouw/Kwartet*, 22-11-1972.

971 T. Faber-De Heer (red.), *Atlas van de Nederlandse democratie* (Amsterdam: Bekking 1973) 6. Ook A.J. Vermaat (ARP) en J.W. Jongedijk (*Het Vaderland*) werkten hieraan mee.

972 Klaassen (red.), *Sociale en politieke vorming*, 36.

973 J. Th. J. van den Berg & J.J. Vis, *Parlement en politiek* (Utrecht: Teleac 1977) 134-135.

974 Van den Berg & Vis, *Parlement en politiek*, 141.

975 Van den Berg & Vis, *Parlement en politiek*, 144.

976 Klaassen (red.), *Sociale en politieke vorming*, 29; H. Dekker & J. Vis, *Lessen over macht* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1978) 1-2.

977 Onder andere W. Banning, 'Kritische bezinning op onze democratie', 15-19, P. Thoenes, 'Democratie en verzorgingsstaat', 20-24; R. Hajer, 'Kanttekeningen bij een pleidooi voor staatsburgerlijke vorming', 94 in Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I*; o.a. W. Langeveld, 'Politieke opvoeding in Nederland', 70-76 in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie. Tweede bundel* (Den Haag: Stichting ter Voorlichting over de Oost-West verhouding 1967), 70-76.

978 Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*, 19-21.

979 S.W. Couwenberg, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I*, 61-63. S.W. Couwenberg, 'Burgerschap en burgerschapsvorming in onze tijd', *Problemen der democratie II* (Den Haag: Oost-West Instituut 1967) 54-57; Boonstra, *Politieke vormingswerk*, 79.

980 Langeveld, *Vorming tot participatie*, 21.

981 Langeveld, 'Politieke opvoeding in Nederland', 70; Thoenes, 'Democratie en verzorgingsstaat', 22.

Volkshogeschooldocent Hajer dacht bij politieke vorming aan de uit de VS overgewaaid 'community organization', een idee dat in de jaren zestig onder opbouwwerkers populair werd.⁹⁸² Dit vormde de inspiratie voor het zogenoemde opbouwwerk, dat gericht was op cohesie in stadswijken en empowerment van de bevolking. Uiting hiervan waren de zogenaamde wijkraden, die vanaf midden jaren zestig in grote steden in Nederland werden opgericht. Door *iedereen* moest worden gewerkt aan hervorming van de maatschappelijke structuren. De overheid moest zich volgens Hajer en Langeveld engageren met voorlichting en de bevolking serieus nemen.⁹⁸³

Voorzitter van het NCDB werd Langeveld. Hij hield het Centrum in de eerste jaren vrijwel alleen draaiende. Klompé weigerde namelijk een tweede organisatie volledig te subsidiëren. Ze vond juist de aanpak van de SBK effectief en wilde versnippering voorkomen.⁹⁸⁴ Het NCDB had bovendien van begin af aan een andere insteek dan de SBK. Langeveld nam de Stichting Burgerschapskunde niet serieus. Ten eerste waren de Leidse Onderwijs Instellingen een bedrijf, wat onafhankelijke burgerschapsvorming in zijn ogen uitsloot. Hij gaf daarnaast de voorkeur aan directe bewustwording boven schriftelijke cursussen.

Ten slotte werkte de SBK samen met politieke partijen, wat het NCDB van begin af aan zag als een onaanvaardbare inbreuk op de autonomie: het Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming wilde onafhankelijk zijn van 'macht-hebbende of naar macht strevende groeperingen' en vond kritische afstand cruciaal voor de objectiviteit.⁹⁸⁵ Langeveld nam het conflictueuze karakter van politiek en een kritische houding in de richting van de status quo als uitgangspunt: 'Opvoeden tot democratie houdt risico's in voor het establishment. Ze veronderstelt ruimte voor non-conformistische, roerige, revolutionaire minderheden; er kan een streven uit ontstaan tot maatschappelijk experimenteren, waarvoor stellig ook een prijs betaald zal moeten worden.'⁹⁸⁶ Politiek zou nog steeds worden geassocieerd met iets onfatsoenlijks, dat jonge mensen niet aan zouden kunnen.⁹⁸⁷

Langeveld bond de strijd aan met het diversiteitsrepertoire. De angst voor politieke vorming zou voortkomen uit verwarring met partijpolitiek, leidend tot 'panische angst voor eenzijdigheid'. Dit terwijl het er slechts om ging mensen te

982 A. Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel: Boom 1973/1972) 257.

983 Hajer, 'Kanttekeningen bij een pleidooi voor staatsburgerlijke vorming', 96-97.

984 HTK 1967-1968, U79.

985 Art.2 Statuten NCDB. Interview Willem Langeveld; Hajer, 'Kanttekeningen bij een pleidooi voor staatsburgerlijke vorming', 95.

986 Langeveld, 'Politieke opvoeding in Nederland', 74.

987 Interview met Willem Langeveld door J. Tromp, 'drs. Wim Langeveld: Politiek blijft buiten de schoolpoorten', *De Tijd*, 21-04-1973.

tonen wie er aan de touwtjes trokken in de samenleving en ze kritisch te maken ten aanzien van hiërarchische structuren.⁹⁸⁸ Hij verwierp het idee van neutraliteit: 'Waarom niet ook het voor en tegen van concentratiekampen, vervolging van auteurs in de Sovjet-Unie of het antisemitisme in Polen?', vroeg hij zich retorisch af.⁹⁸⁹

Democratie definieerde Langeveld als invloed van zoveel mogelijk mensen op zoveel mogelijk zaken die hen aangingen.⁹⁹⁰ Hij wilde zich niet opsluiten in een subcultuur maar geloofde in 'vorming tot participatie'.⁹⁹¹ Hij maakte zich druk om de apathie bij het grootste deel van de bevolking, waar tot zijn afgrijzen tijdens de jaren zeventig weinig aandacht voor was. De onverschilligheid was, behalve dan bij een luidruchtige minderheid, groot. Bij velen leefde de idee dat politiek 'vuiligheid' was en bestond een gevoel van machteloosheid tegenover heersende machten, wat hij niet verwonderlijk vond gezien het feit dat de gemiddelde Nederlander nagenoeg niets wist over het politieke bestel. Opheffing van 'vals bewustzijn' zou volgens Langeveld niet de weg naar de utopie wijzen. Ontwikkeling van enige belangstelling of notie van politiek was al veel. Langevelds ideale burger zou naast het journaal misschien naar een actualiteit-enrubriek kijken of een krant lezen.⁹⁹²

In de jongerencursus *Politiek bekeken* trok Langeveld de treurige conclusie dat de meeste westerse burgers geïnteresseerder waren in amusement dan in politiek. Misschien kon dit systeem alleen werken als niet te veel mensen zich met de politiek bemoeiden.⁹⁹³ Langeveld was nochtans geen fatalist. Zijn NCDB poogde democratische vaardigheden aan te reiken, mensen te leren hoe ze Kamerleden konden beïnvloeden, een ongeschikte voorzitter weg konden werken, een enquête konden houden etcetera.⁹⁹⁴ Hij richtte zich op kadercursussen met mensen in vakbewegingen, politieke partijen, gemeenteraden, ondernemingsraden en werkende jongeren, waarvoor hij methoden aanreikte zoals simulatie en rollenspel.⁹⁹⁵

988 'drs. Wim Langeveld: Politiek blijft buiten de schoolpoorten'; 'Maatschappijleer: een vak vol conflictstof', *Trouw/Kwartet* 05-02-1974; Interview Willem Langeveld in *Folia: Weekblad voor de Civitas Academica der Universiteit van Amsterdam* 15-12-1973.

989 W. Langeveld, 'Schone' en 'vieze' politiek op school', *De Tijd*, 23-05-1973.

990 W. Langeveld, in *Reflector van het hedendaags wereldgebeuren* (Dec. 1970) 93; Langeveld, 'Burgerschapsvorming, een harde noodzaak', 28. Kritiek op die angst vinden we ook terug bij E. van den Brink, *Politieke vorming* (Groningen: Wolters 1972) 2.

991 Van den Brink, *Politieke vorming*, 54.

992 W. Langeveld, 'Opening conferentie massamedia en burgerschapsvorming', in *Oost-West* 9 (maart 1970) 3:122. Rede uitgesproken op 10-11-1969 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

993 W. Langeveld, *Politiek bekeken. Een oriënteringcursus voor jongeren. Les 2* (Leiden: Stichting Burgerschapskunde 1970) 18.

994 Langeveld, 'Burgerschapsvorming, een harde noodzaak', 28.

995 W. Langeveld, 'Opening conferentie massamedia en burgerschapsvorming', 121.

Al sympathiseerde Langeveld met de politisering, hij vond toch dat burgerschapsprogramma's objectiverend, informatief en actueel moesten zijn, achtergronden belichten en feiten scheiden van commentaar; tegelijk vond hij het belangrijk dat dit soort programma's het publiek activeerden, het opriepen kritiek te uiten en het hielpen de verbinding te leggen tussen het eigen bestaan en de abstracties van de politiek, bijvoorbeeld op het niveau van de wijk.⁹⁹⁶ In plaats van debatprogramma's wilde hij problematiserende programma's die stereotiepen aan de kaak stelden.⁹⁹⁷ Geïnspireerd door de Duitse theoreticus Hermann Giesecke vond hij dat in de politieke vorming actuele controverses centraal moesten staan. Jonge mensen moest zij voorbereiden op een wereld vol machtsverhoudingen en belangentegenstellingen.⁹⁹⁸

Tijdens een conferentie over massamedia en burgerschapsvorming in 1969 constateerde Jan Bank (*De Volkskrant*) politieke onwil om iets te doen aan de onverschilligheid van de burger, die volgens hem juist diende te worden geleerd hoe macht uit te oefenen. Voorstel was de 'Zendtijd politieke partijen', waarmee politieke partijen zich sinds 1957 aan kiezers voor konden stellen, te vervangen door programma's over politieke partijen. Volgens eindredacteur van 'Achter het nieuws' Hans Wigbold verslechterden de bestaande slecht bekeken en knullige uitzendingen het imago van politieke partijen.⁹⁹⁹ Vonhoff daarentegen vond de zendtijd politieke partijen nuttig, omdat verschillende partijen zich zo konden presenteren. De achterban van die partijen zou bovendien graag de mening van de leiding willen weten, 'ook al omdat het bestaande omroepsysteem bepaalde partijen bevoorrecht'.¹⁰⁰⁰ In een mogelijke speciale omroep voor burgerschapsvorming wilde hij een vertegenwoordiging van verschillende partijen.¹⁰⁰¹

Met uitzondering van Bank zagen de aanwezige journalisten niet veel in burgerschapsvorming via massamedia. Volgens oud-hoofdredacteur van de NRC M. Rooij waren pers, radio en televisie hiervoor te fragmentarisch en te veel op het heden georiënteerd. Hij benadrukte een faire houding van de journalistiek en een open discussieklimaat. Wigbold vond dat informatie en ontspanning voorop moesten staan. De met de politisering sympathiserende aanwezigen zagen het gevaar van indoctrinatie evenzeer en vonden dat in een

996 *Vrij Nederland*, 05-07-1969.

997 Langeveld, 'Burgerschapsvorming per televisie', 294.

998 H. Giesecke, *Didaktik der politischen Bildung* (München: Juventa 1974/1965) 144-145.

999 Langeveld, 'Burgerschapsvorming per televisie', 289. Dit lag volgens hem op 28% tegen 37% van andere programma's die op dat tijdstip, prime time om 20:30, werden uitgezonden.

1000 S.A. Rozemond, 'Massamedia en burgerschapsvorming', 125.

1001 Rozemond, 'Massamedia en burgerschapsvorming', 127. S.A. Rozemond, 'De plaats van de politieke actualiteit in de burgerschapsvorming', in *Oost-West* 8 (augustus 1969) 8: 295-298. Waarvoor hij zich beriep op Amerikaanse onderzoeken. L.B. van Ommen, 'Het conflict als uitdaging voor de burgerschapsvorming', *Oost-West* 8:8 (augustus 1969) 277.

pluriforme samenleving burgerschapsvormende programma's een open einde moesten hebben. Provoceren mocht, maar het ging om verheldering en het tonen van alternatieven.¹⁰⁰² Deze angst voor propaganda is te begrijpen tegen de achtergrond van de Koude Oorlog en de indoctrinatie door onderwijs in communistische landen.¹⁰⁰³

Deze terughoudendheid hield verband met de vraag of de pers partij moest kiezen of juist aan 'objectieve' en pluriforme informatievoorziening diende te doen. Mensen als Bank zagen, aansluitend bij het politiseringsrepertoire, een taak voor massamedia om structuren te kritiseren. Anderen wezen dat in lijn met het diversiteitsrepertoire af als een onwenselijk 'subjectief' politiek standpunt. Een werkgroep van sociale wetenschappers en journalisten bestempelde in 1969 opvoeding van het publiek tot een 'ontmoedigende zaak'.¹⁰⁰⁴ Journalisten hadden vooral de taak bij te dragen aan 'well-informed judgment' en een pluriforme publieke opinie.¹⁰⁰⁵ Media moesten een waakhond zijn in het belang van de openbaarheid, maar geen partij kiezen.¹⁰⁰⁶ Dat ideaal zou langzaam invloedrijk worden, maar wel ná de jaren zeventig, toen kranten van *De Volkskrant* tot *De Telegraaf* juist partij kozen in het publieke debat.¹⁰⁰⁷

De benadering vanuit saamhorigheid: Vredesopvoeding

Een derde en laatste groep vormingswerkers en theoretici vatte politieke vorming op in termen van het 'saamhorigheidsrepertoire'. De visie van humanistische volksopvoeders, die zich in de jaren zestig uitte in 'opvoeding tot democratie', was daar nog steeds leidend; zij werd uitgedragen door organisaties

1002 Rozemond, 'Massamedia en burgerschapsvorming', 129.

1003 Politicoloog F. Kempers stelde in *Oost-West* dat in democratieën propagandacampagnes de opinies, normen of gedragingen van het publiek niet ingrijpend konden beïnvloeden. In communistische landen daarentegen zou systematische en aanhoudende indoctrinatie veel meer effect sorteren. F. Kempers, 'Massamedia en politieke opvoeding in Oost-Europa', *Oost-West* 8 (augustus 1969) 8: 304. Daarbij baseerde Kempers zich op het werk van de Amerikaanse sociologen A. Inkeles en R. Bauer, *The Soviet citizen. Daily life in a totalitarian society* (Cambridge MA 1959) 161, 187.

1004 C.J. Straver, *Massacommunicatie en democratie* (Werkgroep 2000, Katern 1968/7) 6, met onder andere M. Rooy en politicoloog A. Hoogerwerf, een van de medewerkers aan de cursus burgerschapskunde, in de geleerden.

1005 Straver, *Massacommunicatie en democratie*, 22.

1006 Straver, *Massacommunicatie en democratie*, 16. Leden van de werkgroep waren onder andere dr. P.H. van Gorcum, dr. A. Hoogerwerf, prof.mr. M. Rooy, H. Schaafsma, prof.dr. J.A. Stalpers, dr. J.G. Stappers, dr.mr. C.J. Straver. Mediahistoricus H. Wijffes bevestigt dat dit 'waakhond'-idee leidend werd vanaf de 'ontzuiling', H. Wijffes, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in J. Bardeol (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland*, 19-36, daar 23-24.

1007 Linkse groepen vonden overigens dat *De Volkskrant* niet onvoorwaardelijk genoeg aan hun kant stond, zie F. van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam: Meulenhoff 1996) 158; M. Wolff, *Het geheim van De Telegraaf* (Amsterdam: Boom 2009) 450-452.

als Unesco en de Europese Beweging.¹⁰⁰⁸ Deze benadering stond in het teken van een ethiek van naastenliefde en solidariteit met de Derde Wereld. De 'democratische persoonlijkheid', was in dit repertoire een mondig persoon met een open en oecumenische houding naar anderen. Het ging hierbij meer om een moreel appèl dan om actievoeren. In de jaren zeventig uitte dit saamhorigheidsrepertoire zich in de 'vredesopvoeding', die zelfs een wetenschappelijke pendant had in de zogeheten 'polemologie', de wetenschap van oorlog en vrede. De geestelijk vader van de polemologie prof. B.V.A. Röling schreef in 1973:

Is opvoeding tot wereldburgerschap mogelijk? Tot respect voor de ander, tot tolerantie, tot saamhorigheid? (...) Vredesopvoeding stelt voor enorme moeilijkheden in een democratische samenleving. In een democratie is immers op een openbare school voor indoctrinatie geen plaats. Allereerst zal vredesopvoeding beogen de eenzijdige opvoeding tot het nationalistisch denken uit te bannen. De vredesopvoeding zal trachten het bewustzijn bij te brengen, dat wij leven in een interdependente wereld, begrip trachten bij te brengen voor verschillende omstandigheden waaronder volken leven, laten zien hoe daar gemakkelijk conflicten uit voort kunnen komen, inzicht brengen in de aard van het conflict en de verschillende wijzen van oplossing. Het gaat om een opvoeding waar de algemene menselijke saamhorigheid in het licht wordt gesteld, en het denken in termen van humaniteit een plaats krijgt.¹⁰⁰⁹

Vredesopvoeding moest mensen kweken die meewerkten aan geleidelijke verandering naar een leefbare wereld zonder atoomwapens.¹⁰¹⁰ Vredesopvoeder S.C. Derksen wilde door een speciaal schoolvak mensen opvoeden tot 'vredesgeschiedenis', die zou moeten uitgaan van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.¹⁰¹¹ In de vredesbeweging, die eenzijdige ontwapening in de Koude Oorlog door het westen predikte, was dit saamhorigheidsrepertoire leidend. Organisaties als Pax Christi en Vredesopbouw boden materiaal voor vredesopvoeding in scholen, in samenwerking met organisaties zoals de plattelandsvrouwen.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ Unesco heeft sinds zijn oprichting zich ingezet voor de bevordering van mondiale educatie en opvoeding tot democratie. Zie o.a. *Education for Living in a World Community* (Unesco ED/127, 1953) 1-3. *Meeting of Experts on the Teaching of Social Sciences at Pre-University Level* (Unesco, oktober 1960) 2; *Civic Education in Five Unesco Member Countries* (Unesco 1979) 1-2.

¹⁰⁰⁹ B.V.A. Röling, *Polemologie. Een inleiding tot de wetenschap van oorlog en vrede* (Assen: Van Gorcum & Comp. 1973 (derde, herziene en bijgewerkte druk) 252-253.

¹⁰¹⁰ B.V.A. Röling, 'Over de noodzaak van vredesopvoeding', in R. Aspelagh (red.), *Pedagogiek voor de vrede. Opvoeden tegen de stroom in* (Utrecht: Vredesopbouw 1981) 20; S.C. Derksen, *Hoe leren we de vrede*, 22.

¹⁰¹¹ S.C. Derksen, *Vredes- en veiligheidsonderwijs in Nederland* (Atlantische Commissie: Atlantische studie nr. 3. 1980) 10-14; opgenomen in *Vredesopvoeding* (DIC-map 85, Amersfoort: De Horstink 1981) 16.

¹⁰¹² M. Albinski (red.), *Cahiers voor Vredesvraagstukken: Vrede in vakken. Onderwijs in dienst van de vrede*

Deze benadering was progressief, maar gematigder dan die van de politisering. De nadruk lag bij bestrijding van vooroordelen.¹⁰¹³ Er was ondanks de overlap in het maatschappijkritische jargon een verschil tussen vredesopvoeders en politiserende politieke vormers zoals Langeveld, die burgers wilden aanzetten tot democratische activiteit in hun directe omgeving. Zij vonden alleen solidariteit met de derde wereld, bijvoorbeeld door oprichting van wereldwinkels, te vrijblijvend. De machtsverhoudingen in de eigen samenleving werden daardoor niet ter discussie gesteld. Langeveld was kritisch over vrijblijvend gepraat in de klas over de Vietnamoorlog. Langeveld maakte een onderscheid tussen 'schone politiek', die ver van de leefwereld van jongeren afstond, waartoe hij projecten over Vietnam rekende en 'vieze politiek', die hun directe leefwereld raakte en tot echte democratische bewustwording leidde. Als het 'vies' werd mocht het al gauw niet meer.¹⁰¹⁴ Hij reageerde kritisch op Derksens handleiding voor vredesopvoeding, omdat die te weinig handvatten voor concretisering in het hier en nu gaf.¹⁰¹⁵

Verschillende repertoires binnen organisaties

Binnen een en dezelfde organisatie konden verschillende repertoires voorkomen. Het establishment stond niet zonder meer tegenover de politisering. Binnen de Stichting Burgerschapskunde, die de deelnemers aan haar cursus burgerschapskunde zag groeien van duizend in 1968 naar tienduizend in 1972, was de benadering van diversiteit dominant. Toch kwamen binnen de SBK de andere benaderingen evenzo naar voren. Zij verving de *Cursus burgerschapskunde* in 1972 door *Regeren en reageren*, een goedlopende cursus voor gemeenteraadsleden en een cursus over ontwikkelingshulp samen met NOVIB, *Wereld op handen*. Nog steeds liet zij door auteurs van verschillende achtergronden haar cursussen voorbereiden, toch waren sommigen daarvan, zoals Langeveld, door de politisering beïnvloed.¹⁰¹⁶ Er waren wel steeds spanningen. De door Langeveld geschreven cursus *Politiek bekeken* kon de goedkeuring van voorzitter Kuiper niet wegdragen. Langeveld noemde daarin het westen een 'gemengde' democratie, waarin kritiek ten opzichte van dominante structuren nutteloos

(Roermond: Romen, Pax Christi 1969) 10. A. Schipper, *Op voet van vrede* (Utrecht: Vredesopbouw 1993) 37.

¹⁰¹³ *Handleiding voor vrede, een weg vol hindernissen* (Den Haag, IKV 1977), zie DIC-map *Vredesopvoeding*, 73.

¹⁰¹⁴ T. Elias, 'De zwarte situatieschets van Langeveld. Politiek is op vele scholen niet vies', *De Tijd*, 05-05-1973; W. Langeveld, 'Schone' en 'vieze' politiek op school', *De Tijd*, 23-05-1973; Langeveld, 'Het vredesvraagstuk en de maatschappijleer'; Albinski, *Vrede in vakken. Onderwijs in dienst van de vrede*, 79.

¹⁰¹⁵ W. Langeveld, Recensie S.C. Derksen, 'Hoe leren wij de vrede', in *Onderwijs en Opvoeding: Orgaan van het Paedagogisch Studiecentrum van de Nederlandse Onderwijzersvereniging* 19 (1968) 7/8 juli/aug: 150.

¹⁰¹⁶ Onder andere ook Dekker & Vis, *Lessen over macht* (Leiderdorp: SBK 1978) 1.

was omdat in de praktijk alleen politieke partijen en grote groepen aan bod kwamen.¹⁰¹⁷ Kuiper vond dat Langeveld in een gefrustreerde toon bleef hangen.¹⁰¹⁸ Vergelijkbare irritaties waren er ten opzichte van de Politieke Jongeren Contact Raad, die de SBK te weinig activerend vond en niet representatief voor de door het 'generatieconflict' politiek bewust geworden jongeren.¹⁰¹⁹

Binnen de uitdijende wereld van (politiek) vormings- en welzijnswerk waren er zodoende drie benaderingen, waarbij de grootste spanning bestond tussen de benadering vanuit politisering en die vanuit diversiteit. Daarnaast was er de 'vredesopvoedende' benadering vanuit internationale saamhorigheid. Binnen dezelfde organisaties liepen deze ondanks de onderlinge spanningen soms door elkaar.

5.5. De overheid als politieke vormer?

Een overheidsrol op het gebied van democratische vorming kwam op de agenda, met name bij het departement voor CRM. De angst voor staatspedagogiek en indoctrinatie was nooit ver weg. Het was onderdeel van de cultuurpolitieke strijd tussen het politiserings- en het diversiteitsrepertoire. Illustratief daarvoor waren de pogingen tot oprichting van een nationaal instituut voor politieke vorming.

Een kleine cultuuroorlog. Het hoogtepunt van de clash tussen politisering en diversiteit

In de meeste Europese landen verloren 'nieuw-linkse' progressieve bewegingen aan het begin van de jaren zeventig hun dynamiek.¹⁰²⁰ Bijzonder aan Nederland was dat in de jaren zeventig de New Left-bewegingen nog niet in het isolement werden gedreven. Dat kwam onder andere doordat ze het politieke partij-systeem, met name de PvdA, hadden geïnfiltreerd. Al in de jaren zestig was de groep Nieuw Links in die partij invloedrijk geworden.¹⁰²¹ Die invloed bereikte in

¹⁰¹⁷ Langeveld, *Politiek bekeken*, les 2, 4/18.

¹⁰¹⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Personeelraad defensie, nummer toegang 2.13.172, inventarisnummer 134: Verslag gesprek Staatssecretaris defensie met G. Kuiper 13-09-1971.

¹⁰¹⁹ G.M.A. Lekkerkerker (red.), *Politiek Jongerenwerk* (Nederlandse Politieke Jongeren Contact Raad Den Haag 1969) 12. NL-HaNA, Vonhoff, 2.21.183.90, inv.nr. 225: Bestuursvergadering 13 februari 1969/ 23 april 1969; Verslag bespreking met NPJCR over de cursus Staatsburgerlijke vorming voor jongeren vindt plaats op 26 juni 1969.

¹⁰²⁰ T. Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945* (New York: Penguin 2005) 447: 'The sixties ended badly everywhere'; E.D. Berkowitz, *Something happened. A Political and cultural overview of the seventies* (New York: Columbia 2006) 133.

¹⁰²¹ Er bestond dus in Nederland een gunstige *political opportunity structure*. Zie o.a. Van Praag, *Strategie en illusie*, 40. Den Uyl, 'De smalle marge', 299-321.

1973 een hoogtepunt, toen Nieuw Linkers zoals Jan Pronk een stempel konden drukken op het kabinet-Den Uyl. Dit kabinet was het meest progressieve in de Nederlandse geschiedenis. Het stelde zich 'spreiding van kennis, macht en inkomen' ten doel. Dat leidde tot polarisatie en strijd over de invulling van democratie. Cultuurpolitiek en politieke vorming werden inzet van een kleine Culture War. Dat was overigens een internationaal fenomeen: in West-Duitsland werd begin jaren zeventig een harde politieke strijd gevoerd over 'politische Bildung'.¹⁰²²

De linkse partijen in het kabinet waren zich ervan bewust dat actiegroepen en sociale bewegingen maar een klein gedeelte van de bevolking vertegenwoordigden. Daarom wilden deze partijen participatie bevorderen en de apathie van de bevolking doorbreken. Politieke vorming werd een doelstelling van regeringsbeleid van het kabinet-Den Uyl. Minister van CRM Harry van Doorn (PPR) stelde zich 'democratische en culturele bewustwording', door onder andere bibliotheken en een gevarieerd perslandschap, ten doel.¹⁰²³

In 1975 ontstond rumoer over het Eindhovense marxistische toneelgezelschap Proloog, een leidende groep binnen de 'strijdcultuur', zoals de politisering in de culturele sector werd genoemd. Proloog trad onder andere op in scholen. Eind 1972 trokken christelijke fracties in de Eindhovense gemeenteraad de subsidie in omdat zij dit een demagogische vorm van toneel vonden.¹⁰²⁴ Binnen het actiemilieu werd de intrekking van de subsidie opgevat als censuur en een publicitair offensief werd gestart.¹⁰²⁵ Minister Van Doorn redde daarop eigenhandig de theatergroep, met het argument dat zij kansarme mensen en jongeren zou ondersteunen in hun bewustwording.¹⁰²⁶ De PvdA-afsplitsing DS '70 ageerde evenals de VVD tegen 'links indoctrinair gedram op de scholen'.¹⁰²⁷ Daarmee stond de tegenstelling tussen politisering en diversiteit op scherp.

¹⁰²² Sander, *Politik in der Schule*, 140.

¹⁰²³ Memorie van toelichting begroting CRM 1975, 3; 9; 34; Rapportage van de Interdepartementale Stuurgroep Jeugdzaken over 'politieke vorming' aan de Welzijnsraad.

¹⁰²⁴ 'Eindhovense gemeenteraad. Christelijke fractie schrappt Proloog', *De tijd* 16-12-1972.

¹⁰²⁵ 'Uitstel', *Het vrije volk*, 25-04-1973.

¹⁰²⁶ HTK 1973-1974, 3375; 2460. HTK 1974-1975, 3322, 3334.

¹⁰²⁷ DS-70-kamerlid Van Veenendaal beschuldigde Proloog in de Telegraaf zelfs van banden met terroristische groeperingen en moest dat op gezag van de rechter inslikken. Zie congressen DS'70: *Leeuwarder Courant*, 12-11-1973; *Leidsch Dagblad*, 21-12-1974. Door Provinciale Staten werd besloten subsidie niet te verlengen op 16-08-1974. Het proces werd uiteindelijk door Proloog gewonnen op 12-07-1974. H. Vingerling & C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70. Nevenstroom in de sociaaldemocratie?* (diss. Erasmus Universiteit Rotterdam 2003) 214-216. DS '70 leider Drees: HTK 1974-1975, 3345. Repliek J. Voogd (PvdA): HTK 1973-1974, 660; HTK 1974-1975, 3282. VVD over indoctrinatie: 'VVD: Geen indoctrinatie van schooljeugd', *De Telegraaf*, 01-10-1973, Dag; 'Begrotingen „totaal onaanvaardbaar” VVD vindt niets goed ...en ziet „politieke indoctrinatie”, *Het vrije volk*, 01-10-1973, Dag.

Politici die bij het diversiteitsrepertoire kunnen worden geschaard, waren niet per se tegen subsidiëring van Proloog. Zo de antirevolutionair H.A. de Boer: 'Onze democratie gedijt niet in verboden maar in vrijheid. Vrijheid ook voor datgene waarmee je het zelf aan alle kanten oneens bent. (...) Een zo pluriforme samenleving als de onze bestaat bij de gratie van tolerantie voor elkaars overtuiging en opvatting.'¹⁰²⁸ DS '70 en VVD vonden evenwel dat 'onverdraagzame' groeperingen als Proloog geen onderdeel uitmaakten van deze pluriformiteit.

De lange jaren zeventig waren een periode waarin mondige burgers ruimte opeisten, maar evenzeer een waarin volgens progressieve politieke elites meer mensen mondig moesten worden *gemaakt*. 'Meer mensen mondig maken' was de titel van de populaire versie van de visionaire beleidsnota van minister van Onderwijs Van Kemenade (PvdA). Die suggereerde dat het hele onderwijs in het teken zou worden gesteld van burgerschapsvorming. Door zijn beleden afkeer van een prestatiecultuur in het onderwijs, laadde van Kemenade al snel de verdenking op zich dat hij het middelbaar onderwijs in dienst wilde stellen van een socialistisch cultuurideaal. Maar volgens critici zou dat in de praktijk leiden tot middelmatigheid. Kop van jut werd zijn plan om de selectie van kinderen langer uit te stellen door invoering van de 'middenschool', een variant op de 'comprehensive school' in Engeland en de 'Gesamtschule' in West-Duitsland.¹⁰²⁹ Van Kemenade bracht de middenschool in verband met de vorming tot staatsburger: 'Het nieuwe basisonderwijs en de middenschool zullen een verdere democratisering van de maatschappij moeten bevorderen door de leerling op zijn latere taak en rol van mondig staatsburger voor te bereiden.'¹⁰³⁰

Van Kemenade wilde dat deze mondige staatsburgers zouden kunnen meebeslissen en naast hun cognitieve kwaliteiten hun creatieve kanten zouden ontwikkelen.¹⁰³¹ De weerstand hiertegen maakte cultuurpolitiek tot dankbaar polarisatieobject voor politieke partijen als VVD en DS '70. Subsidie voor het vormingswerk van politieke partijen en kranten was bijvoorbeeld eveneens omstreden.¹⁰³² De middenschool zou eenheidsworst opleveren. In het onderwijsveld was er evenzo weerstand: de middenschool werd daar gezien als een

¹⁰²⁸ HTK 1974-1975, 3335/3336.

¹⁰²⁹ J.B. Ahlers, *Meer mensen mondig maken. Samenvatting discussienota "Contouren van een toekomstig onderwijsbestel" II: Samenvatting van het vervolg op de Contourennota – 1977"* (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Den Haag: SDU 1975) 17.

¹⁰³⁰ Bijl. TK 1974-1975, 13459, nr. 2: *Discussienota contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, 51.

¹⁰³¹ *Discussienota contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, 22.

¹⁰³² Den Uyl was daar wel voorstander van: Zie brief 18 juni 1973 partijbesturen aan kabinet; briefje Den Uyl aan partijbesturen 8 juni 1973; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Raad voor de Jeugdvorming, 1954-1980, nummer toegang 2.27, inv.nr. 189. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inventarisnummer 1641-1642, 09-05-1975.

radicale vernieuwing, die vanuit een dirigistische overheid over de leraren werd uitgestort. Een combinatie van factoren leidde uiteindelijk tot het intrekken van het plan.¹⁰³³

Van Kemenade ging van zijn kant de strijd niet uit de weg. In september 1975 vroeg hij zich retorisch af waarom er alleen zo'n kabaal over indoctrinatie was als een socialistische minister van onderwijs aandacht vroeg voor maatschappelijke bewustwording. Hij wilde juist de 'impliciete indoctrinatie van het vanzelfsprekend aanvaarden van het bestaande' tegengaan. Van Kemenade onderschreef daarmee de politiserende idee van een 'verborgen curriculum', dat machtsystemen in stand zou houden.¹⁰³⁴

Het Departement CRM en de politieke vorming: een Nationaal Instituut?

De hausse van 'politieke vorming' in de jaren zeventig werd ondersteund door het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), dat streefde naar de leefbaarheid van de samenleving door 'permanente educatie': Dit werd de slogan van het zich uitbreidende welzijnswerk in wijken en met werkende jongeren.¹⁰³⁵ Alle burgers zouden in een constant vormingsproces betrokken zijn dat systematisch moest worden gepland.¹⁰³⁶ Sociaal-culturele activiteiten in bedrijfsleven, strijdkrachten, bibliotheken en massamedia moesten worden verbonden. Politieke vorming en permanente educatie konden gemakkelijk met elkaar in verband worden gebracht. Secretaris-generaal L. van Ommen sloot zich in 1969 zelfs aan bij de politisering toen hij opmerkte dat in het onderwijs oncontroversieel cultuurgood moest worden vervangen door aandacht voor maatschappelijk conflict.¹⁰³⁷ Toch durfde de Raad voor de Jeugd-

¹⁰³³ H. Knippenberg, 'Over dubbeltjes en kwartjes: de herverdeling van kennis', in G. Voerman (red.), *Illusies van Den Uyl?: de spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam: Spinhuis 1998) 25-42 daar 32; Schüssler, 'Weg van de middenschool', 33.

¹⁰³⁴ 'Vereniging Socialistische Opvoeding niet opgericht', *Trouw*, 22-09-1975; Ten Bruggencate, *Het laatste kwartier*, 96.

¹⁰³⁵ De Haan & Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 124.

¹⁰³⁶ Daarvoor baseerde zij zich op de door onder andere Rob Hajer (NCVO) in 1969 opgestelde nota H.M. de Lange (red.), *Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving: een nota uitgebracht door een studietoelichting in opdracht van het bestuur van het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling* (Groningen: Wolters-Noordhoff 1969) 2. A.L.T. Notten, *Overleven in de stad: Inleiding tot sociale kwaliteit en urban education* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2004) 93.

¹⁰³⁷ Van Ommen, 'Het conflict als uitdaging voor de burgerschapsvorming', 274. De Haan & Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 123. Rozemond, 'Massamedia en burgerschapsvorming', 125. F. Pöggeler, 'Über die angebotenen Wahrheiten. Das Konfliktmodell in der Erwachsenenbildung', *Neue Volksbildung* 20 (1969) 2: 41-49; *Revolutie en gerechtigheid. Nota van de raad voor de zaken van overheid en samenleving van de Nederlandse Hervormde Kerk* (Den Haag: Boekencentrum 1969) 71-76.

vorming, een interdepartementaal orgaan van Onderwijs en CRM, pas in 1974 een advies hierover aan. Van Ommen speelde in de voorbereiding daarvan een belangrijke rol.¹⁰³⁸ De Raad constateerde dat door 'emotionele weerstanden tegen het begrip politiek' politiek vormingswerk nog steeds omstreden was. Nog steeds werd politieke vorming met verhullende termen uit een voorbijgestaan maatschappij aangeduid.¹⁰³⁹ Te lang was in dit opzicht vertrouwd op gezin, onderwijs, kerk, vakbond en politieke partij. Juist politieke vorming in het basis-onderwijs moest het automatisch overnemen van heersende meningen in het gezin doorbreken.¹⁰⁴⁰

De overheid moest politiek vormingswerk subsidiëren, maar tegelijk associaties voorkomen met partijpolitiek of propaganda.¹⁰⁴¹ De Raad voor de Jeugdvorming haalde daarom de kop 'actieplan vanuit de overheid' weg.¹⁰⁴² Politieke groeperingen in het land zouden maatschappelijke en politieke veranderingen tot stand moeten brengen; dat was niet de primaire taak van politieke vorming.¹⁰⁴³

De Raad constateerde dat door de toename van de complexiteit in de samenleving en van het ingrijpen van de overheid vervreemding en apathie dreigde bij gewone burgers.¹⁰⁴⁴ Apathie van burgers werd in de jaren vijftig toegeschreven aan hun gebrekkige moraal; in de jaren zestig werd veeleer gesteld dat de ondoorzichtigheid van de samenleving leidde tot apathie. Bestrijding van die politieke onverschilligheid vond de Raad nu echter bevoogdend, wat de invloed verried van de libertaire en politiserende repertoires sinds de jaren

1038 NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv.nr. 7-8. Inv. 189: L.B. van Ommen en R.J.B. Bremer, Advies aan de Welzijnsraad met betrekking tot politiek vormingswerk van de ISJ. Rijswijk, januari 1974. De Raad voor de Jeugdvorming was bij oprichting in 1954 een adviesorgaan van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Vanaf 1965 viel het taakgebied jeugdvorming onder het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. In 1979 werd de raad opgeheven; tegelijk werd een nieuwe raad ingesteld die zich richtte op jeugdbeleid in het algemeen. www.historici.nl.

1039 NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv.nr. 189, 'Conceptnota Politieke Vorming', Raad voor de Jeugdvorming; regeringsverklaring kabinet-Den Uyl d.d. 28 mei 1973; *HTK* 1972-1973, 1571.

1040 NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv. nr. 189, 'Conceptnota Politieke Vorming', besproken 9 oktober 1973.

1041 Ibidem, Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming, 20 september 1974, III Aanbevelingen.

1042 NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv. nr. 189, Vergadering Raad voor de Jeugdvorming 9 oktober 1973. Notulen commissie politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming 9 oktober 1973.

1043 NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv. nr. 189: Advies politieke vorming NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, 2.27.04, inv. nr. 189.

1044 Ibidem, Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming, 20 september 1974; Advies aan de Welzijnsraad met betrekking tot politiek vormingswerk van de ISJ. Rijswijk, januari 1974, L.B. van Ommen en R.J.B. Bremer

zestig.¹⁰⁴⁵ De burger moest niet worden gemoraliseerd, maar geassisteerd. Politicoloog D. Boonstra waarschuwde dat correctie van het gedrag van jongeren niet het doel van politieke vorming mocht zijn en dat meer van vertrouwen moest worden uitgegaan. Boonstra vond honderd procent participatie in een democratie geen zinvol doel, meer begrip van politiek en bestuur wel.¹⁰⁴⁶ Hij claimde dat het met de apathie en onwetendheid van jongeren meeviel. Deze zouden juist veel politiek zelfvertrouwen hebben en prima weten waarom ze op een bepaalde partij stemden.¹⁰⁴⁷

De Raad maakte zich zorgen over indoctrinatie, maar vond bestrijding daarvan evenmin een basisdoel van politieke vorming. Leden van de Raad zagen de beruchte verstoring door werkende jongeren van *Brandpunt* in 1972 als gevolg van het opdringen van meningen door vormingsleiders aan jongeren. Bij de Katholieke Werkende Jongeren zouden vormingsleiders nog wel willen dat het uit de jongeren zelf kwam, maar bij het NVV zouden ze ze alleen maar actie willen. Daarom verwierp de Raad zowel radicaal gepolitiseerde 'neomarxistische' visies als meer conservatieve benaderingen van politieke vorming als indoctrinatoir.¹⁰⁴⁸

De Raad vond bestrijding van apathie of indoctrinatie dus geen hoofddoel van politieke vorming. Ze zag veel meer in de gematigd politiserende 'vorming tot participatie' à la Langeveld: deze bleef wel geloven in de parlementaire democratie en wilde niet alleen maar actie.¹⁰⁴⁹ De Raad vond diens wens om meer invloed van burgers op de eigen leefsituatie te bereiken en hen tot homo politicus te maken sympathiek.¹⁰⁵⁰ Politieke of sociale actie zou daar een onderdeel van kunnen zijn. Vormingsleiders mochten een politieke keuze maken, als die maar beargumenteerd werd en alternatieven werden aangeboden.¹⁰⁵¹

1045 D. Boonstra 'De stem van de nieuwe kiezer', in *Jeugd en Samenleving* 3 (1973) jan, 23; H. Brentjens, 'Achter de feiten aantasten', in *Jeugd en samenleving* 1 (1971) 213.

1046 Raad Jeugdvorming 189: Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming, 20 september 1974; II- Motivering van de keuze voor het onderwerp.

1047 Boonstra, 'De stem van de nieuwe kiezer', 31.

1048 Raad Jeugdvorming inv. nr. 189, 'Notulen commissie politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming 10 augustus 1973 en Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming', 20 september 1974.

1049 Raad Jeugdvorming inv. nr. 189, Notulen commissie politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming 9 oktober 1973; 27 maart 1974.

1050 Raad Jeugdvorming inv. nr. 189, 'Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming, 27 maart 1974/20 september 1974'.

1051 Raad Jeugdvorming inv. nr. 189, 'Advies politieke vorming Raad voor de Jeugdvorming, 20 september 1974'.

Binnen het departement van CRM werd zo een agenda voor politieke vorming door de overheid ontwikkeld. Hierbij kwam in 1975 het idee van een Nationaal Instituut naar voren. Dat was al een oud idee, dat herinnert aan het Nationaal Instituut van 1945, dat vanuit het saamhorigheidsrepertoire aan nationale culturele en politieke vorming poogde te doen. Zoals bleek in hoofdstuk twee, mislukte dit door de irritaties die zo'n centralistische organisatie opriep. Met behulp van het diversiteitsrepertoire is daar geanalyseerd hoe het primaat van politieke partijen in de democratie en huiver voor een bedilzuchtige nationale cultuuropvoeding garant stonden voor mislukking.

In 1966 brachten Langeveld en Couwenberg plannen in voor een Nationaal Instituut voor politieke vorming, waartoe hun NCDB zou moeten worden uitgebouwd. Couwenberg wilde het instituut de activiteiten op dit gebied door volkshogescholen en andere organisaties laten coördineren, door een combinatie van voorlichting, documentatie en cursussen.¹⁰⁵² Couwenberg c.s. wilden het bestuur laten bestaan uit academici. Politici waren daarbij niet welkom: 'Het lijkt ons onmogelijk, dat op enigerlei wijze politiek gekleurde of gebonden organisaties in een bestuur van een strikt onafhankelijke stichting als deze vertegenwoordigd zouden kunnen zijn.'¹⁰⁵³

Een nationaal instituut was heel wat anders dan een commerciële instelling zoals de LOI.¹⁰⁵⁴ Voor de ambtenaren op Algemene Zaken was het instituut een 'zwevend geval': hoe zou dat moeten, los van politieke partijen? Een overheidsinstituut voor burgersvorming was een 'visgraat in de keel' van de Nederlander.¹⁰⁵⁵ Het verwijt van indoctrinatie door de overheid zou snel opklinken, wanneer een dergelijk instituut geen duidelijke achterban had in de samenleving.¹⁰⁵⁶ Ambtenaren op Algemene Zaken vonden dat de overheid zich moest beperken tot burgerschapsvormende rituelen zoals Prinsjesdag en burgerdagen. De overheid kon zich vooralsnog beter buiten een Nationaal Instituut houden.¹⁰⁵⁷

1052 Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Cultureel Contact, 1946-1975, nummer toegang 2.19.092.01, inv. nr. 19. Gesprek vindt plaats op 3 november 1965 in Den Haag.

1053 Den Haag, Ministeries AOK en AZ, Kabinet van de Minister-President, nummer toegang 2.03.01, inv. nr. 394, Nota organisatorische opzet Centrum burgerschapsvorming.

1054 NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 394: Nota organisatorische opzet Centrum burgerschapsvorming.

1055 NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 394: Aantekeningen bij brief S.W. Couwenberg aan Cals, 14 mei 1965.

1056 NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 394: Brief 25 augustus 1965, Maarsseveen aan Nispen tot Pannerden.

1057 NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 394: 24 februari 1966, Nispen tot Pannerden aan minister-president; H. Maarsseveen: Overzicht activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming in Nederland.

In 1975 was een zelfde patroon waarneembaar. Een Interdepartementale Werkgroep Politieke Vorming bezocht de West-Duitse Bundeszentrale für politische Bildung.¹⁰⁵⁸ Dit zwaar gesubsidieerde instituut stortte sinds 1952 over de West-Duitse bevolking informatie, leermethoden en goedkope boeken over democratie uit. De Bundeszentrale wilde een democratische mentaliteit bij de bevolking inprenten. Daartoe gaf zij onder andere de krant *Das Parlament* uit, die informeerde over politiek en parlement. Het Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming zag dit als lichtend voorbeeld en meende dat de Bundeszentrale haar best deed de bevolking te 'politiseren'. De excursie leidde tot het advies van de Werkgroep om de Stichting Burgerschapskunde, het NCDB en het Politiek Jongeren Kontakt (PJK) te bundelen tot één instituut.¹⁰⁵⁹

Het kabinet-Den Uyl zag weinig in politieke vorming door de overheid, getuige de discussie in de ministerraad. Door liever organisaties in de samenleving te subsidiëren, stelde het kabinet zich in deze op het standpunt van het 'diversiteitsrepertoire'. Net als bij het Nationaal Instituut in de jaren veertig en de plannen van midden jaren zestig, was centrale sturing bij politieke opvoeding precair, gezien de 'Nederlandse verhoudingen', waarin evenredigheid en pluraliteit dominant waren. Minister van Binnenlandse Zaken W.F. de Gaay Fortman (CDA) verwachtte verzet in de Tweede Kamer tegen een nationaal instituut. Dat zou niet 'passen in de Nederlandse verhoudingen'.¹⁰⁶⁰ Het kabinet had politieke en principiële redenen om noch subsidie, noch een regeringsstandpunt aan een Nederlandse variant van de Bundeszentrale te verbinden.¹⁰⁶¹ Angst voor het verwijt van staatspedagogiek speelde hoogstwaarschijnlijk een rol, gezien de verdenkingen jegens Van Kemenade van een socialistische cultuurpolitiek.¹⁰⁶² Het kabinet-Den Uyl lijkt subsidie aan politieke partijen, organisaties voor werkende jongeren, bibliotheken en kranten bovendien te hebben geprefereerd boven een nationaal instituut. Ideologisch zo verscheiden

1058 Over de reis: D. Boonstra, *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid*, 50-51; Over de status van de 'Bundeszentrale': Mambour, *Zwischen Politik und Pädagogik*, 34/84; De Bundeszentrale als model: KDC, Archief Katholieke Volks Partij inv.nr. 3721: 'Discussienota Stichting Burgerschapskunde september 1974': Bestuursvergadering Stichting Burgerschapskunde, 17 april 1974; IISG, Stichting Vormingswerk PvdA, inv. nr. 363: NL-HaNA, Raad Jeugdvorming, inv. nr. 189: L.B. van Ommen en R.J.B. Bremer, 'Advies aan de Welzijnsraad met betrekking tot politiek vormingswerk van de Interdepartementale Stuurgroep Jeugdzaken', Rijswijk, januari 1974.

1059 Raad Jeugdvorming, inv. nr. 189, Ongedateerde nota Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming (ca 1973) bijgevoegd over *Bundeszentrale für politische Bildung*; De krant *Das Parlament*. *Die Woche im Bundeshaus: aus Politik und Zeitgeschichte* werd vanaf 1951 uitgegeven door wat toen nog de *Bundeszentrale für Heimatsdienst* heette.

1060 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv. nr. 1600, 13-14 november 1975, 23.

1061 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv. nr. 1601, 4-5 december 1975, 29.

1062 Boonstra, *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid*, 65.

ministers als Jan Pronk (PvdA) en Dries van Agt (CDA) legden het primaat bij burgerschapsvorming bij politieke partijen.¹⁰⁶³

Eind jaren zeventig mocht de Stichting Burgerschapskunde zich wel Nationaal Centrum Politieke Vorming noemen. Het resulterende instituut bleef echter volkomen onvergelijkbaar met de Bundeszentrale, vanwege de bewuste politieke keuze deze activiteiten niet zwaar te subsidiëren. Dat gebeurde na een mislukt fusieproces, waarin eens te meer bleek dat de binnen de SBK dominante benadering niet compatibel was met die van de gepolitiseerde NCDB. Binnen de SBK bleef men zich toch vooral concentreren op informatie over diverse politieke stromingen, terwijl de activistische NCDB wijkwerk en maatschappelijke verandering stimuleerde.¹⁰⁶⁴

Uit de mislukking van het nationale instituut bleek dat het terrein van politieke vorming vol voetangels zat. Zelfs als ambtenaren er positief tegenover stonden, schrokken bewindslieden terug voor het verwijt van ondemocratische beïnvloeding. De beslissing om burgerschapsvorming aan de samenleving te laten, geeft aan hoe sterk het repertoire van diversiteit was.

5.6. Paternalismekritiek. De terugkeer van het libertaire repertoire

Aan het einde van de jaren zeventig raakten progressieve vormingswerkers in het defensief. Vanaf midden jaren zestig hadden ze het initiatief gehad met hun kritiek op maatschappelijke structuren, die ze wilden ontmaskeren als autoritair, burgerlijk en paternalistisch. Die logica keerde zich nu tegen hen. Waren hun pogingen mensen voor te schrijven hoe ze vrij moesten zijn niet even paternalistisch en ondemocratisch? Het dodelijke was dat deze kritiek niet alleen werd geuit door conservatieve tegenstanders, maar juist ook een progressieve kant had.

De kritiek op het paternalisme van politiserende burgerschapsvorming was gestoeld op het *libertaire* repertoire, dat nu versterkt terugkwam nadat het een tijdlang overvleugeld was geweest door zijn gepolitiseerde variant. In het libertaire repertoire verscheen de politiserende 'vorming tot actie' als een inbreuk op het autonome individu. De twee vernieuwende visies op de democratie van eind jaren zestig waren met elkaar in spanning. Het libertaire, vrijzinnige ideaal kwam daaruit als winnaar naar voren. Het ging in het libertaire repertoire niet om diversiteit als respect voor de opvattingen van

¹⁰⁶³ NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv. nr. 1601, 4-5 december 1975, 29.

¹⁰⁶⁴ De SBK gaf bijvoorbeeld eind jaren zeventig nog *Politiek Veelstromenland* uit, een serie boekjes over verschillende politieke stromingen; de NCDB ging de activistische kant op, zie o.a. H. Evers, *Richtlijnen voor inspraakbegeleiding* (Amsterdam: NCDB 1978) 1.

verschillende groepen en evenredigheid, maar om diversiteit als respect voor het individu. Dit krachtige individualisme werd eind jaren zeventig ingezet tegen iedere vorm van groepsdenken, of dat nu 'verzuild' was of 'politiek'.

In 1975, op het hoogtepunt van de cultuurpolitieke polarisatie ten tijde van het kabinet-Den Uyl, vond een principiële botsing tussen deze standpunten plaats. VVD-Kamerlid Annelien Kappeyne van de Copello dreef de kritiek van haar partij op de spits, waardoor de libertaire wending zichtbaar werd. In de kwestie-Proloog voerde zij een debat met de uit het vormingswerk afkomstige staatssecretaris van CRM Wim Meijer (PvdA).¹⁰⁶⁵ Kappeyne vond dat welzijns-werk slechts neutraal mocht 'informer', niet door gerichte beïnvloeding van mensen mocht activeren. Persoonlijke bewustwording zou voortkomen uit de individuele ontplooiing en de kern zijn van geestelijke vrijheid. Het individu moest autonoom besluiten of het wat op hem of haar afkwam, tot zich toeliet. Kappeyne:

Ieder mens heeft een soort van cirkel om zich heen, een innerlijke privésfeer, waarin hij alleen uitmaakt wat hij wezenlijk wil. Die sfeer dient onaangestast te blijven zeker voor de overheid, maar ook voor andere personen. De uitkomst van de afweging dient met *verdraagzaamheid* (cursief WdJ) te worden bejegend.¹⁰⁶⁶

Volgens Kappeyne moest de omgeving terughoudendheid betrachten ten opzichte van de politieke wilsvorming. Politieke bewustwording moest geschieden door kennisoverdracht, niet door activering en doorbreking van de 'magische cirkel van de persoon'. Kappeyne vond dat culturele organisaties evenmin als de staat moesten proberen maatschappelijke processen te beïnvloeden en het autonome individu met rust moesten laten. 'Geestelijke verzuiling' mocht volgens Kappeyne niet worden vervangen door politieke verzuiling en ideologische politieke vorming. De zich 'ontzuilende' bevolking mocht niet door het 'sturen van waarden' middels een socialistische cultuurpolitiek van de regen in de drup belanden.¹⁰⁶⁷ Deze libertaire visie was radicaal. Volstrekt neutrale kennisoverdracht en een extreem respect voor het autonome individu zouden de kern zijn van vrijheid, democratie en verdraagzaamheid.

Kappeyne plaatste zich met dit libertaire standpunt zowel tegenover het politiseringsrepertoire als tegenover dat van diversiteit, dat onder andere door De Boer (ARP) werd verdedigd: hij vond burgerschapsvorming acceptabel, mits gebaseerd op een gevarieerd keuzepakket.¹⁰⁶⁸ Meijer argumenteerde evenzo

¹⁰⁶⁵ Biografie W. Meijer op www.parlement.com.

¹⁰⁶⁶ HTK 1974-1975, 3280.

¹⁰⁶⁷ Ibidem.

¹⁰⁶⁸ HTK 1974-1975, 3335.

vanuit diversiteit. Een pluralistische samenleving vereiste tolerantie voor maatschappijkritiek. De overheid moest de legitimiteit van ieders visie erkennen. Kappeyne zou in Meijers optiek alleen ruimte willen voor haar *eigen* visie op mens en maatschappij. Haar extreme idee van autonomie liet te weinig ruimte voor opvattingen zoals die van Proloog, dat volgens Meijer een toegevoegde waarde had.¹⁰⁶⁹ Het kabinet zou geen politieke bedoelingen hebben met het welzijnsbeleid.¹⁰⁷⁰ De overheid moest vormingsinstellingen, of het nu om Proloog, de Stichting Burgerschapskunde of het wetenschappelijk bureau van de VVD ging, zelf laten bepalen welke ideeën ze uitdroegen.¹⁰⁷¹ Hij wilde het niet hebben over 'indoctrinatie': 'Ik gebruik dit soort etiketten bij voorkeur niet, omdat zij diskwalificerend kunnen zijn ten opzichte van ideeën, visies en houdingen van mensen die er even veel recht op hebben als de mensen met de daaraan tegen gestelde ideeën, visies en houdingen die ons dagelijks in vele vormen en dikwijls in overspoelende oplagen bereiken.'¹⁰⁷²

Meijer verdedigde zelf een socialistisch standpunt als een van de mogelijkheden, waarvoor hij een gematigd politiserend argument gaf. Veel mensen zouden door een schijnbaar neutrale persoonlijke vorming die zich buiten de maatschappelijke realiteit plaatste, niet de mogelijkheid krijgen zich te emanciperen. Strikt individuele vorming maakte 'de mondigen mondiger' en liet 'de onmondigen onmondig'. Kappeynes ideeën vond hij gezien de belemmeringen in de maatschappij illusoir. Kinderen en volwassenen moesten worden *geholpen* bij hun zelfverwerkelijking.¹⁰⁷³ Meijer bekritiseerde zo de notie dat autonomie van het individu niets met politiek te maken had.¹⁰⁷⁴

Nieuwe vrijgestelden. Progressieve kritiek op de politisering

Aan het einde van de jaren zeventig mondde de door Kappeyne geformuleerde libertaire kritiek op paternalistische beïnvloeding van mensen uit in kritiek op vorming van mensen überhaupt. Opvoeding van mensen tot democraten werd gebrandmerkt als een bezigheid van 'nieuwe vrijgestelden', die op kosten van de gemeenschap bezig waren met een oncontroleerbaar en ondemocratisch proces.¹⁰⁷⁵ Werkelijk autonome burgers zouden daar geen behoefte aan hebben. Die kritiek ondermijnde de legitimiteit van het gepolitiseerde welzijnswerk.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁹ HTK 1974-1975, 3385.

¹⁰⁷⁰ HTK 1974-1975, 3387.

¹⁰⁷¹ HTK 1974-1975, 3387.

¹⁰⁷² Ibidem.

¹⁰⁷³ HTK 1974-1975, 3386.

¹⁰⁷⁴ HTK 1974-1975, 3386.

¹⁰⁷⁵ H. Vuijsje, *Nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerpakkenproletariaat* (Baarn : In den Toren 1977) 7.

¹⁰⁷⁶ Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 60; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 117-120.

Pijnlijk was dat niet alleen liberale en conservatieve tegenstanders deze kritiek ventileerden, maar dat zij evenzeer uit gepolitiseerde bewegingen zelf kwam. Dat had te maken met de spanning tussen libertair en politiserend repertoire. Al begin jaren zeventig was die debet aan de vele afsplitsingen binnen nieuwlinkse bewegingen. Het libertaire ideaal van bevrijding van het individu was in die bewegingen van groot belang.¹⁰⁷⁷ Tegelijk kwam in die kringen het op het collectief gerichte politiseringsrepertoire tot ontwikkeling. Dit was evenzeer antiautoritair, maar ging uit van de notie dat een fundamentele maatschappijverandering noodzakelijk was voor een antiautoritaire samenleving. De spanning tussen het libertaire en het politiseringsrepertoire was er een van doel en middel: moesten autoritaire verhoudingen overboord om een socialistische maatschappij te bewerkstelligen of stond maatschappijverandering ten dienste aan bevrijding van het individu?¹⁰⁷⁸

Provo werd al verscheurd door de tegenstelling tussen het speelse, ludieke en anti-autoritaire (Van Duyn) versus politisering en marxisme (Regtien).¹⁰⁷⁹ Hoewel de buitenwacht deze ideologische oriëntaties vaak op één hoop veegde, bleek binnen sociale bewegingen dat men geen twee heren kon dienen. De ondergang van de Kritiese Leraren is tekenend voor deze spanning tussen politisering en zelfbevrijding.¹⁰⁸⁰ Oskamp wilde niet alleen anti-autoritair zijn, maar onderdrukkende mechanismen duidelijk maken.¹⁰⁸¹ In de scholierenbeweging bleek dat scholieren zelf vooral meer inspraak wilden. Ze scandeerden tegen studenten die zich met hun SBO bemoeiden: 'Wij zijn hier niet gekomen om ons een politiek engagement te laten aanpraten!'¹⁰⁸²

Er ontstond een splitsing tussen de Amsterdamse tak van de Kritiese Leraren, die projectonderwijs in de praktijk wilde brengen en ruimte voor het individu wilde en het dogmatische marxisme van de Nijmegenaren.¹⁰⁸³ Die

¹⁰⁷⁷ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 24; 176-177; I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam: Spinhuis 1996) 5.

¹⁰⁷⁸ 'Rekkelijken en preciezen', zoals gesuggereerd door Karsten, 'Het lerarenberoep in historisch perspectief', 48.

¹⁰⁷⁹ Niek Pas beschouwt Regtien ook niet als wezenlijk onderdeel van provo, Pas, *Imaazje*, 183: er kwamen volgens hem veeleer 'verbindingen tot stand tussen provo en representanten van de linkse en pacifistische beweging'. Roel van Duijn beschrijft Regtien en de Socialistische Jeugd als typerend voor een oudlinks marxisme: Van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967*, 124; Regtien vond dat Van Duijn in het anti-autoritaire bleef steken: Boehmer & Regtien, *Van Provo naar Oranje Vrijstaat*, 49.

¹⁰⁸⁰ Verbij, *Tien rode jaren*, 162-163.

¹⁰⁸¹ IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 17, januari 1971, A. Oskamp, 'Aan iedereen die reageerde op het verschijnen van het rode boekje.'

¹⁰⁸² 'Scholierencongres woordenbrij', *Het vrije volk* 02-12-1968, Dag; 'SBO socialistisch geïndoctrineerd', *Het vrije volk* 04-12-1968, Dag.

¹⁰⁸³ IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 16, Diskussiestuk over strategie en organisatie van de kritische le-

laatste verwierpen uiteindelijk zelfs de seksuele revolutie als een uiting van de consumptiesamenleving.¹⁰⁸⁴ In 1972 zetten zij zich in een televisieles voor de KRO te kijk als een stel autoritaire wereldverbeteraars.¹⁰⁸⁵ In november 1971 was de breuk al definitief.¹⁰⁸⁶ De Amsterdamse Kritiese Leraar Kees van Baalen constateerde dat de Nijmegenaren ‘mythische schimmen’ najoegen, terwijl de revolutie, de bevrijding van individuen, ‘nu hier’ kon beginnen:

Ik merk dat door acties en persoonlijke daden stukjes vrijheid te maken zijn die niet meer kapot kunnen: leerlingen die diep geschokt of wild enthousiast terugkomen van een onderzoek bij mensen in de buurt van de school. (...) Diskussieavonden waar soms angsten en taboes worden weggerukt en je aan hun ogen ziet dat die mensen morgen meer kunnen, morgen meer warmte zullen uitstralen en meer contact aandurven. Ik geloof daarin naast alle teleurstelling en onderdrukking die blijft.¹⁰⁸⁷

Dit proces vond binnen veel nieuwlinkse bewegingen plaats. De interne besluitvorming werkte vaak met een radicaal egalitair model, ook wel ‘basisdemocratie’ genoemd. Binnen de eigen gelederen kwam hier kritiek op. In de praktijk zou basisdemocratie juist leiden tot oncontroleerbaarheid van degenen met de meeste macht en ontaarden in groepsdruk ten koste van het individu.¹⁰⁸⁸

Er ontstond zo een contradictie tussen politisering en de libertaire kant van deze bewegingen, die zich in het vormingswerk uitte in de populariteit van

raren, Nijmegen april 1970. inv. nr. 1.: Notulen vergadering Kritische Leraren Amsterdam 10-12-1971. Vergadering Kritiese Leraren Amsterdam, 10-12-1971; Vergadering Kritiese Leraren Amsterdam, 10-12-1971 en 14-04-1972; vergadering Kritiese Leraren Amsterdam, 10-12-1971 en 14-04-1972. inv. nr. 17, Notulen vergadering KLA ca. mei 1970; 08-09-1970; Notulen voorbereidende bespreking voor weekend Kritiese Leraren op volkshogeschool Drakenburgh 6 en 7 februari 1970. Oskamp geciteerd in auteur onbekend, ‘Scholenrevolutie’, *De Vrije Socialist. Anarchistische tijdschrift* 2 (1973) 3: 1; K. van Baalen, ‘Wat willen de Kritiese Leraren nu eigenlijk wel?’, 06-04-1970.

1084 B. Wasser, ‘Barbarij van kritiese leraren’, *De Volkskrant* 04-04-1970; B. Wasser, ‘De Mammoet- beter georganiseerde onderdrukking’. i.s.m. Onderwijsfront. Zie ook recensie Bonset in *VAAG bulletin* no. 1, ca. nov. 1969; Interview Piet Offermans, *De Nieuwe Linie* 23-08-1972. Die kritiek zou Offermans hebben geuit in *Omologie* volgens A.C. Henny in ‘De klassenstrijd in de klas’, in *Weekblad Algemene Vereniging Leraren VWO en ASVO (AVMO)* (1970) 186.

1085 Karsten, ‘Het lerarenberoep in historisch perspectief’, 48. H. Broekhuis, ‘De kritische leraar’, *NRC* 18-02-1972; *Leeuwarder Courant*, 08-02-1972. Het programma was *Oog en oor*.

1086 IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 16, P. Offermans, ‘Persoonlijke bevrijding of opheffing van de vervreemding?’ voorbereidend stuk weekend Kritiese Leraren; Interview met P. Offermans, ‘In het Socialistisch Onderwijs Front zijn individuen onbelangrijk en volledig inwisselbaar’, *De Nieuwe Linie* 23-08-1972.

1087 IISG Kritiese Leraren, inv. nr. 16, K. van Baalen, ‘Aan de Nijmeegse redacteuren van de nieuwsbrief’, 03-12-1970.

1088 Zie W. Breines, *Community and organization in the New Left, 1962-1968: the great refusal* (Rutgers State University Press 1989/1982) 60.

radicaal progressieve pedagogen zoals de Zuid-Amerikaan Oscar Freire.¹⁰⁸⁹ Diens ‘ervaringsleren’ ging uit van de leerling als ‘zelfstandig handelend subject’. Onderwijs moest voortkomen uit eigen ervaring.¹⁰⁹⁰ Freire zag juist de opgeleide mens als vervreemd.¹⁰⁹¹ Deze anarchistische ‘pedagogie’ kon tegen de schoolse school en andere gezagsstructuren worden gebruikt, maar sloeg steeds meer terug op het vormingswerk zelf. Freire keerde zich namelijk evenzeer tegen *links* sectarisme. Hij vond dat de radicale mens zich niet als bevrijder van de onderdrukten mocht beschouwen, maar slechts ‘aan hun zijde’ kon strijden.¹⁰⁹² Gingen zelfbevrijding en begeleiding daarbij wel samen? Liep de vorm niet altijd het gevaar een indoctrinerende dwingeland te worden? Sociale Academie-docent Sam Rozemond was zich sterk bewust van deze spagaat. Hij vond dat vormingswerk een horizontale dialoog moest zijn. Groepen moesten een eigen wil ontwikkelen. Het vormingswerk moest een plaats zijn waar emancipatoire inzichten konden rijpen en vervolgens op het bestaande parlementaire systeem werden losgelaten. In 1969 sprak hij al over het ‘uitdagen tot een politieke keuze te komen’, waarbij het oordeelsvermogen zou moeten worden ontwikkeld ‘zonder indoctrinatie’.¹⁰⁹³ In 1982 zei hij dat politiek bewustwordingswerk erom ging sleur en behoudzucht te doorbreken zonder de vrije wil van mensen aan te tasten.¹⁰⁹⁴

Deze problematiek binnen sociale bewegingen speelde al sinds begin jaren zeventig. Aan het einde van dat decennium werd zij breder geformuleerd. In 1979 schreef filosoof Hans Achterhuis in samenwerking met studenten van de Sociale Academie *De markt van welzijn en geluk*. Dit werd de gecanoniseerde samenvatting van de libertaire kritiek.¹⁰⁹⁵ Achterhuis was geïnspireerd door een andere Zuid-Amerikaanse pedagoog, Ivan Illich, die stelde dat maatschappelijke sectoren zelf de problematiek creëren die ze zeggen te bestrijden. Hoe meer welzijnszorg hoe meer aangepaste problemen.¹⁰⁹⁶ Illich vond de behoefte mensen op te leiden voor de samenleving een even grote misvatting. Hij geloofde net als

1089 I. Hartman, ‘De Stichting Burgerschapskunde, politieke vorming en politiek’, in *Civis Mundi* 21 (1982) november, 245.

1090 O. Freire, *Pedagogie van de onderdrukten* (Baarn: In den Toren 1972/1969) 62. Zie o.a. E. van de Venne, ‘Ervaringsleren werkt aan bewustwording en weerbaarheid’, in *Vorming* 31 (1982) 126.

1091 Freire, *Pedagogie*, 11.

1092 Freire, *Pedagogie*, 27.

1093 S.A. Rozemond, ‘Massamedia en burgerschapsvorming’, 128.

1094 S.A. Rozemond, ‘Basisgroep leert eigen identiteit te ontwikkelen’, in *Vorming: Nederlands-Belgisch tijdschrift voor edukatief werk* 31 (1982) juni/juli, 328-337, daar 332.

1095 H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk* (Baarn: Ambo 1979/1988) 11-22. ‘1979. Van softie tot front-professional’, M. van de Linde (red.), *Canon Sociaal Werk Nederland*, www.canonsociaalwerk.eu/nl.

1096 Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*, 25-38.

de Kritiese Leraren in een 'hidden curriculum', maar trok daar de radicale conclusie uit dat de samenleving moest worden *ontschold*.¹⁰⁹⁷

Het individu werd zo een eigenheid toegedicht die moest worden beschermd tegen iedere interventie van buitenaf. Socioloog J.W. Duyvendak vat samen dat het in dit libertaire denken zowel onethisch als onhoudbaar werd om mensen iets aan te praten op grond van welke superieure kennisclaim dan ook: 'Mensen moesten naar hun eigen verhalen luisteren in zelfhulpgroepen; professionals waren stoorzenders.' Het authentieke zelf moest worden gered van de samenleving en dus ook van de progressieve vormingswerker.¹⁰⁹⁸

Deze libertaire kritiek werd versterkt door beschouwingen van sociale wetenschappers over welzijnswerkers als 'nieuwe vrijgestelden'. Op kosten van de belastingbetaler zouden die bezig zijn met een bewustwording die beantwoordde aan een twijfelachtige vraag en waarvan de resultaten nergens aan te meten waren.¹⁰⁹⁹ De vaagheid van het vormingswerk kwam evenwel niet zozeer voort uit een blinde vlek voor paternalisme, eerder uit overbewustzijn daarvan. Freire was tenslotte al sinds begin jaren zeventig invloedrijk. Een duidelijke inhoudelijke invulling van vormingsactiviteiten zagen welzijnswerkers al gauw als autoritair. Resultaatgerichtheid strookte niet met hun idee van gezagskritisch welzijnswerk.

De welzijnssector maakte zich bovendien kwetsbaar door de verongelijkheid waarmee zij reageerde op de verwijten.¹¹⁰⁰ Welzijnswerkers waren zich van geen kwaad bewust, omdat ze geloofden dat zij juist degenen waren die autoriteiten ontmaskerden. Volgens Duyvendak creëerde de links-libertaire kritiek de conceptuele ruimte voor de zegetocht van het rechtse gedachtegoed in de jaren tachtig. Vormingswerkers zagen dat inderdaad zo. De kritiek van Achterhuis, geformuleerd vanuit het welzijnswerk, werd ervaren als een dolkstoot in de rug.¹¹⁰¹ Ze stonden echter machteloos, omdat ze Achterhuis' ideeën over autonomie van het individu zelf onderschreven. Wat links-libertaire critici vanuit het welzijnswerk en rechtse liberalen volgens hem gemeen hadden, was de heiligerklaring van het authentieke individu. Hierdoor werd het libertaire

1097 I. Illich, *Deschooling Society* (London: Calder & Boyars 1970/1974) 2.

1098 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 14.

1099 H. Vuijsje, *Nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerpakkenproletariaat*, 7. *Herwaardering van welzijnsbeleid* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: Staatsuitgeverij 1982) 242.

1100 Typerend is I. Sewandoso, 'Welzijnstheorie en welzijnsbeleid; de staat van verzorging in industriële samenlevingen', 13-27, daar 14; 25-26 en J. de Lodder, F. Delmartino, W. de Jong, 'Samenlevingsopbouw en overheidsbeleid; een onverzoenlijke tegenstelling', 151-161, daar 161, beide in L. ten Brummeler en W. Faché (red.), *Welzijnsbeleid van de overheid in Nederland en Vlaanderen* (Den Haag: VUGA 1984).

1101 'Afbraak', *Vorming* 31 (1982) 369.

repertoire hegemoniaal. In de jaren tachtig werd bijvoorbeeld de homobeweging emblematisch voor een culturele voorhoede, die het van ieder paternalisme losgescheurde, authentieke individu belichaamde. Lakmoesproef van democratie werd het in zijn of haar waarde laten van het individu door staat én samenleving.¹¹⁰²

Dit ideaal had echter ook iets paradoxaals. De kritiek op het paternalisme van gepolitiseerde wereldverbeteraars liet onverlet dat de nieuwe libertaire consensus zijn eigen paternalistische kant had. Iedereen moest doordrongen worden van het belang van 'diversiteit'- niet van groepen, zoals in het diversiteitsrepertoire, maar van individuen.¹¹⁰³ Vormingswerk dat gericht was op de individuele emancipatie van specifieke groepen onttrok zich aan de paternalismekritiek, doordat het aansloot op het libertaire repertoire. De emancipatie van specifieke groepen zoals vrouwen, seksueel andersgeaarden en allochtonen gaf een tweede impuls aan het vormingswerk. Vanaf de jaren zeventig hadden zelfhulpgroepen en cursussen Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving (VOS) en Politieke Scholingscursussen (PSC) blijvende populariteit.¹¹⁰⁴ Het 'emancipatiebeleid' kwam aan het einde van de jaren zeventig nog maar net goed op gang. Het feministische Man-Vrouw-Maatschappij voerde actie met de leuze 'Meneer Den Uyl, het is tijd voor een emancipatiebeleid'.¹¹⁰⁵ Mede doordat de feministische voorvrouw en staatssecretaris Hedy d'Ancona (PvdA) het emancipatiebeleid in 1981 onderbracht bij het ministerie van Sociale Zaken, ontkwam het aan de onttakeling van het departement van CRM onder druk van de economische crisis. Toen vrouwenemancipatie een formele doelstelling van de regering werd, ontwikkelde het zich in toenemende mate tot een algemeen liberaal vrijheidsideaal, dat over de partijen heen mensen verenigde. Niet toevallig waren naast PvdA- ook VVD-vrouwen vaak hiermee geëngageerd.¹¹⁰⁶ Het vormingswerk ontdekte daarnaast de te emanciperen buitenlander, van wie steeds duidelijker werd dat die in Nederland zou blijven. Deze werden ook benaderd vanuit een individualistisch ideaal.¹¹⁰⁷

1102 Duyvendak, *Planning van ontplooiing*, 67-68.

1103 A.G.M. Mellink, *Worden zoals wij* (diss. UvA 2013) 224; 228-229.

1104 Joosten, *Politieke vorming*, 85-88.

1105 M. Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam: Atlas 2008) 272;

1106 De Haan & Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 187/190. D'Ancona was staatssecretaris in Van Agt II. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 277-281, beschrijft hoe zelfontplooiing een belangrijke waarde werd binnen het feminisme aan het einde van de jaren zeventig. Voorzitter van de Emancipatieraad werden vaak ook VVD-vrouwen. A. Feiter, 'Is er nog leven na de Emancipatieraad?', *Opzij*, 01-02-1997.

1107 Hartman, 'De spanning tussen burgerschap en eigenbelang', 21-22. M. Metze, *Moslims, onze nieuwe landgenoten* (Nederlands Centrum Buitenlanders, Alphen aan den Rijn: Zorn 1980) 5-6.

Dit alles sloot aan bij het zelfbeeld van een progressief land, dat meende de laatste restjes autoritair paternalisme te hebben afgeschud, terwijl in feite een op het collectief gericht, socialistisch gekleurd paternalisme door een liberaal-progressief paternalisme was vervangen. Het politiseringsrepertoire verscheen in de jaren tachtig steeds meer als een ladder die na beklimming kon worden weggegooid, nu definitief een open democratische samenleving was bereikt. De paradox van het paternalisme bleef echter aanwezig, omdat de emancipatie van nieuwe doelgroepen in dezelfde problematiek van bevoogding verstrikt raakte. Die groepen moesten net zo 'vrij' en 'geëmancipeerd' worden als een meerderheid die zichzelf had ontvoogd.¹¹⁰⁸

Tussenbalans en vervolg

Aan het einde van de jaren zestig ontsproot aan het libertaire een *politiseringsrepertoire*, gekenmerkt door directe actie, radicale democratisering en verwerping van parlementaire procedures. Het politiseringsrepertoire kwam naar voren in actiegroepen, volkshogescholen en in het vormingswerk met werkende jongeren. Politieke vorming verscheen daar als vorming tot actie, als democratie *doen* in oppositie met gezagsverhoudingen en vertegenwoordigende procedures.

Over het democratische gehalte van dit politiseringsrepertoire ontstond een fel debat, onder andere rondom de bezetting van het Maagdenhuis. Wat actievoerders zagen als burgerlijke ongehoorzaamheid in dienst van democratisering, vatten tegenstanders op als verwerping van democratische procedures. Uit de reacties komt het *repertoire van diversiteit* naar voren bij leraren, journalisten en politici die vonden dat democratische vorming uit moest gaan van respect voor verschillende meningen, pluriformiteit en objectieve informatie, welke vereist zouden zijn om met democratisering en medebeslissingsrecht om te kunnen gaan.¹¹⁰⁹ Ze gingen uit van het 'neutraliteitsbeginsel' en zagen het innemen van een standpunt door vormingswerker of docent al gauw als indoctrinatie. Ze vonden bovendien een zekere mate van ongelijkheid en gezag noodzakelijk voor de 'democratische spelregels'.¹¹¹⁰ De vertegenwoordigers van de repertoires van politisering en diversiteit beschuldigden elkaar van onverdraagzaamheid, gebrek aan ruimte voor diversiteit en indoctrinatie.

Naast de benaderingen van politisering en diversiteit werd tijdens de jaren zeventig aan politieke vorming gedaan vanuit saamhorigheid, onder andere in de zogenaamde vredesopvoeding. Gematigde maatschappijcritici die dachten

¹¹⁰⁸ Mellink, *Worden zoals wij*, 192.

¹¹⁰⁹ Barendse, 'Opvoeding tot verdraagzaamheid en democratie binnen de school', 249.

¹¹¹⁰ Ibidem.

in termen van *saamhorigheid* gingen minder ver dan representanten van het politiseringsrepertoire. Ze legden de nadruk op bewustwording van de gevaren van een atoomoorlog en internationale solidariteit, terwijl het in de politisering ging om directe politieke activiteit in de eigen maatschappij, om die structureel te veranderen. Waar vredesopvoeding neerkwam op een abstracte ethiek van democratische solidariteit en respect, ging vorming tot actie om politieke strijd. De nieuwlinkse bewegingen behielden in Nederland lang invloed. Dat riep polarisatie op, die tot een hoogtepunt kwam ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Net als in andere landen ontstond een kleine cultuuroorlog over onderwijs en politieke bewustwording, waarin minister Van Kemenade en de middenschool een belangrijke rol speelden. De oppositie beschuldigde het kabinet, dat democratische bewustwording hoog in het vaandel had staan, van indoctrinatie en dirigistisch centralisme. Van Kemenade keerde zich juist tegen impliciete indoctrinatie met de bestaande ordening. De strijd tussen politisering en diversiteit bereikte zo een hoogtepunt. Een gericht beleid van politieke vorming door de overheid was mede door deze culturele strijd in de lange jaren zeventig, net als in de jaren veertig, omstreken. De angst van een socialistische cultuurpolitiek beschuldigd te worden, gekoppeld aan principiële aarzelingen ten aanzien van politieke opvoeding door de overheid, leidde ertoe dat dit kabinet de plannen voor een groot nationaal instituut voor burgerschapsvorming blokkeerde.

De politisering was voortgekomen uit het in het midden van de jaren zestig opgekomen libertaire repertoire, gekenmerkt door een antiautoritaire roep om individuele autonomie. Het politiseringsrepertoire borg een contradictie in zich. Speelse actievormen en zelfbevrijding kwamen in conflict met de fundamentele revolutie die dogmatici nastreefden, waarvoor totale discipline vereist was. Dat kwam al begin jaren zeventig aan het licht. Vanaf het midden van dit decennium werd het libertaire repertoire ingezet in een kritiek van zowel rechts als links op het paternalisme van politieke vorming. Politiek vormingswerk met specifieke groepen zoals vrouwen en allochtonen had hier minder last van, omdat het aansloot bij de paternalistische kant die het libertaire repertoire evenzeer kenmerkte. De emancipatie van vrouwen en allochtonen was onderdeel van een maatschappijverandering die in het libertaire repertoire meer op het morele niveau van tolerantie dan op het structurele niveau van revolutie werd gezocht.

Vervolg: een derde crisis van de democratie.

Eigen verantwoordelijkheid voorop

De bezwaren tegen het gepolitiseerde vormingswerk werden geuit in het kader van een bredere kritiek op de bestaande democratie. Net als in de jaren veertig en zestig was de perceptie van crisis symptomatisch voor een omslag in de benadering van burgers. De economische crisis sloeg in Nederland net als in

andere landen vanaf 1973 toe. De gevolgen daarvan werden eind jaren zeventig steeds duidelijker. Met pijn en moeite werd gezocht naar oplossingen daarvoor. De crisis versterkte een steeds breder gedeelde kritiek op de verzorgingsstaat, eerst vooral van liberalen en christendemocraten, maar gaandeweg ook gedeeld door sociaaldemocraten. De verzorgingsstaat zou leiden tot een voor de democratie gevaarlijke bureaucratische vervreemding, valse behoeften voeden, inefficiënt zijn en burgerlijke vrijheden in gevaar brengen.¹¹¹¹ Een overheid die van wieg tot graf over burgers waakte zou juist het tegendeel van emancipatie zijn.¹¹¹² In tegenstelling tot de jaren zestig werd de kritiek niet aangegrepen voor hervorming van het systeem dat voor de burgers moest zorgen, maar voor een kritiek op het systeem überhaupt. Niet langer werd het collectief, maar de burger zelf verantwoordelijk gesteld voor zijn welzijn.

De dominantie van het politiseringsrepertoire werd verder afgebroken door de verharding van burgerlijke ongehoorzaamheid en actie, zoals in praktijk gebracht door bijvoorbeeld de antikernwapenbeweging.¹¹¹³ De kroning van koningin Beatrix in 1980 liep uit op een confrontatie tussen politie en krakers, de 'slag op de Blauwbrug'. Steeds meer politici en intellectuelen vonden dat actiegroepen zoals het Angolacomité en krakers in de jaren zeventig tenminste een politiek doel hadden gehad, maar identificeerden actie nu met no future-nihilisme, dat er vanuit leek te gaan dat de samenleving het niet meer waard was gered te worden. Het gewelddadige imago van met name de kraakbeweging en het feit dat deze de overheid dwong tot geweld, werd ervaren als ondemocratische chantage.¹¹¹⁴

Het rapport *Democratie in opspraak* van het Nederlands Gesprek Centrum uit 1984, zoals steeds het product van een brede afvaardiging uit de bestuurlijke elite en hoogleraren, concludeerde daarom net als in 1952 en 1969 dat de

democratie in crisis was.¹¹¹⁵ 'Basisdemocratie' zagen ze als romantisering van een gewelddadige minderheid.¹¹¹⁶ Meerderheidsbesluitvorming moest volgens het rapport worden gerespecteerd zolang mensen zelf nergens toe werden gedwongen.¹¹¹⁷ Daarentegen verdedigde de progressieve journalist Geert Mak in 1984 burgerlijke ongehoorzaamheid door actiegroepen met het argument dat de meerderheid juist de minderheid moest respecteren.¹¹¹⁸ Omdat burgerlijke ongehoorzaamheid minder legitiem was dan in de jaren zeventig ontstond er een groot debat over.¹¹¹⁹ Het afkalven van de obsessie met macht en strijd markeerde het einde van de lange jaren zeventig. *Alles is politiek, maar politiek is niet alles*, zo luidde de titel van een veelgelezen boekje van theoloog Harry Kuitert uit 1984, dat uiting gaf aan een groeiende vermoeidheid in progressief Nederland vanwege de neiging om alles in het politieke te trekken.¹¹²⁰

Door de kritiek op de verzorgingsstaat en de marginalisering van het politiseringsrepertoire, kwam de eigen verantwoordelijkheid van burgers weer op de voorgrond. Deze trend uitte zich op een liberale en op een communautaire manier. De liberale kant ervan kan worden verbonden met het libertaire repertoire. Oppervlakkig leek het alsof daardoor minder werd gevraagd van burgers: ze hoefden niet meer politiek geëngageerd te zijn. In feite kwam het echter neer op een verdere verhoging van de gevraagde inzet van burgers. In de jaren zestig had het departement van CRM in de vorm van zijn welzijnsideaal deze ambities ten aanzien van de burger al opgeschroefd. Nu die een bepaald opleidingspeil had bereikt, zo was de gedachte in de jaren zestig geweest, moest hij zowel gemeenschapsbetrokken als mondig zijn. Dit getuigde van optimisme ten aanzien van burgers.

Vanaf de jaren tachtig werd een volgende stap gezet. Burgers moesten zich volledig ontworstelen aan betutteling, óók die van welzijnswerkers. Dat betekende weliswaar het langzame einde van het gepolitiseerde project om mensen te ontplooiën, anderzijds werden de verwachtingen ten aanzien van

1111 C. Schuyt, 'Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat', in J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel / Amsterdam: Boom 1978/1982) 71-95, daar 79-80. Ook de NGC-commissieleden bezigden deze gedachten, *Democratie in opspraak* (Nederlands Gesprek Centrum, Baarn: Bosch & Keuning 1984) 23.

1112 P. Kalma, A.B. Ringeling, J. van den Berg, *De illusie van de 'democratische staat': kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Wiardi Beckman Stichting, Deventer: Kluwer 1982) 83-85; 131: Kalma zag het gevaar dat de staat de burger in dreigde te kapselen, en die als zwak en afhankelijk ging behandelen.

1113 M. Spanjer, *Democratie: iedereen in de regering* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1981) 26, constateerde dat de maatschappelijke polarisatie zo sterk was dat het de vraag was of er nog wel een gedeelde democratie mogelijk was.

1114 *Democratie in opspraak*, 11; 20. De commissie bestond uit J.J. van Aartsen (VVD), J.Th.J. van den Berg (PvdA), Prof. A. Bomhoff MSC, prof. P.J. Boukema (ARP/CDA), prof. mr. M.L. de Brauw (DS '70), mr. W.J. Geertsema (VVD), J.C.J. (Han) Lammers (PvdA), J.G. van der Ploeg (PvdA), H.J. Roethof (PvdA), prof.dr. U. Rosenthal (VVD).

1115 Dit terugkerende crisisgevoel is geanalyseerd in J. Gijsenbergh, T. Houwen & W. de Jong (red.), *Creative crises of Democracy* (Peter Lang 2011) introduction, 11-22.

1116 *Democratie in opspraak*, 20.

1117 *Democratie in opspraak*, 14; 17.

1118 Geert Mak, *Burgerlijke ongehoorzaamheid* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1984) 7.

1119 Naar aanleiding van het besluit van de PvdA-partijraad om methoden van burgerlijke ongehoorzaamheid te onderzoeken zei CDA-fractieleider De Vries dit in strijd met de parlementaire democratie te vinden, 'Over burgerlijke ongehoorzaamheid. De Vries (CDA) bezorgd over uitspraak van partijraad PvdA', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18-01-1983, Dag; Academische vertaling van dit debat: G. Manenschijn, *Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat* (Baarn: Ten Have 1984) 113.

1120 H. Kuitert, *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn: Ten Have 1985) 9.

burgers alleen maar verder opgeschroefd.¹¹²¹ Ed Nijpels' verkiezingsslogan 'Gewoon jezelf kunnen zijn' bleek in 1982 een succes. Oppervlakkig leek dit heel onpaternalistisch, maar het verhulde dat burgers vanaf de jaren tachtig steeds meer gewoon zichzelf *moesten* zijn. Dat was geen vrijblijvend ideaal, maar ook een plicht om zonder de hand op te houden voor het eigen welzijn te zorgen.¹¹²²

Eigen verantwoordelijkheid kende naast de libertaire een communautaire verwoording. Vanaf 1982 droeg minister Elco Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (CDA) de 'zorgzame samenleving' uit.¹¹²³ Dit concept stoelde op de civil society-gedachte van het 'maatschappelijk middenveld'. Ontzuiling zou natuurlijke verbanden als gezin, familie, buurt, kerk en vereniging, die in het verleden een cruciale rol hadden gespeeld in de zorg van mensen voor elkaar, hebben geërodeerd. Eind 1981 verwoordde fractievoorzitter Ruud Lubbers (CDA) deze gedachte als volgt: 'De ordenende rol van de overheid moet zich enten op rechten en plichten van burgers, mondige burgers, individueel en samen. De overheid moet -waar mogelijk- de activiteiten van burgers zelf uitlokken en bevorderen. Een zorgende, zorgzame samenleving is anders en beter dan een verzorgingsstaat.'¹¹²⁴

Burgers moesten eerst voor elkaar zorgen en pas dan bij de overheid aankloppen. Bovendien wilde Brinkman de markt meer ruimte geven. Hij probeerde zo een cultuuromslag te bewerkstelligen. Het departement CRM ging op in het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de taak van Brinkman was om welzijn ook daadwerkelijk een subafdeling van het ministerie te maken. In progressieve milieus werd Brinkmans beleid geïdentificeerd met christendemocratisch moralisme en geplaatst in het verlengde van de oproep tot een 'ethisch réveil' die CDA-leider Van Agt al in 1974 had gedaan.¹¹²⁵ De welzijnssector vatte 'de zorgzame samenleving' op als legitimatie voor de bezuinigingen waar hij vanaf 1982 mee te maken kreeg.¹¹²⁶ Hij viel in reactie op die bezuinigingen

1121 Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 67-68, 99.

1122 R. Engbersen & A. Sprinkhuizen, 'Welzijnsbeleid tussen flexibiliteit en versnippering', in W. Trommel & R. van der Veen, *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam University Press 1999/2004) 217-242, daar 232. Mellink, *Worden zoals wij*, 190. P. Giesen, *Land van lafaards?: geschiedenis van de angst in Nederland* (Wormer: Inmerc 2007) 298.

1123 HTK 1983-1984 bijl. 18100 hs. XVI nr 2, p. 4.

1124 In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet Van Agt-Den Uyl; HTK 1981-1982, 17 november 1981, 352.

1125 Van Praag, *Strategie en illusie*, 264.

1126 R. Hajer, 'Tussen staat, markt en sociale bewegingen. Legitimatie- en structuurproblemen van het vormingswerk met volwassenen', in *Vorming* 36 (1987) 4: 40. Zie ook I. Hartman, 'De spanning tussen burgerschap en eigenbelang' 30. Geen auteur, 'Afbraak', in *Vorming* 31 (1982) 369. Ook later is dat nog zo gezien: J. Peels, 'Waarom ambulantisering', in M. van Bommel (red.), *Hulp in eigen omgeving. Ambulantisering in de hulpverlening* (Houten: Bohn 2003) 20, 'Achterhuis zag dat de zelfstandigheid van de patiënt in het geding was en dat was weer koren op de molen van het *no nonsense* beleid van het Nederlandse kabinet voor de toekomst.'

uit elkaar in maatschappelijk werkers, opbouwwerkers, personeelswerkers en vormingswerkers die 'afzonderlijk hun heil zochten of verdwenen van het toneel'.¹¹²⁷ Progressieve vormingstheoretici zoals Hajer wilden zich niet conformeren aan 'loyaliteit aan het politieke systeem'. Hajer besepte wel dat de arrogantie van de jaren zeventig passé was. Vormingswerk moest daarom nu een kritisch *tegenwicht* zijn tegen privatisering, competitie, consumentisme en individualisering.¹¹²⁸ Daarmee veroordeelde hij zich tot een positie in de marge. Ogenschijnlijk stonden Brinkmans zorgzame samenleving en het libertaire repertoire lijnrecht tegenover elkaar. Door de breed gedeelde verzorgingsstaatkritiek bleken ze echter goed te combineren. Beide vervingen, in de terminologie van de sociologe Tonkens, zelfontplooiing door zelfbeschikking.¹¹²⁹ Volgens Brinkman werkte een bedilzuchtige overheid fruikend voor de creativiteit van mensen. Mensen weer 'zelf laten zorgen voor de vormgeving van de samenleving' sloot daardoor aan op het libertaire repertoire, net als het marktdenken, dat hiërarchische relaties verving door de suggestie van een gelijkwaardige ruil.¹¹³⁰ De burger werd zo opgezaald met een paradoxale opdracht. Deze moest gaan werken aan zijn eigen ontplooiing, daarvoor niet meer bij het collectief aankloppen, en tegelijkertijd vormgeven aan een 'zorgzame samenleving'.

Zo wordt een patroon zichtbaar. In zowel de jaren veertig, de jaren zestig als in de jaren tachtig wordt de onverschilligheid en onwetendheid van de burger gezien als uiting van de contemporaine maatschappij en de staat van verval waarin de democratie zich bevindt. Hierbij is eenzelfde patroon waarneembaar als de historicus Remieg Aerts constateert met betrekking tot het aanzien van de politiek, dat in verschillende periodes steeds weer laag is. Op vergelijkbare wijze keert de perceptie van democratische malaise regelmatig terug.¹¹³¹

Van de jaren vijftig tot de eenentwintigste eeuw is geprobeerd de 'of je van de kat of de hond gebeten wordt'-mentaliteit van burgers met onderwijs te bestrijden. Verschil daarbij is of burgers zelf hun apathie en incompetentie verweten wordt of het systeem. De pendule ging in de jaren tachtig weer de kant op van de burgers. De kritiek op de verzorgingsstaat leidde eind jaren tachtig tot de terugkeer van een debat over 'burgerschap' naar aanleiding van ergernis over afnemende leefbaarheid en 'calculerende burgers'. Doordat de overheid te veel taken op zich zou hebben genomen, zou de burger zich niet meer verant-

1127 B. van Gent, 'T.T. Ten Have. Architect van de andragologie', J. Goudsblom e.a., *In de zevende: de eerste lichting hoogleraren aan de politiek-sociale faculteit in Amsterdam* (Amsterdam: Spinhuis 1998) 67-80.

1128 R. Hajer, 'Tussen staat, markt en sociale bewegingen', 40.

1129 Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*, 186-231.

1130 De Haan & J.W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat*, 181; Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*, 195.

1131 R. Aerts, *Het aanzien van de politiek: geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam: Bakker 2009) 14-15.

woordelijk voelen. Hij was ongeïnteresseerd, fraudeerde, terroriseerde medeburgers en overschreed de wet wanneer het hem uitkwam.¹¹³² Normvervaging loerde.¹¹³³ De voorzichtige herintroductie van 'burgerplicht' in het verzorgingsstaatsdebat mondde zo uit in een herwaardering van een morele invulling van burgerschap.¹¹³⁴ Volgens Brinkman moest naast vrijheid en gelijkheid weer recht worden gedaan aan broederschap, niet door deze onder het mom van 'solidariteit' als taak van de overheid op te vatten, maar door de burgerplichten in ere te herstellen.¹¹³⁵

Eind jaren tachtig ontstond zo een roep om opvoeding tot verantwoordelijkheid. PvdA-onderwijsminister Jo Ritzen riep scholen op om de overdracht van normen en waarden serieus te gaan nemen.¹¹³⁶ De 'staatsburgerlijke' vorming, die sinds de omslag begin jaren zestig verdwenen leek, werd zo nieuw leven ingeblazen. Ritzen sprak zelfs van 'burgerzin'.¹¹³⁷ In de reacties daarop zijn zowel het libertaire als het diversiteitsrepertoire herkenbaar. Volgens de socioloog Bas van Stokkom was de burger niet 'ontvoegd' om zich door politici weer moreel te laten disciplineren en terugbrengen naar een patriarchaal stelsel. Bovendien vonden critici dat het met de normvervaging wel meeviel.¹¹³⁸ De filosoof Herman van Gunsteren, opsteller van het WRR-rapport *Burgerschap in praktijken*, stelde dat de overheid wetten mocht stellen en handhaven, maar niet oproepen tot 'fatsoenlijk' gedrag.¹¹³⁹ Volgens Van Gunsteren moesten politici niet proberen de democratie te redden, omdat ze daarmee de pluraliteit in de samenleving ontkenden, zich mengden in de private sfeer en vatbaar werden voor de totalitaire verleiding: 'Burgerzin is geen onschuldig, maar een explosief onderwerp. Zij die de 'zieke samenleving' of de teugelloze democratie willen genezen en redden door een heroriëntatie op de saamhorigheid die er vroeger bestaan zou hebben lopen het risico van 'do good-ers' in de publieke sfeer...' ¹¹⁴⁰ Van Gunsteren vond desinteresse in een vrije samenleving niet perse slecht:

1132 H. van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: SDU 1992) 72.

1133 B. van Stokkom, 'Modern burgerschap. Vormende en eroderende krachten', in P. Cliteur (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving* (Amersfoort: De Horstink 1991) 146-158, daar 147.

1134 *Herwaardering van welzijnsbeleid*, 23.

1135 Brinkman kritiseerde daarbij Ralf Dahrendorf, die burgerschap vooral in termen van rechten formuleerde. Zie L.C. Brinkman, 'Genoeg van de staat?', in M. Bovens (red.), *Verantwoordelijkheid - Rethoriek en realiteit* (Zwolle: Tjeenk Willink 1989) 130/133-134.

1136 Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, 81.

1137 Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, 72.

1138 Van Stokkom, 'Modern burgerschap. Vormende en eroderende krachten', 147.

1139 Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, 78.

1140 Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, 85.

burgers hadden recht op onverschilligheid en calculerendheid.¹¹⁴¹ In hetzelfde rapport keerde de psycholoog E.W.M. Hofstee zich tegen een burgerschapscurriculum, omdat dat op ondemocratische prekerigheid neer zou komen.¹¹⁴²

De afwerende reacties waren kenmerkend voor het libertaire klimaat in de jaren negentig. Tijdens de paarse kabinetten verdween het burgerschapsdenken weer tijdelijk van de radar. Met de overgang naar de eenentwintigste eeuw keerde de gedachte dat burgers moesten worden opgevoed evenwel terug, wederom naar aanleiding van een gepercipieerde maatschappelijke crisis, onder andere in verband met de discussie over 'zinloos geweld'. Premier Balkenende startte vanaf 2002 een 'normen en waardendebat'. Vanaf dat moment begon de overheid aan te dringen op onderwijs in 'burgerschapscompetenties'.¹¹⁴³

Aan het begin van de jaren tachtig ontstond zo onder invloed van de economische crisis net als in de jaren veertig en zestig een perceptie van crisis van de democratie, die zich uitte in kritiek op maatschappelijke polarisatie en de verzorgingsstaat. Het afscheid van de politisering en de wending naar de verantwoordelijkheid van burgers, brachten een nieuw burgerschapsdebat met zich mee. Dit kreeg een libertaire en een communautaire invulling, die elkaar aanvulden in hun kritiek op een rol van de overheid in het welzijn van burgers. In de confrontaties tussen het politiserings-, libertaire en diversiteitsrepertoire kwam de problematiek van paternalisme en verdraagzaamheid steeds terug. In al deze repertoires speelt de vorming van kritische, mondige en participerende burgers een rol. Voor wat betreft de manier waarop die mondigheid zou moeten worden bereikt, komen de verschillende visies op elkaar over als paternalistisch en autoritair. Zelfs het libertaire repertoire kent een eigen vorm van democratische vorming. Een zeker paternalisme keert zodoende telkens terug.

1141 Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, 94.

1142 W.K.B. Hofstee, 'Een curriculum voor burgerschap?', in H.R. van Gunsteren e.a. *Burgerschap in praktijken. Deel 1* (Den Haag: SDU 1992) 257-283, daar 264.

1143 Zie hoofdstuk 1.

Hoofdstuk 6

Maatschappijleer. Geschiedenis van een democraties schoolvak (1863-1983)

De geschiedenis van het schoolvak maatschappijleer werpt licht op het spanningsveld tussen politieke opvoeding en democratie. Discussies over politieke vorming binnen het middelbaar onderwijs illustreren de dilemma's rond burgerschapsvorming en democratie. Daartoe richt dit hoofdstuk zich op het politieke debat over schoolvakken die politieke vorming als direct doel hadden: voor de Tweede Wereldoorlog de 'staatswetenschappen' en daarna het schoolvak 'maatschappijleer'.

Politieke gevoeligheden over het of en hoe van dit soort schoolvakken komen steeds terug. Waar onderwijs wordt gegeven over politiek en maatschappij steekt angst voor eenzijdigheid en indoctrinatie de kop op. De clusters van democratische ideeën en praktijken die in dit boek als 'repertoires' de revue hebben gepasseerd, zijn herkenbaar in de discussies binnen onderwijs en politiek over de wenselijkheid en invulling van maatschappelijk onderwijs. Het diversiteitsrepertoire bracht een gevoeligheid voor 'neutraliteit' in het openbaar onderwijs met zich mee; uit het saamhorigheidsrepertoire kwam juist de gedachte van een burgervormende school op en daarmee gepaard die van maatschappijleer. Het conflict van deze repertoires met een politiserende benadering van politieke vorming kwam tijdens de jaren zeventig scherp naar voren. In de jaren tachtig kwam maatschappijleer ten slotte in rustiger vaarwater.

6.1. De staatswetenschappen. Diversiteit en saamhorigheid tot de Tweede Wereldoorlog

Nederland kent sinds 1863 het onderwijs in de zogeheten 'staatswetenschappen': staatsinrichting en staathuishoudkunde. De gevoeligheden rond deze vakken hielden verband met de schoolstrijd in de tweede helft van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van het 'neutraliteitsbeginsel' in het openbaar onderwijs hing samen met de ontwikkeling van het diversiteitsrepertoire in onderwijs en politiek.

De invoering van onderwijs in de staatswetenschappen aan de Hogere Burgerscholen in 1863 kwam voort uit de overtuiging bij groeperingen zoals de liberale Amstelsociëteit, dat onderwijs in de staatsburgerlijke rechten en plichten paste bij de liberale constitutie van 1848. In die grondwet was het kiesrecht uitgebreid en het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd.¹¹⁴⁴

¹¹⁴⁴ De Amstelsociëteit was een soort kiesvereniging, die in 1848 na succesvolle verkiezingen in Amsterdam poogde een landelijke verkiezingscampagne op te zetten, wat mislukte en daardoor een vroege kans tot liberale partijvorming torpedeerde. Zie G. Voerman, 'Organisatorische geschiedenis van de VVD en haar voorlopers', in G. Voerman & H. Kaajan, *Inventaris van het archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en voorgangers, 1889-1976* (Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999) 9. J.P. Duyverman, *De staatswet-*

De HBS moest bijdragen aan de modernisering van Nederland. J.R. Thorbecke, de ontwerper van de middelbaar onderwijswet, schreef dat de HBS 'algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij' moest leren.¹¹⁴⁵ Het vak staatsinrichting maakte daar onderdeel van uit.¹¹⁴⁶ Onderwijs in de 'staathuishoudkunde', een vak dat in het teken van de nationale welvaart stond, moest bovendien de economische achterstand van Nederland helpen in te halen.¹¹⁴⁷ De HBS had meer een maatschappelijke inslag dan het op de klassieke georiënteerde gymnasium, waar vanaf 1875 alleen staatsinrichting werd toegevoegd aan het geschiedenisonderwijs. Minister van Binnenlandse Zaken J. Heemskerk dacht dat de praktische kant van staathuishoudkunde 'de gymnasiast vreemd zou zijn'.¹¹⁴⁸

Tot 1920 werd over het algemeen aan de 3-jarige HBS één uur en aan de 5-jarige HBS 2 uur voor staatsinrichting en 3 uur voor staathuishoudkunde uitgetrokken.¹¹⁴⁹ Beide vakken werden geëxamineerd.¹¹⁵⁰ De staatswetenschappen werden steeds met afschaffen bedreigd. De Ineenschakelingscommissie, een van de mislukte pogingen om meer lijn aan te brengen in het middelbaar onderwijs, deed in 1910 het voorstel staathuishoudkunde te schrappen, omdat het te moeilijk zou zijn voor middelbare scholieren.¹¹⁵¹ Met zijn vijf uur over de hele HBS genoot het vak een marginale status ten opzichte van geschiedenis (dertien) en aardrijkskunde (tien).¹¹⁵²

Al bij de invoering van de staatswetenschappen kwam de politieke gevoeligheid van onderwijs dat aan politiek raakte naar voren. In het voorlopig verslag

schappen in het middelbaar onderwijs en het middelbaar onderwijs in de staatswetenschappen (diss. Ned. Handels Hogeschool Rotterdam, Groningen: Batavia 1936) 12.

1145 Bijl. TK 1861-1862, nr. XCII ondernr. 3, 933.

1146 C. W. de Vries en W.M. Koderitsch, *Rapport van de studietoetscommissie ingesteld door de Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen* (s.l. 1936) 2.

1147 J.P. Duyverman, *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs*, 15-21. R.T. Ely, W. Treub, *Inleiding tot de staathuishoudkunde* (Amsterdam: Scheltema & Holkema 1897) 117.

1148 K. Mandemakers, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca. 1800-1968* (Amsterdam: IISG 1996) 68. Duyverman, *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs*, 108; Heemskerk: *HTK* 1875-1876, 996.

1149 Duyverman, *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs*, 77. Enkele beschouwingen van het bestuur der Vereniging tot behartiging van het Onderwijs (Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen), gevoegd bij C. W. de Vries en W.M. Koderitsch, *Rapport van de studietoetscommissie...*, 2.

1150 Duyverman, *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs*, 122. Bij de staatsinrichting hoorde een opstelopdracht bij het examen, waarvoor vanaf 1875 bijvoorbeeld het onderwerp 'regten en verplichtingen van het Nederlandsche volk' kon worden gekozen.

1151 J. Woltjer, *Rapport van de staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1903, no.49. Tweede deel* (Den Haag: Belinfante 1910) 279-280.

1152 Duyverman, *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs*, 77-79; 140.

over de Middelbaar-onderwijswet van 1863 werd de angst uitgesproken dat docenten 'te ver' zouden gaan en beschouwingen zouden geven van 'zuiver politisch aard'.¹¹⁵³ Enkele leden van de Tweede Kamer wilden bij de staathuishoudkunde de rechten en plichten van de burger aan de orde laten komen, om een verkeerde voorstelling van de van de staat te verwachten hulp weg te nemen. Anderen vreesden dat dit onderwijs 'ligt eene verkeerde wending' kon nemen of 'met eenzijdigheid' zou kunnen worden gegeven.¹¹⁵⁴ De liberaal J. Kappeyne van de Coppello noemde het 'eenigzins gevaarlijk, dat de denkbeelden, die later den Staat zullen regeren, door officiële agenten aan de jeugd zullen worden ingeprent'.¹¹⁵⁵ Sommige Kamerleden dachten in 1863 tevens dat geschiedenisonderwijs onvermijdelijk aanstootgevend was voor andere godsdiensten, wat Thorbecke ontkende.¹¹⁵⁶

Behalve met angst voor staatsopvoeding en indoctrinatie hielden de reserves ten opzichte van politiek onderwijs verband met de schoolstrijd, waarin het naast de financiering van het bijzonder onderwijs ging om de kleuring van het openbaar onderwijs: volgens de schoolwet moesten leraren zich 'onthouden van alles wat met den eerbied, aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden verschuldigd, strijdig is'.¹¹⁵⁷ De nadruk op neutraliteit van het openbaar onderwijs sloot aan bij het diversiteitsrepertoire, dat impliceerde dat de openbare ruimte neutraal moest zijn ten opzichte van verschillende groeperingen in de samenleving. Neutraliteit van het openbaar onderwijs betekende dat docenten geen politieke of religieuze standpunten mochten innemen. Politiek op school, bij staatswetenschappen of maatschappijleer, raakte aan deze neutraliteit.¹¹⁵⁸

Aanhangers van het diversiteitsrepertoire wilden nationale verdeeldheid erkend zien als democratische pluriformiteit. Katholieken en gereformeerden bevochten het op de liberale elite die de 'bijzondere sectescholen' beschouwde als 'bron van verdeeldheid en tweespalt'.¹¹⁵⁹ Dit krachtige repertoire maakte de articulatie van diverse maatschappelijke geluiden mogelijk. Verdraagzaamheid

1153 Bijl. TK 1861-1862, nr. XCII, ondernr. 5, 1074.

1154 Bijl. TK 1861-1862, XCII nr. 5, Voorlopig verslag 04-09-1862 Regeling middelbaar onderwijs, 1073.

1155 *HTK* 1862-1863, 563.

1156 Bijl. TK 1862-1863 no. XXXIX ondernr. 4, 505 (Voorlopig verslag). Bijl. TK 1862-1863 no. XXXIX ondernr. 5, 812. (Memorie van beantwoording); *HTK* 1862-1863, 570.

1157 Zie bv. Bijl. TK 1861-1862 nr. XLVIII ondernr. 4, 1051 (Verslag omtrent den staat der Hooge-, Middelbare en Lagere scholen over 1859/1860); *HTK* 1862-1863, 564-566.

1158 Bijl. TK 1921-1922, nr. 88 ondernr. 13, 3: MvA Regeling van het Middelbaar en Lager Landbouwonderwijs en van den voorlichtingsdienst voor den Landbouw.

1159 *HTK* 1883-1884, 1251. De term 'sectescholen' was een polemische term van liberalen voor bijzonder onderwijs, zie bv. de antirevolutionair A. Mackay, die besprak hoe zijn tegenstanders confessionele scholen als strijdig met 'democratisch beginsel' zagen, *HTK* 1853-1854, 1074; debat tussen Th. Viruly en Groen van Prinsterer, *HTK* 1864-1865, 68. *HTK* 1862-1863, 566.

was volgens dit repertoire niet het overstijgen van verdeeldheid, maar de erkenning en respectvolle omgang ermee in het onderwijs.¹¹⁶⁰

Dit repertoire maakte politiek onderwijs beladen. De staatswetenschappen gaven vanwege de cultuurpolitieke gevoeligheden soms aanleiding tot incidenten. Over het algemeen werden ze echter beschouwd als vakken waar op een droge staatsrechtelijke manier over politiek werd gesproken.¹¹⁶¹ De ontvlambaarheid van de neutraliteitskwestie betekende niet dat politieke onderwerpen in de praktijk bij het onderwijs in de staatswetenschappen totaal werden gemeden. Actuele politiek kwam in de klas aan de orde aan de hand van kranten en er vonden excursies naar Tweede Kamer of gemeenteraad plaats.¹¹⁶² Een rapport uit 1938 noemde actuele thema's waarin het 'strijdelement een integrerend deel vormt' goed voor de belangstelling.¹¹⁶³

De pacificatie van 1917 haalde de angel uit de schoolstrijd.¹¹⁶⁴ Zij maakte het gemakkelijker voor katholieken, protestanten en ook joden om hun eigen onderwijs te organiseren en maakte de groei mogelijk van 'bijzonder-neutrale' scholen die werkten vanuit een bepaalde onderwijsfilosofie.¹¹⁶⁵ Door de pacificatie ontstond een evenredig stelsel in het onderwijs, dat tijdens het interbellum eveneens werd toegepast op omroep en gezondheidszorg.

Het diversiteitsrepertoire was niet exclusief confessioneel. Sociaaldemocraten beriepen zich erop, omdat ze zich bedreigd voelden door de dominante culturele groepen. Ze hamerden erop dat openbaar onderwijs in een democratie objectief

1160 Kuipers, 'Daltononderwijs in Nederland: een succesverhaal?', 2, 3.

1161 Zo vond in 1930 een incident plaats waarbij een maatschappijleerdocent aan de Rijkslandbouwschool in Leeuwarden een voorstelling gaf van de ideeën van de SDAP, die tot Kamervragen leidde: TK 1930-1931 Bijl. 2 V nr. 6, p. 12: Rijksbegroting Binnenlandsche Zaken en Landbouw 1931, Voorlopig verslag. TK 1930-1931 Bijl. 2 V nr. 8, p. 29: MvA, Rijksbegroting Binnenlandsche Zaken en Landbouw dienstjaar 1931. Tijdens het debat met H. de Boer (SDAP) weigerde Ruys de Beerenbroec verder te gaan dan dit, zie HTK 1930-1931, 1079.

1162 J.P. Duyverman, *Over den stand van ons staatswetenschappelijk middelbaar onderwijs: naar aanleiding van een enquête* (Groningen: Wolters 1938) 16-17; 46. De Vries zag de belangstelling van de jeugd als uitgangspunt, de docent in de staatswetenschappen moest die prikkelen, onder andere door excursies naar de Tweede Kamer of een onderneming. *Rapport van de studietoelatingscommissie ingesteld door de VOS*, 12.

1163 Duyverman, *Over den stand...*, 28-31; 45.

1164 Thurlings, *Van wie is de school?*, 42; De Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht', 100.

1165 De eerste joodse school werd tot Joods Bijzonder Onderwijs omgevormd in 1905: M. Rietveld-Van Wingerden, 'Van segregatie tot integratie. Joods onderwijs in Nederland 1800-1940', in N. Bakker (red.), *School en cultuur. Eenheid en verscheidenheid in de geschiedenis van het Belgische en Nederlandse onderwijs* (Assen: Van Gorcum 2005, Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs) 53-78, daar 70; H.L.H. v.d. Molen, 'Jodendom: opvoeding en onderwijs', in *De school anno. Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Onderwijsmuseum* (1987) 3. Daltononderwijs: H.J. Kuipers, 'Gedaltioniseerd stijgen. De Nederlandse Dalton Vereniging en het beroepsprestige van haar leden', in A.L.T. Notten (red.), *Beroep op opvoeding, opvoeding als beroep* (Leuven: Garant 1993) 75-92, daar 83.

naar verschillende stromingen en 'absoluut neutraal' moest zijn.¹¹⁶⁶ De confessionele gevoeligheden betroffen bijvoorbeeld protestanten die zich gediscrimineerd voelden door katholieke onderwijzers op openbare scholen. Sociaaldemocraten hadden politieke gevoeligheden: ze voelden zich gediscrimineerd door conservatieve onderwijzers of door een opgelegde verering van het koningshuis.¹¹⁶⁷ Het 'absolute neutraliteitsbeginsel' was voor socialisten geen ideaal, maar diende om tolerantie af te dwingen.¹¹⁶⁸

Maatschappelijk onderwijs. Het ontstaan van het saamhorigheidsrepertoire

Liberaal en vrijzinnig intellectuelen en politici hadden kritiek op het diversiteitsrepertoire, dat tot ondemocratisch particularisme zou leiden. Er ontstond in het interbellum onder hen en onder sociaaldemocraten een beweging van volksofvoeders, die streefde naar onderwijsvernieuwing om arbeiders te emanciperen. Een maatschappelijke school, met aandacht voor burgerkunde en maatschappijleer, moest aan individuele ontplooiing doen in een nationale democratische gemeenschap. Zo legden ze de bouwstenen voor het saamhorigheidsrepertoire door hun 'opvoeding tot gemeenschapsmens'.¹¹⁶⁹

Kohnstamm en Gerhard schreven aan de openbare school een taak toe in de opvoeding tot 'staatsburger en volksgeenoot'.¹¹⁷⁰ In een moderne cultuur paste een sociale school, gericht op het echte leven, met een internationale oriëntatie. Die moderne opvatting moest de vervanging zijn van een onmaatschappelijk humanistisch vormingsideaal.¹¹⁷¹ Het bedrijfsleven zou volgens de vrijzinnige onderwijsvernieuwer S. Elzinga behoefte hebben aan initiatief en belangstelling, niet aan 'afgerichte automaten'. Kohnstamm en Gerhard noemden deze

1166 W. Wolda, 'Verplichte neutrale staatsschool of niet', *Het volk*, 17-03-1914.

1167 'Overzicht der jongste Neutraliteitsbeweging', *Het Centrum*, 06-04-1910, Dag; 'De Rotterdamsche circulaire'. Spekman's Interpellatie. *Het volk*, 26-02-1910. 'De Bond van Ned Onderwijzers', NRC, 30-12-1909, Avond. TK 1930-1931 Bijl. 2 V nr. 8, p. 29: MvA, Rijksbegroting Binnenlandsche Zaken en Landbouw dienstjaar 1931; HTK 1930-1931, 1079; bv. Van Wijnbergen (RKSP) in debat over wet-De Visser, HTK 1919-1920, 2247.

1168 *De onderwijsvernieuwing*, 5; 8. Klinkenberg, *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden*, 179. Dat gold ook voor het bestuur van de sociaaldemocratische Bond van Onderwijzers: Die wees het idee om toch weer te gaan ijveren voor de 'verplichte neutrale staatsschool' af, zie 'Verplichte neutrale staatsschool', *Voorwaarts* 30-12-1929, Dag.

1169 'De organisatie van het vervolgonderwijs', 175. 'Beginselverklaring van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1921-1936', in Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, bijlage 1b, 156. Costongs, *Het vak maatschappijleer*, 140. Knechtmans, *Socialisme en democratie*, 194. Brugmans: HTK 1939-1940, 976. Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 166; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 102.

1170 Gerhard & Kohnstamm, 'De toekomst van ons volksonderwijs', 173.

1171 Kohnstamm, Casimir & Bigot, 'De organisatie van het vervolgonderwijs', 161. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, 138. Elzinga, *De grondslagen der maatschappijleer*, 15-16.

economische noodzaak van onderwijsvernieuwing in één adem met het ‘politiek en staatsburgerlijke leven, waarin alle leden der gemeenschap hun aandeel zijn komen opvragen’, doelend op het in 1919 ingevoerde algemeen kiesrecht.¹¹⁷²

De term ‘maatschappijleer’ sloeg op deze morele opvoeding in een nationale en internationale democratische gemeenschap. De staatsbürgerliche Erziehung zoals bepleit door de onderwijsvernieuwers Kerschensteiner en Foerster bood inspiratie: zij zagen de ‘staat’ als tegengesteld aan de partij- en de klassenmens. In deze idee van de staat als gemeenschap konden loyaliteiten aan dergelijke deelbelangen zowel worden overstegen als een plaats toegewezen krijgen.¹¹⁷³

De onderwijsvernieuwers wilden vermaatschappelijking van de school, geen apart schoolvak. Ze maakten zich niet druk om de vermindering van de uren voor staatswetenschappen vanaf 1916.¹¹⁷⁴ Zowel Elzinga als G. Bolkestein kritiseerden een teveel aan schoolvakken. Dat zou leiden tot overbodige kennis en te weinig inzicht.¹¹⁷⁵ Beter vonden ze een specifiek maatschappelijke HBS-C. Bolkestein noemde staatsburgerlijke opvoeding in 1939 meer een richting dan een zelfstandig te behandelen vraagstuk.¹¹⁷⁶ De onderwijsvernieuwers droegen met hun kritiek op de ‘overlading’ van het curriculum bij aan het langzame einde van de staatswetenschappen.¹¹⁷⁷ De liberale staatsrechtsgeleerde C.W. de Vries verdedigde daarom in 1936 het belang van deze schoolvakken voor vaderlandsliefde, zelfstandig denkvermogen en de beroepspraktijk. Hij zag een geïntegreerde burgerij als garantie voor rustig bestuur en waarborg tegen het ‘critiekloos aanvaarden van hetgeen den leerlingen buiten de school wordt gesuggereerd’.¹¹⁷⁸ Hij vond echter geen gehoor.

Juist toen de staatswetenschappen op hun retour raakten, formuleerden Kohnstamm c.s. hun ‘totale vorming’ van de persoon. Vermaatschappelijking

1172 Elzinga, *De grondslagen der maatschappijleer*, 16; 168; 180-181; 204-205; S. Elzinga, *De chaos van ons middelbaar onderwijs* (Haarlem: Tjeenk Willink 1925) 26. Kohnstamm, Casimir & Bigot, ‘De organisatie van het vervolgonderwijs’, 161.

1173 Kerschensteiner, *Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend*, 14; Foerster, *Staatsbürgerliche Erziehung*, 282.

1174 Ter vergelijking: aan geschiedenis werd over de gehele HBS 11 uur besteed en aan aardrijkskunde 10. Bij K.B. van 28-02-1934 werd staathuishoudkunde als verplicht examenvak afgeschaft. Dat leidde tot de oprichting van de Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen (VOS), waarvan de belangrijkste voortrekkers lid waren van de Vrijzinnig Democratische Bond. In 1937 kregen ze bovendien concurrentie van de ‘handelswetenschappen’ op de HBS. A. Bartels, *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963* (Groningen: Wolters 1963) 76-77, 83. Boekholt & De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 266.

1175 C. Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein* (Amsterdam: Boom 2008) 63.

1176 Bijl. TK 1939-1940, nr 2 VI, onder nr 5, 12.

1177 Knippenberg & Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 172.

1178 *Rapport van de studietoelatingscommissie ingesteld door de VOS*, 6; 13.

van het onderwijs bleef tijdens het interbellum vooral een ideaal van onderwijsvernieuwers. Door politieke tegenstellingen was er in het interbellum weinig ruimte voor onderwijsvernieuwing, ook als politici er misschien mee sympathiseerden.¹¹⁷⁹ De politieke gevoeligheid van onderwijs dat raakte aan politiek en maatschappij heeft wellicht niet de aandrang vergroot om vaart te maken met vermaatschappelijking van het onderwijs. Toch werd een voorzichtig begin gemaakt met ‘maatschappijleer’: in het nijverheidsonderwijs werd vanaf begin jaren dertig een half uur per week Nederlandsche taal met maatschappijleer gedoceerd.¹¹⁸⁰ De benaming maatschappijleer sloot aan bij het ideaal van een maatschappelijke school en het streven naar nationale saamhorigheid en een ethiek van gemeenschap.

6.2. De doorbraak. Onderwijsvernieuwing en staatsburgerlijke vorming

Vernieuwing van politiek en samenleving had na de bevrijding korte tijd het tij mee. De doorbraakbeweging wilde staatsburgerlijke opvoeding in de school en onderwijsvernieuwing. Van der Leeuw had in 1945 het liefst een doorbraak in het onderwijs gezien en wilde in ieder geval het openbaar onderwijs ‘nationaal-christelijk’ maken in plaats van ‘kleurloos of beginselloos’.¹¹⁸¹ Hij wilde een centraal gestuurde cultuurpolitiek en een democratische, maatschappelijke school.¹¹⁸²

Het voorlopig kabinet kondigde in juli 1945 een complete pedagogische en structurele reorganisatie van het onderwijs aan.¹¹⁸³ Er bestond een waslijst van klachten tegen de bestaande school: zij was te weinig pedagogisch, hield zich met te veel zaken bezig, differentieerde niet goed tussen kinderen en kon ze niet boeien. Zij was wereldvreemd, vormde geen echte gemeenschap en was niet

1179 Knippenberg & Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 172.

1180 A. Polak, ‘Twee nieuwe typen van meisjesvakscholen’, in *Volksontwikkeling* 10 (1928-1929) 251. Nijverheidsonderwijs: HTK 1935-1936 Bijl. 2 VI nr. 6, 21, Rijksbegroting Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1936. Hier werd bedoeld op de tweejarige ambachtsscholen.

1181 ‘Minister van der Leeuw over onderwijsvernieuwing’, *Leidsch Dagblad*, 09-03-1946.

1182 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging*, 239; ‘Oproep van de Nederlandse Volks Beweging’, 1.

1183 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, 135; Huisman, ‘Vernieuwing, tegen de verdrukking in’, 45; ‘Herstel en vernieuwing. Toespraak van minister-president W. Schermerhorn op 27 juni 1945’, in W. Schermerhorn (red.), *Minister-president van herrijzend Nederland* (Naarden: Strengtholt 1977) 149: ‘Een algehele reorganisatie van het onderwijs zal worden voorbereid, zowel van het hoger als van het middelbaar en lager. Ook de plaats van het Nijverheidsonderwijs en de aansluiting van sommige takken hiervan aan andere vormen van onderwijs zal nader worden overwogen’.

soepel georganiseerd. Vooral het middelbaar onderwijs vormde een onoverzichtelijk kluwen. Onderwijsvernieuwers bepleitten daarom opvoeding tot een onafhankelijk denkende persoonlijkheid, gemeenschap en activiteit van leerlingen. Daarvoor moesten het klassikale stelsel en het cijfersysteem overboord.¹¹⁸⁴ De urgentie van onderwijsvernieuwing onder intellectuelen en politici werd vergroot door een crisisgevoel.¹¹⁸⁵ De bezetting zou de morele integriteit van de Nederlandse bevolking hebben aangetast.¹¹⁸⁶ De industrialisatie en urbanisatie zouden een ‘massamens’ creëren, die een bedreiging vormde voor cultuur en democratie.¹¹⁸⁷

Naast de NVB had de tot 1958 door Kees Boeke geleide Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs (WVO) een voortrekkersrol in de onderwijsvernieuwing.¹¹⁸⁸ De WVO zag politieke opvoeding vervat in de ‘totale mens’ en de school als levende democratische gemeenschap, waarin leerlingen verantwoordelijkheid droegen, naar analogie van Deweys ‘school community’ en ‘self-government’. Leerlingen en leraren moesten zelf vorm geven aan onderwijs.¹¹⁸⁹ Een radicaal experiment met een dergelijke ‘democratische’ gemeenschap was Boekes ‘Werkplaats’. Afspraken werden daar gemaakt bij unanimiteit en bestreken het hele schoolleven. Vrije ontplooiing kreeg gestalte in een horizontale schoolgemeenschap zonder klassikale benadering. Dit zou het kind leiden tot ‘ware vrijheid’.¹¹⁹⁰ Onderwijs in democratie en democratisering van het onderwijs hingen met elkaar samen.

De WVO was leidend in de in augustus 1945 op haar initiatief ingestelde Vernieuwingsraad, waarin de belangrijke onderwijsorganisaties vertegenwoordigd waren. Die raad moest aan de regering rapporteren over de hervorming

1184 P.F. van Overbeeke, *Kenterend pedagogisch getij: een beschrijving van de kentering op pedagogisch terrein, gevolgd door een conceptie van een vernieuwde school* (Utrecht: Bijleveld 1949) 34; D. de Boer, *Onderwijsvernieuwing: mogelijkheden tot een praktisch uitvoerbare synthese tussen klassikaal en individueel onderwijs voor een in zichzelf verantwoorde zelfstandige volksschool* (Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie, Haarlem 1952) 13.

1185 Huizinga, *geschonden wereld*, 1, 70.

1186 HTK 1945-1946, 494.

1187 Aerts, ‘Civil Society or Democracy?’, 233; Luyckx, ‘Nederlandse katholieken en de democratie’, 278; dit is ook te zien in K. Vorriink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Amsterdam: SDAP 1945) 47; J. Fortanier de Wit (lib), HTK 1946-1947, 943, HTK 1947-1948, 321. Ook na 1946 bleven socialistische en liberale partijen insisteren op staatsburgerlijke opvoeding: HTK 1946-1947, Bijlage hoofdstuk 2 VI nr 8, Voorl. Verslag, 23. (26-11-1946) Wetscommissie van Volksonderwijs, Rapport “Bevrediging door nieuwe organen in het onderwijsbeheer”; Stufkens (PvdA): HEK 1946-1947, 676; Van Sleen (PvdA) HTK 1947-1947, 1980.

1188 C.J.J.A. Morsch, *Met de moed van de hoop. studies over de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij in Nederland in de periode tussen ± 1930 en 1984* (Eindhoven: Greve Offset 1984) 192.

1189 J. Dewey, *Moral principles in education* (Wildside Press LLC, 1909/2008) 9.

1190 C. Boeke, *Onderwijsvernieuwing*, 19.

van het gehele onderwijs. In het rapport van deze raad schreef Boeke dat onderwijs ‘begrip en waardering voor de democratische grondslagen onze samenleving en voor de problemen van de nationale en internationale gemeenschap’ moest wekken.¹¹⁹¹ Van der Leeuw riep tijdens het afsluitende congres van de Vernieuwingsraad in april 1946 op tot doorbreking van kaders. Onderwijs moest uitgaan van de ‘gehele mens’ en van nationaal besef. De bezettingstijd had aangetoond dat het besef dat Nederlander zijn ‘verplichtingen meebrengt’ moest worden versterkt. In een ‘doldwaze bui’, zei Van der Leeuw wel eens te hebben voorgesteld het uit het hoofd leren van het Wilhelmus van A tot Z verplicht te stellen op scholen.¹¹⁹²

De overeenkomst tussen de vrijzinnige Van der Leeuw en Kohnstamm en de tot het anarchisme neigende Boeke was dat democratie het tegenovergestelde was van politiek conflict: democratie was een apolitiek ideaal, ontleend aan de ethisch-filosofische sfeer, in tegenstelling tot de staatsrechtelijke sfeer. De democratische pedagogiek moest conflict tussen burgers onderling en met de staat helpen te overwinnen. Kohnstamm wilde conflict buiten de schoolgemeenschap houden, waar leerlingen werden gevormd die de wereld buiten konden verbeteren.¹¹⁹³

De onderwijsvernieuwing was gebaseerd op een maatschappijkritiek. Boeke zag het intellectualistische onderwijs als uiting van een autoritaire maatschappij, die zelfstandig denken ontmoedigde, wat zich tijdens de twee wereldoorlogen had gewroken.¹¹⁹⁴ Boeke geloofde dat leerlingen elkaar konden disciplineren, waardoor ze uit vrije wil hun eigenbelang ondergeschikt zouden maken aan het geheel. Interne verdeeldheid en strijd binnen de democratie werden zodoende niet gethematiseerd. Negatieve karaktertrekken moesten er door sociale opvoeding juist worden afgeveild. De nieuwe school moest aansluiten bij de maatschappij maar mocht daardoor niet worden besmet. Zij moest een miniatuur zijn van een ideale samenleving.¹¹⁹⁵

De publicaties over onderwijsvernieuwing ademen eenzelfde sfeer als de *Erziehung zu Partnerschaft* van de pedagoog F. Oetinger, het dominante model van de Duitse naoorlogse Politische Bildung. Die was gebaseerd op het Amerikaanse pragmatisme en onderdeel van een ethische vorming. Oetingers

1191 C. Boeke, *Onderwijsvernieuwing*, 7.

1192 Boeke, *Onderwijsvernieuwing*, 12.

1193 Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, 111; Ph. Kohnstamm, ‘Politiek en ethiek’, Ph. Kohnstamm, *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie* (Boom: Amsterdam 1981) 64-65: hier wijst Kohnstamm conflict als uitgangspunt af en stelt daar het personalisme tegenover.

1194 H.J. Jordan, *Kernproblemen der onderwijsvernieuwing* (Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij 1952) 7, 12-13.

1195 Boeke, *Onderwijsvernieuwing*, 33.

visie is vanaf de jaren zestig gekritiseerd om haar onkritische houding in de richting van het politieke systeem. Juist het onpolitieke karakter ervan diende echter in het naoorlogse West-Duitsland een politieke functie. 'Partnerschaft' beoogde het aankweken van een pragmatische omgang met verschillen door oriëntatie op gemeenschap.¹¹⁹⁶ Partnerschaft was doortrokken van antitotalitarisme en een uiting van het tijdens de wederopbouw internationaal invloedrijke disciplineringsrepertoire, waarin democratie werd opgevat in termen van een constructieve houding van burgers, die keurig op gematigde 'democratische' partijen dienden te stemmen. Uiting hiervan was J. Huizinga, die in 1945 in *Geschonden wereld* schreef dat het woord democratie tot het jammerlijke misverstand had geleid dat de 'volksmenigte (...) heerschen kan'.¹¹⁹⁷

Saamhorigheids- en disciplineringsrepertoire waren nochtans niet identiek. Nederlandse onderwijsvernieuwers wilden verre blijven van concrete politiek omdat ze niet wilden dat het onderwijs werd geïnstrumentaliseerd voor het anticomunisme. In 1948 schreef het Werkcomité Opvoeding tot Democratie:

De onrust en de vertroebelingen der verhoudingen, welke het gevolg zijn van politieke machtsstrijd moesten naar het oordeel van het comité gehouden worden buiten de sferen der opvoeding, zeker buiten de school. Het achtte het ongewenst, deze in te schakelen in het zich meer en meer vormende anticomunistische front, hoezeer dit front misschien naast de afweermiddelen tegen elke dictatuur een noodzakelijkheid moge zijn.¹¹⁹⁸

Het pleidooi voor staatsburgerlijke vorming was vooral een uiting van het saamhorigheidsrepertoire. Onderwijsvernieuwingsadepten wisten niet precies hoe die concreet gestalte moest krijgen. Bij de aan te leren 'democratie' werd vooral aan het overstijgen van verdeeldheid gedacht.

Vastgelopen vernieuwing. Saamhorigheid versus diversiteit

De Vernieuwingsraad mislukte in 1946 door praktische en principiële weerstanden. Echte vernieuwing van het onderwijs bleef uit tot de Mammoetwet

1196 F. Oetinger, *Partnerschaft. Die Aufgabe der politischen Erziehung* (Stuttgart: Metzler 1951/1953) 5-7; Gagel, *Geschichte der politischen Bildung*, 77-100.

1197 Huizinga, *Geschonden wereld*, 89. Historicus M. Conway spreekt van een 'pursuit of normality' in 'The rise and fall of Western Europe's democratic age, 1945-1973', 73. Hooghe, 'Een bewegend doelwit', 334, koppelt dit aan de massapsychologie van Le Bon. Dit werd doorbroken door het participatieonderzoek van Almond & Verba die in 1963 spraken over een 'participation explosion', Almond & Verba, *The Civic Culture*, 4.

1198 Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk, nummer toegang 2.19.170, inv. nr. 53: Circulaire Werkcomité Opvoeding tot Democratie over definitieve oprichting, ca. 1948.

begin jaren zestig werd aangenomen. Dat had te maken met het diversiteitsrepertoire, dat vooral zichtbaar was bij confessionelen. Velen zagen niets in christelijk-nationaal onderwijs en centraal gestuurde volksopvoeding, wat de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs remde.

Met het eindrapport van de Vernieuwingsraad werd niet veel gedaan. Al meende onderwijsinspecteur P.F. van Overbeeke dat 'de doorbraakgedachte in zijn schoonste realisatie deze samenkomsten beheerste', spoedig gingen de gezindten huns weegs. Daar was onder andere het conflict tussen onderwijsvernieuwers en het onderwijsveld debet aan. In dat laatste waren irritaties ontstaan tegen het als elitair opgevatte kritiek op de te 'intellectualistische' school.¹¹⁹⁹ Het overwegende deel van de Nederlandse onderwijswereld was na 1946 niet meer warm te krijgen voor radicale onderwijsvernieuwing.¹²⁰⁰

Daarnaast was er spanning tussen saamhorigheids- en diversiteitsrepertoire.¹²⁰¹ Confessionelen hadden weerstand tegen Boekes algemeen-religieuze denkbeelden en Van der Leeuws 'christelijk-nationaal' onderwijs.¹²⁰² De doorbraak was in 1946 in grote lijnen mislukt: confessionele partijen bleven bestaan, evenals het evenredig kiesstelsel en de neutrale openbare school. Katholieken en gereformeerden bleven een eigen visie op de democratie claimen en veel sociaaldemocraten zagen weinig in de idee van het 'nationale'.¹²⁰³

Deze ontwikkelingen hadden consequenties voor onderwijsvernieuwing. Vertegenwoordigers van het diversiteitsrepertoire hadden liever een volkomen neutrale openbare school dan een die een vrijzinnig christendom uitdroeg. Katholieken vreesden afbraak van hun identiteit in cultuur en onderwijs. Gielen maakte de centralisering van het onderwijsbeleid ongedaan.¹²⁰⁴ Ze vermoedden achter de onderwijsvernieuwing doorbraakintenties.¹²⁰⁵

Het vastlopen van de onderwijsvernieuwing betekende dat staatsburgerlijk onderwijs evenzo op een laag pitje werd gezet, al hadden confessionelen er vaak wel sympathie voor en gewaagde de regeringsverklaring van het kabinet-Beel

1199 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, 148.

1200 Morsch, *Met de moed van de hoop*, 225.

1201 Van Overbeeke, *Kenterend paedagogisch getij*, 11.

1202 Von der Dunk, 'Kees Boeke en de oude Werkplaats', 352.

1203 Bruins Slot, serie democratie in *Trouw* 24-07-1948 tot 28-09-1948; Drees: Brinkman, Willem Drees, *de SDAP en de PvdA*, 196.

1204 Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*, 156: 'Het onderwijsbeleid leek onder zijn bewind vooral bepaald door de aloude angst voor staatspedagogiek. Het streven naar onderwijsvernieuwing verdween naar de achtergrond en de discussie spitte zich toe op specifieke problemen van afzonderlijke onderwijssectoren'; J. Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955*, 135.

1205 Bv. Haitjema (CHU) vroeg zich af of de schoolstrijd wel beëindigd was, 'Prof. Haitjema voor samenwerking met A.R.', *Nieuwe Leidsche Courant*, 25-04-1946. *HTK* 1946-1947, 938.

van 'esthetische en staatsburgerlijke vorming'.¹²⁰⁶ Confessionelen hielden staatsburgerlijke opvoeding graag binnen de eigen gemeenschap. Gielen zag bijzonder onderwijs niet als sta-in-de-weg voor opvoeding 'in nationale geest'.¹²⁰⁷ Hij deelde niettemin de kritiek van onderwijsvernieuwers en prees een balans van intellectuele, godsdienstige, zedelijke, lichamelijke en creatieve vorming aan.¹²⁰⁸ Onder verwijzing naar de bezetting noemde hij het 'zeer belangrijk (...) voor de democratie' dat het onderwijs in het teken van de 'werkelijke persoonlijkheid' werd gesteld, om een ondergang in de grauwe massa te voorkomen.¹²⁰⁹

Ondanks zijn inhoudelijke sympathie lag Gielens prioriteit in 1946 niet bij staatsburgerlijke vorming. Tot spijt van de progressieve partijen was hij niet bereid tot herinvoering van de tijdens de bezetting gehalveerde uren staatswetenschappen. De materiële problemen van de wederopbouw eisten zijn aandacht op.¹²¹⁰ Gielen vond bovendien net als veel onderwijsvernieuwers een nieuw politiek schoolvak strijdig met de 'concentratiegedachte', de idee dat er meer focus in het middelbaar onderwijs moest komen.¹²¹¹

PvdA-Kamerlid J. Deering klaagde dat staatsburgerlijke vorming zo niet te realiseren viel.¹²¹² Fortanier-De Wit bepleitte in 1947 evenzo een schoolvak 'burgerschapkunde'. KVP-er A.M. Lucas associeerde dit 'afschuwelijke' woord echter met 'subjectiviteit'. De ene docent zou het volledig anders op kunnen vatten dan de andere.¹²¹³ Tegenover 'maatschappijleer' had de Tweede Kamer even grote aarzelingen. CHU-leider H.W. Tilanus wilde democratische vorming liever onderbrengen bij staatswetenschappen of geschiedenis.¹²¹⁴ Deering vond 'maatschappijleer' vaag en multi-interpretabel.¹²¹⁵

Ten slotte speelde de schoolstrijd mee in de discussie over staatsburgerlijke vorming. Voor KVP-onderwijsspecialist Stokman lag het primaat bij het particulier initiatief. De school zag hij als een verlengstuk van de ouders, terwijl

¹²⁰⁶ HTK 1946-1947, 46.

¹²⁰⁷ HTK 1946-1947, 953.

¹²⁰⁸ J.J. Gielen, 'De eisen der hedendaagse pedagogiek', in K. van der Graaf, *Verslagboek van de Volkshogeschoolweken in de inspectie Hilversum gehouden op "Drakenburgh" over onderwijsvernieuwing* (Purmerend: Muusses 1946) 40-42.

¹²⁰⁹ HTK 1945-1946, 953; Hij deed zelfs een voorstel voor een prijsvraag voor een handleiding voor staatsburgerlijke opvoeding, verwijzend naar de Belgische ervaring met *éducation civique*. L. Verniers, *Initiation civique ou le livre des droits et devoirs des citoyens belge* (Bruxelles: De Boeck 1946) 5, zie NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 5554.

¹²¹⁰ Knippenberg & Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 349.

¹²¹¹ HTK 1946-1947, Bijl. 2 VI, nr. 9, 47.

¹²¹² HTK 1946-1947, 977.

¹²¹³ HTK 1947-1948, 382.

¹²¹⁴ HTK 1947-1948, 328; 382.

¹²¹⁵ HTK 1947-1948, 386.

zij voor socialist en vrijzinnigen een orgaan was van de staat: 'Tenzij in geval van noodzakelijkheid dient de taak van de overheid hier beperkt te blijven tot die van helpen, steunen en stimuleren. Bij iedere activiteit, gericht op de geestelijk-culturele vorming van den jongen mensch, dient de overheid er op bedacht te zijn, dat zij niet in conflict komt met de rechten der ouders, de rechten der Kerk, de rechten ook van de vrije organisaties'.¹²¹⁶ Volgens het Katholiek Onderwijzers Verbond moest 'opvoeding tot democratie' plaatsvinden vanuit een katholieke visie, niet vanuit een algemeen, seculier streven, dat het associeerde met de NVB.¹²¹⁷ Het KOV noemde onderwijsvernieuwing relevant, maar tegelijk een bedreiging voor de opvoeding tot de katholieke waarheid. Het wantrouwde 'dezelfde actie van z.g. humanistische zijde'.¹²¹⁸ Er waren tegelijk invloedrijke katholieken die positiever stonden tegenover onderwijsvernieuwing, zoals de historicus W. Nolet en het katholieke montessorionderwijs. Een door Nolet ingeleide brochure omschreef de gewenste sfeer in de klas als 'democratisch... waarbinnen standsverschil zich kan oplossen' maar waar 'vrijheid niet tot losbandigheid wordt'.¹²¹⁹

Onderwijsvernieuwing was typerend voor de ambivalente omgang van katholieken met het saamhorigheidsrepertoire. Opvoeding tot saamhorigheid was goed, maar mocht de katholieke identiteit niet bedreigen. Voor doorbraaksocialisten kon democratische saamhorigheid pas worden bereikt als verzuimdheid werd doorbroken, maar voor katholieken ging het erom dat saamhorigheid en diversiteit elkaar niet in de weg zaten.

Er lagen zodoende praktische en principiële redenen ten grondslag aan de beperkte ontwikkeling van politieke vorming tijdens de wederopbouw. Confessionelen wilden staatsburgerlijke opvoeding en nationale saamhorigheid versterken, maar vreesden staatsopvoeding. Ze vonden het particulier initiatief de eerste plaats voor de politieke opvoeding: allereerst het gezin, gevolgd door de bijzondere school en de politieke partij.

¹²¹⁶ HTK 1946-1947, 946. Zie voor verdere uiteenzetting Stokman, *HTK 1948-1949*, 650.

¹²¹⁷ KDC, Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KDC), inv. nr. 2009, Brief Hogeveen mei 1948 aan KOV. Reactie dagelijks bestuur Katholieke Onderwijs Vakorganisatie 2 dec 1948 op brief Hogeveen, archief KOV.

¹²¹⁸ P.J.M. Heskes, *Rapport van de Onderwijsvernieuwingcommissie van het Katholiek Onderwijzers Verbond* (Katholiek Onderwijzers Verbond 1947, s.l.) 2.

¹²¹⁹ J.H.A. Rutgers, 'Waarom en waartoe vernieuwing?', in *Onderwijsvernieuwing? Ja!* (Den Haag: St. Adelbertvereniging 1950) 14. H.W.A. Joosten, 'Nolet, Willem (1885-1965)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag 1994) 359; H.J.F. Hartendorp, *Onderwijsvernieuwing waar gaat het om?: een duidelijk antwoord voor ouders, opvoeders en allen die belangstellen in opvoeding en onderwijs* (Haarlem: De Spaarnestad 1947) 3.

6.3. De opkomst van de sociologie. Van staatsburgerlijke vorming naar maatschappijleer en sociale vorming

In 1959 introduceerde minister van Onderwijs Cals het schoolvak maatschappijleer in de Mammoetwet. Bewindslieden raakten tijdens de jaren vijftig steeds meer overtuigd van de door sociale wetenschappers geconstateerde noodzaak van maatschappelijk onderwijs en onderwijsvernieuwing, onder andere ten bate van het beroepsleven. De term 'maatschappijleer' werd tijdens de jaren vijftig steeds gangbaarder. Die term dekte niet de lading, want het doel was van meet af aan sociale vorming, in tegenstelling tot een over te dragen 'leer', waarmee het 'droge' onderwijs in de staatsinrichting werd geassocieerd.¹²²⁰

Het saamhorigheidsrepertoire had ondanks de mislukking van de politieke doelen van de doorbraak grote maatschappelijke invloed. Dat hield verband met de invloed van het personalisme binnen de sociale wetenschappen, in het bijzonder binnen de toonaangevende Utrechtse school, waar M. Langeveld een boegbeeld van was. In deze lijn paste ook Bouman, wiens bestseller *Revolutie der eenzamen* somberte ademde over individualisering en massamens.¹²²¹ Met zijn cursus *Algemene Maatschappijleer* uit 1947 hielp hij 'maatschappijleer' te populariseren. Bouman en Banning meenden dat de sociale wetenschap de sociale cohesie moest ondersteunen in een door technologie en dekolonisatie snel veranderende maatschappij. De cultuurcrisis vroeg volgens Bouman om aanvulling van de politieke democratie met maatschappelijke gelijkwaardigheid. Democratische opvoeding was daarvoor van het grootste belang: 'De stilzwijgende veronderstelling, dat de meerderheid der kiezers haar stem met enig politiek inzicht, gezond verstand en verantwoordelijkheidsgevoel zal uitbrengen, is niet geheel in overeenstemming met de werkelijke toestand. Waar geen staatsburgerlijk besef aanwezig is en de massa zich laat leiden door emoties van het ogenblik, voorgelicht door veelbelovende volksmenners, kan de massademocratie licht in dictatuur omslaan.'¹²²²

Het idee van een schoolvak maatschappijleer drong door tot ambtenaren en politiek. Inspecteur van gymnasiaal en middelbaar onderwijs H. Westerveld pleitte in 1950 voor een schoolvak 'maatschappijleer'. Hij vond dat een beter begrip dan staatsinrichting, sociologie of economie, waar het een verbinding van moest zijn.¹²²³ Hij dacht bij dit vak aan excursies naar Tweede Kamer,

¹²²⁰ Duyverman, *Over den stand*, 13: allerlei moderne methoden werden gebruikt, zoals klassengesprekken.

¹²²¹ P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (Assen: Van Gorcum 1953) 425.

¹²²² P.J. Bouman, *Algemene maatschappijleer. Een eerste inleiding tot de sociologie* (Amsterdam: Paris 1952/1947) 105.

¹²²³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: (Hoofd)afdeling

industrie en maatschappelijk werk.¹²²⁴ De PvdA-fractie stelde in 1948 dat crisis en bezetting zelfs hoger opgeleiden gevoelig hadden gemaakt voor 'levensgevaarlijke waandenkeelden'. Het volk mocht mentaal niet ongewapend blijven. Onderwijs in sociologie zou de maatschappij 'open moeten breken'. Zij vond wel dat er voor gewaakt moest worden dat het vak geen politieke lading zou krijgen.¹²²⁵

Gielens opvolger in 1948, de psycholoog F. Rutten, gaf zeven universitaire instituten opdracht tot het massajeugdonderzoek, geleid door onder andere M. Langeveld. Doel van dit onderzoek was met moderne sociaalwetenschappelijke methoden een beeld te krijgen van de jeugd, in het bijzonder van de arbeidersjeugd. Er bestonden grote angsten over de maatschappelijke verwildering van deze groep.¹²²⁶

Rutten werkte Bolkesteins 'schema' uit, dat al wees op het belang van een maatschappijgeoriënteerde school.¹²²⁷ Rutten vond oriëntatie op de samenleving wezenlijk, maar toonde zich in 1948 net als Gielen huiverig voor invoering van 'op zichzelf nuttige en noodzakelijke leervakken'.¹²²⁸ In 1952 verscheen aan de kweekscholen wel 'kennis van cultuur en maatschappelijk leven' (CuMa) op de lesrooster. Volgens Rutten was het doel daarvan 'het bevorderen van de eerbied voor de medemens, het aankweken van gemeenschapszin en het bijbrengen van begrip voor de organen, die (...) de levensvoorwaarden der burgers voor een deel mede bepalen. (...) De enige redding van de Westerse politieke democratie schuilt in een doelbewuster opvoeding tot democratie'.¹²²⁹ Het vak moest worden verlevendigd door voordrachten van deskundigen over maatschappelijke verschijnselen en excursies; het moest worden vormgegeven door een team van

Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 1874-1975, nummer toegang 2.14.43, inventarisnummer 108. Volgens Westerveld in zijn nota's d.d. 28-04-1950 en 05-05-1950. Brief inspecteur gymnasiaal en middelbaar onderwijs H.F.J. Westerveld in 7^e inspectie aan J.B. Drewes, chef VHMO Ministerie van Onderwijs, 05-06-1951.

¹²²⁴ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv. nr. 108: Brief P.J. Bouman aan Westerveld, 26-05-1951; Brief 10 juli 1951, J. Cals aan Westerveld. Staatssecretaris Cals zei bij de herziening van het middelbaar onderwijs ernstig rekening te zullen houden met deze suggesties.

¹²²⁵ HTK 1948-1949 Bijl. 1000 VI no. 6, 7. HTK 1954-1955, 2978. Dit in verband met de opleiding voor kleuterleidsters. Daarin gesteund door Hoogcarspel (CPN), HTK 1948-1949, 704.

¹²²⁶ Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 76. Volgens Van Ginkel dateerden de plannen voor een dergelijk onderzoek al van Van der Leeuw, zie Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 222;

¹²²⁷ G. Bolkestein, *Schema van de organisatie van het onderwijs. Eerste deel* (Den Haag: Algemene Landsdrukkerij 1946) 3; Van der Heiden, *In de schaduw van de mammoet*, 135.

¹²²⁸ HTK 1951-1952, Bijl. 2595, no. 3, 11; HTK 1948-1949, 709. Rutten ontwikkelde wel een veel duidelijker visie op onderwijsvernieuwing, zoals bleek uit zijn Onderwijsplan, dat preludeerde op de grootschalige reorganisatie van het middelbaar onderwijs van Cals in de Mammoetwet, Van der Heiden, *In de schaduw van de mammoet*, 92.

¹²²⁹ HTK 1951-1952, 1413.

docenten. CuMa was dus bedoeld als een onderwijsvernieuwing.¹²³⁰ ‘Cultuur en maatschappelijk leven’ was nogal breed en vaag, maar dat beviel Rutten, evenals de liberalen en sociaaldemocraten, er juist aan.¹²³¹ Na zijn ministerschap sloot Rutten zich aan bij het Werkcomité Opvoeding tot Democratie.¹²³²

Tijdens het ministerschap van Jo Cals (1952-1962) groeide de behoefte aan vermaatschappelijking van het onderwijs verder. In het eerste ontwerp voor zijn Wet Voortgezet Onderwijs, die vanwege zijn reikwijdte al snel ‘Mammoetwet’ werd genoemd, werd het vak maatschappijleer geïntroduceerd. Cals verwees naar de opgedane ervaring met CuMa aan kweek- en landbouwscholen en naar de Britse civics en Duitse Sozialkenntnis. Maatschappijleer moest staatsinrichting niet vervangen, maar hij voegde die wel bij geschiedenis, waardoor staatsinrichting zijn zelfstandige status verloor.¹²³³

Het ambitieuze idee van een nieuw schoolvak binnen het hele middelbaar onderwijs kreeg een sceptisch onthaal in de Tweede Kamer.¹²³⁴ Cals zei echter niet bang te zijn voor overlading van het curriculum, noch de bedoeling te hebben met het nieuwe vak overtollige sociologen aan een baan te helpen.¹²³⁵ Maatschappijleer moest sociologisch inzicht bieden zonder ‘wetenschappelijke sociologie in zakformaat’ te worden.¹²³⁶ Een breed scala van thema’s moest erbij aan de orde komen, ‘van gezinsproblemen tot internationale vraagstukken, van beroepsoriëntatie tot politieke vragen van de dag.’ Deze vaagheid bood volgens Cals ruimte om er een actueel vak van te maken, reden waarom zowel sociologen, juristen, economen, historici als theologen bevoegd zouden zijn om het te doceren.¹²³⁷

Toch lag er wel een idee aan de introductie ten grondslag. Maatschappijleer was naast creatieve vakken zoals handvaardigheid de enige echt inhoudelijke onderwijsvernieuwing in de Mammoetwet, die verder in het teken stond van een enorme structurele reorganisatie, onder andere door de introductie van de brugklas. Maatschappijleer stond voor de wens tot vermaatschappelijking van het onderwijs en de integratie van het curriculum.

Naast de opkomst van de sociologie en de interesse van politici voor onderwijsvernieuwing, speelden bij de introductie de eisen van het moderne

¹²³⁰ HTK 1951-1952, 1413.

¹²³¹ HTK 1951-1952, 1431-1434.

¹²³² KDC, Archief J.P.C. de Boer, inv.nr. 50: W. Hogeveen aan de leden van het werkcomité, 24 oktober 1962.

¹²³³ HTK 1958-1959 Bijl. 5350 nr. 2, 2.

¹²³⁴ HTK 1959-1960 Bijl. 5350 nr. 7, 14.

¹²³⁵ HTK 1959-1960 Bijl. 5350 nr. 8, 21.

¹²³⁶ HTK 1959-1960 Bijl. 5350 nr. 8, 49.

¹²³⁷ HTK 1959-1960 Bijl. 5350 nr. 7, 25.

beroepsleven mee. De Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel pleitte in 1946 voor maatschappijleer in alle schooltypen, met werkweken bij het bedrijfsleven.¹²³⁸ Maatschappijleer moest naar het model van de Amerikaanse civics met behulp van krantenartikelen en politieke redes een overzicht geven van de grondslagen van de democratische staatsvorm en de krachten die ‘het moderne leven beheersen’.¹²³⁹

Opvoeding tot democratie zou volgens de Maatschappij de ‘neutraliteit’ van het onderwijs geen geweld aandoen.¹²⁴⁰

In 1959 was van angst voor onwenselijke beïnvloeding van leerlingen minder te merken dan eind jaren veertig. Dat kan gevolg zijn geweest van de sociologische insteek van het vak, die minder associaties wekte met politieke beïnvloeding dan ‘staatsburgerkunde’. Maatschappijleer was een uiting van het doorsijpelen van ‘personalistische’ ideeën tijdens de jaren vijftig die aansloten bij de wens om democratische waarden te versterken. Cals zag geen spanning tussen ‘verzuilde’ diversiteit en saamhorigheid. Zo versterkte de sociale wetenschap de vermaatschappelijking van het onderwijs, die in de wensen van het bedrijfsleven paste.

Maatschappijleer als gidsvak voor onderwijsvernieuwing

Eind jaren vijftig kreeg een vernieuwd saamhorigheidsrepertoire steeds meer aanhang. Steeds meer confessionelen vonden georganiseerde verdeeldheid ondemocratisch. Een democraat kenmerkte zich door een open houding. Het streven was naar convergentie en ruimte voor de opvattingen van individuele burgers. Kenmerkend voor die tendens was de onderwijskundige en jezuïet E. Pelosi, directeur van het Katholiek Pedagogisch Bureau. Hij baarde in 1963 opzien doordat hij in *Welvaart, welzijn en geluk* openlijk het nut van bijzonder onderwijs betwijfelde. Volgens Pelosi bevond men zich in het ‘tijdperk van samenleven’. Onderwijs noemde hij een nationale zaak; hij keerde zich tegen de ‘mythe van vrijheid’ die ten grondslag lag aan het bijzonder onderwijs en de verzuiling.¹²⁴¹

¹²³⁸ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv. nr. 108: Stichting Contactcentrum Bedrijfsleven-Onderwijs organiseert conferenties om algemene ontwikkeling binnen het onderwijs te vergroten. “Coördinatie van voorlichting bepleit bij keuze van studie en beroep”, 01-12-1961.

¹²³⁹ *Onderwijsvernieuwing. Rapport eener commissie ingesteld door het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Deel 1: Algemene beschouwingen; Rapport middelbaar onderwijs* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1946) 109.

¹²⁴⁰ *Onderwijsvernieuwing. Rapport Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel*, 54.

¹²⁴¹ *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nedelandse samenleving. IV* (Hilversum/ Antwerpen: Paul Brand 1963) 79. Naar aanleiding van de Mammoetwet verdedigde Pelosi samenwerking tussen openbaar en bijzonder onderwijs wat tot discussie leidde: ‘Mammoetdebat wordt hervat’, *De Tijd De Maasbode*, 18-06-1962. Bijdrage Pelosi aan maatschappijleer: E. Pelosi, ‘Maatschappijleer bij het VWO’, *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs, georganiseerd door de Werkgemeenschap voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs W.V.O. op 19 en*

De Katholieke Ouderraad liet in reactie evenwel weten vast te houden aan 'pluriform' onderwijs.¹²⁴²

De saamhorigheidskritiek op het bestaande bestel is zichtbaar in de bezinning van pedagogische centra en het onderwijsveld op het nieuwe vak maatschappijleer in de periode tussen het ontwerp van de Mammoetwet in 1959 en de implementatie in 1968. Pelosi bedde in zijn advies de maatschappijleer niet meer in een klassieke katholieke maatschappijvisie van gezin, school, kerk en staat in.¹²⁴³ Het bovennatuurlijke en de missie waren nog wel relevant, maar verdraagzaamheid en openheid naar andersdenkenden stonden centraal. Hij koppelde de democratische schoolgemeenschap aan de oecumene, de 'actieve gemeenschapsgedachte' binnen de Kerk. Het door Pelosi voorbereide preadvies van het katholieke Thijmgengenootschap beperkte de rol van de katholieke levensbeschouwing in het maatschappijleeronderwijs: 'Er zijn geen openbaringsgegevens m.b.t. politieke partijen e.d. (...) in laatstbedoelde zaken kan de docent zijn voorkeur, overtuiging of smaak verdedigen, echter niet bindend of uit naam van de Kerk. (...) Het kan ook heel goed zijn als de docent zegt het nog niet te weten.'¹²⁴⁴

Pelosi sprak in 1960 van een groeiende urgentie bij maatschappij en opvoeders van voorbereiding op staatsburgerlijke rechten en plichten. De televisie vuurde talloze meningen op jongeren af, terwijl de bestaande school wereldvreemdheid stimuleerde, in plaats van toekomstige burgers te helpen zich te oriënteren op het maatschappelijk leven. In het preadvies schreef Pelosi: 'De maatschappij doet zich aan de jeugd voor als een massale, onoverzienbare, en onhanteerbare totaliteit, geleid door anonieme en ongrijpbare krachten. (...) hij ondervindt dan ook grote moeilijkheden om actief en creatief in dit bestel te participeren.'¹²⁴⁵

Het saamhorigheidsrepertoire kwam naar voren bij de denkers over 'staatsburgerlijke' vorming waar het KPB naar verwees, zoals Dewey, Foerster en Kerschensteiner. Zij zagen politieke vorming als het aankweken van een democratische, gemeenschapsgerichte houding in een conflictueuze wereld.¹²⁴⁶

20 oktober 1962, Evert Kupersoord - Amersfoort: doelstelling, pre-adviezen, redevoeringen, samenvatting, bibliografie (Purmerend: Muusses 1963) 1-24;

1242 W.A.W. van Walstijn, 'Reus op lemen voeten. De katholieke onderwijszuil van 1950 tot 1980', in W. Deetman (red.), *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk, uitgebreide versie. Deel 2: De achtergrondstudies en essays* (Amersfoort: Balans 2011) 156-174, daar 160; 'Welvaart, welzijn en geluk: Katholieke Ouderraad keurt visie op bijz. onderwijs af', *Limburgsch dagblad*, 25-04-1964.

1243 KDC, Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie, inv. nr. 2184, W. de Hey, Nota Katholiek Pedagogisch Bureau 12-12-1961; 16-01-1962.

1244 KDC, Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie, inv. nr. 2184: *Preadvies Thijmgengenootschap* (1963) 10.

1245 KDC, Archief KOV inv. nr. 2184: *Preadvies Thijmgengenootschap* (1963) 3.

1246 KDC, Archief KOV inv. nr. 2184: Nota J.M.H. Crijns voor Katholiek Pedagogisch Centrum, 1961, nota 12.

Het saamhorigheidsrepertoire is in de adviezen over maatschappijleer daarnaast zichtbaar in de nadruk op internationale gemeenschapszin. De school moest volgens Pelosi verzuilde vooroordelen en daarnaast ook nationalisme bestrijden: 'Men kan in onze tijd geen goed burger meer zijn binnen het eigen volk zonder internationaal te denken en te voelen.'¹²⁴⁷ Bij de adviezen over maatschappijleer van de Sociologische Vereniging was prof. dr. J.A. Ponsioen SCJ betrokken, hoofdredacteur van *Welvaart, welzijn en geluk* en directeur van het Institute of Social Studies, een denktank op het gebied van ontwikkelingssamenwerking.¹²⁴⁸ Een vergelijkbare tendens was zichtbaar bij protestanten: het preadvies van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum stelde weliswaar dat het 'verantwoordelijk mens-zijn' voortkwam uit een christelijk 'geroepen zijn tot antwoord' aan God, maar bewustwording stond voorop. In de maatschappijleer moest het gaan om een 'wijze van zien en van zijn', niet om parate kennis. Maatschappijleer moest 'vormend' zijn, geen droge sociologie.¹²⁴⁹

In de Tweede Kamer nam de ARP een conservatiever standpunt in. Kamerlid J.A. van Bennekom diende een amendement in tegen de verplichte invoering van maatschappijleer, omdat hij dacht dat het vak geen kans zou maken om zich een positie te bevechten, maar ook omdat hij betreurde dat het ten koste zou gaan van het geschiedenisonderwijs. Juist gebrek aan historisch besef leidde tot 'vervlakking van allerlei cultuurwaarden'. De VVD sympathiseerde met hem.¹²⁵⁰ Ook de communisten wezen het vak af, omdat ze er juist een verheerlijking van de bestaande maatschappij in zagen. Het onderwijs deed volgens hen al genoeg aan politieke beïnvloeding.¹²⁵¹ De sociaaldemocraat C. Kleijwegt, vanaf 1963 lid van het Werkcomité Opvoeding tot Democratie, verdedigde in de Kamer juist de verplichte invoering van maatschappijleer. Hij stelde zich op het standpunt dat expressievakken noodzakelijk waren voor de vorming van de jonge mens.¹²⁵²

1247 KDC, Archief KOV inv. nr. 2184: Memorandum inzake maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs, J.M.H. Crijns en E. Pelosi, nota 20 / 1960.

1248 Sinds 1959 zat Ponsioen onder andere in de redactie van *Wereldinformatie*, het blad van de Stichting NOVIB, een van de belangrijkste organisaties op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. 'Wereldinformatie', *Utrechts Nieuwsblad*, 28-11-1959, 3.

1249 'Samenvatting van het pre-advies 'Maatschappelijke vorming' werkgroep maatschappijleer van de afdeling VHMO van het Chr. Pedagogisch Studiecentrum in 1967', in W. Langeveld (red.), *Maatschappijleer. Artikelen, rapporten, documenten* (DIC-map, Amersfoort: De Horstink 1969) 121-125.

1250 HTK 1961-1962, 2780; en 2782: Van Someren Downer over het ingetrokken amendement van Van Bennekom: 'wij zouden ervoor hebben gestemd, omdat wij de argumentatie van de geachte afgevaardigde de heer Van Bennekom zeer redelijk vonden'.

1251 HTK 1961-1962, 2781.

1252 HTK 1961-1962, 2780; KDC, archief J.P.C. de Boer, inv.nr. 50: Hogeveen aan leden werkcomité juli 1963.

Ook de KVP steunde het plan bij monde van A. Nolte.¹²⁵³

Pedagogen en onderwijsvernieuwers projecteerden het ideaal van een 'humaniserende', maatschappelijke opvoeding op maatschappijleer. Maatschappijleer moest een voorhoedevak worden. Vooral het gymnasium, dat niet gericht zou zijn op de moderne maatschappij, was kop van jut.¹²⁵⁴ Maatschappijleer stond tegenover de afschaffing van het verplichte eindexamen Grieks in de Mammoetwet, waar classici woedend over waren.¹²⁵⁵ Op een grote conferentie van de Werkgemeenschap Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs in 1962 stelde vredesopvoeder E.H.F. van der Lely dat het vak 'een gunstige uitwerking kan uitoefenen op de onderwijsvernieuwing in al haar geledingen en een grotere oriëntatie van het gehele onderwijs op de eigentijdse opgaven van mens en maatschappij in mondiaal perspectief bevorderen'.¹²⁵⁶

Het saamhorigheidsideaal was tweeslachtig. Het doel was enerzijds integratie in een maatschappij die in gematigd progressieve richting veranderde. Het onderwijs moest zich aan die maatschappij aanpassen en leerlingen voorbereiden op het moderne beroepsleven.¹²⁵⁷ Anderzijds hadden vernieuwingsgezinden zoals inspecteur-generaal van het Onderwijs Max Goote kritiek op de onleefbaarheid van diezelfde maatschappij. Goote maakte zich op een conferentie over maatschappijleer zorgen over het toekomstperspectief voor jongeren: 'Specialisering, automatie, rationalisatie, ruimtevaart, atoomwapens-
waarheen zullen ze ons leiden?'¹²⁵⁸ De toekomstige burger mocht niet tot zijn beroep worden gereduceerd.¹²⁵⁹ Het onderwijs moest cultuur overdragen, maar de jeugd evenzeer de kans geven die 'verder te dragen'. De democratische samenleving moest naast gehandhaafd, ook ontwikkeld worden.¹²⁶⁰ Deze maatschappijkritiek hield verband met de kritiek van sociale wetenschappers op de onoverzichtelijkheid van politiek en samenleving. Sociologen meenden dat

¹²⁵³ HTK 1961-1962, 2781.

¹²⁵⁴ *Preadvies Thijmgenootschap*, 5.

¹²⁵⁵ 'Adres van het Nederlands Klassiek Verbond', in *Hermeneus. Maandblad voor de antieke cultuur* 33 (1962) 135-136. J. M. van Buijtenen, 'Toekomstige mogelijkheden voor het Gymnasium', *Hermeneus* (1965) 201. *Advies van de Onderwijsraad van 23 november 1961 m.b.t. voorlopig rapport van een werkgroep uit het rijksschooltoezicht over de inrichting van het voortgezet onderwijs* (Archief Onderwijsraad, www.onderwijsfgoed.nl) 14.

¹²⁵⁶ E.H.F. van der Lely, 'Het vak maatschappijleer bij het VWO', in *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs, georganiseerd door de WVO*, 1-13.

¹²⁵⁷ *Preadvies Thijmgenootschap*, 4.

¹²⁵⁸ M. Goote, 'Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs', *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs*, 8-5. Die klacht over de specialisering werd daar ook geuit door J. van der Wiel, 'Maatschappijleer', 6-1.

¹²⁵⁹ Van der Lely, 'Maatschappijleer bij het VWO', 1-12.

¹²⁶⁰ Goote, 'Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs', 8-9.

maatschappelijke voorlichting vervreemding kon bestrijden, burgers kon oriënteren en helpen te participeren. Niet de burger faalde in zijn verplichtingen, maar het politieke en maatschappelijke systeem.

Maatschappijleer moest zowel inhoudelijk als didactisch een gidsvak worden. Sociale bewustwording en attitudes moesten voorop staan. Anders zou informatie zinloos zijn. Het Thijmgenootschap dacht aan capita selecta over gezin, eigendom en democratisering, 'niet alleen in de politiek maar in verband met bureaucratisering en vertechnisering'. Groepswork, discussie, voordrachten en excursies moesten de juiste gezindheid bevorderen.¹²⁶¹ Het klassieke doceren zou een bescheiden rol moeten spelen. Zowel Pelosi als Willem Langeveld hoopten dat docenten van verschillende vakken elkaar zouden helpen.¹²⁶² De Onderwijsraad, een belangrijk adviesorgaan voor de overheid, vreesde voor een onexamineerbaar 'praatvak', maar velen zagen de afwezigheid van een examen en de nadruk op discussie juist als voordeel.¹²⁶³ Er leek consensus te bestaan over de behoefte aan het vak. Toch werd op de conferentie in 1962 geconstateerd dat het inhoudelijk nog niet veel verder was dan de probleemstelling.¹²⁶⁴

Achter een jargon van vernieuwing gingen wezenlijke meningsverschillen schuil. Ten eerste stonden zij die gematigde maatschappijverandering wilden tegenover degenen die leerlingen kennis over de maatschappij wilden bijbrengen. Niemand wilde kennis en vorming kunstmatig scheiden, maar betrokkenen legden de nadruk verschillend. Het verschil tussen diversiteit en saamhorigheid stak hier de kop op. Vertegenwoordigers van het diversiteitsrepertoire vreesden indoctrinatie en verdedigden daarom een institutionele benadering. Volgens de protestantse schoolboekenauteur M.B. van der Hoeven zou een tendentieuze normatieve invulling onvermijdelijk leiden tot aparte leerboeken voor de 'drie zuilen'.¹²⁶⁵ Daartegenover stonden pedagogen en sociologen die 'verantwoordelijk en democratisch handelen' wilden

¹²⁶¹ *Preadvies Thijmgenootschap*; Van der Lely, 'Maatschappijleer bij het VWO', 1-17.

¹²⁶² *Preadvies Thijmgenootschap*; W. Langeveld, 'Het vak maatschappijleer bij het hoger technisch onderwijs', in *Maatschappijleer. Conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs*, 7-30.

¹²⁶³ *Advies Onderwijsraad 23 november 1961*, 4; F.L. Polak, 'Slotbeschouwing', *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs*, 8-11. M. Goote, 'Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs', *Ibidem* 8-7. De Sociologische Vereniging noemde in haar advies uit 1965 'afgebakende leerstof met daaraan verbonden exameneisen met doel en wezen van het vak in strijd': Nederlandse Sociologische Vereniging, 'Rapport van de Adviescommissie maatschappijleer', in *Maatschappijleer. Artikelen, Rapporten, documenten* (DIC-map 15-17) 118.

¹²⁶⁴ Goote, 'Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs', 8-2; Polak, 'Slotbeschouwing', 8-13.

¹²⁶⁵ M. van der Hoeven & A. de Jong, 'Maatschappijleer bij het VMO', 1-8 en J.P. Duyverman, 'Maatschappijleer', 2-8, beide in *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs*. E.M. Janssen Perio, 'In memoriam. Dr. M.B. van der Hoeven', *Kleio: tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland* 23 (1982) 26.

bevorderen.¹²⁶⁶ Socioloog P. Kleerebezem vreesde juist van de zijde van behoudzuchtige groepen indoctrinatie en wilde daarom een 'democratische', op de sociale wetenschappen georiënteerde invulling.¹²⁶⁷ Volgens onderwijsvernieuwer Van Gelder ging maatschappijleer erom het door juist gedrag 'voor ons allen beter leefbaar te maken'.¹²⁶⁸

Een tweede punt was de werkvorm. Moest het leerboek helemaal het raam uit? Verdedigers van kennisgerichte oriëntatie wilden veelal toch een leerboek.¹²⁶⁹ Het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum waarschuwde dat er geen 'actualiteitenjacht' mocht ontstaan.¹²⁷⁰ Maar de echte onderwijsvernieuwers wilden *juist* een op de actualiteit gericht vak met moderne, op zelfstandigheid aangelegde werkvormen.¹²⁷¹

Derde probleem was de vraag waarop het vak maatschappijleer zich binnen het immense terrein van politiek, sociale problemen, massamedia, economie en recht moest concentreren. Willem Langeveld wilde politiek en politieke vaardigheden centraal stellen; anderen wilden een sociologische invulling.¹²⁷² Daar viel niet zomaar uit te komen en dus bleef de omschrijving vooralsnog inclusief en vaag. Dat leidde tot kritiek, onder andere van de katholieke pedagoog N. Perquin, die de invoering in 1967 ondoordacht en dwaas noemde. Maatschappijleer zou de versplintering van het curriculum versterken. Dit 'gestalteloze' vak kon beter door sociologie worden vervangen, waardoor het in ieder geval een heldere moederdiscipline zou krijgen.¹²⁷³

De gedachtevorming over maatschappijleer stond in het teken van een vernieuwd saamhorigheidsrepertoire, dat net als eind jaren veertig werd gekarakteriseerd door ontplooiing in een oecumenische gemeenschap en een democratische ethiek. Er werd meer van burgers verwacht; ze zouden daarom moeten

1266 Van der Lely, 'Maatschappijleer bij het VWO', 1-12; Langeveld, 'Het vak maatschappijleer bij het hoger technisch onderwijs', 7-34.

1267 P. Kleerebezem, 'Maatschappijleer en maatschappijleer', *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs* 2-2. Zie ook Langeveld, 'Het vak maatschappijleer bij het technisch onderwijs', 7-29: het ging om het aankweken van een 'juiste mentaliteit'.

1268 NL-HaNA, OKW / Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 2.14.43, inv. nr. 96: Samenvattingen inleidingen gehouden op studiedag maatschappijleer van de Nederlandse Sociologische Vereniging, 18 november 1968.

1269 Van der Hoeven, 'Maatschappijleer bij het VHMO' 1-5; F.C. Mabeoone, 'Pro en contra het leerboek', *Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs*, 4-23.

1270 'Samenvatting van het pre-advies 'Maatschappelijke vorming' werkgroep maatschappijleer van de afdeling VHMO van het Chr. Pedagogisch Studiecentrum', 124.

1271 Van der Lely, 'Maatschappijleer bij het VWO', 1-18.

1272 Polak, 'Slotbeschouwing', 8-19/20.

1273 N. Perquin S.J., 'Maatschappijleer in het voortgezet onderwijs', in *Politiek. Uitgave van de Katholieke Volkspartij*, 21 (1967) 359.

worden begeleid. Onderwijsvernieuwing moest het onderwijs aan de maatschappij aanpassen en helpen bij de hervorming van die maatschappij: integratie werd verbonden met maakbaarheid.

Van begin af aan was er echter geen consensus over maatschappijleer. In de spanning tussen vorming en kennis was de tegenstelling tussen saamhorigheid en diversiteit zichtbaar. De door de rechterkant van het politieke spectrum en door Perquin geuite scepsis wierp zijn schaduwen vooruit.

6.4. Maatschappijleer in de jaren zeventig. De strijd rond politieke vorming

In 1969 werd maatschappijleer werkelijk ingevoerd, in een periode waarin actie en politisering om zich heen grepen. Het vak kwam tijdens de jaren zeventig terecht in een hopeloze strijd tussen de politisering en de democratische saamhorigheid die volksofvoeders zoals Ponsioen uitdroegen. Tegelijk kwamen politisering en diversiteit in conflict rondom de wens om het vak maatschappijleer in het teken van maatschappelijk conflict en kritiek op machtsverhoudingen te stellen.

De onduidelijkheid over de invulling van maatschappijleer werd begin jaren zeventig verergerd door de strijd om het vak tussen de humaniora en de sociale wetenschappen. Maatschappijleer en progressieve onderwijsvernieuwing leken het tij mee te hebben, maar riepen ook weerstand op. Achter de belangenstrijd tussen schoolvakken ging een ideologisch gevecht schuil. Sociaal-wetenschappelijke vernieuwers die politieke bewustwording nastreefden vonden steun bij progressieve politieke partijen, terwijl de schoolvakken staatsinrichting en geschiedenis werden verdedigd door VVD, CHU en ARP.¹²⁷⁴ Eind jaren zestig kwam bij deze discussie over staatsinrichting en maatschappijleer het conflict tussen het opkomende politiseringsrepertoire en dat van diversiteit naar voren.

et onderwijs in de staatsinrichting was slachtoffer van de Mammoetwet. Het werd bij geschiedenis gevoegd. Secretaris van de Vereniging Onderwijs in de Staatswetenschappen (VOS) J.P. Duyverman schreef verongelijkt dat terwijl er van het nog onbestemde maatschappijleer veel werd verwacht, de staatsinrichting, 'die nu een eeuw doceerbaar, examineerbaar en staatsburgervormend' was, werd weggedrukt.¹²⁷⁵ CHU-leider Schuring verdedigde het behoud van

1274 PSP-er H. Lankhorst was groot voorstander, *HTK* 1961-1962, 2554; ARP-er Van Bennekom wilde maatschappijleer schrappen, *HTK* 1961-1962, 2604; amendement Van Someren Downer (VVD) om maatschappijleer slechts facultatief te maken, Bijl. TK 1961-1962 nr. 5350, ondernr. 63.

1275 J.P. Duyverman, 'Mammoet en Maatschappij', in *Economie* (1962-1963) 289.

staatsinrichting. Hij vond het beter om door gerichte kennisoverdracht de jeugd te leren de 'vreedzame, wettige wegen die onze gemeenschap biedt' te bewandelen. De VVD wilde dat juristen (meestal de achtergrond van docenten staatsinrichting) maatschappijleer zouden mogen doceren.¹²⁷⁶ Bij deze politici zijn de standpunten van disciplineren en diversiteit te herkennen: ze wilden ordeelijkheid bevorderen en respect voor pluriformiteit.

Tegenover deze positie stond die van de onderwijsvernieuwers, die geleidelijke maatschappijverandering wilden. De provisorische leerplancommissie voor maatschappijleer beschouwde staatsinrichting als achterhaald en intellectuaalistisch.¹²⁷⁷ De in 1969 ingerichte Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer verwierp Schurings voorstel om staatsinrichting te handhaven vanwege intellectuaalisme. Met politieke en maatschappelijke 'vorming' zou staatsinrichting weinig van doen hebben, juristen misten 'agogische scholing'. De CMLM zag staatsinrichting als bevestigend voor de bestaande orde, terwijl velen in de commissie streefden naar sociale en politieke participatie.¹²⁷⁸

De PvdA wilde de bevoegdheid voor maatschappijleer alleen geven aan politicologen en alumni van sociale academies.¹²⁷⁹ De linkse PSP nam het in 1969 juist vanuit het standpunt van de politisering op voor de staatsinrichting. Zij was bang dat maatschappijleer te sociologisch zou worden en weinig over concrete politiek zou gaan.¹²⁸⁰

Staatsinrichting was niettemin een gepasseerd station. Het grote gevecht over maatschappijleer ging tussen de sociale wetenschappen en geschiedenis. Al in 1878 waren leraren staatswetenschappen bang dat hun vak in handen zou vallen van geschiedenisleraren, die actuele maatschappelijke vraagstukken niet goed zouden kunnen behandelen.¹²⁸¹ Sinds 1863 had het geschiedenisonderwijs een dominante positie als politiek opvoedend schoolvak bij uitstek en was het qua urental veruit de meerdere van de staatswetenschappen. In de jaren zestig kwam er echter kritiek op het 'antiquarische' geschiedenisonderwijs, dat vaak ophield bij de Tweede Wereldoorlog of eerder, wat leidde tot discussie over onderwijs in 'contemporaine' geschiedenis.¹²⁸² De angst van geschiedenisleraren

¹²⁷⁶ Schuring diende een wetsvoorstel in om staatsinrichting weer los te koppelen van de geschiedenis, Bijl. TK 1970-1971, 11111, zie mevr. E. Haars (CHU), *HTK* 1969-1970, 2350; H. Wiebenga (PSP) *HTK* 1969-1970, 3775. Bijl. TK 1970-1971, no. 11111, ondernr. 3, 6. VVD: Bijl. TK 1969-1970 nr 10300 VIII ondernr 28, 15.

¹²⁷⁷ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv.nr. 96: 4 oktober 1967, reactie J.L.P. Brants aan P.J. Gathier.

¹²⁷⁸ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv.nr. 96: Verslag werkzaamheden CMLM 1971, 4.

¹²⁷⁹ Bijl. TK 1969-1970, nr. 10300 VIII, ondernr. 28, 14-15.

¹²⁸⁰ Wiebenga (PSP) *HTK* 1969-1970, 3775.

¹²⁸¹ 'Staathuishoudkunde', *Algemeen Handelsblad*, 10-09-1879, Dag.

¹²⁸² Toebes, *Geschiedenis een vak apart?*, 250; A. Wilschut, 'History at the Mercy of Politicians and Ideologies: Germany, England, and the Netherlands in the 19th and 20th Centuries', in *Journal of Curriculum Studies* 42 (2010) 5 (10) 693-724, daar 702.

voor maatschappijleer was wel enigszins terecht. Maatschappijleerdept Van der Lely vond dat geschiedenis mensen niet in staat stelde het heden te begrijpen.¹²⁸³ Maatschappijleer leek veel moderner dan geschiedenis, waarvan de uren in de Mammoetwet werden gereduceerd. Perquin uitte in 1967 de vrees dat maatschappijleer leraren geschiedenis tot 'maatschappelijk onmondigen' zou reduceren.¹²⁸⁴ Het geschiedenisonderwijs was volgens hem veel geschikter voor maatschappelijk onderwijs.¹²⁸⁵

De Sociologische Vereniging claimde maatschappijleer. Zij kwam in 1965 met een rapport. Maatschappijleer moest ten dienste van het 'blijvend functioneren van een democratisch bestel' staan. Het vak kon de aansluiting van de middelbare school op problemen van leerlingen in hun omgeving bevorderen, evenals de sociale bewustwording in een complexe maatschappij.¹²⁸⁶ De Sociologische Vereniging wilde sociologische bijvakken verplicht stellen voor leraren.¹²⁸⁷ De Vereniging Geschiedenisleraren Nederland (VGN) vond dat geschiedenisleraren vanwege de nieuwe ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs bevoegd moesten blijven voor maatschappijleer.¹²⁸⁸ Ze vond een verplicht bijvak sociologie onaanvaardbaar.¹²⁸⁹

Tot frustratie van Ponsioen, voorzitter van de Sociologische Vereniging, werden de sociologen echter niet bij het eerste leerplan betrokken, omdat ze geen specifieke lerarengroep vertegenwoordigden.¹²⁹⁰ Die moest nog ontstaan toen maatschappijleer in 1969 werd ingevoerd. Sociologen speelden wel een belangrijke rol in de nieuwe Commissie Modernisering. Daarin werden echter leraren geschiedenis, aardrijkskunde en staatsinrichting evenzo betrokken, waardoor die hadden bereikt dat de sociologen het vak niet hadden kunnen

¹²⁸³ Van der Lely, 'Het vak maatschappijleer bij het VWO', 1-15.

¹²⁸⁴ Perquin S.J., 'Maatschappijleer in het voortgezet onderwijs', 359.

¹²⁸⁵ Perquin S.J., 'Maatschappijleer in het voortgezet onderwijs', 358.

¹²⁸⁶ Nederlandse Sociologische Vereniging, 'Rapport van de adviescommissie maatschappijleer', in *Maatschappijleer. Artikelen, Rapporten, documenten* (DIC-map 15-17, 1969) 116.

¹²⁸⁷ NSV, 'Rapport van de adviescommissie maatschappijleer', 120.

¹²⁸⁸ NA Nationaal Archief, Den Haag, Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN), nummer toegang 2.19.042.65, inventarisnummer 31: Brief "Nico" aan H. de Ruyter, 1e secretaris VGN, Rijswijk 30 maart 1966, 3 oktober 1966; NSV, 'Rapport van de Adviescommissie maatschappijleer', 119.

¹²⁸⁹ NL-HaNA, Vereniging Docenten Geschiedenis Nederland (VGN), 2.19.042.65, inv. nr. 31: Notulen vergadering met Nederlandse Sociologische Vereniging (Ponsioen, Van Braam en Matthijsen), VGN (Brouwer, Canters, Mulder) en Geografische Vereniging Nederland (Duindam, Van Zoest) 14 november 1966; Brief voorzitter VGN Mr. C.W. Van Voorst v. Beest aan Ponsioen 14 januari 1967; Brief Van Voorst van Beest aan C.J. Canters 4 maart 1967.

¹²⁹⁰ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv. nr. 96: brief J.A. Ponsioen (Nederlandse Sociologische Vereniging) aan P.J. Gathier, directeur afdeling Algemeen Vormend Onderwijs (AVO) Ministerie van Onderwijs d.d. 16 oktober 1967.

claimen en dat de bevoegdheidsregeling open bleef. Alle leraren met een bewijs van bekwaamheid voor de middelbare school mochten maatschappijleer geven.¹²⁹¹

De invoering van maatschappijleer in 1969 was vanwege de drukte rond de Mammoetwet een chaos. Willem Langeveld vertelde later dat hij dagelijks werd gebeld door docenten die met de handen in het haar zaten omdat ze vanuit het niets op het vak werden losgelaten.¹²⁹² Voor maatschappijleer waren twee lesuren gereserveerd in alle lagen van het middelbaar onderwijs. De onderwijsinspectie schreef in september 1970 gealarmeerd: 'Er is geen voorbereiding van de leraren, geen coördinatie tussen de verschillende 'onderzoekers' van het vak maatschappijleer.' Leraren van allerlei pluimage gaven het vak, waardoor het een 'restuur-status' dreigde te krijgen en er was geen helder leerplan.¹²⁹³ Leraren moesten dringend bijscholing krijgen, waarvoor echter oriëntatie, moederwetenschap en bevoegdheidsregeling helder moesten worden.

De crisissituatie verscherpte de kritiek op het provisorische bestaande leerplan, dat anderhalf kantje besloeg en uitblonk in algemeenheden.¹²⁹⁴ Er zaten bekende onderwijsvernieuwend elementen in, zoals voorbereiding van leerlingen op participatie in de samenleving, door ze een helder beeld daarvan te geven en bewuste keuzes te leren maken. Het vak moest een integrerende rol vervullen in het verbrokkelde onderwijsprogramma. De schoolgemeenschap moest een oefenterrein worden, waarin oudere leerlingen bepaalde taken zouden krijgen. Over de concrete inhoud was het leerplan vaag.¹²⁹⁵

Het samenstellen van de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer kostte begin jaren zeventig veel tijd, omdat alle disciplines er invloed op wilden hebben en een nadere bepaling frustreerden.¹²⁹⁶ Uiteindelijk was de Commissie een heterogene verzameling van experts en vertegenwoordigers vanuit sociologie, geschiedenis, het bedrijfsleven en het maatschappelijk

middenveld. Ponsioen werd voorzitter.¹²⁹⁷ Door de strijd binnen de Commissie bleef het vak jarenlang in de lucht hangen. Zij raakte gespleten tussen een institutionele benadering en een die op sociale bewustwording koerste. Toen de Commissie in 1975 eindelijk met een advies kwam, probeerde ze de kloof te verhullen. Een moederwetenschap zou onnodig zijn. Het vak zou losstaan van wetenschappelijke disciplines omdat het uit de school zelf zou zijn opgekomen. Zij kwam zelfs met twee adviezen over de bevoegdheidsregeling: de geschiedenis- en aardrijkskundeleraren hielden eraan vast dat iedereen het vak moest kunnen doceren, terwijl de sociologen het primaat voor hun discipline opeisten.¹²⁹⁸

Zo beleefde maatschappijleer, waarvan in de jaren zestig was verwacht dat het een voorhoedevak zou worden van onderwijsvernieuwing, een moeizame start. Het enthousiasme van onderwijsvernieuwers werd fors getemperd door de territoriumstrijd. De angst dat de invoering van dit kleine vak nog maar het begin was en een groot vak 'maatschappelijke vorming' de klassieke schoolvakken zoals godsdienst, aardrijkskunde en geschiedenis zou opslokken leidde tot een loopgravenoorlog, waarin maatschappijleer zich met moeite staande hield. Conservatieve politieke partijen voelden verwantschap met docenten geschiedenis, godsdienst en staatsinrichting die bevoegd wilden blijven voor het vak; ze wantrouwden de progressieve intenties van maatschappijleeradepten. Ze zagen neutraliteit en pluriformiteit, kenmerken van het diversiteitsrepertoire, beter gewaarborgd bij geschiedenis en staatsinrichting. Ze wilden het vak maatschappijleer institutioneel en kennisgericht invullen. Progressieve partijen wilden juist maatschappelijke bewustwording en steunden daarom een monopolie voor sociale wetenschappers en alumni van sociale academies.

Politisering, saamhorigheid en diversiteit

Tijdens de jaren zeventig ontstond een politiek debat over de invulling van maatschappijleer, dat tot een hoogtepunt kwam tijdens het kabinet-Den Uyl. Daarbij speelde ten eerste een spanning tussen het saamhorigheidsrepertoire en het politiseringsrepertoire, ofwel tussen maatschappijleer als integratie in of kritische afstand tot het systeem. Ten tweede was er een spanning tussen het politiserings- en het diversiteitsrepertoire, tot uiting komend in de tegenstelling

1291 H. Dekker, 'Geschiedenis van het vak maatschappijleer', in Klaassen (red.), *Sociale en politieke vorming*, 95.

1292 Interview Wim de Jong met W. Langeveld, november 2009.

1293 NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, inv. nr. 96, 23-09-1970, J.G.L. Ackermans, coördinerend inspecteur van het MAVO, aan staatssecretaris O&W.

1294 'Maatschappijleer in het onderwijs', *Leidsche Courant*, 06-03-1968; W. Langeveld, 'Het voorstel leerplan maatschappijleer', in *Maatschappijleer. Artikelen, rapporten, documenten* (1969) 51.

1295 Leerplan commissie-Brants, in *Maatschappijleer. Artikelen, Rapporten, documenten* (DIC-map 15-17).

1296 NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: 16 december 1969, Vergadering Commissie Organisatie Leerplan Ontwikkeling (COLO) waarbij aanwezig als gast Gathier, leden zijn A. de Jong, dr J.A.A. Verlinden, J.J. Jacobs en enkele anderen; Brief 23 december 1970, H.H. Jansen, voorzitter academische raad aan staatssecretaris O&W, verzoek theologen op te nemen in de CMLM; Brief 3 december 1970 FSW Leiden prof. J.D. Speckmann, voorzitter sectie niet-westerse sociologie aan Grosheide.

1297 NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: 25-03-1970 NSV aan staatssecretaris O&W; Dit stelde Brants voor; 27 november 1967, Directeur AVO Broekema aan Ponsioen; Ook H.M. Jolles, een VU-socioloog die zich bezighield met civiele participatie nam zitting in de commissie. 24-04-1970 Nota E. Broekema voor staatssecretaris. NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: 29-04-1970, J.H. Grosheide maant tot snelheid en het niet uitbreiden tot boven 20 leden, men kan deskundigen horen. 21-12-1970, reactie G. Filarski van Ministerie van Onderwijs aan G. Kuiper Hzn.

1298 A.J. Apon, *Advies algemeen Onderwijsleerplan Maatschappijleer* (Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer, Amstelveen, februari / mei 1975) 51.

tussen het ideaal van fundamentele maatschappijverandering en dat van neutraal openbaar onderwijs en respect voor pluriformiteit.

In de vorm van het libertaire en politiseringsrepertoire werd tussen 1966 en de jaren tachtig het saamhorigheidsrepertoire als verstikkend en paternalistisch aangevallen. Minister Veringa constateerde in 1969 verzet tegen techniek, massamedia, maatschappelijke systemen en 'bestaande opvattingen'. Mensen wilden volgens Veringa volledig meetellen. Het individu mocht niet ten onder gaan, het was 'leven of geleefd worden'. Jongeren wezen volgens Veringa zelf de weg. Zij verlangden een 'leven in een schoolgemeenschap volgens de regels van daarbuiten', niet volgens ouderwetse discipline.¹²⁹⁹

Het libertaire repertoire beperkte zich hierbij tot gezagskritiek. De politisering mikte evenwel op grondige democratisering van bedrijfsleven, onderwijs en politiek. Iedere burger moest meebeslissen over alles wat hem of haar aanging. Parlementaire politiek en discussie waren een sta-in-de-weg; buiten-parlementaire actie en 'contestatie' waren van groter belang. De introductie van de Mammoetwet maakte discussie los over de stand van zaken in onderwijsland, bijvoorbeeld vanuit de Kritiese Leraren. Onderwijsvernieuwers vonden de Mammoetwet al bij introductie achterhaald, onder andere omdat de ingevoerde brugklas de schoolkeuze slechts één jaar uitstelde.¹³⁰⁰

Het politiseringsrepertoire bracht engagement met politieke vorming met zich mee. Vormingswerkers wilden mondige mensen *maken*. Er was strijd nodig om de samenleving democratisch te maken. Politieke vorming ging om systeemkritische burgers en het aan de kaak stellen van machtsverhoudingen. Het hernieuwde saamhorigheidsrepertoire had begin jaren zestig de aandacht voor 'politieke vorming' al doen toenemen. Pedagogen en sociologen zoals Ponsioen, Pelosi en Banning wilden burgers integreren in de democratische gemeenschap en die geleidelijk veranderen door burgers erbij te betrekken. Jonge antipaternalistische actievoerders wilden daarentegen juist politieke strijd centraal stellen. Waar de ouderen geloofden in democratie als harmonische samenwerking, geloofden de jongeren in democratie als confrontatie en conflict.

Dit conflict speelde in de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer. Staatssecretaris J.H. Grosheide (ARP) uitte zich bij haar installatie in 1971 in lijn met het saamhorigheidsrepertoire. Hij sprak van het geleidelijk opruimen van vermolmden structuren. De school moest een bijdrage leveren aan het leefbaar maken van de toekomstige maatschappij 'door de opleiding van haar burgers en burgeressen'. Leerlingen moesten volgens Grosheide de buitenwe-

¹²⁹⁹ HTK 1969-1970, 857.

¹³⁰⁰ *Anti-mammoetrapport*, 3; *Maatschappijleer. Verslag van de conferentie gehouden op 13 en 14 mei 1969 te Amersfoort* (Pedagogische Centra Algemeen Voortgezet Onderwijs 1969) inleiding voorzitter H.J. Jacobs jr.

reld niet als een onhervormbare muur, maar als geleidelijk humaniseerbaar zien. Maatschappijleer noemde hij 'de zuurdesem die het meel doet rijzen'.¹³⁰¹ Ponsioen sprak in zijn antwoord van het leren omgaan met sociale verbanden. 'Integratie van de leerling in zijn milieu', zoals in het voorlopig leerplan, had een te conservatieve en onkritische toon.¹³⁰²

Ponsioen en Grosheide vonden dat er iemand in de CMLM moest met ervaring met het maatschappijbewust maken van jongeren.¹³⁰³ Als expert op dat gebied gold Willem Langeveld. Hij wilde controversiële politieke thema's centraal stellen bij maatschappijleer, want de systeemkritische mens zou alleen in een 'fundamenteel democratische maatschappij' kunnen functioneren.¹³⁰⁴ Alleen als het ging om 'wie er aan de touwtjes trekken en hoe ze dat doen' ging het volgens Langeveld echt over politiek.¹³⁰⁵

Ponsioen was sceptisch over de politisering. Hij meende dat de samenleving in het groot niet te veranderen viel zoals verhoudingen in school of buurt.¹³⁰⁶ De vele 'jongerenacties' aan het begin van de jaren zeventig vond hij te veel uitgaan van het idee dat meedenken, oordelen en creatief handelen op grote schaal hetzelfde was als op kleine schaal. Grosheide waarschuwde dat je de samenleving niet 'met wat goede bedoelingen even naar je wil kunt zetten'.¹³⁰⁷ Het ging om geleidelijke verandering door deelname binnen structuren.

Saamhorigheid en politisering werden evenwel beide geconfronteerd met het diversiteitsrepertoire, dat zich vertaalde naar een normatieve visie op onderwijs. Pluriformiteit impliceerde respect voor verschillende meningen en neutraliteit van de openbare school, nadruk op het informeren van leerlingen, angst voor indoctrinatie en overheidscentralisme. Verdedigers van diversiteit hoefden niet alle voornoemde elementen te omarmen: de VVD was voor neutraal en pluriform onderwijs, maar tegen de verzuilde omroep.

¹³⁰¹ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: Conceptinstallatierede Grosheide.

¹³⁰² NL-HaNA, OKW / VHMO, 2.14.43, 96: Brief J.A. Ponsioen aan P.J. Gathier (directeur AVO Min. Onderwijs) 10 juli 1968.

¹³⁰³ NL-HaNA, OKW / VHMO, 2.14.43, 96: Brief J.A. Ponsioen aan Broekema (opvolger Gathier als directeur AVO Min. Onderwijs) 24 oktober 1969.

¹³⁰⁴ W. Langeveld, 'Een leergang betreffende de media', in *Maatschappijleer. Contactblad van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer* 2 (1972) 2: 4.

¹³⁰⁵ Interview met W. Langeveld door Jan Tromp, *De Tijd* 21-04-1973, 'drs. Wim Langeveld: Politiek blijft buiten de schoolpoorten'. W. Langeveld 'Hoe staat de maatschappijleer er voor op dit moment?', *Maatschappijleer. Verslag van de conferentie gehouden op 13 en 14 mei 1969 te Amersfoort* (Pedagogische Centra AVO 1969) 4.

¹³⁰⁶ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: Antwoord J.A. Ponsioen bij installatie Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer.

¹³⁰⁷ NL-HaNA, OKW / VHMO 2.14.43, 96: Conceptinstallatierede Grosheide.

In de CMLM zaten voor het diversiteitsrepertoire kenmerkende figuren zoals Kuiper Hzn van de Stichting Burgerschapskunde, die uitging van pluriformiteit en kennisoverdracht. De vraag of docenten een 'subjectief' of 'objectief' standpunt moesten innemen lag aan de basis van de strijd tussen diversiteit en politisering, een vertaling van de tegenstelling tussen waarde-vrije en waarde-betrokken wetenschap. Politiserende actievoerders in de jaren zeventig vonden een waarde-vrije benadering moreel verwerpelijk en conservatief. Conflict moest centraal staan om ondemocratische structuren te ontmaskeren. Zo kon de 'objectieve' werkelijkheid over het voetlicht komen. Exemplarisch voor dit conflict was secretaris van de CMLM A. Besier in 1973, die vond dat pro's en contra's van de bombardementen op Vietnam in het onderwijs aan de orde moesten komen, waar Langeveld fel afwijzend op reageerde.¹³⁰⁸

Voor de buitenwereld werd maatschappijleer zo steeds meer een vak vol 'conflictstof'. De onenigheid binnen de CMLM tussen degenen die 'actieve informatie' wilden geven versus mensen als Langeveld die politieke bewustwording wilden, kwam op straat te liggen.¹³⁰⁹ Een discussienota uit 1972 constateerde onenigheid over de mate waarin de politieke denkbeelden van de docent mochten doorklinken in het onderwijs.¹³¹⁰

Vertegenwoordigers van het politiseringsrepertoire waren in de minderheid. Ze kregen hulp van linkse journalisten, zoals Jan Tromp en Ineke Jüngschleger bij de NRC. De laatste stelde dat vanwege de schoolstrijd het Nederlandse onderwijs nog steeds door het neutraliteitsdogma werd overheerst. Iedere zuil mocht zijn eigen kinderen opvoeden en het openbaar onderwijs moest tussen de 'afgebrokkelde zuilresten' de handen afhouden van politiek: 'Jantje is om aan te leren en niet om dingen te vertellen die hem misschien anders doen gaan denken dan zijn ouders. Zolang het begrip politiek wordt gezien als partijpolitiek, is er ook geen andere opvatting denkbaar dan die van de neutrale leraar die in het lesuur maatschappijleer naast tal van andere dingen ook uitlegt hoe in Nederland democratie geacht wordt te werken.'¹³¹¹ Onderwijsjournalist T. Elias verdedigde de Commissie daarentegen. Naar zijn mening lag politieke opvoeding in Nederland nu eenmaal gevoelig omdat tweederde van de leerlingen bijzonder onderwijs bezocht. Elias vond de vrijheid van onderwijs juist iets om te koesteren.¹³¹²

¹³⁰⁸ W. Langeveld, 'Schone' en 'vieze' politiek op school', *De Tijd*, 23-05-1973.

¹³⁰⁹ P. Hagen, 'Maatschappijleer: een vak vol conflictstof', *Trouw/Kwartet*, 05-02-1974; 'Commissie voor opstellen leerplan maatschappijleer ontbonden', *Nieuwe Leidsche Courant*, 07-06-1975.

¹³¹⁰ Toebes, *Geschiedenis, een vak apart?*, 281.

¹³¹¹ I. Jüngschleger, 'Politieke vorming. Lastig kruid in de tuin van het onderwijs', *NRC Handelsblad. Zaterdag bijvoegsel*, 03-02-1973. J. Tromp, 'Politiek blijft buiten de schoolpoorten', *De Tijd*, 21-04-1973.

¹³¹² T. Elias, 'De zwarte situatieschets van Langeveld. Politiek is op vele scholen niet vies', *De Tijd*, 05-05-1973.

Langeveld richtte in 1970 de lerarenvereniging voor maatschappijleer op, de NVLM, waarbinnen veel docenten de politiserende kijk op de maatschappijleer deelden. Zij telde na een jaar slechts 250 leden op circa 10000 maatschappijleerdocenten. Bestuursleden meenden dat veel docenten die maatschappijleer erbij deden, niet echt betrokken waren bij het vak. Tot hun woede werd de vacature voor docenten maatschappijleer soms niet eens vervuld en bleef de positie van het vak door het gedraai van de Commissie vaag.¹³¹³

De NVLM had contact met de Kritiese Leraren en de WVO.¹³¹⁴ Scholierenopstanden en de geradicaliseerde onderwijsvernieuingsbeweging brachten de politiek de klas in, waardoor op veel scholen een gespannen sfeer ontstond. Ook bij maatschappijleer kwamen die spanningen naar voren. NVLM-leden belandden vaak in conflicten op de school waar ze werkten. De teneur in het NVLM-blad was dat door schoolbesturen het 'lastige' maatschappijleer werd kaltgesteld door er een geschiedenis- of godsdienstleraar op te zetten. Een docente schreef dat thema's als autoriteit, democratie en censuur de gezagsverhoudingen op de school zelf ter discussie brachten:

Niet zelden zal de leraar maatschappijleer partij kiezen voor de ontevreden leerlingen en tegen de gevestigde orde binnen de school. Begrijpelijk is een verdere ontwikkeling waarbij hij wordt beschouwd als de gangmaker, de oorzaak van de onrust binnen de school. Is het terecht dat de leraar maatschappijleer als zondebok wordt aangewezen? Ontegenzeggelijk brengen zijn lessen iets op gang. Maar de tegenstanders van onrust vergeten dat over de hele linie een emancipatieproces aan de gang is en dat deze zich vroeger of later toch zal doorzetten.¹³¹⁵

Deze leraar meende dat het bedrijfsleven geen 'kritiese' werknemers wilde. Ze vergeleek de sfeer rond maatschappijleer met die rond het vormingswerk met werkende jongeren.¹³¹⁶ Bestuurslid Henk Dekker schreef een vinnig commentaar op de keuze van CMLM in 1972 voor 'maximale objectiviteit'. Politiek in het onderwijs vond men volgens Dekker gevaarlijk voor de bestaande maatschappelijke situatie.¹³¹⁷

¹³¹³ 15 januari 1971, brief NVLM aan Grosheide in P. Weisfelt, 'Rechtspositie', *Maatschappijleer. Contactblad van de NVLM*, jrg. 2 (1972) 1, 4; brief C. van Koppen (voorzitter NVLM) aan KVP-fractie Tweede Kamer 06-06-1972, in ibidem p. 8.

¹³¹⁴ *Maatschappijleer. Contactblad van de NVLM* 2 (1972) 1: 4.

¹³¹⁵ Geval van een leraar maatschappijleer geciteerd door P. Weisfelt in *Maatschappijleer. Contactblad van de NVLM* 2 (1972) 1: 7.

¹³¹⁶ Ibidem.

¹³¹⁷ H. Dekker, 'Reacties op de discussienota van de CMLM', in *Maatschappijleer. Contactblad van de NVLM* 2 (1972) 1: 11.

Langeveld stapte in 1973 uit de CMLM, naar later zeggen omdat Kuiper hem had gevraagd of hij een communist was.¹³¹⁸ Veel commissieleden verwarpen volgens Langeveld politiek met partijpolitiek en waren panisch voor eenzijdigheid: 'Bij het begrip politiek, en treurig genoeg zal je dat overal in Nederland aantreffen, denkt men altijd aan iets duisters, iets onfatsoenlijks en zeker iets dat jonge mensen niet aankunnen. Nou dat misverstand tref je ook levensgroot aan in de commissie.' Mensen als Kuiper zouden politiek buiten de klas willen houden. De rest van de Commissie draaide om de inhoud heen en wilde maatschappijleer beperken tot sociale vaardigheden.¹³¹⁹

NVLM-bestuurslid P. Weisfelt vond dat de Commissie de toekomst van het vak in gevaar bracht door de zaak op zijn beloop te laten.¹³²⁰ Hij dacht dat zij de maatschappijleer vaag hield omdat ze niet durfde te treden in de vrijheid van onderwijs.¹³²¹ Inderdaad was dat een factor in de polarisatie ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Confessionele onderwijsorganisaties en partijen zoals VVD en DS '70 verweten Van Kemenade, enthousiast voorstander van maatschappijleer, dat hij met zijn middenschool en Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) de vrijheid van onderwijs aan wilde tasten.

De middenschool moest de studiekeuze uitstellen, emancipatoir werken door gelijke kansen te bieden en het vormingsaanbod verbreden.¹³²² Van Someren (VVD) meende dat de middenschool tot eenheidsworst en niveauverlaging leidde. Ze zag 'sociale bewustwording' als het opdringen van een maatschappijvisie en hamerde op kennis en prestaties, terwijl Den Uyl individuele ontplooiing en sociale bewustwording kerndoelen van de middenschool noemde. Van Kemenade zei leerlingen slechts te willen doordringen van de mogelijkheid om de samenleving te veranderen. Van Someren vond de 'eis van veelzijdige informatie' dan wel heel dringend.¹³²³

Door tegenstand van confessionelen, liberalen en DS'70 werd de middenschool getorpedeerd. In de strijd tussen politisering en diversiteit beriepen tegenstanders zich op de vrijheid van onderwijs. Volgens VVD en DS'70 streefde

1318 Interview W. de Jong met Willem Langeveld november 2009.

1319 Interview met Willem Langeveld: 'Maatschappijleer een vak met handen en voeten', in *Discorsi. Mededelingenblad FSW-A*, 27-10-1972. Langeveld meende dat de angst voor indoctrinatie duidelijk zou blijken uit rapport-Besier van de CMLM. Ze zouden niet willen dat politiek een rol speelt in maatschappijleer en controverses buiten de school wensen te houden; zie ook interview 'Maatschappijleer is bewustwording', in *Het schoolblad. Weekblad van de ABOP* 8 (1973), 10: 163.

1320 P. Weisfelt, 'Commentaar op een brief van de CMLM', in *Maatschappijleer. Contactblad van de NVLM*, jrg. 2 (1972) 1, 16.

1321 Aldus Weisfelt in Jüngschleger, 'Politieke vorming. Lastig kruid in de tuin van het onderwijs'.

1322 'Innovatiecommissie kiest voor emancipatorische middenschool', in *Uitleg. Weekblad van het Departement van Onderwijs en Wetenschappen* 41 (1976-1977) 06-10-1976, 14.

1323 *HEK* 1974-1975, 377; 389.

Van Kemenade centraal opgelegde socialistische maatschappijverandering na. De onderwijsvernieuwing was halverwege de jaren zeventig zo omstreden geraakt dat er geen nuchtere discussie meer over mogelijk was. Tegenstanders zagen maatschappijleer als kenmerkend voor linkse indoctrinatie.¹³²⁴ Langeveld droeg daaraan bij. Hij zei dat als het vak goed gegeven werd de schoolstrijd weer tot leven werd gewekt: 'Niet dat ik voor de schoolstrijd ben, maar ik ben er wel voor dat duidelijk wordt welke verschillende opvattingen er leven. Het is onzin om te doen alsof iedereen het met elkaar eens is. Dat is een schijneenstemmigheid. Maatschappijleer kan uitstekend dienen om die verschillende levensbeschouwingen weer duidelijk te maken.'¹³²⁵

Confessionelen en liberalen wilden weten hoe Van Kemenade met de politieke tegenstellingen in de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer dacht toch tot een zinvol leerplan te komen dat 'voor ons pluriform onderwijs' aanvaardbaar was.¹³²⁶ Ze hechtten aan door docenten zelf ontwikkelde methodes en zagen erop toe dat de CMLM geen uitgewerkt leerplan oplegde.¹³²⁷

Van Kemenade was de tegenstellingen binnen de CMLM zat.¹³²⁸ Hij verving haar na haar wazige eindadvies in 1975 door een kleinere commissie die binnen een half jaar een raamleerplan op tafel legde.¹³²⁹ Kuiper Hzn en de Nijmeegse vakdidactica Thérèse van der Kallen waren daarvan de belangrijkste auteurs. Het leerplan pretendeerde eindelijk een helder gezicht aan de maatschappijleer te geven: geen praat- of leervak, geen vormingsvak en nog minder een overbodig vak als andere vakken beter werden gegeven. In ieder geval beslechtte dit advies de slepende disciplinestrijd. Maatschappijleerdocenten moesten thuis zijn in de sociale wetenschappen, wat vanaf 1977 ruimte schiep voor een lerarenopleiding binnen die faculteit.¹³³⁰ Toch bleef het vak voorlopig nog voor andere docenten met sociaalwetenschappelijke bijscholing open.

1324 *HTK* 1973-1974, 3201; 'Kamerlid: „Indoctrinatie“. Tendentieuze school vragen over VVD', *De Telegraaf*, 22-11-1975.

1325 'Maatschappijleer: een vak vol conflictstof', *Trouw/Kwartet*, 05-02-1974.

1326 Vragen C. van Leijenhorst (C.H.U.), J. Kraaijeveld-Wouters (A.R.P.) en A. Hermes (K.V.P.) over het door de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer uitgebrachte advies. *HTK* 1974-1975 bijl.nr. 1339, 1046-1047.

1327 *HTK* 1976-1977 bijl.nr. 99, 187.

1328 *HTK* 1974-1975 bijl.nr. 1647, 1269.

1329 Nationaal Archief, Den Haag, Directie Scholing en Taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, (1950) 1972-1988, nummer toegang 2.14.52, inventarisnummer 346: A.G. Besier aan Van Kemenade, 28-02-1975. *Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland over het jaar...* (Onderwijsinspectie 1975) 26.

1330 'Van Kemenade hield ontwerp-leerplan ten doop. Maatschappijleer moet echt vak worden', *Nieuwe Leidsche Courant*, 12-11-1976.

Het raamleerplan nam het diversiteitsrepertoire als uitgangspunt, wat gezien Kuipers leidende rol voor de hand lag. Docenten moesten de legitimiteit van verschillende perspectieven laten zien, zich realiseren dat ze zelf een visie hadden maar zich in verschillende meningen kunnen verplaatsen.¹³³¹ Al sprak het raamleerplan over het 'recht initiatieven te nemen die kunnen bijdragen tot essentiële veranderingen', het wilde politiek conflict niet centraal stellen in de democratische vorming. De Commissie wilde voorkomen dat maatschappijleer met een ideologische stroming werd vereenzelvigd, waardoor velen vonden dat het leerplan om de ideologische hete brij heen draaide. Het bood nog steeds geen didactische richtlijn en werd neergesabeld als te sociologisch, een product van te grote behoedzaamheid ten aanzien van de ideologische verscheidenheid.¹³³²

Voormalig geschiedenisleraar A. Evenhuis (VVD) eiste in 1977 dat Van Kemenade, gezien het belang van maatschappelijke verscheidenheid, het hele onderwijsveld bij de opzet van de lerarenopleiding maatschappijleer zou betrekken. Evenhuis vreesde dat de sociologen in de nieuwe commissie een maatschappijkritische invulling op zouden leggen aan de lerarenorganisaties.¹³³³ Van Kemenade trachtte die laatste juist buitenspel te zetten.¹³³⁴ Het raamleerplan werd gepubliceerd toen de controverses rond Van Kemenade op een hoogtepunt waren. Onderwijsjournalist Piet Hagen merkte op: 'Maatschappijleer is een vak dat politiek gevoelig ligt. Daarom is het ook moeilijk te begrijpen waarom minister Van Kemenade onlangs zijn nek zover heeft uitgestoken bij de presentatie van het ontwerpplan (...) Nu is het niet zo dat dit leerplan een schoolvoorbeeld is van linkse indoctrinatie. Integendeel, het rapport van de commissie-Kuiper springt uiterst behoedzaam om met de politieke en levensbeschouwelijke verscheidenheid in ons kleine landje. Zo behoedzaam, dat je de opstellers van het leerplan eerder nog kunt verwijten dat het vlees noch vis is.'¹³³⁵

Verdedigers van het diversiteitsrepertoire waren tegen strakke richtlijnen. Minister van Onderwijs C. van Veen (1971-1972) noemde in 1971 de vrijheid van onderwijs te kostbaar om de verantwoordelijkheid voor maatschappijleer aan school en docenten te ontnemen. Hij uitte zijn zorgen over de politieke activitei-

1331 Raamleerplan maatschappijleer. Advies uitgebracht door de Kerngroep Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer (Ministerie Onderwijs en Wetenschappen 1976) 18-19.

1332 Th. Hoogbergen, 'Kan maatschappijleer beter worden afgeschaft?', in *School. Maandblad waarin school en thuis elkaar ontmoeten*, 05-02-1977, 10; P. Hagen, 'Plan maatschappijleer, verhaal waar niemand wat aan heeft', *Trouw/Kwartet*, 26-11-1976.

1333 HTK 1976-1977, 3706.

1334 HTK 1976-1977, 3180.

1335 P. Hagen, 'Plan maatschappijleer, verhaal waar niemand wat aan heeft'.

ten van sommige docenten.¹³³⁶ Evenhuis en J. Kraaijeveld-Wouters (CDA) zeiden in 1977 dat de overheid de inhoud van het vak aan het onderwijs over moest laten. Van Kemenade onderstreepte in 1977 bij de oprichting van de Stichting Leerplan Ontwikkeling ironisch hoe de suggestie dat hij de diversiteit had willen afbreken hem dwars hadden gezeten: 'Ik behoef hier niet opnieuw mijn adhesie aan het bestaan van deze verscheidenheid te betuigen'. De *Leeuwarder Courant* schreef dat 'Den Haag niet bepaalt wat er op scholen wordt onderwezen'. Bijzondere scholen moesten hun eigen accenten kunnen leggen. Omdat de leerplannen van de Stichting Leerplan Ontwikkeling niet bindend waren, achtte zij angst voor 'staatspedagogiek' niettemin ongegrond.¹³³⁷

In de nieuwe CMLM ging het niet meer over maatschappelijke tegenstellingen maar over 'zelfbeschikking'.¹³³⁸ Van der Kallen en Kuiper vonden elkaar in die term: 'Zelfbeschikking is naar de kant van het individu toe een leerproces, dat hem bevrijdt van onnodige bevoogding, en naar de kant van de samenleving toe een proces van politieke bewustwording en bevrijding omtrent overbodige vormen van macht.'¹³³⁹ Kuiper en Van der Kallen verbonden diversiteit met het libertaire repertoire van individuele zelfbeschikking. Voordeel daarvan was dat het aansloot bij progressieve waarden, maar niet zo omstreden was als de politisering. Emancipatie van het individu was minder controversieel dan fundamentele maatschappijverandering. Zelfontplooiing bood ruimte voor 'cultureel pluralisme', zoals Kuiper en Van der Kallen het noemden. De democratisering brak oude gezags- en machtsstructuren van kerk en staat af: 'Toenemende geestelijke vrijheid is het gevolg. Een van de huidige cultuurijsdealen is dat mensen mogen denken wat ze willen'. Nu de waarden van het individu niet meer werden bepaald door gezag, kon pluraliteit tegelijk worden geaccepteerd.¹³⁴⁰

Maatschappijleer bracht zo saamhorigheid in conflict met politisering, volksoepvoeders met actievoerders. Daarnaast stond politisering tegenover diversiteit. Maatschappijleer werd slachtoffer van het gevecht tussen enerzijds conflict en maatschappijverandering, anderzijds pluriformiteit en objectiviteit. Door de richtingenstrijd kon het niet tot ontwikkeling komen. Het libertaire repertoire bleek uiteindelijk beter combineerbaar met het diversiteitsrepertoire dan met dat van politisering.

1336 Beuker (RKPN) HTK 1972-1973, 603; C. van Veen (CHU), HTK 1972-1973, 707.

1337 'Den Haag bepaalt niet wat er op scholen wordt onderwezen', *Leeuwarder Courant*, 04-06-1977.

1338 Raamleerplan, 12.

1339 Raamleerplan, 7; 42.

1340 Raamleerplan, 33.

6.5. Een compromis tussen politisering en diversiteit. De normalisering van maatschappijleer in de jaren tachtig

In de jaren tachtig gingen stemmen op om maatschappijleer maar af te schaffen. Dat maakte consensus over het vak urgent. Die kon slechts worden bereikt door een compromis. De kritische politiserende benadering legde het af tegen toetsbare kennis en diversiteit. Maatschappijleer werd steeds meer een normaal vak, waar bijvoorbeeld examen in kon worden gedaan.

Aan het einde van de jaren zeventig was door de strijd over het leerplan het profiel van maatschappijleer nog steeds onduidelijk. Er was nog steeds geen duidelijke bevoegdheidsregeling. In de praktijk was iedere docent tot op grote hoogte vrij in de vormgeving van het vak, aldus S. Kolkman, lid van de nieuwe programmacommissie in 1976: 'De ene leraar houdt zich bezig met lichamelijke of non-verbale expressie, waarbij de leerlingen elkaar betasten, om de taal van elkaars lichaam te verstaan. De andere leraar vertelt alles over het invullen van belastingformulieren. Zo groot zijn de verschillen momenteel. Er is altijd strijd over maatschappijleer. Bij de een gaat het om het aanleren van sociale vaardigheden, van weerbaarheid. Bij de ander gaat het om politieke vorming, om strijdbaarheid. Al tien jaar is daar strijd over. Het raamleerplan maakt die scheiding niet.'¹³⁴¹ De lerarenopleiding begon wel te draaien, waardoor er steeds meer opgeleide maatschappijleerdocenten kwamen.

Het vak was door de felle discussie in een isolement terecht gekomen. Maatschappijleer werd iconisch voor de pretenties van de onderwijsvernieuwing, die na het debacle van de middenschool vastliep. De rector van een scholengemeenschap constateerde triest dat waar het schoolvak maatschappijleer integrerend had moeten werken, het desintegrerend had uitgekapt. Langeveld hield de moed erin. Als vakdidactici de zaak konden bepalen, zouden leerplan, bevoegdheidsregeling en terreinafbakening zo op tafel liggen. Langeveld bleef geloven dat maatschappijleer noodzakelijk was om leerlingen bewust te maken van politiek.¹³⁴²

Met de 'voorlopige basisvisie maatschappijleer', probeerde de Stichting Leerplan Ontwikkeling in 1981 in samenwerking met de NVLM bij te dragen aan een consensus. Bij de presentatie erkende de NVLM dat de sinds 1969 ontstane negatieve beeldvorming over maatschappijleer terecht was. Het was de speelbal geweest van belangengroepen, onderwijsorganisaties en 'drammers ter

¹³⁴¹ S. Kolkman, 'Maatschappijleer kan motor zijn van vakkenintegratie', in *Uitleg: weekblad van het Departement van Onderwijs en Wetenschappen* 41 (1976-1977) 24-11-1976.

¹³⁴² G. van de Wetering, 'Maatschappijleer, een vak dat de tongen losmaakt', *NRC Handelsblad, bijlage onderwijs* 18-03-1980, interview Theo Hoogbergen en Willem Langeveld; C. Verheijen-Koppelaar, *Politiek wanbeleid en negatieve beeldvorming maatschappijleer* (Nijmegen: doct. Scriptie 1978) 9.

linker- en rechterzijde'.¹³⁴³ De basisvisie moest een eind maken aan de strijd over maatschappijleer als kennisgericht schoolvak en de politiserende visie.

In de basisvisie stelde de SLO als doel leerlingen 'op basis van relevante en verantwoorde informatie' kritisch en creatief te leren omgaan met sociale en politieke verschijnselen en problemen.¹³⁴⁴ Politieke vorming moest gericht zijn op bestrijding van politieke onverschilligheid, op democratisering in alle sectoren van het maatschappelijk leven en op 'kritisch samenleven in democratische en humane zin'.¹³⁴⁵ Daarin zijn elementen van het politiserende repertoire te herkennen. Tegelijk zocht de SLO naar overeenstemming met het bijzonder onderwijs. Zij benadrukte dat dit een *voorlopige* basisvisie was en dat diversiteit werd gerespecteerd: 'Wij leven in een cultuur waarin een verscheidenheid aan levensbeschouwelijke en maatschappelijke inzichten naast elkaar bestaat. Deze pluriformiteit respecteren wij, maar dat houdt niet in dat wij alles zonder meer aanvaardbaar achten. Er zijn ideeën, die onze opvattingen van het menszijn tekort doen.'¹³⁴⁶

Maatschappijleer was volgens de SLO nu eenmaal niet waardevrij.¹³⁴⁷ Zij nam stelling tegen indoctrinatie: 'Wij geven nadrukkelijk te kennen de persoonlijke vrijheid van de leerlingen te respecteren'. Dat was bedoeld als geruststelling ten aanzien van levensbeschouwelijke diversiteit; maar zij nam óók stelling tegen onbewuste indoctrinatie door een vanzelfsprekende voorstelling van de leidende cultuur. Zij gaf het voorbeeld van een eenzijdig conservatieve interpretatie van de Vietnamoorlog, die lange tijd op vele scholen normaal zou zijn geweest. Tussen deze benaderingen stelde zij 'bewuste, doch eerlijke beïnvloeding' als compromis voor. Als zelfs dat niet meer mocht zou een steriel opvoedingsklimaat ontstaan en daar was niemand bij gebaat.¹³⁴⁸

De auteurs van de basisvisie schoven een voorhoederol van maatschappijleer bij het leefbaar maken van de maatschappij als onrealistisch terzijde als te hoog gegrepen. Ze hoopten wel dat maatschappijleer een vernieuwend effect zou hebben op de didactiek van andere schoolvakken.¹³⁴⁹ Zo trachtten ze in de basisvisie de politisering en de op diversiteit gerichte 'informerende' en 'attitude'-gerichte benadering bij elkaar te brengen. De NVLM zag de nota gezien de

¹³⁴³ 'Maatschappijleer na jaren gewoon vak', *Leeuwarder Courant*, 28-10-1981; 'Maatschappijleer geen speelbal meer', *Leidsche Courant*, 28-10-1981; 'SLO maakt basisvisie voor MAVO en LBO Maatschappijleer is op goede weg', *Limburgsch dagblad*, 29-10-1981.

¹³⁴⁴ *Voorlopige basisvisie maatschappijleer. Leerplanontwikkelingsproject maatschappijleer voor het mavo en het lbo* (Enschede: Stichting Leerplan Ontwikkeling 1981) 69.

¹³⁴⁵ *Voorlopige basisvisie*, 68.

¹³⁴⁶ *Voorlopige basisvisie*, 8.

¹³⁴⁷ *Voorlopige basisvisie*, 71.

¹³⁴⁸ *Voorlopige basisvisie*, 70.

¹³⁴⁹ 'Maatschappijleer na jaren gewoon vak', *Leeuwarder Courant*, 28-10-1981.

positieve reacties als een mijlpaal op weg naar eenstemmigheid over maatschappijleer.¹³⁵⁰ Van de doelstellingen met maatschappijleer in de jaren zestig was weinig meer over. Het idee van een 'discussievak' was verkeerd uitgekapt. Grosheides hoop dat het een zuurdesem zou worden 'die het meel doet rijzen' was niet uitgekomen. Langzaam werd maatschappijleer van een gidsvak een normaal schoolvak. Toen de lerarenopleidingen begonnen te draaien, werd de bevoegdheidsregeling gaandeweg duidelijker. Docenten moesten specifiek worden opgeleid voor maatschappijleer; in 1981 mochten niettemin nog steeds theologen en psychologen met een eerstegraads bevoegdheid maatschappijleer doceren.¹³⁵¹ De consensus in de basisvisie was vooral bereikt door de invulling van 'sociale en politieke vorming' grotendeels open te laten door brede themavelden.¹³⁵² Docenten maatschappijleer mochten dus in 1984 de uren nog steeds naar eigen inzicht invullen. Henk Dekker wilde dat ze de uren in ieder geval aan politiek zouden besteden.¹³⁵³

Een andere manier om het vak te redden was door het te promoveren tot eindexamenvak.¹³⁵⁴ Van Kemenade twijfelde in 1977 nog of dit een voordeel zou zijn, omdat het vak dan op het examen gericht zou worden. Ten slotte werd het vak bij invoering gezien als het begin van het einde van het examensysteem. De onmogelijkheid van het toetsen van democratische attitudes gold toen als voordeel. Van Kemenade gaf echter toe dat leerlingen gemotiveerder zouden zijn voor een examenvak.¹³⁵⁵ Toen hij in 1979 in de oppositiebanken was beland, ging Van Kemenade pleiten voor maatschappijleer als eindexamenvak. Hij kreeg steun van N. Ginjaar-Maas (VVD), die zelf een tijd maatschappijleer gedoceerd had, terwijl haar partij Van Kemenade te vuur en te zwaard bestreden had.¹³⁵⁶ Ginjaar kondigde in 1984 als staatssecretaris een proef aan met maatschappijleer als examenvak. In overleg met onderwijsorganisaties constateerde ze in een notitie toenemende consensus over het vak en over de noodzaak van kennis voor bewust burgerschap.¹³⁵⁷

1350 'Maatschappijleer geen speelbal meer', *Leidsche Courant*, 28-10-1981.

1351 Website NVLM, www.nvml.nl/onderwijs/bevoegdheid; Interview met maatschappijleerdeskundige J. Vis, *Leidsch Dagblad*, 19-11-1990.

1352 *Voorlopige basisvisie* 68; 78.

1353 H. Dekker, *Politiek op school. Verslag van een onderzoek naar de doelstellingen van intentionele politieke socialisatie van leerkrachten maatschappijleer* (diss. Rijksuniversiteit Groningen, 1986) 153; Interview met H. Dekker, 'Maatschappijleer moet leer van politiek worden', *Leeuwarder Courant*, 31-10-1986.

1354 Bijvoorbeeld reactie W. Langeveld op Th. Hoogbergen, 'Kan maatschappijleer beter worden afgeschaft?', in *School* 12 (1977) 05-02-1977, 10.

1355 *HTK* 1976-1977, 394.

1356 *HTK* 1979-1980, 1379; 1485; Bijl. TK 1979-1980, 15800 VIII ondernr. 59. 'Maatschappijleer wordt mogelijk eindexamenvak', *Leeuwarder Courant*, 28-04-1981.

1357 Bijl. TK 1984-1985 18645, nr. 1 en nr. 2, 5.

In de discussie over maatschappijleer als eindexamenvak kwam het diversiteitsrepertoire opnieuw naar voren. Staatssecretaris K. de Jong (CDA) uitte twijfels of een centraal schriftelijk eindexamen niet gevaarlijk was voor pluriformiteit in het onderwijs.¹³⁵⁸ De CDA-fractie vroeg zich in 1984 af of maatschappijleer wel objectief te toetsen viel.¹³⁵⁹ Vakken als geschiedenis en maatschappijleer waren volgens vertegenwoordigers van het bijzonder onderwijs niet waardevrij en dus moest de overheid zich daar niet mee bemoeien.¹³⁶⁰ Om die reden leidde in 1979 het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis tot discussie.¹³⁶¹ De VVD steunde het eindexamen maatschappijleer, omdat zo eindelijk een normaal toetsbaar schoolvak zou ontstaan, al noemde zij in 1985 maatschappijleer nog een product van 'wereldhervormers'. Zij wantrouwde de nadruk op actualiteit en hamerde op pluriformiteit en objectiviteit.¹³⁶² Ginjaar zag een examen niet als bedreiging voor de identiteit van bijzondere scholen, die volgens haar bovendien in het schoolonderzoek levensbeschouwelijke accenten konden leggen.¹³⁶³ Vanaf 1986 werd invoering als examenvak mogelijk.¹³⁶⁴

Zo werd het gidsvak maatschappijleer ingekapseld in een onderwijssysteem dat bleef draaien om intellectuele vorming. A. van Rossum, voorzitter van de 'werkgroep maatschappijleer examenvak' vatte het bondig samen: 'Je komt nu eenmaal op school om te leren. Als je op de vroegere manier van vrijheid blijheid te werk gaat, sta je buiten dat geheel. Een docent gaat daaraan kapot.'¹³⁶⁵ Na een decennium van politisering en polarisatie koos de NVLM evenzo eieren voor haar geld. De wens maatschappelijk conflict, machtsprocessen en een radicaal kritische houding centraal te stellen was te omstreden gebleken. Doordat politiek conflict naar de achtergrond verdween, kon consensus groeien over het vak. Het gidsvak was 'normaal' geworden.

De spanning tussen repertoires bleef ondanks de consensus een rol spelen. Angst voor opgelegde cultuurpolitiek bestond al sinds de negentiende eeuw en is nooit verdwenen. Telkens is op de noodzaak van dit type onderwijs gewezen

1358 Bijl. TK 1979-1980, 15800 VIII, ondernr. 140, brief K. de Jong aan Kamer over maatschappijleer als eindexamenvak; De CDA-fractie haalde in een schriftelijk overleg de bezwaren van een aantal bijzondere scholen aan, bijl. TK 1984-1985, 18645, ondernr. 3, 4.

1359 Bijl. TK 1984-1985 18645, ondernr. 3, 4.

1360 'Maatschappijleer wordt mogelijk eindexamenvak', *Leeuwarder Courant*, 28-04-1981.

1361 *HTK* 1984-1985, 73-20; zie Leijenhorst (CDA) en Van Kemenade (PvdA) *HTK* 1980-1981, 3241; A. Verbrugh (GPV) in vragen aan staatssecretaris, *HTK* 1979-1980, 1428; 1512.

1362 H. Dijkstal, *HTK* 1983-1984, 85-27; bijl. TK 1984-1985, 18645, ondernr. 3, 2; 7-8.

1363 De beleidsnotitie maatschappijleer was besproken met het Overlegorgaan Voortgezet Onderwijs en de Centrale Commissie Overleg Onderwijs. Bijl. TK 1984-1985 18645, nr. 1 en nr. 2, 5 en nr. 3, 12.

1364 'Maatschappijleer nieuw examenvak; Meer politieke vorming in school', *Reformatorisch Dagblad*, 25-02-1984.

1365 'Examenvakstatus geeft maatschappijleer nut', *Leeuwarder Courant*, 07-03-1984.

maar is er in de praktijk omzichtig mee omgesprongen. In dat licht is de Werdegang van maatschappijleer geen toeval. Nederland kent een traditie van schoolstrijd en cultuurpolitieke gevoeligheid. Toen maatschappijleer als examenvak opkwam, was er geen serieus voorstel om dit verplicht te maken. De ruimte voor scholen om eigen accenten te leggen bleef belangrijk. Dat kwam voort uit de overtuiging dat een centraal opgelegd examen een bedreiging kon vormen voor pluriformiteit en minderheden.

Tussenbalans

Vanaf de invoering van het vak staatswetenschappen tot de ontwikkeling van maatschappijleer speelde bij politieke vorming angst voor indoctrinatie en staatsopvoeding. Hoe met die problematiek werd omgegaan, verschilde per repertoire. In de negentiende eeuw ontwikkelde zich in de emancipatiestrijd van minderheden een diversiteitsrepertoire, met de bijbehorende eis van pluriform en neutraal openbaar onderwijs.

Tijdens het interbellum ontwikkelden vrijzinnige, liberale en sociaaldemocratische volksopvoeders daarnaast een saamhorigheidsrepertoire, dat stelde op een ethiek van respect voor het individu en (inter)nationale gemeenschapszin. 'Maatschappijleer' maakte deel uit van het ideaal van een maatschappelijke, democratische school. Na de bezetting bepleitten politici en onderwijsvernieuwers een politiek schoolvak. Het saamhorigheidsrepertoire was daarbij leidend. De mislukking van de onderwijsvernieuwing na de bezetting hield verband met de aanhang van het diversiteitsrepertoire onder confessionelen, met zijn primaat van pluriformiteit, particulier initiatief en afkeer van staatsopvoeding. Evenmin als er ruimte was voor een afgebakende identiteit van de openbare school, was die er voor een schoolvak als maatschappijleer. De politieke opvoeding wilden ze in eigen hand houden.

Tijdens de jaren vijftig werkte het saamhorigheidsrepertoire door bij personalistische sociale wetenschappers en onderwijsvernieuwers, bewindslieden als Rutten en Cals en in het bedrijfsleven. De toenemende consensus over de vermaatschappelijking van de school leidde in 1959 tot invoering van maatschappijleer. Onderwijsvernieuwers wilden de school meer aan de maatschappij laten beantwoorden en die tegelijk door het onderwijs verbeteren. Maatschappijleer moest een gidsvak worden. Het kwam echter terecht in een hopeloze strijd tussen vakgebieden en benaderingen. Politieke partijen die institutionele en pluriforme politieke vorming voorstonden steunden leraren geschiedenis, godsdienst en staatswetenschappen. Progressieve partijen, die sympathiseerden met maatschappelijke verandering, wilden sociologen en alumni van sociale academies het alleenrecht op het vak geven.

Tijdens de jaren zeventig werd de strijd verder gecompliceerd door de opkomst van het politiseringsrepertoire, dat machtsstructuren en actuele politieke conflicten centraal wilde stellen bij maatschappijleer. Dat leidde tot spanning met oudere volksopvoeders, die vanuit een streven naar saamhorigheid burgers wilden integreren en participatie niet opvatten in conflictueuze termen. De politisering zorgde zowel in de wereld van maatschappijleer als in de politiek voor hevige conflicten met het diversiteitsrepertoire. Maatschappijleer raakte verknoot met de strijd over de middenschool. De angst voor centralisme en indoctrinatie werd pas bezworen door de verbinding van libertaire zelfbeschikking met de pluriformiteit van het diversiteitsrepertoire.

De ideologische strijd hinderde de ontwikkeling van het schoolvak, waardoor het begin jaren tachtig met afschaffing werd bedreigd. De vereiste consensus werd slechts bereikt door het verlaten van het oude ideaal van maatschappijleer als voorhoedevak voor een democratische school. De invoering van het eindexamen maatschappijleer luidde de normalisering van het vak binnen de intellectuele, toetsende school in. Bij de discussie over het eindexamen in 1985 kwam de problematiek van indoctrinatie en staatspedagogiek ten slotte nog eens terug bij de vraag of het centrale examen recht kon doen aan levensbeschouwelijke diversiteit.

Conclusie

De geschiedenis van burgerschapsvorming in Nederland levert een aantal spanningen en dilemma's rond democratie op. Allereerst wordt steeds wanneer zorgen over de democratische competenties van burgers opkomen, geroepen om burgerschapsvorming. Tegelijk komt die burgerschapsvorming nooit echt van de grond: het vormingsoffensief van doorbraakorganisaties na de Tweede Wereldoorlog bleef steken. Politieke vorming werd tijdens de jaren zeventig evenzo matig gesubsidieerd. Het idee van een Nationaal Instituut leidde van de jaren veertig tot de jaren zeventig steeds tot problemen; maatschappijleer werd gesmoord in politieke omstredeheid.

Debet aan deze geschiedenis van mislukte pogingen en niet uitgekomen verwachtingen is de angst voor indoctrinatie. Burgerschapsvorming blijkt op zichzelf terug te slaan. De persoon die haar bedrijft valt niet uit te vlakken. Die recursiviteit maakt telkens weer omstrede wie wat aan wie mag vertellen over democratie. In een open samenleving bestaat altijd angst dat ofwel de staat (staatspedagogiek) of een andere groep zijn visie op democratie oplegt en daardoor de democratische vrijheid inperkt. Omstrede is wie het beheer heeft over de politieke opvoeding. Of het nu gaat om de staat, gemeenschappen, een maatschappijleerdocent, of een actiegroep, de vraag is steeds hoe die beïnvloeding vorm moet krijgen en hoever zij mag gaan.

Het slagen van een opvoeding tot democratie staat, anders dan in fascistische of communistische systemen, in verband met de wijze waarop de politieke opvoeder democratie overbrengt: die mag niet overweldigend zijn. Democratie en dressuur staan op gespannen voet. Het is echter afhankelijk van het perspectief van degene die ernaar kijkt of die praktijk de persoonlijke integriteit van de objecten van vorming respecteert of in tegendeel autoritair is en onverdraagzaam. In de jaren zeventig vonden sympathisanten van radicale onderwijsvernieuwing het bestaande onderwijs autoritair; omgekeerd vonden critici juist de 'democratiserende' opvoeding van de Kritiese Leraren autoritair.

In de strijd tussen repertoires komt dit democratische dilemma naar voren. Is opvoeding tot democratie überhaupt geoorloofd? Mogen we anderen vertellen hoe ze vrij moeten zijn? Wantrouwen tegen burgerschapsvorming *door anderen* uitte zich bijvoorbeeld in kritiek op de eenheidsopvoeding die de Nederlandse Volks Beweging op zou willen leggen. Het saamhorigheidsrepertoire waar deze beweging kenmerkend voor was, werd echter juist gevoed door verzet tegen de 'indoctrinerende' opvoeding in particuliere, 'verzuilde' kring en tegen disciplineren van burgers. De controverse rond het Mandement in 1954 ging onder andere over de vraag of een paternalistische 'zuil' de opvattingen van zijn achterban mocht proberen te sturen.

Deze 'paternalismeparadox' kwam in de jaren zeventig terug bij de vraag of docenten een politiek standpunt in mochten nemen. Gepolitiseerde vormings-

werkers gingen er vanuit dat docenten om een democratische attitude over te brengen zelf positie in moesten nemen ten opzichte van machtsprocessen. Democratie was voor hen emancipatie ten opzichte van machtsstructuren. Bij het diversiteitsrepertoire kwam de idee naar voren dat politiek onderwijs 'neutraal' moest zijn, met respect voor pluriformiteit en waarde vrije behandeling van alternatieven.

Eind jaren zeventig manifesteerde de paternalismeparadox zich in libertaire kritiek op linkse vormingswerkers die mensen wilden leren zichzelf te bevrijden. Het libertaire repertoire stond weliswaar in het teken van antipaternalisme, maar was met zijn dwingende idee van een bevrijd individu zelf ook weer paternalistisch. Daardoor wordt de keerzijde van de paradox duidelijk. Het bleek onmogelijk om te stoppen met paternalisme: van 'Who will guard the guardians', werd de vraag Who will unguard the guardians? Waar politieke ideeën worden uitgedragen, wordt opgevoed. Een zeker paternalisme is daarbij onvermijdelijk. Groepen met tegengestelde normen en waarden vatten dat op als indoctrinatie. De strijd daartussen gaat in feite over de dominante invulling van democratie in de samenleving.

De roep om burgerschapsvorming blijkt ten tweede steeds samen te hangen met een perceptie van crisis. In de jaren veertig zagen bezorgde elites een 'crisis der cultuur' en achtten een beschavingsoffensief nodig. De bezetting zou de morele integriteit van de Nederlandse bevolking hebben aangetast. Het programma van een op saamhorigheid geënte nationale cultuuropvoeding kwam voort uit een op arbeiders gerichte cultuurkritiek waarin de massamens, die dreigde ten onder te gaan aan individualisering, urbanisering en industrialisering, een centrale rol speelde. De schuld werd gelegd bij de morele kwaliteit van burgers, die moesten worden verheven uit hun apathische, vervreemde staat.

In de jaren zestig was wederom een samenhang te bespeuren tussen de perceptie van 'crisis van de democratie' en burgerschapsvorming. Anders dan in de jaren veertig, werd de bewijslast omgekeerd. Niet de burgers droegen schuld, maar het politieke systeem, dat zou zijn vastgelopen in ondoorzichtigheid en technocratie. Dit systeem moest transparanter worden door staatsburgerlijke vorming en voorlichting. Tot eind jaren zeventig was de gedachte leidend dat de kloof tussen politiek en burger moest worden overbrugd, door burgers meer bij de politiek te betrekken- politieke vorming was daarvoor van groot belang.

Ten slotte resulteerde de waarneming van een 'crisis van de democratie' eind jaren zeventig in kritiek op de verzorgingsstaat en verwend gedrag van burgers. Langzaam begon er een herwaardering van 'ouderwetse' concepten als burgerplicht en burgerzin, eerst alleen in christendemocratische kring, maar vanaf de jaren negentig steeds breder, ook onder sociaaldemocraten. De pendule

ging langzaam weer de kant op van de burgers: de nadruk kwam minder op maatschappijkritiek te liggen en meer op de burger, die steeds meer werd aangesproken op de eigen verantwoordelijkheid om succesvol en aangepast te zijn. Een derde aspect hing met dit patroon van crisisdenken samen: dat van verwachtingen ten aanzien van burgers in de democratie. In democratieën zijn de verwachtingen ten aanzien van burgers doorlopend vrij hoog, omdat in democratische systemen de samenleving competent wordt geacht om te oordelen over de publieke zaak, in plaats van een exclusieve elite. Vandaar dat in elk decennium na de Tweede Wereldoorlog geschokt gereageerd werd zodra bleek dat burgers ongeïnformeerd, onverschillig of cynisch over politiek waren. Meestal leidde die constatering tot de roep om burgerschapsvorming. De tekorten van de burger werden daarnaast vaak als symptoom van een crisis gezien, waarbij een verleden werd geïdealiseerd waarin burgers wel politiek betrokken zouden zijn geweest.

Deze constanten niet te na gesproken, was er toch een ontwikkeling zichtbaar. Bij iedere 'crisis van de democratie' –eind jaren veertig, begin jaren zestig en begin jaren tachtig- werden de verwachtingen ten aanzien van burgers verhoogd. De volksopvoeders van de doorbraak wilden al meer dan het tot de jaren zestig dominante disciplineringsrepertoire, waarin politieke apathie van de burger veelal nog niet als een enorm probleem verscheen. In de eerste helft van de jaren zestig droegen crisisgevoelens bij tot verhoging van de verwachtingen. In een echte democratie waren burgers actief betrokken. Ze moesten daar toen nog bij worden geholpen. Opvoeding tot democratie was wezenlijk voor het saamhorigheidsrepertoire van volksopvoeders in de jaren zestig. Tijdens de lange jaren zeventig vervolgens stond het politiseringsrepertoire van actievoerders in het teken van emancipatie, bewustwording en een fundamenteel gedemocratiseerde maatschappij. Zij hadden grote verwachtingen van burgers: die moesten autoriteiten uitdagen, zich emanciperen, bewust en kritisch zijn.

Door de eerst van rechts en later ook van links geuite kritiek op het paternalisme van linkse vormingswerkers leek het alsof deze opgeschroefde ambities eind jaren zeventig werden opgegeven. Niets was minder waar. Door de kritiek op de verzorgingsstaat werd eind jaren zeventig de inzet nog eens verhoogd: de burger moest nu een geëmancipeerd individu zijn, maar mocht daar niet langer hulp bij vragen. De politieke vorming van de jaren zeventig werd als ondemocratisch omschreven en bevorderlijk voor het ontstaan van verwende burgers die voor zichzelf moesten gaan zorgen. Een maximum aan emancipatie betekende zo een maximum aan verwachtingen.

Deze dynamiek van crisisdenken, burgerschapsvorming en verwachtingen gaat nog steeds door. Na de eeuwwisseling kwam zij terug in burgerschapsvorming in het onderwijs.

De repertoires en hun doorwerking

In de onderscheiden repertoires werd het democratische dilemma van politieke opvoeding steeds op een tijdgebonden, omstreden en imperfecte manier opgelost. Sommige repertoires waren in de ene periode zichtbaarder dan andere. Tot op de dag van vandaag kunnen elementen van deze repertoires worden herkend.

Het *diversiteitsrepertoire* kwam voort uit de schoolstrijd en de preoccupatie met vrijheidsrechten van confessionelen en sociaaldemocraten. Pluriformiteit was in dit repertoire een democratische kernwaarde. De grootste angst richtte zich daarom op een dwingende nationale staat, die een eenheidsopvoeding op zou kunnen leggen. Vanaf het moment dat cruciale onderdelen van dit repertoire zoals de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en het evenredigheidsstelsel (1917) waren ingevoerd, werd evenredigheid een voor het Nederlandse democratische bestel bepalende praktijk. Het stimuleerde de groei van een divers partijlandschap en omroepbestel.

Particulier initiatief genoot steeds de voorkeur boven staatsinitiatief. De staat moest zich vooral neutraal opstellen in de richting van de maatschappelijke pluriformiteit. Het diversiteitsrepertoire paste bij een land van zich inechtende minderheden, vandaar dat voor de Tweede Wereldoorlog zowel confessionelen als sociaaldemocraten in dit register kunnen worden geplaatst. Representanten van dit repertoire kwamen na de oorlog steeds in conflict met groeperingen die zich niet neerlegden bij de geïnstitutionaliseerde pluriformiteit en de openbare ruimte in het teken wilden stellen van nationale eenheid en maatschappijverandering. De doorbraakbeweging kwam met haar nationale cultuuropvoeding op meerdere vlakken in spanning met het diversiteitsrepertoire. De wens maatschappelijke verdeeldheid te doorbreken was gericht tegen de evenredige ordening en neutraliteit in overheidsvoorlichting, openbaar onderwijs, omroepbestel en kiesstelsel.

In het diversiteitsrepertoire pasten nadruk op vrije openbaarheid en vrije partijvorming, die tegenstanders van de NVB verbond. Liberalen en socialisten waren soms tegenstanders van bepaalde 'verzuilde' aspecten van het diversiteitsrepertoire, maar vóór een vrije openbaarheid. Stemmen binnen verschillende stromingen vonden dat het voorlopig kabinet met zijn centralisme op te veel vlakken, onder andere in de omroepkwestie, de democratie geweld aandeed. Het had de ruimte voor diversiteit te veel willen beperken.

Deze evenredige groepsdiversiteit bleef omstreden. In de omgang met Humanisten werden confessionelen met de consequenties van dit repertoire geconfronteerd: verdraagzaamheid betekende gelijk oversteken en inschikken voor groepen met andere principes. In de kwestie rond het Mandement werd een omslag zichtbaar in de acceptatie van radicaal afwijkende visies op

democratie. De opvatting van democratie als de vrijheid om 'dingen te doen die andere mensen dom en onmondig vinden' kwam onder druk te staan binnen katholieke en protestantse kring. Het uitspelen van individuele mondigheid tegen het gezag van bisschop en dominee resulteerde vanaf de jaren zestig in kritiek op de evenredige ordening en 'verzuiling'. Vanaf het midden van dat decennium kwam die individuele mondigheid naar voren in een libertaire aanval op het bestel, onder andere in de omroepkwestie en in een nieuwe doorbraakbeweging rond D'66 en Nieuw Links.

De grote aandacht voor deze bijtjes in het bestel kon echter niet verhullen dat het diversiteitsrepertoire tijdens de jaren zeventig relevant bleef. Confessionele partijvorming ging niet op de helling. Elementen van het diversiteitsrepertoire in de jaren zeventig, zoals het pluriforme omroepbestel en het evenredigheidsstelsel, bleven gehandhaafd. Neutraliteit en pluriformiteit kwamen tot uiting in het felle debat over politieke vorming in die periode. Allerlei stemmen in onderwijs en politiek, van confessioneel tot liberaal en sociaaldemocratisch, eisten dat docenten en vormingswerkers recht deden aan maatschappelijke verscheidenheid en zich niet lieten verleiden tot 'indoctrinatie' van hun doelgroep; evenmin mocht de staat zich bezondigen aan staatspedagogiek.

Het diversiteitsrepertoire blijft tot op de dag van vandaag relevant. Discussies rond pluriformiteit blijven een rol spelen, bijvoorbeeld met betrekking tot minderheden zoals gereformeerden en moslims: in hoeverre hebben mensen een democratisch recht op hun eigen invulling van democratie? Mag de nationale gemeenschap hen vertellen hoe zij hun kinderen moeten opvoeden?¹³⁶⁶ De neutraliteit van het openbaar onderwijs brengt evenzo op gezette tijden de gemoederen in beweging. In het bijzonder de PVV laat regelmatig weten zich te storen aan tendentieuze weergave van haar standpunten in het onderwijs.

Het *saamhorigheidsrepertoire* ontstond in reactie op de georganiseerde verdeeldheid in het diversiteitsrepertoire. Kohnstamm en Banning stelden vanaf eind jaren twintig nationale saamhorigheid en eenheid in verscheidenheid tegenover verbroekeling en particularisme. Geïnspireerd door het 'personalisme', een ideologie waarin ontplooiing van de individuele persoon binnen een gemeenschap centraal stond, keerden ze zich daarnaast tegen liberaal individualisme. In de doorbraakbeweging kwam het saamhorigheidsrepertoire tot uiting: door nationaal-christelijk onderwijs, een nationale omroep (Van der Leeuw) en intensieve overheidsvoorlichting (Brugmans) moest nationale cultuuropvoeding gestalte krijgen. Binnen allerlei sociaal-culturele organisaties was de wens om tot een algemeen-christelijke nationale eenheid te komen zichtbaar, met

¹³⁶⁶ J.C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (diss. VU Amsterdam, Delft: Eburon 2000) 150.

symbolen zoals de 'oranjecirkel'. Democratie volgens het saamhorigheidsrepertoire was gekenmerkt door respect voor andersdenkenden en het overstijgen van verschil, zowel nationaal als internationaal: doorbraakmensen werden actief in supranationale organisaties zoals de Europese Federalisten en Unesco.

Het saamhorigheidsrepertoire vond weerklank binnen zowel sociaal-democratische als confessionele gemeenschappen, die alle gespleten waren tussen 'doorbraak en verzuiling'. Verdedigers van diversiteit, in het bijzonder confessionelen, brachten een mislukking van de 'grote' doorbraak teweeg. Op de nieuwe PvdA werd niettemin door onder andere Banning wel een saamhorigheidsstempel gedrukt.

Toen het al te ambitieuze eenheidsstreven door de katholieken was getemd tot een federale structuur die de katholieke organisaties intact liet, was samenwerking mogelijk, bijvoorbeeld binnen de Nederlandse Jeugdgemeenschap. De praktijk van democratische saamhorigheid kreeg vervolgens tijdens de wederopbouw in jeugdparlementen, burgerdagen, stadionspelen en de viering van Bevrijdingsdag gestalte.

Bovendien werkte de sociaalpedagogische invloed van het personalisme tot de jaren zestig door in de sociale wetenschap, sociaal-culturele organisaties en het onderwijs, onder andere bij Bouman, Banning (NVB) en Fortmann, Ponsioen en Pelosi (katholiek). Zij drongen in het voortgaande verdraagzaamheidsdebat tijdens de jaren vijftig aan op openheid jegens andersdenkenden. Het saamhorigheidsrepertoire werd begin jaren zestig dominant bij de remedies die gezocht werden voor de geconstateerde democratische crisis. Vervreemding van burgers zou door onderwijsvernieuwing, opvoeding tot democratie en een welzijnsbeleid moeten worden bestreden. De kritiek op groepsdiversiteit werd in de jaren zestig algemeen en voedde openheid tussen gemeenschappen. De volksopvoeders met een visie op democratie als een verzoeningsgerichte mentaliteit van openheid en samenwerking werden leidend en beheersten bijvoorbeeld de gedachtevorming over het nieuwe vak maatschappijleer.

De naar harmonie en ontplooiing binnen de gemeenschap strevende volksopvoeders werden vanaf 1967 uitgedaagd door het libertaire repertoire, zichtbaar in de vervanging van Rengelinks *Burgerschap en burgerzin* door *Kiezen en delen*. Jonge, rebelse journalisten en docenten verafschuwden het paternalisme van het saamhorigheidsrepertoire. Tijdens de jaren zeventig leek het saamhorigheidsrepertoire volledig te verdwijnen achter strijd tussen gepolitiseerde actievoerders en op diversiteit hamerende politici en pedagogen, maar in de discussie over de invulling van maatschappijleer speelde bijvoorbeeld Ponsioen nog steeds een grote rol. Het saamhorigheidsideaal van geleidelijke maatschappijverandering door persoonlijke ontplooiing in de gemeenschap is daarnaast zichtbaar bij de vredesopvoeding, die tot doel had de bevolking 'vredesgeschikt' te maken.

Het saamhorigheidsrepertoire is evenmin als het diversiteitsrepertoire achter de horizon verdwenen. Organisaties als de Verenigde Naties dragen een saamhorigheidsideaal uit, een opvatting van democratie als ethisch ideaal van respect en nationale en internationale samenwerking, geplaatst tegenover een idee van democratie als synoniem met eindeloos conflict. De idee van democratie als harmonisch samenlevingsideaal werkt door in onderwijsvernieuwing en hedendaags burgerschapsonderwijs.

Het derde repertoire van de wederopbouw was dat van *disciplineren*, gekarakteriseerd door beperkte burgerparticipatie. Het demonstratie- en het stakingsrecht werden na de oorlog aan banden gelegd. Burgers golden als weinig weerbaar. Mobilisatie in sociale bewegingen werd daarom gewantrouwd. Democratie werd beperkt electoraal-representatief opgevat. Burgers moesten vooral de in een democratische competitie om de macht verwikkelde politici hun werk laten doen. In een democratie was het 'de besten voor' (Bonger). In de politieke vorming kwamen disciplinerende elementen naar voren zoals respect voor gezagsdragers en ordelijke participatie in politieke partijen. Tijdens de wederopbouw uitte dit repertoire zich in ordelijke maatschappelijke samenwerking, bijvoorbeeld in nationale kabinetten (de brede basis), de Stichting van de Arbeid en de beperking van het stakingsrecht. Radicale standpunten werden uitgesloten, bijvoorbeeld door ze neer te zetten als communistisch en daarom totalitair. De afkeuring van buitenparlementair protest uitte zich bijvoorbeeld in de veroordeling van 'politieke stakingen' als ontwrichtend voor de parlementaire democratie.

Dit repertoire kwam tijdens de wederopbouw naar voren in de politiek en in de burgerschapsvorming, onder andere bij katholieken en bij volksopvoeders zoals NVB-er Joris in 't Veld, die de bevolking wilden opwekken tot constructief anticommunisme. Saamhorigheid kan evenwel niet tot disciplineren worden gereduceerd. Het project van mensen als In 't Veld en Banning ging verder: zij zagen democratie als een ethisch ideaal van persoonlijke ontplooiing, niet slechts als een nuttig middel voor de selectie van leiders. De volksverheffers waren paternalistisch, maar wilden burgers ontplooiën in plaats van disciplineren; apathie was daarom voor hen problematischer dan in het disciplineringsrepertoire. Evenmin kon diversiteit tot disciplineren worden teruggebracht. Uitsluiting van communisme was vanuit diversiteitsoogpunt problematisch, omdat die zich tegen andere minderheden zou kunnen keren: wanneer zou de meerderheid besluiten dat bijvoorbeeld gereformeerden 'ondemocratisch' waren?

Vanaf de jaren zestig werd het repertoire van disciplineren net als dat van diversiteit en saamhorigheid uitgedaagd door libertaire protest. Eind jaren vijftig ontstond een positievere visie op participatie van burgers, die hun vervreemding minder aan zichzelf te danken zouden hebben dan aan het systeem. Met

demonstraties en bezettingen werd vanaf het midden van het decennium de beperkte participatie nog nadrukkelijker doorbroken. Burgers kregen in het libertaire repertoire een veel grotere rol: zij hadden recht op inspraak en controle op het systeem. In de politisering tijdens de jaren zeventig ging dit nog verder. De eis van volledige medezeggenschap vanuit studenten en actievoerders, het overstijgen van de beperkte procedures van de parlementaire democratie, onder andere door allerlei acties, en het verzet tegen anticommunisme vormden een fundamentele uitdaging aan het disciplineringsrepertoire.

Het disciplineringsrepertoire behoorde niet volledig tot de geschiedenis, al leek dit wel zo in de jaren zeventig. De opvatting van democratie en politiek als primair iets voor politici, is nooit verdwenen. Toen het politiseringsrepertoire naar de achtergrond verdween kwam die opvatting terug. Vanaf de jaren tachtig werd het primaat van de parlementaire politiek weer onderstreept; krakers en andere actievoerders hadden meer moeite om legitimiteit te verwerven voor hun standpunten dan in de lange jaren zeventig. Door het libertaire repertoire was non-conformisme wel meer geaccepteerd. Sinds de jaren zestig gelden burgers als mondig, waardoor de angst voor sociale bewegingen en de veronderstelde manipuleerbaarheid van burgers minder geprononceerd is geworden.

Het *libertaire* repertoire kwam vanaf midden jaren zestig in heftig conflict met de drie repertoires van de wederopbouw. Dit repertoire kenmerkte zich door nadruk op individuele uitingsvrijheid, die in Vietnamdemonstraties en acties zoals die van provo werd afgedwongen. Deze klemtoon op ruimte voor individuen kwam bijvoorbeeld naar voren in de nadruk op de persoon in de politiek bij D'66 en de wens om individuele burgers te bedienen met commerciële televisie. De afgedwongen participatie was vrijblijvend: het libertaire zat hem erin dat het individu moest worden ontvoegd doordat mondige burgers *mochten* meepraten, niet *hoeven* meepraten, zoals zichtbaar werd in de afschaffing van de opkomstplicht. Politieke vorming speelde bovendien geen grote rol in het libertaire repertoire, omdat het ging om ruimte voor mondige mensen, niet om het mondig maken van mensen.

Het parlementaire systeem hoefde bovendien niet radicaal op de schop, maar moest worden gemoderniseerd: burgers moesten meer controle hebben op autoriteiten en kiezers moesten kunnen stemmen voor de macht. Er ontstond een tweede doorbraakbeweging rond D'66 en Nieuw Links in de PvdA, die veel ideeën leende van de NVB in de jaren veertig. Het libertaire repertoire stond tegenover de diversiteit van het 'verzuilde' bestel. In de plaats van een veelheid aan (confessionele) politieke partijen moest een tweepartijstelsel komen, het evenredige kiesstelsel moest worden vervangen door een districtenstelsel en het pluriforme omroepbestel vervangen door een nationale omroep. Dat moest de

'helderheid' in de politiek vergroten. Groot verschil met de eerste doorbraakbeweging was niettemin dat deze libertaire tweede doorbraakbeweging met dezelfde hervormingen andere doelstellingen had: ze was juist fel gekant tegen het paternalisme van het saamhorigheidsrepertoire en wilde vooral meer controle voor kiezers, terwijl de NVB een voorkeur had gehad voor een sterke uitvoerende macht.

Het libertaire repertoire werd vanaf eind jaren zestig overvleugeld door de politisering van protestbewegingen. Toch was het zeer wezenlijk voor de culturele betekenis van de jaren zestig. Democratisering werd geassocieerd met antiautoritaire ontvoogding van het individu. Tijdens de jaren zeventig was zelfbevrijding daardoor een belangrijk element in allerlei sociale bewegingen zoals de vrouwenbeweging.

Aan het einde van de jaren zeventig bleek het libertaire repertoire zelfs de enige mainstream erfenis van de jaren zestig te zijn. Het autonome individu was het uitgangspunt van een kritiek op het paternalisme van maatschappijkritische vormingswerkers. Die kritiek ontleende zijn kracht eraan dat in het verzet tegen autoritaire structuren in de jaren zestig zelfbevrijding cruciaal was. De 'omgeturnde' maatschappij was er voor alles een waarin iedereen zichzelf kon worden. Het politiseringsrepertoire, dat het individu ondergeschikt maakte aan maatschappijverandering, stond deze hoogste waarde slechts in de weg. Linkse critici zetten zo eind jaren zeventig uit naam van liberale emancipatie de bijl in een neomarxistische utopie. Met een zelfde dosis paternalisme werd het libertaire repertoire vervolgens echter uitgedragen naar vrouwen en allochtonen. Individuele vrijheid werd een opgave. De verantwoordelijkheid van burgers voor het eigen welzijn kwam centraal te staan.

Het *politiseringsrepertoire* verscheen in de jaren tachtig als een aberratie van waar het in de jaren zestig om begonnen was: libertair antiautoritair verzet. De radicalisering van de studentenbeweging kleurde niettemin de lange jaren zeventig. Actievoerders zoals de Kritiese Leraren vatten democratisering op als het veranderen van de samenleving door actie, met voorbijgaan aan vertegenwoordigende procedures. Ze wilden een democratie met volledige horizontale medezeggenschap: 'one man one vote'. Ze probeerden een dergelijk systeem af te dwingen, met de Maagdenhuisbezetting als iconisch moment. In feite streefden ze naar verandering van de regels van het spel. Omdat hun tegenstanders hun opvatting van democratie afwezen, wilden deze volgens hen helemaal geen democratie en verloren zo het recht op een stem in de discussie.

In dit repertoire speelde bewustwording een grote rol, zichtbaar in actiegroepen en vormingswerkers die streefden naar democratisering. Het verschilde hoe ver ze daarbij wilden gaan. De Kritiese Leraren hadden de parlementaire

democratie opgegeven, terwijl bijvoorbeeld Willem Langeveld meende dat die door buitenparlementaire participatie en kritische burgers moest worden aangevuld. Belangrijk element in de politisering was de idee van een 'verborgen curriculum', waarmee burgers impliciet zouden worden geïndoctrineerd door de bestaande situatie als vanzelfsprekend voor te stellen. De basisinzet van de politisering was de wens om in de politieke vorming deze vanzelfsprekendheid te doorbreken en te laten zien dat politieke onderwerpen omstreden waren. Langeveld wilde mensen kritisch maken ten opzichte van politieke situaties in hun concrete omgeving.

Deze benadering leidde tijdens de jaren zeventig tot grote conflicten met een visie op politieke vorming vanuit diversiteit, volgens welke docenten zich neutraal moesten opstellen. Door te wijzen op de omstredenheid van politieke zaken zoals de Vietnamoorlog, zou de docent daarentegen een progressief, bevooroordeeld standpunt kiezen. De angst dat dit zou leiden tot indoctrinatie speelde een rol in een kleine cultuuroorlog ten tijde van het kabinet-Den Uyl. De vrees dat minister Van Kemenade het onderwijs zou inzetten voor een project van progressieve maatschappijverandering leidde tot verbeterde polemieken met liberalen, christendemocraten en groeperingen als DS'70. Het vak maatschappijleer werd vernalen in deze ideologische strijd, waardoor het tot de jaren tachtig niet goed tot ontwikkeling kwam.

Eind jaren zeventig stortte het gepolitiseerde project van maatschappijverandering langzaam in. Het werd ondermijnd door de kritiek op het paternalisme van het vormingswerk. Hoe democratisch was het om andere mensen democratisch te willen maken? De vraag wat voor moest gaan, zelfbevrijding of structurele maatschappijverandering, werd in het voordeel van het eerste beantwoord. Doordat niet meer geloofwaardig was dat gepolitiseerde actiegroepen meewerkten aan emancipatie, nam de tolerantie voor acties af.

De marginalisering van het repertoire van politisering wil niet zeggen dat dit repertoire nergens meer te herkennen valt. De tegencultuur heeft een traditie opgebouwd die bijvoorbeeld naar voren komt in de Occupy-beweging sinds het inzetten van de economische crisis in 2008. De radicaal egalitaire, directe participatie (onder andere zichtbaar in de 'human mic', het doorgeven van de woorden van een spreker door hem gezamenlijk na te spreken) en de opvatting van ware democratie als gezamenlijk verzet krijgt hier een vervolg.

Dit proefschrift zegt ook iets over de standplaatsgebondenheid van de onderzoeker. De opschorting van een oordeel hangt samen met het uitgangspunt van *Omstreden Democratie*, het NWO-programma waar dit proefschrift een resultaat van is. Dit kwam op uit de observatie na 2002 dat er ineens weer veel meer strijd bleek te zijn over democratische normen, onder andere door een eindeloos debat over de multiculturele samenleving. De Nederlandse

samenleving is haar eigen normen weer veel meer gaan bevragen. In de periode van de jaren zestig tot de eeuwwisseling heerste er een veel groter geloof in de juistheid van de eigen opvattingen over wat democratie was en zou moeten zijn, omdat die door de emancipatie van de burger en de 'ontzuiling' waren gedefinieerd. Die zekerheid heeft plaats gemaakt voor verwarring en angst. Dit onderzoek, dat laat zien dat in eerdere periodes mensen ook onzeker waren over democratie en strijd leverden over de invulling ervan, sluit dus aan op een preoccupatie van onze eigen tijd.

In dit boek is met behulp van repertoires het debat over democratie tussen 1945 en 1985 verhelderd. Democratische praktijken staan centraal, in plaats van het historiografische denkkader van de klassieke zuilen. Er ontstaat daardoor een gelaagd beeld van de Nederlandse democratie, waarbij verschillende varianten en opties naast elkaar staan, soms dwars door zuilen heen.

Democratie werd in de westerse samenleving na de oorlog door iedereen geclaimd, waardoor een onoverzichtelijk veld van opvattingen over democratie ontstond. Het onderscheid tussen de repertoires van diversiteit, saamhorigheid en disciplineren verheldert de complexiteit van de wederopbouwperiode. In de jaren zestig werd de onduidelijkheid maximaal: vijf repertoires zijn onderscheiden die in die fase met elkaar in spanning waren. Dit bracht tijdgenoten in ongekende verwarring. De analyse met repertoires maakt dit chaotische debat hanteerbaar zonder simplistische tweedelingen in voor- en tegenstanders van 'democratisering'. Vanuit de ontwikkelingen in de jaren zestig is al te vaak wat met 'ontzuiling' werd geassocieerd synoniem verklaard met democratie en omgekeerd 'verzuiling' met ondemocratische groepsdwang. In dit boek is getracht over dit perspectief heen te kijken en het democratische debat te schetsen als een dilemma tussen nationale eenheid en pluriformiteit, vrijheid van groepen en ontplooiing van het individu, maatschappijverandering en diversiteit.

Aandacht is besteed aan repertoires die enigszins naar de achtergrond lijken te zijn verdwenen. Het diversiteitsrepertoire verbindt evenredigheid met pluriformiteit en maakt inzichtelijk dat dit repertoire niet tot verzuiling te reduceren valt, al wordt het vaak door confessionelen gearticuleerd: bijvoorbeeld sociaaldemocraten (vooral voor de Tweede Wereldoorlog), progressieve groepen (Actieve Democratie in de strijd rond de doorbraak) en liberalen (jaren zeventig) verdedigen soms elementen van dit diversiteitsrepertoire van een neutrale overheid die zich ten opzichte van maatschappelijke verscheidenheid en particulier initiatief terughoudend opstelt en ruimte biedt aan diverse maatschappelijk geluiden. Hetzelfde geldt voor het repertoire van politisering, dat door de grote nadruk van historici op de gezagscrisis in de jaren zestig te weinig aandacht heeft gekregen.

Dit boek heeft evenwel vooral de spanning en samenhang tussen repertoires willen tonen. Die maakt het fundamenteel omstreden karakter van democratie inzichtelijk. De complexiteit daarvan blijkt er al uit dat actoren bijvoorbeeld niet bij één repertoire kunnen worden 'ingedeeld'; ze combineerden vaak repertoires. Zo hadden veel NVB-ers trekken van het anticomunistische disciplinerings-repertoire. Tegelijk was persoonlijke ontplooiing en een idealistische notie van democratie belangrijk in het door NVB-ers uitgedragen saamhorigheids-repertoire.

Repertoires maken een historische analyse mogelijk van de vormgeving van democratie door burgers zélf, zonder modelmatig keurslijf. Een moeizaam historisch gebruik van politicologische modellen als 'pacificatiedemocratie' of 'participatiedemocratie', resulterend in het gebruik daarvan ondanks de evidente nadelen, danwel het vermijden van dat soort termen zonder er iets voor in de plaats te stellen, wordt zo omzeild. In dit boek dienden analytische termen zoals 'diversiteitsrepertoire' om een debat inzichtelijk te maken, niet om een systeem te beschrijven.

De beschrijving van repertoires als zich in wisselwerking ontwikkelende clusters van praktijken en opvattingen dient ter verheldering van wat democratie concreet betekende. De perceptie van tijdgenoten heeft nooit de helderheid van een theoretisch tractaat. Het debat onder politici, journalisten, academici en jeugdbewegers gaat over de levende, praktische democratie, niet over theoretische concepties. De actoren spraken over democratische controverses over verdraagzaamheid en onderwijs vanuit een concrete maatschappelijke strijd tussen groepen om de democratie te monopoliseren.

De repertoirebenadering biedt een goed handvat voor het democratieonderzoek, doordat zij toont hoe historische actoren omgingen met democratie. De onderzoeker beoordeelt opvattingen over democratie op hun eigen merites en vertroebelt het beeld niet door toetsing aan hedendaagse normen. De rijkdom en onbeslistheid van democratie als proces met een open einde krijgt zo de kans om naar voren te komen.

Met 'repertoires' brengt de *historicus* coherentie aan in het handelen van historische actoren. Repertoires verwijzen als analytische categorie naar de historische realiteit, maar komen daarin als zodanig niet voor. In dit boek zijn daarom actoren wel opgevoerd als representanten, maar niet als 'aanhangers' van repertoires. Dat leidt tot het probleem van de samenhang die de *historicus* ontwaart en de beleving van tijdgenoten. Ze herkenden repertoires, tegelijk zagen ze niet de volledige samenhang die de *historicus* aanbrengt, maar dachten ze in contemporaine ideologische kaders. De mate waarin actoren zich bewust zijn van repertoires blijft daardoor een complex element aan repertoires. Voordeel van repertoires is dat het veel ruimte laat voor *agency*: mensen worden

zelf aan het woord gelaten zonder ze in een model te persen. 'Repertoires' gaan in ieder geval uit van een concrete perceptieve samenhang en maken mensen niet tot willoos subject van een bepaald vertoog of regime.

Een zekere schematisering is onvermijdelijk om vat te kunnen krijgen op complexe processen. 'Repertoires' bieden al een veel rijker beeld dan normatieve tegenstellingen of dichotomieën zoals die tussen progressief of conservatief. Omdat repertoires ordeningen van de *historicus* zijn, is het mogelijk om met andere deelthema's van democratie andere repertoires te ontwaren. In dit boek zijn echter de repertoires behandeld die uit discussies over burgerschapsvorming en democratie kunnen worden afgeleid.

Summary

Unguarding the guardians.
Contested democracy in the Netherlands, 1945-1985

Lijst van afkortingen

Geraadpleegde bronnen en literatuur

In politics and media, pleas for more and better civic education as a response to supposed ignorance and apathy of citizens are ever-recurrent in modern democracies, the rise of which has been accompanied by a need for competent citizens. In the twenty-first century, increasing worries about political apathy and incompetence have brought civic education to the top of the agenda in the Netherlands as well as other European countries.

These pleas for civic education suggest a consensus about the democratic values to be taught. Democratic citizenship however has been the subject of constant debate. This Ph.D. thesis explores the history of Dutch political debates about civic education. It uses civic education as a case study for an analysis of the constant debates about democracy in Dutch post-war history from the 1940s until the 1980s. Civic education and issues surrounding it force actors to articulate their vision of democracy. This makes possible a perspective on Dutch democracy superseding the traditional paradigm of 'pillarisation', approaching pillarization as one of the issues within these debates. Civic education shows the contestedness of democracy, due to the fact that the transmission of political ideas to one's own constituency or other people brings conflicting ideas about democratic values and a problem of paternalism to the fore: who will tell who what democracy is?

This makes civic education an ideal case study in the *Contested Democracy* program of the Netherlands Scientific Organization (NWO) from 2007 to 2012. Democracy is an 'essentially contested concept': In the twentieth century its meaning has been contested, even more since World War II, when it became a hegemonic concept in the West. Political struggle became mainly intrademocratic. The Netherlands have long been seen as a typical consociational democracy, but they can also be viewed from this perspective of contestation and conflict. Democracy as 'essentially contested' precludes a normative idea of democracy, but emphasizes its historical situatedness and the controversial nature of notions of democracy: this Ph.D. does not separate the 'democratic' sheep from the 'undemocratic' goats, but approaches normative theories of civic education as objects of research. It analyzes democratic debates using sources from parliamentary politics, governmental departments, youth movements, social movements, civil society organizations in the field of education and newspapers. The meaning and instrumentalization of democracy by actors in concrete political struggle is thus brought to the fore.

In this Ph.D., democratic 'repertoires' are constructed, consisting of clusters of ideas and practices historical actors associate with a particular version of democracy. Five of these repertoires are distinguished using key designating concepts central to the version of democracy in question: a repertoire of solidarity, diversity and discipline in the reconstruction period; in addition a

libertarian and a politicization repertoire from the 1960s onwards. Constructing these repertoires facilitates the differentiation between versions of democracy, superseding traditional ideological divisions among e.g. political parties, showing new patterns and avoiding simple dichotomies. This instrument is also more agency-oriented than that of 'discourse'. Furthermore, 'repertoires' make room for a flexible, historically situated approach, in contrast with static models superimposed upon historical sources. Repertoires are based on patterns historical actors saw themselves, not using these designating concepts per se but seeing a coherence in this set of democratic ideas and practices.

Repertoires can be in conflict but not necessarily. Sometimes the same actors are typical of multiple repertoires. These repertoires are not limited to resistance to or contestation of the existing political order: typical establishment repertoires can be distinguished as well. Civic education is important in repertoires, because of the need to disperse and transmit practices and concepts of political struggle in order for the repertoire to become politically relevant.

In Chapter Two, first the genesis of a repertoire of diversity is analyzed. This had roots in the struggle over the rights of Christian minorities to have fully subsidized schools of their denomination, which in the 19th Century claimed this as a fundamental freedom. In contrast, liberal elites saw denominational education as sectarian and detrimental to the nation. The successful struggle of large religious minorities and Social Democrats for emancipation made the idea of one dominant culture controversial. The Netherlands were a country with only minorities, which led to a demand for tolerance of minority views in a 'neutral' public education system. The struggles between these minorities were resolved by putting into place a multiform system in education, politics and broadcasting unions, based on proportionality, notably in the 'pacification' of 1917. During the twentieth century this pragmatic solution was increasingly defended by its adherents as a peculiar Dutch version of democracy based on diversity. According to this vision of democracy, the state should be subordinated to civil society and should not engage in big citizenship projects or curb social diversity by imposing uniform organizations.

In the interwar period a countermovement emerged of elitist socialist-leaning adult educators who wanted to emancipate the working class, reform the education system and supersede national discord. They wanted to emancipate individuals within a broader community with proper authority to become real 'persons'. They lamented the institutionalised diversity put into place since 1917 and envisioned a project of national civic education. They had increasing influence in the Social Democrat party led by K. Vorrink, which was steering towards national integration of its constituency and saw political education as of utmost importance.

This countermovement became the basis of a repertoire of (national) solidarity, which in the immediate post-war period came to the fore in a movement designated as the 'Doorbraak' (Breakthrough), both on the level of national politics and within civil society organizations. The 'Doorbraak', with key ministers in the Cabinet of National Reconstruction, wanted to do away with the national division on the basis of religion and trade the existing party system for one with a dichotomy between a progressive and conservative party; replace the proportional voting system with a type of district system and a strong executive; and substitute the plethora of denominational broadcasting unions for a national broadcasting service. This was all part of a vision of national civic education, aiming at creating a democratic citizenry able to reconstruct the war-devastated Netherlands and save democracy from totalitarian chaos. Minister of Education Van der Leeuw wanted to supersede the division between public and denominational schools. This 'national' solidarity repertoire was directed mainly against particularism, evidenced by the engagement of many of its adherents with international cooperation and European unification.

The political danger the Doorbraak posed to the political order was sensed by adherents to the repertoire of diversity in both religious, liberal and social democratic milieus. These campaigned against the Doorbraak on the grounds that it was undemocratic; a proportional system in every sector of society supposedly expressed democratic freedom, embodying the fundamental rights of communities in civil society to their own values. The Doorbraak had supporters in all milieus, but much less than those in favour of resurrecting a pluralistic party system. In 1946 the pre-war order was restored, but the new Social Democrat Partij van de Arbeid was heavily influenced by its ideas; a 'breakthrough' became central to its ideology.

The repertoire of solidarity cannot be reduced to a third post-war repertoire, that of discipline. For the sake of reconstruction, authorities curtailed liberties of citizens such as demonstration and striking rights and marginalized dissensus as communist. This third repertoire, based on a Schumpeterian idea of democracy as mainly a useful instrument for selecting leaders, and with a skeptical vision of citizen participation, was very influential. The adherents of national solidarity however did not simply want to discipline people to be constructive parts of the economic fabric of reconstruction, but saw democracy as a goal instead of a tool, as an ethic of community and personal development.

The failure of the 'Doorbraak' was caused by resistance against its 'national' agenda for civic education as well. This agenda manifested itself in the attempt of 'doorbraak'-minded organizations to replace e.g. separate youth movements by national organizations and symbols of national unity (such as the Orange emblem of the monarchy). Catholics, the most important ruling minority in the

Reconstruction period in the Netherlands, as well as the Social Democrat youth movement, only wanted to participate in national organizations on a federalistic basis. If however a compromise was struck between national solidarity and diversity, cooperation was possible, drawing on the shared anxiety among post-war intellectuals about mass man and a cultural crisis. On the municipal level, e.g. initiatory rituals were organized for young voters who became enfranchised, so-called 'citizenship days'.

Chapter Three shows how the tension between diversity and national solidarity was prolonged into the 1950s, especially where the dilemma between groups and individual freedom was concerned, qualifying the picture of harmony in that period. The tension between minorities played itself out in a range of cultural issues such as procession and cremation rights and led to a debate about tolerance between communities. In this debate adherents of the repertoire of diversity such as Catholics and Protestants were faced with the consequences of democracy as diversity and had to accept that the rights they claimed were awarded to other minorities such as humanists as well. It is shown how in the debate about the right of bishops to tell their flock not to affiliate themselves with Socialist organizations (1954) a fundamental debate about the right of groups to 'do things other people find immature', in case placing themselves under the authority of bishops, had to be respected. Especially the Social Democrat 'personalists' insisted on the idea of individual freedom from group authority.

Chapter Three also shows how in Social Democratic and Catholic youth movements, this development from group diversity to a horizontal and noncommittal style of civic education took place. A pragmatic climate at the end of the 1950s led to a redefinition of youngsters, first blamed for their political apathy, to that of a group with legitimate scepticism against established organizations and the political order. In this environment, the idea of personal development, so central to the repertoire of solidarity, gradually got a much wider currency among professionals in the social field, also in religious milieus.

In Chapter Four, it is analyzed how the supposed end of ideology in the beginning of the 1960s spawned a new debate about a 'crisis of democracy'. Now democracy was not seen to be endangered by the moral competence of citizens but by the political system which according to critics in politics and social science had become entrapped in technocracy and representation of group interests. Again, one of the main culprits of this crisis was supposed to be the party system, still organized according to group diversity and the voting system. This was supposed to breed apathy among citizens. Again, citizenship education was part of the envisioned remedy for this crisis. Citizens would have to be helped to regain a clear picture of an ever more complex political system. 'Education for democracy'

among the lines of the repertoire of (inter)national solidarity became popular, partly because of the increasing influence of educational reform. The Dutch government department of Social Work from 1965 onwards defined the amelioration of the happiness of the Dutch populace as a prime goal.

From circa 1965 onwards much changed due to a new libertarian repertoire, centering around freedoms of the individual in democracy, pitted against the discipline, authority and paternalism of the post-war order. Vietnam demonstrations and disturbance by movements such as *provo* in Amsterdam spawned a debate about restrictions of citizen rights of expression and vocal protest in the streets. The end of the repertoire of discipline was signalled by increasing faith among political and scientific elites in the abilities of citizens. The assault on the repertoire of diversity is illustrated by an analysis of a second 'Doorbraak'-movement, which had similarities with the first one, but wanted to destroy the order of diversity in the service of a radically transparent and personal politics and obliteration of paternalism in society (D'66). The struggle to break the monopoly of denominational broadcasting unions and introduce commercial television is another case where individual demands were presented as democratic. Finally, the assault was directed against the repertoire of solidarity. The civic educators of the type of the first Doorbraak-movement were seen as paternalistic by younger professionals in the field of education and broadcasting.

In Chapter Five, the 1970s are analyzed as a result of these developments. One additional repertoire is distinguished, prevalent among protest movements, that of politicization. This repertoire had similar anti-authoritarian roots as the libertarian one, but was more radical and fundamental in its goals. It demanded thorough democratization by changing social structures, where the libertarian repertoire was about contesting authority where it limited the personal expression of individuals. Democracy in the politicization repertoire meant that people would have a say in everything regarding them, on a radical one man one vote-basis. Where the libertarian repertoire took the political maturity of citizens for granted and demanded that it should be given room for expression, politicization was about making people mature, and awarded a bigger place to political education for emancipation.

In this repertoire, 'actions' disturbing the normal proceedings in social organizations were very important, intending the raising of political consciousness with the general public. The most famous 'action', the occupation of the administrative offices of Amsterdam university by students, spawned a debate about civil disobedience and the democratic acceptability of disturbing the normal democratic process.

The student movement spawned a reform-movement in the secondary education system, which had an antiparliamentary attitude and turned against

dialogue with school boards, preaching school revolution, a utopian ideal of complete teacher-student equality and believed in a hidden curriculum in the existing school system indoctrinating students. They believed in civic education as a political, conflict-oriented activity, in which power structures should be criticized, a form of education by action. The idea of engaging people directly in this anti-establishment type of civic education became influential in the social-cultural field.

Many teachers though clung to the repertoire of diversity and argued for pluralistic civic education, in which teachers took a neutral stance and made students critical towards all politics, the marxist-leaning politics of the repertoire of politicization included. They argued that the emancipation young rebels sought was in effect authoritarian; they saw real democracy as respecting diverse opinions and showing students alternatives, instead of indoctrinating them with politicization.

Another strand of political education analyzed is the influential 'education for peace', which emerged in response to the international nuclear threat. This more moderate type of social criticism was different from politicization in that it was typical of an updated international solidarity repertoire, promoting the fostering of mutual understanding and the creation of peace-friendly people rather than social conflict.

The tense atmosphere surrounding politicization and diversity in the 1970s is further explored in the question of a National Institute for civic education, which never really came about due to the anxiety of the left-leaning Den Uyl-administration for reproaches of trying to create a state paedagogics. Although nowhere as radical as in action groups, some ministers in this administration wanted to raise consciousness of social and political power structures in the educational system. 'National' civic education turned out to be still as controversial as it was in the 1940s.

By the end of the 1970s the politicization repertoire, influential in the field of social work, became the subject of criticism from the libertarian repertoire: politicians, social scientists and social workers questioned whether the politicized social workers and educators claiming to emancipate other people from power structures were not actually forming a power structure themselves. The efforts of politicized social workers to create democratic citizens were reproached as paternalistic, and became emblematic of a social state spending too much money on supposedly emancipatory, but in effect anti-emancipatory activities. People were now increasingly supposed to take care of their own well-being and engagement with this by institutions became suspect. This critique was part of a general critique of the social state and of the role of social movements in democracy, fuelled by the economic crisis; increasing violence of

social movements undermined tolerance of civil disobedience. By the 1990s, the question of citizenship manifested itself again in response to supposed apathy and incompetence of citizens. Again the question was posed whether education for citizenship could remedy this, leading ultimately to citizenship programs by Dutch authorities from the 2000s onwards.

In Chapter Six these developments are illustrated with the case study of the school subject 'maatschappijleer', or civic education. This subject, introduced in secondary education in the beginning of the 1960s as an attempt at educational renewal, became entangled in the struggles between the repertoires of politicization, diversity and solidarity in the 1970s, which almost led to its abolishment in the 1980s. It was saved by upgrading its status and making it an optional graduation subject. This case study illustrates how controversial civic education became when an agenda of social change was suspected to lurk behind it, and was indeed promoted by radical leftwing teachers who wanted to use education to reform society.

In the conclusion, three recurrent issues are signalled in democratic debates about civic education: Firstly, a felt urgency of involvement in civic education with the state and actors in civil society is in different periods accompanied by a sense of anxiety towards it, as was the case in the 1940s in response to the Doorbraak and in the 1970s when the repertoire of politicization made civic education central to their contested vision of democracy. This is caused by the fundamental problem of paternalism- with what legitimacy do people tell other people what to think? Whether a certain educational vision is emancipatory and tolerant or to the contrary indoctrinatory and intolerant differs as to the standpoint of the actor, and depends on competing versions of democracy and a different weighing of the important values in it.

Second, a sense of crisis often accompanies the plea for civic education. In the 1940s, a sense of cultural crisis, endangering the survival of democracy, was crucial to the preoccupation of Doorbraak-minded intellectuals and educators with civic education; again in the 1960s, the sense of democratic crisis, rooted in alienation from a technocratic system, spawned a second plea for civic education, with the important difference that now the system was blamed for political apathy, not the citizenry. Finally, when the social state became the object of criticism in the 1980s and 1990s, civic education was again hailed as the remedy for a democratic crisis, caused by dependence upon the social state and lack of social cohesion.

A third pattern in the post-war debate about civic education and democracy is that of the expectations regarding the political involvement and level of political maturity of citizens. The educators who formed the core of the Doorbraak already had higher expectations of what individual citizens should

contribute to democracy than in the disciplined repertoire. In the 1960s, this developed into the project of increasing the 'well-being' of citizens. In the 1970s, the politicization repertoire heightened the stakes by envisioning a politically active citizenry in action groups and committees, hoping for an ultimately completely democratized society. Finally, when this project collapsed in the 1980s, expectations were not lowered. Citizens were no longer required to participate in politics, but in the now dominant libertarian repertoire, people were supposed to take care of their own well-being and to have reached full maturity. Even where this repertoire posed as antipaternalistic, it showed how assuming the maturity of people also has a paternalistic face, pointing to the paradox of 'Who will unguard the guardians?'- due to the contestedness of democratic repertoires, every democratic vision will be challenged by its adversaries as undemocratic.

Lijst van afkortingen

ABOP	Algemene Bond van Onderwijzend Personeel
AJC	Arbeiders Jeugdcentrale
ANJV	Algemeen Nederlands Jeugd Verbond
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AVRO	Algemene Vereniging Radio Omroep
BVD	Binnenlandse Veiligheids Dienst
CDA	Christen-Democratisch Appèl
Cito	Centraal Instituut Toetsontwikkeling
CHU	Christelijk-Historische Unie
CMLM	Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer
CPN	Communistische Partij Nederland
CRM	Ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
CuMa	Schoolvak 'kennis van cultuur en maatschappelijk leven'
DS '70	Democratisch-Socialisten '70
EVC	Eenheids Vakcentrale
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
HAVO	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
HBS	Hogere Burger School
IISG	Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis
KJB	Katholieke Jeugdbeweging
KOV	Katholieke Onderwijzersvereniging
KPB	Katholiek Pedagogisch Bureau
KRO	Katholieke Radio Omroep
KVP	Katholieke Volkspartij
LOI	Leidse Onderwijsinstellingen
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCDB	Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging
NOV	Nederlandse Onderwijzers Vereniging
NGC	Nederlands Gesprekcentrum
NI	Nationaal Instituut
NIVON	Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk
NJG	Nederlandse Jeugdgemeenschap
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
NOVIB	Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
NTS	Nederlandse Televisie Stichting
NVB	Nederlandse Volksbeweging
NVH	Nederlands Volksherstel
NVLM	Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NWO	Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PJCR	Politieke Jongeren Contactraad
PJK	Politiek Jongeren Kontakt
PSC	Politieke Scholingscursussen
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PTT	Post-Telegraaf-Telefoon
PvdA	Partij van de Arbeid

PVV	Partij voor Vrijheid
RIOD	Rijks Instituut Oorlogsdocumentatie
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SBK	Stichting Burgerschapskunde
SBO	Scholieren Belangen Organisatie
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SJ	Socialistische Jeugd
SLO	Stichting Leerplan Ontwikkeling
Teleac	Televisieacademie
TROS	Televisie Radio Omroep Stichting
VARA	Vereniging Arbeiders Radio Amateurs
VGN	Vereniging Geschiedenisleraren Nederland
VNG	Vereniging Nederlandse Gemeenten
VOS	Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving
VOS	Vereniging Onderwijs in de Staatswetenschappen
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WVO	Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archieven

Nationaal Archief

Archief J. In 't Veld (2.21.183.86)
 Archief J.L. Vonhoff (2.21.183.90)
 Archief Ministerraad (2.02.05.02)
 Archief Kabinet van de Minister-President (KMP) (2.03.01)
 Archief Binnenlandse Zaken/ Wetgeving (2.04.62)
 Archief Personeelraad Ministerie van Defensie (2.13.172)
 Archief Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: (Hoofd)afdeling Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, 1874-1975 (2.14.43)
 Archief Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (1926) 1945-1965 (2.14.51)
 Archief Directie Scholing en Taakvoorgangers van het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, (1950) 1972-1988 (2.14.52)
 Archief Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) (2.19.042.65)
 Archief Nederlands Cultureel Contact, 1946-1975 (2.19.092.01)
 Archief Nederlandse Federatie Jeugd- en Jongerenwerk (2.19.170)
 Archief Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) (2.19.185)
 Archief Raad voor de Jeugdvorming (2.27.04)

Katholiek Documentatie Centrum

Archief Centraal Bureau voor het Katholiek Onderwijs (13)
 Archief J.M.L.T. Cals (605)
 Archief J.P.C. de Boer (705)
 Archief Katholieke Jeugdraad voor Nederland (24)
 Archief Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (863)
 Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (873)
 Archief Katholieke Radio Omroep (872)
 Archief Katholieke Volks Partij (266)
 Archief Katholieke Volks Partij-Amsterdam (645)
 Archief Katholieke Vrouwenorganisatie van de van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (723)
 Archief Landelijk Centrum Katholieke Actie (9)
 Archief Nederlands Katholiek Vakverbond (370)

Regionaal Archief Nijmegen

Archief gemeentesecretarie, inv.nr. 1856.11, Burgerdagen gemeente Nijmegen t/m 1955.

Gelders Archief

Archief gemeentesecretarie Arnhem 1950-1959 (2198).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Archief Arbeiders Jeugd Centrale
 Archief Jonge Socialisten in de PvdA
 Archief Kritiese Leraren
 Archief Stichting Vormingswerk PvdA

Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (VU)

Archief G. Kuiper Hzn

Instituut voor Beeld en Geluid

Archief J.W. Rengeling

Archief Nederlandse Publieke Omroep

Continu programmaonderzoek 1967 NTS en NRU

Archief Onderwijsraad, www.onderwijserfgoed.nl

Advies van de Onderwijsraad van 23 november 1961 m.b.t. voorlopig rapport van een werkgroep uit het rijksschooltoezicht over de inrichting van het voortgezet onderwijs

Websites

ANP-radiobulletins:

<http://radiobulletins.delpher.nl>

Biografisch Woordenboek van Nederland:

<http://www.inghist/onderzoek/projecten/BWN>

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen:

<http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/>

Historische Kranten Leiden en omstreken:

<http://leiden.courant.nu/?mod=listkranten>

Utrechts Nieuwsblad digitaal:

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten/>

Krantenbank Koninklijke Bibliotheek,

voorheen <http://kranten.kb.nl>

nu: <http://www.delpher.nl/>

Andere lokale kranten, te raadplegen via:

<http://kranten-historisch.startpagina.nl/>

Nederlandse Vereniging Leraren Maatschappijleer:

<http://www.nvlm.nl/onderwijs/bevoegdheid>

Parlementaire documenten uit de periode 1814 tot 1995

<http://www.statengeneraaldigitaal.nl>

Periodieken**Dagbladen**

Algemeen Handelsblad

Dagblad voor Amersfoort

De Avondster: katholiek dagblad voor Nederland

De courant. Het nieuws van den dag

De Gelderlander

De Telegraaf

De Stem

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad

De Volkskrant

Friesch dagblad

Gazet van Limburg

Het Binnenhof

Het Centrum

Het Parool

Het Vaderland

Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij

Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad

Leeuwarder Courant

Leeuwarder koerier

Leidsch Dagblad

Leidsche Courant

Limburgsch dagblad

Maasbode

Nieuwe Leidsche Courant

Nieuwe Overijsselse Dagblad/Zwolle

Nieuwe Rotterdamsche Courant

NRC Handelsblad

Reformatisch Dagblad

Trouw

Utrechts Nieuwsblad

Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad

Zierikzeesche Nieuwsbode

Weekbladen

De Groene Amsterdammer

Vrij Nederland

De Nieuwe Linie

De tribune: sociaaldemocratisch weekblad

Knack Magazine

Nieuw Israelietisch weekblad

Partijbladen

Anti-Revolutionaire Staatkunde

De Opmars. Propagandablad van de Katholieke Volkspartij

De Nederlander: christelijk historisch weekblad

Katholiek Staatkundig Maandschrift

Politiek. Uitgave van de Katholieke Volkspartij

Socialisme en democratie

Vrijheid en democratie: weekblad van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Sociaal-culturele periodieken

Actieve democratie
Christoffoor: voor God en Vaderland; uitgave voor Amsterdam, Haarlem en omgeving
De Gids. Vaderlandsche letteroefeningen
Civis Mundi: maandblad voor Nederland en België
De Vrije Socialist. Anarchisties Tijdschrift
Deze week in vogelvlucht. Afdeling documentatie Katholieke Arbeiders Beweging
Economie
Economisch-statistische Berichten: algemeen weekblad voor handel, nijverheid, financiën en verkeer
Hermeneus. Maandblad voor de antieke cultuur
Hollands Maandblad
Je maintiendrai
Jeugd en samenleving
Katholieke Radio- en televisiegids
Lichtflitsen. Orgaan van de Lichtbaken en den Bond Zonder Naam
Maandblad der St. Vincentiusvereniging
Neerland's vrijheidsstrijd (NVS)
Officieel orgaan van de Zaandamse gemeenschap
Opzij: radikaal feministisch maandblad
Oost-West: tijdschrift ter voorlichting over de Oost-West verhouding / Stichting ter Voorlichting over de Oost-West Verhouding
Reflector van het hedendaags wereldgebeuren
Streven. Cultureel maatschappelijk maandblad
Te Elfder Ure
Tijdschrift voor informatie, bezinning en gesprek (Missionarissen van het Heilig Hart)
Tijdschrift voor sociale vraagstukken
Veritas: katholiek 14-daagsch blad voor Maastricht
Wending: Maandblad voor evangelie en cultuur

Periodieken van jeugdwerk en vormingswerk

Boemerang. Kaderblad voor werkende jongeren
De kern. Leidersblad van de Arbeiders-Jeugd-Centrale (A.J.C.) en de Jeugdraad van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.)
Dux: tijdschrift voor priesters, die zich met de vorming der R.K. rijpende jeugd bezighouden
Karakter. Tijdschrift van het Nationaal Centrum Vorming Bedrijfsjeugd
Volkshogeschooljournaal
Vorm: Uitgave Hoofdbestuur Arbeiders Jeugd Centrale/Werkplaats
Vorming: Nederlands-Belgisch tijdschrift voor edukatief werk
Vrije Vaart. Orgaan van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap

Universiteitsbladen

Discorsi. Mededelingenblad Faculteit Sociale Wetenschappen-A
Folia: Weekblad voor de Civitas Academica der Universiteit van Amsterdam
Sociale Wetenschappen (Katholieke Hogeschool Tilburg, Faculteit der Sociale Wetenschappen)

Onderwijsbladen

Het katholieke schoolblad. Orgaan van het Katholiek Onderwijzersverbond in Nederland, aangesloten bij het Algemeen Nederlands Onderwijzersverbond
Het Schoolblad. Orgaan van de Nederlandse Onderwijzers Vereniging, aangesloten bij de Algemene Nederlandse Onderwijzers Federatie
Kleio: tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
Maatschappijleer. Contactblad van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer

Onderwijs en Opvoeding: Orgaan van het Paedagogisch Studiecentrum van de Nederlandse Onderwijzersvereniging
School. Maandblad waarin school en thuis elkaar ontmoeten
Teleactiviteit: contactblad voor cursisten van Teleac
VAAG bulletin (Scholieren Belangen Organisatie Amsterdam)
Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs
Weekblad Algemene Vereniging Leraren VWO en ASVO (AVMO)

Bestuurlijke periodieken

De gemeente-stem: weekblad aan de belangen van de gemeenten in Nederland gewijd
De Gemeente. Maandblad uitgegeven voor de sectie 'Gemeente en provincie' van de Dr. Wiardi Beckman Stichting
De Nederlandse gemeente. Wekelijks orgaan van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Nederlands Juristenblad
Uitleg. Weekblad van het Departement van Onderwijs en Wetenschappen

Literatuur

Abma, R., 'Nuchterheid en nozems', in G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg: Coutinho 1990) 31-45.
Achterhuis, H., *De markt van welzijn en geluk* (Baarn: Ambo 1979/1988).
Advies van de Onderwijsraad van 23 november 1961 m.b.t. voorlopig rapport van een werkgroep uit het rijks-schooltoezicht over de inrichting van het voortgezet onderwijs (Archief Onderwijsraad, www.onderwijsertgoed.nl).
Aerts, R., Te Velde, H., Rooy, P. de en De Liagre Böhl, H. (red.) *Land van kleine gebaren* (Nijmegen: SUN 1999).
Aerts, R., 'De erenaam van burger. Geschiedenis van een teloorgang', in J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam University Press 2002) 313-345.
Aerts, R., *Het aanzien van de politiek: geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam: Bakker 2009).
Aerts, R., 'Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox', in *Low Countries Historical Review (Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden)* 125 (2010) 2-3: 209-236.
Aerts, R. & De Goede, P. (red.), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam: Boom 2013).
Ahlens, J.B., *Meer mensen mondig maken. Samenvatting discussienota "Contouren van een toekomstig onderwijsbestel" II: Samenvatting van het vervolg op de Contourennota – 1977"* (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Den Haag: SDU 1975).
Aken, Ch.H. van, Kernkamp, W.J.A., Kampen J.W.C van en Akveld, A.C., *Burgerrecht is burgerplicht. Aangeboden door het gemeentebestuur van Utrecht ter gelegenheid van de burgerdag 1949* (Utrecht: Gemeentebestuur 1949).
Albinski, M. (red.), *Cahiers voor Vredesvraagstukken: Vrede in vakken. Onderwijs in dienst van de vrede* (Roermond: Romen, Pax Christi 1969).
Algra, H. (red.), *De toekomst der Nederlandse beschaving* (Nationaal Instituut 1946).
Algra, H., *De calvinistische reformatie en onze principiële politiek* (Den Haag: ARJOS 1948).
Almond, G. & Verba, S., *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations* (Princeton University Press 1963).
Apon, A.J., *Advies algemeen Onderwijsleerplan Maatschappijleer* (CMLM, Amstelveen, februari/mei 1975).
Appel aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie (Initiatiefcomité D'66, Amsterdam: Polak & Van Gennep 1966).
Aspelagh, R. en Röling, B.V.A. (red.), *Pedagogiek voor de vrede. Opvoeden tegen de stroom in* (Utrecht: Vredesopbouw 1981).

- Baalen, C. van, 'De eerste jaren van het humanistisch geestelijk raadswerk, 1946-1956', in P. Derckx (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst?* (Hilversum: Verloren 1998) 164-189.
- Baalen, C. van (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland deel 5. Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis (1952-1956)* (Den Haag: SDU 2001).
- Bakker, K., 'Waarachtige volwassenheid. Pedagogiek van de massajeugd', in F. Meijers & M. Du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven: Acco 1987) 106-116.
- Bakker, N. (red.), *Vijfeeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen: Van Gorcum 2010).
- Bakker, S., Eisma, H., Jong, E.W. de, *Het groene boekje. Nuchter protest tegen het rode* (Apeldoorn: Semper Agendo 1970).
- Ball, T. (red.), *Political innovation and conceptual change* (Cambridge University Press 1989).
- Bank, J., 'Dictatuur, maar gebaseerd op Gods gezag. Het bisschoppelijk mandement van 1954', in *Intermediair* 15:20 (1979) 18 mei 1979, 7.
- Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer: Kluwer 1978).
- Banning, W., 'Inleiding', in C. Boeke (red.), *Onderwijsvernieuwing. Verslag van het landelijk congres op 24, 25 en 26 april 1946 te Utrecht* (Vernieuwingsraad van het Onderwijs 1946) 79-87.
- Banning, W., 'Malaise in de politiek', in *Wending* (1959-1960) 833.
- Banning, W., 'Kritische bezinning op onze democratie', in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West 1965) 15-19.
- Bardoel, J., 'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen. De moeizame modernisering van de Nederlandse omroep', in H. Wijffes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1995* (Zwolle: Waanders 1995) 338-372.
- Barnes, S.H., & Kaase, M., *Political action. Mass participation in five western democracies* (London: Sage 1979).
- Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963* (Groningen: Wolters 1963).
- Beekman, K., 'Overheids censuur en zelfcensuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen', in M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam University Press 2011) 137-151.
- 'Beginsselverklaring van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1921-1936', in A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie* (Kampen: Kok 1987) 156.
- Belinfante, A.D., *"Preadvies" Congres medezeggenschap mei 1970. Nederlands Katholiek Vakverbond* (Utrecht 1970).
- Belinfante, A.D., *De burger en zijn staat* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1966).
- Belinfante, A.D., *Vrijheid van demonstratie* (Serie bestuurskundige bouwstenen 5, Alphen aan den Rijn: Samsom 1966).
- Bell, D., *the end of ideology. On the exhaustion of political ideas in the 1950s* (Harvard University Press 1960/2001).
- Berg, J.Th.J. van den en Molleman, H.A.A., *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen a/d Rijn: Samsom 1974).
- Berg, J. Th. J. van den & Vis, J.J., *Parlement en politiek* (Utrecht: Teleac 1977).
- Berger, J.J.A. (red.), *Rapport van de Adviescommissie opkomstplicht, ingesteld bij beschikking van de Minister van Binnenlandse Zaken van 28 juni 1966* (Den Haag: Staatsuitgeverij 1967).
- Bergh, G. van den, *De democratische staat en de niet-democratische partijen. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam op 28 September 1936* (Amsterdam: Arbeiderspers 1936).
- Bergh, G. van den, 'De democratische staat en de democratische partijen', in G. van den Bergh, *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen, supplement derde bundel* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1961) 83-.
- Berkers, F.J. e.a., *Politieke vorming als strategies concept: exemplarische leren en inhoudelijke machtsvorming* (Landelijke Scholingsgroep Welzijnswerk, Nijmegen: Sun 1981).
- Berkowitz, E.D., *Something happened. A political and cultural overview of the seventies* (New York: Columbia 2006).
- Beus, J. de, Doorn, J.A.A., Rooy, P. de, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam: Boom 1989/1996).

- Bevrijdingsfeest: handboekje nationale viering Bevrijdingsdag* (Nederlandse Jeugdgemeenschap, Purmerend: Muusses 1954).
- Beyens, N., *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2009).
- Blits, J. H., 'Tocqueville on democratic education: The problem of public passivity', in *Educational Theory* 47 (1997) 1: 15-30.
- Blom, J.C.H. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn: HB 2001/2002).
- Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 2: 300-334.
- Boehmer, K. en Regtien, T., *Van Provo naar Oranje Vrijstaat* (Amsterdam: Nijmegen Sun/ SUA 1970).
- Boeke, C. (red.), *Onderwijsvernieuwing: rapport aangeboden aan de Nederlandse regering door de Vernieuwingsraad voor het Onderwijs* (Vernieuwingsraad voor het Onderwijs 1946).
- Boekholt, P. en Booy, E. de, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen/Maastricht: Van Gorcum 1987).
- Boer, D. de, *Onderwijsvernieuwing: mogelijkheden tot een praktisch uitvoerbare synthese tussen klassikaal en individueel onderwijs voor een in zichzelf verantwoorde zelfstandige volksschool* (Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie, Haarlem 1952).
- Boer, T. de, *Inventaris IISG Archief Socialistische Jeugd van Nederland. Afdeling Utrecht* (Amsterdam: IISG 1990).
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel II. De periode van het kabinet-Beel 1946-1949* (Den Haag/Nijmegen: SDU 1989).
- Bolkestein, G., *Schema van de organisatie van het onderwijs. Eerste deel* (Den Haag: Algemene Landsdrukkerij 1946).
- Bonger, W.A., *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Amsterdam: Arbeiderspers 1936/1934).
- Bonset, H., *Nooit met je rug naar de klas. Een boekje over ons schoolse schoolsysteem* (Amsterdam: Bezige Bij 1969).
- Boonstra, D., *Politiek vormingswerk en jeugdbeleid* (diss. VU; Alphen a/d Rijn, Samsom 1980).
- Booy, T., *Kerk en Jeugd* (Amsterdam: Ten Have 1950/51).
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volks Partij 1945-1983. Band 1. Herkomst en groei* (Nijmegen: Valkhof 1997).
- Bos, M. van den, *Verlangen naar vernieuwing: Nederlands katholicisme 1953-2003* (diss. UvA, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2012).
- Bosmans, J., 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland', in H.W. von der Dunk, *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten: De Haan 1986) 37-62.
- Bosscher, D., 'Waar is deze strijd om gestreden? De Nederlandse politieke partijen en de Nieuwe Democratie rond 1945', in R. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten: Fibula 1989) 89-114.
- Bosscher, D., 'De jaren vijftig epischer geduid', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 2: 209-226.
- Bouman, P.J., *Algemene maatschappijleer. Een eerste inleiding tot de sociologie* (Amsterdam: Paris 1952/1947).
- Bouman, P.J., *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (Assen: Van Gorcum 1953).
- Bovend'eert, P., 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', in *Politieke opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 7 (Nijmegen 1987) 49-63.
- Bovend'eert, P., Kummeling, H.R.B.M. (red.), *Het Nederlandse parlement* (Deventer: Kluwer 2010, 11e druk).
- Brabers, J., *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Humanistisch Archief, Utrecht: De Tijdstroom 2006).
- Brants, K., 'Opgejaagd door Cerberus. De moeizame mediatisering van de politieke communicatie', in Jo Bardoel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2005) 85-100.
- Braster, S., *De identiteit van het openbaar onderwijs* (diss. Erasmus Universiteit Rotterdam, Groningen: Wolters-Noordhoff 1996).

- Breejen, J. den, *De High Performance Organisatie. Een integrale aanpak* (Alphen aan den Rijn: Kluwer 2009).
- Breines, W., *Community and organization in the New Left, 1962-1968: the great refusal* (Rutgers State University Press 1989/1982).
- Brink, E. van den, *Politieke vorming* (Groningen 1972).
- Brinkman, L.C., 'Genoeg van de staat?', in M. Bovens (red.), *Verantwoordelijkheid - Rethoriek en realiteit* (Zwolle: Tjeenk Willink 1989) 130-134.
- Brinkman, M., *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam: IISG 1998).
- Brongersma, E. & Noordenbos, O., *Rooms gevaar of katholiek recht?* (Amsterdam: Moussaults 1954).
- Bruggencate, B. ten, *Het laatste kwartier. Gelijke kansen in het Groninger onderwijsbeleid 1975-2000* (Assen: Van Gorcum 2005).
- Brugmans, H., *Wij Europa. Een halve eeuw strijd voor emancipatie en Europees federalisme* (Amsterdam: Meulenhoff 1988).
- Bruin, R. de, 'Het nieuwe Europa. Hans Linthorst Homan, lid van de Hoge Autoriteit (1962-1967)', in G. Voerman (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam: Boom 2010) 65-92.
- Buchanan, T. & Conway, M., 'The Politics of democracy in twentieth-century europe: Introduction', in *European History Quarterly* 32 (2002) 1: 7-12.
- Buiting, H., *Richtingen- en Partijstrijd in de SDAP* (diss. UvA; Amsterdam: IISG 1989) 215-224.
- Buiting, H., 'Duits socialisme. Of hoe Adolf Hitler Duitsland het ware socialisme bracht', in *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam: Aksant 2009) 215-224.
- Buskes, J.J., Miskotte, K.H. e.a., *Wat bezielt ze* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij 1945).
- Callan, E., *Creating citizens. Political education and liberal democracy* (Oxford: Clarendon 1997).
- Cals, J., 'Democratie. Nieuwe tijden, nieuwe vormen', (Inleiding voor de Sint Jacobskring, 09-03-1964; KDC, Archief Jo Cals, inv.nr. 111).
- Campert, R., *Tjeempie! Of Liesje in luiletterland* (Amsterdam: Bezige Bij 1976/1968).
- Christen zijn in de Nederlandse samenleving. Herderlijk schrijven vanwege de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk, vastgesteld in haar vergadering van 29 maart 1955* (Den Haag: Boekencentrum 1955).
- Civic education in five Unesco member countries* (Unesco 1979).
- Communisme. De rode mystiek* (Den Haag: Katholieke Volkspartij, 1947).
- Connolly, W., *The terms of political discourse* (Oxford: Martin Robertson 1974/1983).
- Conway, M., 'Democracy in postwar Western Europe: The triumph of a political model', in *European History Quarterly* 32 (2002) 1: 59-84.
- Conway, M., 'the rise and fall of Western Europe's democratic age 1945-1973', in *Contemporary European History*, 13 (2004) 67-88.
- Costera Meijer, I., *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam: Spinhuis 1996).
- Costongs, J.E.L., *Het vak maatschappijleer: 'n doorbraak en de doorbraak: een maatschappijleer. Een reconstructie van de voorgeschiedenis van het schoolvak maatschappijleer (dictaat vakgroep onderwijssociologie Katholieke Hogeschool Tilburg 1981).*
- Couwenberg, S.W., *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* (Den Haag: Pax 1960).
- Couwenberg, S.W., (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West 1965).
- Couwenberg, S.W., 'Problemen der democratie', S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West 1965) 1-14.
- Couwenberg, S.W. (red.), *Problemen der democratie. II* (Den Haag: Stichting ter Voorlichting over de Oost-West verhouding 1967).
- Crick, B. *In defense of politics* (Harmondsworth: Penguin 1962/1981).
- Crick, B., 'The presuppositions of citizenship education', in *Journal of Philosophy of Education* 33 (1999) 3: 337-352.
- Crone, V., *De kwetsbare kijker: een culturele geschiedenis van televisie in Nederland* (Amsterdam University Press 2007).

- Cultuurpolitiek. Beginselen en richtlijnen* (Den Haag: Centrum voor staatkundige vorming, 1950).
- Cursus burgerschapskunde* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1967).
- Cursus: democratie* (Culemborg: Nederlands Schriftelijk Studiecentrum 1960).
- Daalder, H., 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' in H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten* (Amsterdam: Bert Bakker 1995) 11-39.
- Dahl, R., *A preface to democratic theory* (Chicago University Press 1956).
- Dam, G. ten (red.), *Onderwijskunde hoger onderwijs. Handboek voor docenten* (3^e dr.; Assen: Van Gorcum 2004).
- Dam, M.P.A. van & Beishuizen, J., *Kijk op de kiezer* (Amsterdam 1967).
- Dam, P. van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2011).
- De Europese Beweging: Ontstaan, doel en werkwijze* (Den Haag: Nederlandse Raad der Europese Beweging 1954).
- De Goede, P., *Omroepbeleid met en tegen de tijd. Interacties en instituties in het Nederlandse omroepbestel 1919-1999* (diss. Leiden, Amsterdam: Cramwinckel 1999).
- De grote klok. Een bundel liederen, canons en volksspelen voor het feestjaar 1948* (Amsterdam: Nederlandse Jeugdgemeenschap 1948).
- De Jongh, J.F., *De vernieuwing van het staatkundig bestel* (Arnhem: Van Loghum Slaterus 1945).
- De katholiek en zijn partij* (Amsterdam: Partij van de Arbeid 1956).
- De Kracht van je Stem* (s.l., Educatieve dienst van het Vlaams Parlement, 2003).
- De nationale cultuurpolitiek der KVP* (Den Haag: KVP 1949).
- De Nederlandse kiezers in 1967: enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam: Agon Elsevier 1967, uitgevoerd o.l.v. G. Kuypers).
- De onderwijspacificatie. Rapport uitgebracht door een commissie ingesteld door het bestuur der SDAP* (Amsterdam: Arbeiderspers 1931).
- De schoolstrijd* (Den Haag: Bureau der KVP 1948) 3.
- De selectie en ontwikkeling der meer begaafden. Een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie* (Haarlem: Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1964, Verslag studieconferentie 1962).
- De staat en ik. Iets over de waarde van de democratie* (Utrecht: Cultuurdienst van de Katholieke Arbeiders Beweging, Schema behorende bij het vormingsprogramma 1959-1960).
- Dekeyser, L. & Baert, H., *Projectonderwijs: Leren werken in een groep* (Leuven: Acco 1999).
- Dekker, H. & Vis, J., *Lessen over macht* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1978).
- Dekker, H., *Politiek op school. Verslag van een onderzoek naar de doelstellingen van intentionele politieke socialisatie van leerkrachten maatschappijleer* (diss. RU Groningen, 1986).
- Dekker, P., *Vijf jaar Vormingswerk Jonge Volwassenen* (Utrecht: Landelijke Organisatie Vormingswerk Jonge Volwassenen 1979).
- Dekker, R. (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren 2006).
- Democratie in opspraak* (Nederlands Gesprek Centrum, Baarn: Bosch & Keuning 1984).
- Demokratie lernen und leben* (Bonn: Bund Länder-kommission für Bildungsplanung und Forschungsförderung, 2001).
- Derks, J., Diepenhorst, I.A. en Polak, F.L., *Crisis der cultuur. Uitdaging en antwoord. Verslag van het congres 2 juni 1951* (Nederlands Cultureel Contact 1951).
- Deursen, A.Th. van, 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij', in G. Harinck (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum: Verloren 2001) 11-52.
- Dewey, J., *Democracy and Education 1916. The Middle Works of John Dewey 1899-1924, volume 9* (Southern Illinois University Press: 1985/1916).
- Dewey, J., *Moral principles in education* (Wildside Press LLC, 1909/2008).
- Dieleman, A., 'De katholieke pedagogiek op haar weg naar volwassenheid', in F. Meijers en Manuela du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm* (Amersfoort/Leuven: Acco 1987) 117-131.

- Diepenhorst, I.A., *Commerciële televisie in perspectief* (Utrecht: Kemink 1961).
- Diepenhorst, I.A., *Humanisme en humanistische geestelijke verzorging*. (Utrecht: Commissie geestelijke verzorging militairen, subcie Contact in overheidszaken i.s.m. Protestants Interkerkelijk Thuisfront 1952).
- Dijk, E. van, De Graaf, R., Hart, T. (red.), *Anti-mammoetrapport. Sunschrift no. 5* (Kritiese Leraren Nijmegen: Sun 1969) 3; 9; 19.
- Documentatie kweekscholen no. 2* (Katholieke Volks Partij 1962).
- Documentatie ten behoeve van kadervorming KVP* (1950-1959), no. 21 en 22.
- Doel, H. van den, Lammers, H. (red.), *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PodA* (Amsterdam: Polak & Van Gennep 1966).
- Dorren, G., *Door de wereld bewogen. Geschiedenis van de Nederlandse missionarissen van het heilige Hart* (Hilversum: Verloren 2004).
- Dresen, P.R.A.P., *De Vrije meningsuiting: Een onderzoek naar het wezen van het recht der vrije meningsuiting en zijn regeling in de wetgeving op de hedendaagse communicatie middelen voornomelijk in Nederland* (Amsterdam: Jasonpers 1949).
- Drukker, B., *De taak der socialistische jeugdbeweging nu. Denken, strijden en bouwen, uitgave ten dienste van het rode wachtenwerk*. (Amsterdam: Arbeidersjeugdcentrale Vonkenreeks 1950).
- Drukker, B., *Doe een keus! Een persoonlijk woord tot jongeren boven 16 jaar, door Ber Drukker* (Amsterdam: Arbeidersjeugdcentrale 1948).
- Duijn, R. van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam: Meulenhoff 1985).
- Dunk, H.W. von der, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in H.W. von der Dunk (red.), *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten: De Haan 1986) 9-36.
- Dunk, H.W. von der, 'Kees Boeke en de oude Werkplaats', in J. van der Zwaard (red.), *Zonder wrijving geen vooruitgang. Zeventig jaar onderwijsvernieuwing in Nederland* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2008) 33-41.
- Duyvendak, J.W., *De planning van ontplooiing* (Den Haag: SDU 1999).
- Duyvendak, J.W. & Hurenkamp, M., (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam: Van Gennep 2004).
- Duyverman, J.P., *De staatswetenschappen in het middelbaar onderwijs en het middelbaar onderwijs in de staatswetenschappen* (diss. Ned. Handels Hogeschool Rotterdam, Groningen: Batavia 1936).
- Duyverman, J.P., *Over den stand van ons staatswetenschappelijk middelbaar onderwijs: naar aanleiding van een enquête* (Groningen: Wolters 1938).

- Education for living in a world community* (Unesco ED/127, 1953).
- Een stem die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam: Arbeiderspers 1967).
- Een visie op Nederlands toekomst in West-Europa. Consequenties voor opvoeding en onderwijs* (Haarlem: Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1959).
- Eijk, C. van der & Niemöller, K., 'Election studies in the Netherlands: Pluralism and accommodation', in *European Journal of Political Research* 25 (1994) 323-342, daar 325-326.
- Eijnatten, J. van, Lieburg, F. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2006).
- Eley, G., *Forging democracy. The history of the left in Europe 1850-2000* (Oxford University Press 2002).
- Ely, R.T., Treub, W., *Inleiding tot de staathuishoudkunde* (Amsterdam: Scheltema & Holkema 1897).
- Elzinga, S., *De chaos van ons middelbaar onderwijs* (Haarlem: Tjeenk Willink 1925).
- Elzinga, S., *De grondslagen der maatschappijsschool* (diss. Groningen: Wolters 1933).
- Elzinga, S., *Gelouterde democratie* (Wassenaar: Delwel 1945).
- Engbersen, R. & Sprinkhuizen, A., 'Welzijnsbeleid tussen flexibiliteit en versnippering', in W. Trommel & R. van der Veen (red.), *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam University Press 1999/2004) 217-242.
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag: SDU 1995).
- Engelen, W., *Humanisme zonder God: een overzicht van de ideeën, de inrichting en de verbreiding van het Humanistisch Verbond en geestverwante organisaties in en buiten Limburg* (Meerssen: Limburgs Academisch Centrum 1955).

- Enkele beschouwingen van het bestuur der Vereniging tot behartiging van het Onderwijs (Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen)*, gevoegd bij C. W. de Vries en W.M. Koderitsch, *Rapport van de studiec commissie ingesteld door de Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen* (1936).
- d'Espallier, V.J. & Aarts, J., *Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs III* ('s-Gravenhage: Pax 1954) lemma 'pluralisme', 375-376.
- Essen, M. van, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800* (Amsterdam: SUN 2006).
- Evers, H., *Richtlijnen voor inspraakbegeleiding* (Amsterdam: Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming 1978).
- Faber-De Heer, T. (red.), *Atlas van de Nederlandse democratie* (Amsterdam: Bekking 1973).
- Fasseur, C., 'Restauratie en revolutie. De laatste regeringsjaren van koningin Wilhelmina', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 499-514.
- Fasseur, C., *Wilhelmina: krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam: Balans 2001).
- Fennema, M., *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie* (Amsterdam: Spinhuis 2001).
- Foerster, F.W., *Staatsbürgerliche Erziehung. Vortrag gehalten in der Gehe-Stiftung zu Dresden* (Leipzig: Teubner 1910).
- Fortmann, H.M.M., 'Staatsburgerschap vraagt opvoeding', in *Dux*, oktober 1954, 509-526.
- Francois, P., 'De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse continentale begripsgeschiedenis', in *Revue Belge de philologie et d'histoire* 83 (2005) 4: 1175-2003.
- Franssen, H.M. (red.), *Democratie. Nederlands Gesprek Centrum publicatie no.36* (Kampen: Kok 1968).
- Freeden, M., *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Clarendon 1996/2006).
- Freire, O., *Pedagogie van de onderdrukten* (Baarn: In den Toren 1972/1969).
- Fühner, H., *Nachspiel: die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern 1945-1989* (Niederlande-studien Münster 2005).
- Füssl, K-H., *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs, 1945-1955* (Paderborn: Schöningh 1994).
- Gagel, W., *Geschichte der politischen Bildung in der Bundesrepublik Deutschland 1945-1989/90* (Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften 2005).
- Galen, I. van & Holsteyn, J. van, 'Nieuwe vragen, oude antwoorden. Het debat over de opkomstplicht in Nederland', in *Res Publica. Revue de l'Institut Belge de Science Politique = tijdschrift van het Belgisch Instituut voor Politieke Wetenschappen* 52 (2010) 1: 19-43.
- Gallie, W.B., 'Essentially contested concepts', in *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955 - 1956) 167-198.
- Gasset, O. y, *De opstand der horden* (Den Haag: Leopold 1933/Madrid 1930).
- Geeraerts, D. (red.), *The structure of lexical variation. Meaning, naming and context* (Berlin: Mouton De Gruyter 1994).
- Gent, B. van, 'T.T. Ten Have. Architect van de andragologie', in J. Goudsblom e.a., *In de zevende: de eerste lichting hoogleraren aan de politiek-sociale faculteit in Amsterdam* (Amsterdam: Spinhuis 1998) 67- 80.
- Gerhard, A.H., en Kohnstamm, Ph., 'De toekomst van ons volksonderwijs', in *Volksontwikkeling* 4 (1922-1923) 173-.
- Giebel, L.J., *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Den Haag: SDU 1995).
- Gielen, J., *Cultuur, gezag en vrijheid* (Voorschoten: R.K. Middenstandsbond 1954).
- Giesecke, H., *Didaktik der politischen Bildung* (München: Juventa 1974/1965).
- Giesen, P., *Land van lafaards?: geschiedenis van de angst in Nederland* (Wormer: Inmerc 2007).
- Giessen, J. van de, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland* (diss. Rijksuniversiteit Utrecht, Den Haag: Van Stockum 1948).
- Gijsenbergh, J., Houwen, T. & Jong, W. de (red.), *Creative crises of democracy* (Peter Lang 2011).
- Ginkel, R. van, 'Re-creating 'Dutchness': Cultural colonization in post-war Holland', in *Nations and Nationalism* 10 (2004) 4: 421-438.

- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag: SDU 1999).
- Glastra van Loon, J.F., 'Kiezen of delen', in *Nederlands Juristenblad* 12-12-1964, nr. 43, 1133-1142.
- Goddijn, W. en Knuvelde, G., *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink: bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum: Gooi en Sticht 1980).
- Godsdienst en maatschappijleer voor bestuurders en leiders. deel II (Katholieke Nederlandse Jonge Boeren- en Tuindersbond, Den Haag 1955).
- Goudsblom, J., *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar* (Amsterdam: Salamander 1959).
- Gowricharn, R., Postma, D.W., Trienekens, S., (red.), *Geleefd burgerschap: van eenheidsdwang naar ruimte voor verschil en vitaliteit* (Amsterdam: SWP 2012).
- Graaf, K. van der, *Verslagboek van de Volkshogeschoolweken in de inspectie Hilversum gehouden op "Drakenburgh" over onderwijsvernieuwing* (Purmerend: Muusses 1946).
- Grijp, L.P. (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam University Press 2001).
- Groot, P. de, *Cals. Een aanval op de democratie* (Amsterdam: Communistische Partij Nederland 1964).
- Grotenhuis, S., *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, Gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Amsterdam 1998).
- Gruijters, H., *Daarom D'66* (Amsterdam: Bezige Bij 1967).
- Gunsteren, H. van & De Hoed, P. (red.), *Burgerschap in praktijken. Deel 1* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: SDU 1992).
- Gunsteren, H. van, *Eigentijds burgerschap* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: SDU 1992).
- Gutmann, A., *Democratic education* (Princeton 1987/1999).
- Haan, I. de, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (diss. Amsterdam University Press 1993).
- Haan, I. de, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie', in J.W. Duyvendak & I. de Haan (red.), *Maakbaarheid: liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam: Amsterdam University Press 1997) 89-103.
- Haan, I. de & Duyvendak, J.W. (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC VWS) 1952-2002* (Zutphen: Walburg 2002).
- Haan, I. de, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politiek uitsluiting in de negentiende eeuw', in J.J. Kloek & K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. (Amsterdam University Press 2002) 231-277.
- Haan, I. de, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving', in R. Dekker (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren 2006) 81-104.
- Hajema, L., *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijk perspectief* (Assen: Van Gorcum 2001).
- Hajer, M., *Authoritative governance. Policy-making in the age of mediatization* (Oxford University Press 2009).
- Hajer, R., 'Kanttekeningen bij een pleidooi voor staatsburgerlijke vorming', in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West) 1965, 94-.
- Hajer, R., 'Tussen staat, markt en sociale bewegingen. Legitimatie- en structuurproblemen van het vormingswerk met volwassenen', in *Vorming. Nederlands-Belgisch tijdschrift voor edukatief werk* 36 (1987) 4: 39-47.
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen: Gorcum 1961).
- Hart de Ruyter, Th. (red.), *Jeugd en samenleving, deel 3: handboek voor de jeugdvorming* (Den Haag: Nijgh & Van Ditmar 1964).
- Hartendorp, H.J.F., *Onderwijsvernieuwing waar gaat het om?: een duidelijk antwoord voor ouders, opvoeders en allen die belangstellen in opvoeding en onderwijs* (Haarlem: De Spaarnestad 1947).

- Hartveld, L. en Jong Edz, F. de, *De Arbeiders Jeugd Centrale; 1918-1940, 1945-1959* (IISG, Amsterdam: Van Gennep 1982).
- Heater, D., 'The history of citizenship education', in *Parliamentary Affairs* 55 (2002) 457-474.
- Heater, D., *A history of education for citizenship* (Routledge 2004).
- Heiden, P. van der, *In de schaduw van de mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten* (diss. Radboud Universiteit Nijmegen, Zutphen, Walburg 2004).
- Heiden, P. van der, 'Opgewarmde hutspot met onverteerbare brokken. Het omroepbeleid als draaipunt in drie kabinetten', in P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Rondom de nacht van Schmelzer. De kabinetten Marijnen – Cals- en – Zijlstra* (Amsterdam: Boom 2010) 149-174.
- Heijden, T. van der (red.), *Volkshogeschool Ons Erf 1947-1987* (Berg en Dal: Ons erf 1987).
- Held, D., *Models of democracy* (Cambridge: Polity 1987/2006).
- Hellema, D., 'De lange jaren zeventig', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:1 (2010) 78-93.
- Hellemans, S., en Hooghe, M., 'Veel volk, niet zoveel macht. Nieuwe sociale bewegingen en de transformatie van de Belgische politiek', in S. Hellemans & M. Hooghe (red.), *Van "Mei '68" tot "Hand in hand": nieuwe sociale bewegingen in België, 1965-1995* (Apeldoorn: Garant 1995) 9-29.
- Hemerijck, A., Simonis, J.B.D. Lehnig, P.B., 'De herontdekte burger', in J.B.D. Simonis (red.), *De staat van de burger: Beschouwingen over hedendaags burgerschap* (Meppel: Boom 1992) 9-24.
- Hendriks, F., *Democratie onder druk* (Amsterdam: Van Gennep 2012).
- Hendriks, F., *Vitale democratie: Theorie van democratie in actie* (Amsterdam University Press 2006).
- Herwaarderung van welzijnsbeleid* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: Staatsuitgeverij 1982).
- Heskes, P.J.M., *Rapport van de Onderwijsvernieuwingcommissie van het Katholiek Onderwijzers Verbond* (Katholiek Onderwijzers Verbond 1947 s.l.).
- Hessen, J. van, 'Jeugd en politiek in Nederland', in *Kultuurleven* 23 (1956) 780-789.
- Het Nederlandse parlementaire stelsel* (Rapport van de Commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid 1967).
- Heuvel, M. van den, 'Jeugd tussen traditie en moderniteit. Transformaties van naoorlogse jeugdcultuur en het beheer over de jeugd', in P. Luyckx en P. Slot, *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 171-189.
- Heuven Goedhart, G.J. van, *Overheidsvoorlichting: rapport der adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting, ingesteld 6 Maart 1946* (Adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting, Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij 1946).
- Heuven Goedhart, G.J. van, *Wat is, wat wil het Comité voor Actieve Democratie?* (Amsterdam: Comité voor Actieve democratie ca. 1946).
- Hinke, J., 'Het bisschoppelijk Mandement 1954 in pers en politiek. Mei 1954-februari 1955', in *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 9 (1979) 73-116.
- Hofland, H.J.A., *Tegels lichten. Ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam: Contact 1972).
- Hofstee, W.K.B., 'Een curriculum voor burgerschap?', in H.R. van Gunsteren e.a., *Burgerschap in praktijken. Deel 1* (Den Haag: SDU 1992) 257-283.
- Hogveen, W., *Op zoek naar hoger gezag* (Haarlem 1949).
- Hoofdzaken van de katholieke maatschappijleer* (Handboekjes sociaal-economische leergang deel 1, Arnhem: Jonge Boeren en Tuindersbond van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond 1947)
- Hoogbergen, Th., *Over geestdrift en bevlogenheid. 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs* (Tilburg: Zuidelijk Contact 1991).
- Hooghe, M., 'Een bewegend doelwit. De sociologische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 3: 331-357.
- Hordijk, J.C., *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (diss. VU Amsterdam, Delft: Eburon 2000).
- Huisman, M., 'Vernieuwing, tegen de verdrukking in. De geschiedenis van het tijdschrift Vernieuwing 1938-2007', in J. van der Zwaard, *Zonder wrijving geen vooruitgang. Zeventig jaar onderwijsvernieuwing in Nederland* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2008) 43-55.

- Huizinga, J., *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving* (Haarlem: Tjeenk Willink 1945/1943).
- Hülsebeck, C., Louman, J., Oskamp, A., *Het Rode boekje voor scholieren* (Utrecht: Bruna 1970, 3e druk).
- Humanisme en opvoeding* (Utrecht: Humanistisch Verbond, 2^e druk, 1947).
- Idenburg, Ph., *UNESCO, de organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur* (Leiden: Sijthoff 1946).
- Idenburg, Ph.J., 'Actieve cultuurpolitiek', *Wending* 3 (1949-1950) 71-96.
- Idenburg, P.J.A. & Ruigrok, Th., *Commerciële omroep in Nederland 1951-1991: Van REM-eiland tot RTL4* (Den Haag: SDU 1991).
- Illich, I., *Deschooling Society* (London: Calder & Boyars 1970/1974).
- In 't Veld, J., 'Democratie en burgerzin', in *Officieel orgaan van de Zaandamse gemeenschap* 1 (20 april 1950) 1-.
- Inburgeren. Rapport van een onderzoek naar een aantal kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de ontvangst van een educatief televisieprogramma* (Intomart Hilversum, afdeling studie & onderzoek NRU/NTS, november 1966).
- Inkeles, A en Bauer, R., *The Soviet citizen. Daily life in a totalitarian society* (Cambridge MA 1959).
- Jaarverslag Vereniging Volksonderwijs* (Amsterdam: Vereniging Volksonderwijs 1952).
- Jackson, P.W., *Life in classrooms* (New York: Teacher's College Press 1990/1968).
- Janssen Perio, E.M., *Altijd met je gezicht naar de klas. De technagogie van Helge Bonset* (Amsterdam: Oorschot 1970, Vrije bladen 5).
- Ij, staatsburger!* (Den Haag: Katholieke Nederlandse Jonge Boeren en Tuinders Bond 1954).
- Jong, J. de, *De katholiek in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement* (Utrecht, s.n. 1954).
- Jong, J.J. de (red.), *Pressiegroepen. De invloed der georganiseerde groepen op het maatschappelijk en politiek leven. Lezingencyclus uitgesproken ter gelegenheid van het 7^e congres der Nederlandse federatie van Universitaire studieverenigingen in de Sociale Wetenschappen te Amsterdam 5-8 maart 1958* (Utrecht: Spectrum 1959).
- Jong, W. de, 'Schaapskooi en visnet. Schaapskooi en visnet. De gereformeerde jeugdbeweging in de jaren vijftig' (1945-1960), in G. Harinck en P. van Trigt, (red.), 'In de vergifkast'? *Protestantse organisaties tussen kerk en wereld* (Zoetermeer: Boekencentrum 2013) 29-44.
- Jonge, V. de, *Jeugd van Nederland* (Heerlen: Winants 1945).
- Jongeren ontmoeten elkaar. Wat is en wil de Politieke Jongeren Contactraad?* (Amsterdam: Politieke Jongeren Contact Raad 1949) 10.
- Jongh, J.F. de, *De vernieuwing van het staatkundig bestel* (Arnhem: Lochem Slaterus 1945).
- Joosten, L.H.W.J., *Politieke vorming* (Den Haag: SDU 1988).
- Jordan, H.J., *Kernproblemen der onderwijsvernieuwing* (Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij 1952).
- Jotterand, R., Smeets, M.A.G.M., *Europese vorming in de hoogste klassen van de scholen voor voortgezet onderwijs* (Raad van Europa, Straatsburg. Raad voor de Culturele Samenwerking 1966).
- Judt, T., *Postwar. A history of Europe since 1945* (New York: Penguin 2005).
- Kaal, H., 'Democratie onder druk. De reglementering van politieke manifestaties in Amsterdam tijdens het interbellum', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 2: 186-209.
- Kaal, H., 'Constructing a Socialist Constituency. The Social-democratic Language of Politics in the Netherlands, c. 1890-1950', in *Archiv für Sozialgeschichte* (2013) 175-203.
- Kalma, P., Ringeling A.B., Berg, J. van den, *De illusie van de 'democratische staat': kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Wiardi Beckman Stichting, Deventer: Kluwer 1982).
- Karsten, S., 'Het lerarenberoep in historisch perspectief', in H. Kleijer en G. Vrieze (red.), *Het beroep van leraar ter discussie* (Leuven/Apeldoorn: Garant 2000) 29-56.

- Keane, J., *The life and death of democracy* (London: Pocket Books 2010/2009).
- Keizer, M. de, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff 1979).
- Kemerink, L., *Demokratie op school* (Werkgroep Interne Democrativering van de Kritiese Leraren Nijmegen (Nijmegen: SUN 1970).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam: Boom 1995).
- Kennedy, J.C., *De deugden van een gidsland: burgerschap en democratie in Nederland* (Inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam: Bakker 2005).
- Kennedy, J.C., *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam: Bakker 2009).
- Kerschensteiner, G., *Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend* (Erfurt: Villaret 1901).
- Keulemans, Th., *De mens in het maatschappelijk verkeer* (Amsterdam: Urbi et Orbi 1952).
- Key, V., *The responsible electorate: Rationality in presidential voting, 1936-1960* (Harvard University Press 1966).
- Kilpatrick, W.H., *The project method: The use of the purposeful act in the educative process* (New York: Columbia 1929/1918).
- Kirkels, C., *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein* (Amsterdam: Boom 2008).
- Klaassen, C., Athmer van der Kallen, Th., Dekker, H., *Sociale en politieke vorming. Bouwstenen voor een maatschappijleertheorie* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1979).
- Klein, M. van der & Wieringa, S. (red.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland 1965-2005* (Amsterdam: Aksant 2006).
- Klinkenberg, P., *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden* (diss. Amsterdam: Arbeiderspers 1933/Nijmegen: Sun 1973).
- Klop, C., *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden* (Kok: Kampen 1993).
- Knegtmans, P.J., *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie* (diss. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: IISG 1989).
- Knippenberg, H. & Ham, W. van der, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar Ministerie van Onderwijs (Kunsten) en Wetenschappen 1918-1993* (Assen: Van Gorcum 1994).
- Knippenberg, H., 'Over dubbeltjes en kwartjes: de herverdeling van kennis', in G. Voerman (red.), *Illusies van Den Uyl?: de spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam: Spinhuis 1998) 25-42.
- Kohnstamm, Ph., Casimir, R., Bigot, L.C.T., 'De organisatie van het vervolgonderwijs. Rapport uitgebracht aan het Hoofdbureau der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in *Volksontwikkeling* 10 (1928-1929) 161-183.
- Kohnstamm, Ph., *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie* (Amsterdam: Boom 1981).
- Kohnstamm, Ph., *Staatspedagogiek of persoonlijkheidspedagogiek* (Groningen: Wolters 1919).
- Kok, A., *Dit was Veronica. Geschiedenis van een piraat* (Amsterdam: Thomas Rap 2009).
- Kolkman, Ir. H.J., Hudig, J.C. & Houwens Post, H., *Democratie op kwalitatieve grondslag* (Den Haag: Leopold 1945).
- Koselleck, R., Brunner, O., & Conze, W., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart : Klett-Cotta 1972).
- Krantz, D.E. en Vercuijsse, E.W., *De jeugd in het geding* (Amsterdam: Bezige Bij 1959).
- Kuipers, H.J., 'Gedaltioniseerd stijgen. De Nederlandse Dalton Vereniging en het beroepsprestige van haar leden', in A.L.T. Notten (red.), *Beroep op opvoeding, opvoeding als beroep* (Leuven: Garant 1993) 75-92.
- Kuipers, H.J., 'Daltononderwijs in Nederland: een succesverhaal?', in *De school anno. Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Onderwijsmuseum* 13 (1995) 2: 3-.
- Kuitenbrouwer, M., *De ontdekking van de derde wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag: SDU 1994).
- Kuiter, H., *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn: Ten Have, 1985).

- Kurki, M., 'Democracy and conceptual contestability: Reconsidering conceptions of democracy in democracy Promotion', in *International Studies Review* 12 (2010) 3: 362-386.
- Kuylaars S.J., A.M. en Hoefnagels S.J., H.J.M., *De katholieke arbeider in de samenleving. Een sociale catechismus* (Maastricht: Catechetisch centrum Canisianum 1951).
- Land, M. van der, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D'66 1966-2003* (Den Haag: SDU 2003).
- Lange, H.M. de (red.), *Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving: een nota uitgebracht door een studietoelichting in opdracht van het bestuur van het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling* (Groningen: Wolters-Noordhoff 1969).
- Langeveld, W., 'Sportiviteit in spel, politiek en school', in *Reflector van het hedendaags wereldgebeuren*, januari 1962, 77-78.
- Langeveld, W., 'Waarom vernieuwt het onderwijs zich niet sneller', in *Economisch-statistische Berichten* (1964) 928-929.
- Langeveld, W., 'Politieke opvoeding in Nederland', in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie. Tweede bundel* (Den Haag: Stichting ter Voorlichting over de Oost-West verhouding 1967), 70-76.
- Langeveld, W., Recensie S.C. Derksen, 'Hoe leren wij de vrede', *Onderwijs en Opvoeding: Orgaan van het Paedagogisch Studiecentrum van de Nederlandse Onderwijzersvereniging* 19 (1968) 7/8 juli/aug: 150.
- Langeveld, W., 'Burgerschapsvorming, een harde noodzaak', in *Teleactiviteit* 2:1 (1969/1970) 28.
- Langeveld, W., 'Burgerschapsvorming per televisie', in *Oost-West* 8:8 (Aug 1969), 290-292.
- Langeveld, W., *Politiek bekeken. Een oriënteringcursus voor jongeren. Les 2* (Leiden: Stichting Burger-schapskunde 1970).
- Langeveld, W., *Vorming tot participatie. Een handboek voor de politieke vorming van 13- tot 15-jarigen* (Groningen: Tjeenk Willink 1975).
- Lans, J. van der en Vuijsje, H., *Lage landen, hoge sprongen: Nederland in de twintigste eeuw* (Wormer: Inmerc 1998).
- Leenheer, P. (red.), *De moeite van het vanzelfsprekende. Kennis delen en kennis ontwikkelen in scholenmet-werken* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2003).
- Leeuw, G. van der, *Balans van Nederland* (Amsterdam: Paris 1945).
- Leeuwen, C. van, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Boom 2013).
- Leeuwen, G. van, 'De mentaliteit van de moderne jeugd', in *Wending* 10 (1955) 359-366.
- Lefort, C., 'De vraag naar de democratie', in C. Lefort, H. van der Waal & D.A.A. Loose, *Het democratische tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie* (Meppel: Boom 1992) 33-49.
- Leiderscursus sociologie* (Utrecht: Nationaal Verbond Katholieke Arbeiders Jeugd 1948).
- Lekkerkerker, G.M.A. (red.), *Politiek Jongerenwerk* (Nederlandse Politieke Jongeren Contact Raad Den Haag 1969).
- Liagre Böhl, H. de, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw', in H. Galesloot & M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: SUA 1989) 15-29.
- Liagre Böhl, H. de, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak', in *Jaarboek van het democratisch socialisme* 12 (1991) 47-82.
- Liagre Böhl, H. de, 'De rode beer in de polder. Een herinterpretatie van de 'lange jaren vijftig'', in C. Kristel (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 214-229.
- Lievegoed, B.C.J., *De selectie en ontwikkeling der meer begaafden : een goede doorstroming van begaafdheden naar intellect, technisch vermogen en karakter, een eis van moderne democratie | rapport van de 12de studie-conferentie van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie, georganiseerd in samenwerking met Vlaams-België, gehouden op 2 en 3 november 1962 te Amersfoort* (Haarlem: Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie 1964).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem: Becht 1990, 8e herz. druk).

- Linde, M. van der, *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje* (Amsterdam: SWP 2005).
- Lipka, L., *English lexicology: Lexical structure, word semantics & word formation* (Tübingen: Günter Narr 2002).
- Lodder, J. de, Delmartino, F., Jong, W. de, 'Samenlevingsopbouw en overheidsbeleid; een onverzoenlijke tegenstelling', in Brummeler, L. ten en Faché, W. (red.), *Welzijnsbeleid van de overheid in Nederland en Vlaanderen* (Den Haag: VUGA 1984) 151-161.
- Loeff, J.J. & Verberne, L.G.J., *Katholicisme, verdraagzaamheid en democratie naar Nederlandse verhoudingen, tekst van de redevoeringen uitgesproken in de bijeenkomst ter herdenking van het eerste lustrum van het Centrum voor Staatkundige Vorming op 2 Sept. 1950* (Den Haag: Centrum Staatkundige Vorming 1950).
- Loose, D.A.A., *Democratie zonder blauwdruk: de politieke filosofie van Claude Lefort* (Best: Damon 1997).
- Loots, J., 'Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig', in J. Loots (red.), *Sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2005) 11-58.
- Louw, A. van der, *Rood als je hart. 'n geschiedenis van de AJC* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1974).
- Lugt, J.M.H. van der, *Katholieke maatschappijleer* (Breda: Parcival 1952).
- Luikinga, A.J., *Democratie en tucht* (Amsterdam: Kuurstra 1946).
- Luyckx, P., 'Erger dan de reformatie? Katholieken in de jaren vijftig', in P. Luyckx & P. Slot (red.), *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 67-88.
- Luyckx, P., *Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen: SUN 2000).
- Maar, R. van der, *Welterusten mijnheer de president* (diss. Universiteit Utrecht, Amsterdam: Boom 2007).
- Maatschappijleer. Verslag van de conferentie gehouden op 13 en 14 mei 1969 te Amersfoort* (Pedagogische Centra AVO 1969).
- Maatschappijleer: conferentie maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs, georganiseerd door de Werkge-meenschap voor vernieuwing van opvoeding en onderwijs W.V.O. op 19 en 20 oktober 1962, Evert Kupersoord - Amersfoort : doelstelling, pre-adviezen, redevoeringen, samenvatting, bibliografie* (Purmerend: Muusses 1963).
- Mak, G., *Burgerlijke ongehoorzaamheid* (Leiderdorp: Stichting Burgerschapskunde 1984).
- Mamadouh, V., *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters, en krakers als stedelijke sociale beweging* (diss. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: SUA 1992).
- Mambour, G., *Zwischen Politik und Pädagogik: eine politische Geschichte der politischen Bildung in der Bundesrepublik Deutschland* (Schwalbach: Wochenschau 2007).
- Mandemakers, K., *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland ca. 1800-1968* (Amsterdam: IISG 1996).
- Manenschijn, G., *Burgerlijke ongehoorzaamheid. Over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat* (Baarn: Ten Have 1984).
- Mantel, D., 'Waarom verdween Willem Schermerhorn in 1946 van het hoogste politieke toneel?', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007) 2: 208-221.
- Marcuse, H., 'Repressive tolerance', R.P. Wolff, Moore jr., B. and Marcuse, H., *A critique of pure tolerance* (Boston: Beacon Press, 1969) 95-137.
- Marwick, A., '1968 and the cultural revolution of the long sixties', in G-R. Horn en P. Kenney (red.), *Transnational moments of change: Europe 1944, 1968, 1989* (Oxford: Rowman & Litterfield 2004) 81-94.
- Mazower, M., *Dark continent. Europe's twentieth century* (London: Penguin 1998).
- Meershoek, G., *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam: Boom 2007).
- Meeting of experts on the teaching of social sciences at pre-university level* (Unesco, oktober 1960).
- Meeuwen, D. van, *Afscheid van 25 jaar burgerschapsvorming* (Amsterdam: Nederlands Centrum Democratische Burgerschapsvorming 1992).

- Meilof, J., *Een wereld licht en vrij: het culturele werk van de AJC (1923-2004)* (Amsterdam: IISG 1999).
- Mellink, A.G.M., *Worden zoals wij* (diss. Universiteit van Amsterdam 2013).
- Melsen, A.G.M. van, 'Reflecties van een 20^e eeuwskatholiek over de tolerantie', in *Wending* 3 (1949-1950) juni, 247-.
- Melsen, A.G.M. van, *Overheid en Humanistisch Verbond: rapport van de Commissie-Van Melsen* (Centrum voor Staatskundige Vorming: 's-Gravenhage 1954).
- Merriënboer, J. van, 'Politiek rondom het Mandement van 1954', in C. Van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis* (Den Haag: SDU 2001) 147-196.
- Messerchmid, F., 'Task and present position of social science in the secondary schools of the Federal Republic of Germany and of West Berlin', in *Meeting of experts on the teaching of social sciences at pre-university level* (Unesco oktober 1960) 1.
- Metze, M., *Moslims, onze nieuwe landgenoten* (Nederlands Centrum Buitenlanders, Alphen aan den Rijn: Zorn 1980).
- Minderaa, J.T., 'Pacifatie en democratisering in Nederland rond 1918', in R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten: Fibula 1989) 49-65.
- Molen, H.L.H. van de, 'Jodendom: opvoeding en onderwijs', in *De school anno. Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Onderwijsmuseum* 5 (1987) 3.
- Molendijk, H., *Nooit of te nimmer. De alcohol en de AJC* (Amsterdam: Arbeiders Jeugd Centrale 1925).
- Molendijk, H., *De eerste plichten* (Amsterdam: Arbeiders Jeugd Centrale 1928).
- Molendijk, H., *Waarom jij niet?* (Amsterdam: Arbeiders Jeugd Centrale 1928, 5e uitgebr. Druk).
- Molle, L. van, 'Oud en nieuw in één. De vredesbeweging als atypische nieuwe sociale beweging', in *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 3: 399-419.
- Morsch, C.J.J.A., *Met de moed van de hoop. studies over de vernieuwing van opvoeding, onderwijs en maatschappij in Nederland in de periode tussen ± 1930 en 1984* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Eindhoven: Greve Offset 1984).
- Mouffe, C., *The democratic paradox* (New York: Verso 2000).
- Müller, J.-W., *Contesting democracy. Political ideas in twentieth century Europe* (Yale University Press 2011).
- Naarden, G.M., *Onze jeugd behoort de morgen. De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam: IISG 1989).
- Nee mijnheer, politiek is vuil (Den Haag: Katholieke Volkspartij 1953).
- Negt, O., *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen. Zur Theorie und Praxis der Arbeiterbildung* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt 1968/1975).
- Neij, R. en Hueting, E.V., *Nederlands Volksherstel 1944-1947: een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg: Lemma 1988).
- Nijenhuis, H., *Volksoepvoeding tussen elite en massa: een geschiedenis van de volwasseneneducatie in Nederland* (Meppel: Boom 1981).
- Notten, A.L.T., *Overleven in de stad: Inleiding tot sociale kwaliteit en urban education* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2004).
- Oenen, G. van, 'Veiligheid voor alles', in *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* (2000) 1: 2.
- Oenen, S. van, 'Onderwijsvernieuwing in historisch perspectief', in J. van der Zwaard, *Zonder wrijving geen vooruitgang. Zeventig jaar onderwijsvernieuwing in Nederland* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2008) 13-26.
- Oetinger, F., *Partnerschaft. Die Aufgabe der politischen Erziehung* (Stuttgart: Metzler 1951/1953).
- Om de kwaliteit van het bestaan. Verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: PvdA 1963).
- Onderwijsraad, *Verder met burgerschap in het onderwijs* (Advies Onderwijsraad 2012).
- Onderwijsvernieuwing. Rapport eener commissie ingesteld door het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Deel 1: Algemene beschouwingen; Rapport middelbaar onderwijs* (Alphen aan den Rijn: Samsom 1946).

- Onderwijsvernieuwing? Ja!* (St. Adelbertvereniging, Den Haag 1950).
- Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP* (Wetenschappelijk Bureau PSP, Amsterdam: Bevrijding 1982).
- Open Projectonderwijs, Catalogus filmbeschrijvingen 1972-1989* (Wageningen: Stichting Maatschappelijk Emancipatie Proces MEP 2009).
- 'Oproep van de Nederlandse Volks Beweging', *Program en toelichting van de Nederlandse Volks Beweging* (Amsterdam: Nederlandse Volksbeweging 1945).
- Opvoeding tot democratie* (Den Haag: Christelijk Pedagogisch Studiecentrum 1963).
- Overbeeke, P.F. van, *Kenterend pedagogisch getij: een beschrijving van de kentering op pedagogisch terrein, gevolgd door een conceptie van een vernieuwde school* (Utrecht: Bijleveld 1949).
- Pas, N., *Aan de wieg van het nieuwe Nederland. Nederland en de Algerijnse Oorlog (1954-1962)* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008).
- Pas, N., *Imaazje! De verbeelding van provo (1965-1967)* (diss. Univ. Utrecht, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2003).
- Peels, J., 'Waarom ambulantisering', in M. van Bommel (red.), *Hulp in eigen omgeving. Ambulantisering in de hulpverlening* (Houten: Bohn 2003) 11-30.
- Peet, J., 'Arbeidersjeugd en emancipatie. Begrippen en hypothesen voor een geschiedschrijving van de kajottersbeweging in Nederland, 1945-1969', in *KDC-Jaarboek* (1983) 91-121.
- Peet, J., *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van werkende jongeren in Nederland* (Baarn: Arbor 1987).
- Peper, A., *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (diss. Rotterdam, Meppel: Boom 1973/1972).
- Perquin S.J., N., 'Staatsburgerschap, maatschappij en jeugd', in *Dux* (oktober 1954) 462-478.
- Peters, B., 'Herdenken en vieren. Debatten in de Tweede Kamer over de betekenis van vier en vijf mei', in C. Van Baalen (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Amsterdam: Boom 2007) 97-100.
- Peterson, A., *Civic republicanism and civic education. The education of citizens* (New York: Palgrave 2011).
- Ping-pong: [Programmaboekje van de kaderschouw] ; 2 en 3 Sept., [op volkshogeschool] Ons Erf, Berg en Dal* (Utrecht: Nationaal Bureau Jong Nederland 1972).
- Pius XII, *Democratie en wereldvrede. Radioboodschap van Z.H. Paus Pius XII, gehouden op den vooravond van Kerstmis 1944* (Heerlen: Winants 1945).
- Platenburg, Th.J., *Sociologie. Boerenleergang* (Den Haag: Ontwikkelingsinstituut Katholieke Nederlandse Boeren en Tuindersbond 1948).
- Plokker, J.H. (red.), *Angst en crisis der moraal* (Den Haag: Leopold 1949).
- Pöggeler, F., 'Über die angebotenen Wahrheiten. Das Konfliktmodell in der Erwachsenenbildung', in *Neue Volksbildung* 20 (1969) 2: 41-49.
- Polak, A., 'Twee nieuwe typen van meisjesvakscholen', in *Volksontwikkeling* 10 (1928-1929) 251-.
- Polak, F.L., *De bedreiging der menselijkheid in de crisis der moderne cultuur* (Delft: Gaade 1950).
- Politieke cursus* (Jongerencommissariaat KVP 1947).
- Politiek program van de Democraten '66* (Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1967).
- Polletta, F., 'Strategy and democracy in the New Left', J. McMillian & P. Buhle, *The New Left revisited* (Philadelphia: Temple 2003) 156-177, daar 162-163.
- Pompe, W., *Bevrijding. Bezetting, herstel, vernieuwing* (Amsterdam: "Vrij Nederland" 1945).
- Ponsioen S.C.J., J., 'Cultuurpolitiek. Haar wezen en haar methoden', *KSM* 4 (1951) 292-312.
- Ponsioen S.C.J., J. (red.), *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving I* (Hilversum: Brand 1960).
- Ponsioen S.C.J., J. (red.), *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving IV* (Hilversum: Brand 1963).
- Poortstra, J., 'De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap', in *Jeugd en Samenleving* 16 (1986) 433-451.

- Poortstra, J., 'Jeugd en zedelijkheid na de oorlog', in H. Galesloot en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam: SUA 1987) 29-46.
- Pos, H.J., Romein, J., Brugmans, H. (red.), *Democratie. Achtergronden en mogelijkheden* (Amsterdam: Bezige Bij 1946).
- Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten: overheid & cultuur in Nederland* (Amsterdam: Boom 2010).
- Praag, P. van, *Strategie en illusie: elf jaar intern debat in de PvdA* (Amsterdam: Spinhuis 1990).
- Praag, P. van, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in K. Brants & P. van Praag, *De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (Amsterdam: Spinhuis 2005) 21-42.
- Praamsma, L., *Calvinisme en onverdraagzaamheid* (Kampen: Kok 1947).
- Prak, M. & Luiten van Zanden, J., *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam: Bert Bakker 2013).
- Program en toelichting van de Nederlandse Volks Beweging* (Amsterdam 1945).
- Puchinger, G., *Hergroepering der partijen?* (Delft: Meinema 1968).

- Raamleerplan maatschappijleer. Advies uitgebracht door de Kerngroep Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer* (Den Haag: Ministerie Onderwijs en Wetenschappen 1976).
- Rengelink, J.W. & Mug, I., *Burgerschap en burgerzin* (Amsterdam: Mubro 1949).
- Rensman, E., *De Anne Frankstichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (Utrechtse Historische Cahiers 1995, nr. 16).
- Revolutie en gerechtigheid. Nota van de raad voor de zaken van overheid en samenleving van de Nederlandse Hervormde Kerk* (Den Haag: Boekencentrum 1969).
- Rietveld-Van Wingerden, M., 'Van segregatie tot integratie. Joods onderwijs in Nederland 1800-1940', in N. Bakker (red.), *School en cultuur. Eenheid en verscheidenheid in de geschiedenis van het Belgische en Nederlandse onderwijs* (Assen: Van Gorcum 2005, Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs) 53-78.
- Righart H. & Pas, N., *De wereldwijde jaren zestig Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht: Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht 2004).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam: Arbeiderspers 1995).
- Rogier, L.J., 'Herdenkingsrede', in *Schoolstad. Een eeuw vrijheid van onderwijs in Nederland 1848-1948* (Den Haag: Rooms-Katholiek Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding 1950) 41-51.
- Röling, B.V.A., *Polemologie. Een inleiding tot de wetenschap van oorlog en vrede* (Assen: Van Gorcum & Comp. 1973).
- Romme, C.P.M., *Katholieke politiek* (Utrecht: Het Spectrum 1953).
- Romme, C.P.M., 'Christendom en democratie', in *Democratie en christendom* (Verslagboek 23^e Limburgse Sociale Studieweek te Rolduc 1 tot 3 augustus 1954) 92-95.
- Roos, A. de (red.), *Beoordeling door nieuwe organen in het onderwijsbeheer. Rapport van de wetcommissie van "Volksonderwijs"* (Amsterdam: Hoofdbestuur van de Vereniging "Volksonderwijs" 1945).
- Rooy, P. de, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', in J.C.H. Blom, G.N. van der Plaat, *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan 1986) 121-146.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten* (Amsterdam: Mets en Schilt 2002).
- Rooy, P. de, *Verstrikt in cijfers en anekdotes. Onderwijs en burgerlijk ideaal in de negentiende en twintigste eeuw. Kohnstamm Lezing* (Amsterdam: Vossiuspers UvA 2003).
- Rops, H.J., *Beginselen van de katholieke maatschappijleer* (Den Bosch: Malmberg 1947).
- Rosanvallon, P., 'Towards a philosophical history of the political', Iain Hampshire-Monk (red.), *History of political thought in national context* (Cambridge UP 2001) 189-203.
- Rosanvallon, P., *La politique à l'âge de la défiance* (Paris: Seuil 2005).
- Rousseau, J-J., *Du contrat social* (Union Générale d'éditions 1963).
- Roussopoulos, D., *The New Left: Legacy and continuity* (London: Black Rose 2007).
- Rozemond, S.A., 'De plaats van de politieke actualiteit in de burgerschapsvorming', in *Oost-West* 8 (augustus 1969) 8: 295-298.

- Rozemond, S.A., 'Massamedia en burgerschapsvorming. Verslag van een conferentie', in *Oost-West* 9:3 (maart 1970) 125-127.
- Rozemond, S.A., 'Basisgroep leert eigen identiteit te ontwikkelen', in *Vorming: Nederlands-Belgisch tijdschrift voor edukatief werk* 31 (1982) juni/juli, 328-337.
- Ruygers, G., *Eenheid in verscheidenheid* (Den Haag: Nederlandse Raad der Europese Beweging 1953).
- 'Samenvatting van het pre-advies 'Maatschappelijke vorming' werkgroep maatschappijleer van de afdeling VHMO van het Chr. Pedagogisch Studiecentrum in 1967', in W. Langeveld (red.), *Maatschappijleer. Artikelen, rapporten, documenten* (DIC-map, Amersfoort: De Horstink 1969) 121-125.
- Samenwerking met andersdenkenden. Verslag van de door de Provinciale Gereformeerde Jeugdraad Gelderland belegde conferentie op zaterdag 17 november 1962 in het ESA-gebouw te Arnhem* (Provinciale Gereformeerde Jeugd Raad Gelderland, juni 1963).
- Sander, W., *Politik in der Schule. Kleine Geschichte der politischen Bildung in Deutschland* (Marburg: Schüren 2005).
- Sante, J.L. van, *Burgerplicht- Burgerrecht* (Den Haag: Jongerensecretariaat KVP 1961).
- Sartori, G., *Democratic theory* (Westport: Greenwood 1962).
- Schelsky, H., *Die skeptische Generation* (Düsseldorf: Eugen Diederichs 1957).
- Schermerhorn, W., *Minister-president van herrijzend Nederland* (Naarden: Strengtholt 1977).
- Schilfgaarde, P. van, *De mens en zijn schaduw. Opstellen over innerlijke vrijheid en haar belemmeringen* (Leiden: Brill 1948).
- Schipper, A., *Op voet van vrede* (Utrecht: Vredesopbouw 1993).
- Schippers, R., *Het mandement: de verzuiling en onze strijd tegen de doorbraak. De betekenis voor de politiek van onze geestelijke band met de Rooms-Katholieken. Referaat gehouden op de partijconferentie van de Antirevolutionaire Partij op 13 en 14 October 1954* (Den Haag: Antirevolutionaire Partij 1954).
- Schumpeter, J.A., *Capitalism, socialism and democracy* (London/ NY: Routledge 2003/1943).
- Schüssler, E., 'Weg van de middenschool', in E. Schüssler (red.), *Weg van de middenschool: dertig jaar na de start van het middenschoolexperiment* (Apeldoorn/Antwerpen: Garant 2006) 17-54.
- Schuyt, C., 'Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat', J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel / Amsterdam: Boom 1978/1982) 71-95.
- Schuyt, C.J.M. en Taverne, E., *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag: SDU 2000).
- Schuyt, C., (red.), *Bijdragen aan waarden en normen* (WRR, Amsterdam UP 2004).
- Selten, P., 'Tot lering en vermaak. De ontwikkeling van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen in Nederland tussen 1850 en 1920', in *Leidschrift* 20 (2005) 2: 59-72.
- Sewandoso, I., 'Welzijnstheorie en welzijnsbeleid; de staat van verzorging in industriële samenlevingen', in L. ten Brummeler en W. Faché (red.), *Welzijnsbeleid van de overheid in Nederland en Vlaanderen* (Den Haag: VUGA 1984) 13-27.
- Siegfried, D., *Time is on my side. Konsum und Politik in der westdeutschen Jugendkultur der 60er Jahre* (Göttingen: Wallstein 2006) 498-500.
- Smiers, J., *Cultuur in Nederland 1945-1955* (diss. KUN, Nijmegen: Sun 1977).
- Smit, E.J., *De syndicale onderstroom: Stakingen in de Rotterdamse haven, 1889-2010* (Amsterdam: diss. UvA 2013).
- Smulders, E., 'Het glazen huis der openbaarheid. Televisie in de jaren vijftig: De moeizame groei van een modern medium', in P. Luyckx & P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 249-279.
- Smulders, G.W.A., *Grep en Tuin dersbibliotheek* 1953).
- Smulders, P., 'Katholieke Onverdraagzaamheid en het Humanistisch Verbond', *Streven* 6:1, no. 3 (dec. 1952) 193-214.
- Spanjer, M., *Democratie: iedereen in de regering* (Stichting Burgerschapskunde 1981).
- Spoormans, H., *Met uitsluiting van voorrecht. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Amsterdam: SUA 1988).

Statistiek van de vrije jeugdvorming (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek 1950-1963).
 Steen, P. van der, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam: Balans 2004).
 Steltenpool S.V.D., Th., *Is het katholicisme totalitair? Een bijdrage tot het godsdienstgesprek over de verhouding van kerk en staat, gewetensvrijheid, verdraagzaamheid enz.: met bijzondere aandacht voor de situatie in Nederland en Spanje* (Heerlen: Winants 1949).
 Stokkom, B. van, 'Modern burgerschap. Vormende en eroderende krachten', in P. Cliteur (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving* (Amersfoort: De Horstink 1991) 146-158.
 Stoop, J.P., *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde. De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (diss. Vrije Universiteit Amsterdam, Hilversum: Verloren 2001).
 Straver, C.J., *Massacommunicatie en democratie* (Werkgroep 2000, Katern 1968/7).
 Stuurman, S., 'het zwarte gat van de jaren vijftig', in *Kleio* 25 (1984) 8: 6-13.
 Suurhoff, J.G. *Staking, ja of neen?* (Amsterdam: NVB 1945).

Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer* (diss. Radboud Universiteit Nijmegen, Amsterdam: Boom 2010).
 Taylor, V., & Dyke, N. van, 'Tactical repertoires of social movements', D.A. Snow (ed), *The Blackwell Companion to social movements* (Oxford: Blackwell 2004) 262-293.
 Tent, J.F., *Mission on the Rhine. Reeducation and denazification in american-occupied Germany* (Chicago University Press 1982) 2-5.
 Tervoort, N., *Sociale Vorming voor het VGLO II* (Paedagogisch Centrum van het Katholiek Onderwijzers Verbond, Amsterdam: Sigfried 1952).
 Thoenes, P., *De elite in de verzorgingsstaat* (Leiden: Stenfert Kroese 1971/1962).
 P. Thoenes, 'Democratie en verzorgingsstaat', in S.W. Couwenberg (red.), *Problemen der democratie I* (Den Haag: Oost-West 1965) 20-24
 Thurlings, J.M.G., *Van wie is de school?: het bijzonder onderwijs in een veranderende wereld* (Nijmegen: Valkhof Pers 1998).
Tien jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap (Amsterdam: Nederlandse Jeugdgemeenschap 1955).
 Tilly, C., 'Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834', in *Social Science History* 17 (1993) 253-280.
 Tilly, C., *Democracy* (Cambridge University Press 2007).
 Tilly, C., *Regimes and Repertoires* (University Chicago Press 2006).
 Timmermans, J., *Gezag en vrijheid, en daarmee in verband: communisme en nationaal socialisme (fascisme)* (Beek: De nieuwe mijnstreek 1948).
 Toebes, J.G., *Geschiedenis: een vak apart? Het probleem van de verbinding van geschiedenis met andere mens- en maatschappijvakken - in het bijzonder maatschappijleer - in het voortgezet onderwijs van de Bondsrepubliek Duitsland, Engeland en Nederland* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen; Meppel: Krips 1981).
 Tonkens, E., *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Amsterdam: Bert Bakker 1999).
 Tönnies, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1887/1979).

Uitspraken Hoge Raad, *Nederlandsche Jurisprudentie. Verzameling van belangrijke rechterlijke beslissingen* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1968).
 Unesco, 'Education for living in a world community', Parijs, 22 mei 1953, Unesco ed/127, 1. (www.unesco.com)
Uw stem telt mee (Gemeente 's-Gravenhage. Afdeling Publiciteit 1955), in 's-Gravenhage: maandblad der gemeente 's-Gravenhage 13-14 (1958).

Vademekum van het politiek vormingswerk in Nederland. Inventarisatie van aktiegroepen, vormingsinstellingen & andere organisaties die politiek vormingswerk verrichten (Amersfoort: De Horstink 1972).

'Van softie tot frontprofessional', in M. van de Linde (red.) *Canon Sociaal Werk Nederland*, <http://www.canonsociaalwerk.eu/nl>.
 Velde, H. te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 2: 3-27.
 Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam: B. Bakker 2010).
 Velden, S. van der, *Links: PvdA, SP en GroenLinks* (Amsterdam: Aksant 2010).
 Velden, S. van der, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-2008* (Diss. Univ. Leiden/Rotterdam 2009, Amsterdam: IISG 2000).
 Verbij, A., *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980* (Amsterdam: Ambo 2005).
 Verheijen-Koppelaar, C., *Politiek wanbeleid en negatieve beeldvorming maatschappijleer* (Nijmegen: doct. Scriptie 1978).
 Verheul, J., *Nederlandse cultuur en particulier initiatief: oorsprong en ontwikkeling van het Prins Bernhard Fonds en het Nationaal Instituut, 1940-1990* (Diss. Universiteit Utrecht, s.n. 1990).
Verkiezingsprogramma Democraten '66 (Groningen: Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen 1967).
 Vermeer, A.L.R., *Philipp A. Kohnstamm over democratie* (diss. Universiteit Utrecht, Kampen: Kok 1987).
 Verniers, L., *Initiation civique ou le livre des droits et devoirs des citoyens belge* (Bruxelles: De Boeck 1946).
Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland over het jaar... (Den Haag: Onderwijsinspectie 1975).
 Verstegen, D., *Kiezen en delen. Een kwestie van spel en tegenspel in de samenleving* (IJmuiden: Vermande/Dico 1970).
Vijf jaar Nederlandse Jeugd Gemeenschap (Amsterdam: Nederlandse Jeugdgemeenschap 1950).
 Vingerling, H. & Schouten, C.C., *Democratisch Socialisten '70. Nevenstroom in de sociaaldemocratie?* (diss. Rotterdam, s.n. 2003).
 Voerman, G., 'Organisatorische geschiedenis van de VVD en haar voorlopers', in G. Voerman & H. Kaajan, *Inventaris van het archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en voorgangers, 1889-1976* (Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999).
Voorlopige basisvisie maatschappijleer. Leerplanontwikkelingsproject maatschappijleer voor het mavo en het lbo (Enschede: Stichting Leerplan Ontwikkeling 1981).
 Vorrink, K., *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Amsterdam: Sociaal-Democratische Arbeiders Partij 1945).
 Vos, C., *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (diss. Erasmus Universiteit Rotterdam, Hilversum: Verloren 1995).
 Vos, H. (red.), *De weg naar vrijheid: een socialistisch perspectief / rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1951).
 Vos, H. de, 'Reacties van een Protestant op de reflectie van een 20^e- eeuwse Nederlandse Katholiek over de tolerantie', in *Wending* 3 (1949-1950) 258-.
 Vos, J. & Linden, J. van der, *Waarvan akte: geschiedenis van de MO-opleidingen, 1912-1987* (Assen: Van Gorcum 2004).
 Vossen, K., 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij', in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 245-266.
Vredesopvoeding (DIC-map 85, Amersfoort: De Horstink 1981).
 Vree, F. van, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam: Meulenhoff 1996).
 Vree, F. van (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam, B. Bakker 2009).
 Vries, M.T. de, *25 jaar Stichting Burgerschapskunde tussen kennis, vorming en participatie* (doctoraalscriptie politieke geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht 1990).
 Vries, C. W. de en Koderitsch, W.M., *Rapport van de studievoorzitter ingesteld door de Vereniging ter behartiging van het Onderwijs in de Staatswetenschappen* (s.i. 1936).

- Vries, T. de, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (diss. Universiteit van Amsterdam, Hilversum 1996).
- Vuijsje, H., *Nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerpakkenproletariaat* (Baarn : In den Toren 1977).
- Vuijsje, M., Joke Smit. *Biografie van een feministe* (Amsterdam: Atlas 2008).
- Walstijn, W.A.W. van, 'Reus op lemen voeten. De katholieke onderwijszuil van 1950 tot 1980', in W. Deetman (red.), *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk, uitgebreide versie. Deel 2: De achtergrondstudies en essays* (Amersfoort: Balans 2011) 156-174.
- Wat het C.N.V. ervan zegt* (Utrecht: Christelijk Nationaal Vakverbond 1954).
- Wat wil het NGC?* (Den Haag: Stockum 1957/1950).
- Weerlee, D. van, *Wat de provo's willen* (Kwadraatpamflet 29, Amsterdam: Bezige Bij 1966).
- Weijers, I., 'Philip Kohnstamm, universeel intellectueel, vrijzinnig', *Comenius* 31 (herfst 1988) 259-273.
- Weijers, I., *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse school en de Nederlandse roman 1945-1955* (diss, EUR Rotterdam 1991).
- Weijers, I., 'De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig', P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren 1997) 45-65.
- Wesseling, P. & Jelsma, S., *Dit is leven. Het boek wordt ontsloten* (Haarlem: Drukkerijen RBK 1949).
- Westhof, H., *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen: Valkhof Pers 1996).
- Wieringen, A.M.L. van, 'Philippus Jacobus Idenburg', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1997) 111-117.
- Wijffes, H., 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlverandering in politieke journalistiek', in Jo Bardeel (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam University Press 2009/2005) 19-36.
- Wijffes, H., *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam: Boom 2009).
- Williams, J.K., *Interpreting civic education in american educational thought from Progressivism through multiculturalism* (diss. Univ. Texas 2011).
- Wilschut, A., 'History at the mercy of politicians and ideologies: Germany, England, and the Netherlands in the 19th and 20th centuries', in *Journal of Curriculum Studies* 42 (2010) 5 (10) 693-724.
- Wintermans, G.A.M., *Maatschappijleer* (Den Haag: Boerinnenleergang, Katholieke Nederlandse Boerinnen en Tuindersbond 1950).
- Wittebrood, K., *Politieke socialisatie in Nederland: een onderzoek naar de verwerving en ontwikkeling van politieke houdingen van havo- en vwo-leerlingen* (diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Amsterdam: Thesis 1995).
- Wolff, M., *Het geheim van De Telegraaf* (Amsterdam: Boom 2009).
- Woltjer, J., *Rapport van de staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1903, no.49. Tweede deel* (Den Haag: Belinfante 1910).
- Wright Mills, C., *The Power Elite* (Oxford University Press 1956/1959).
- Zweerde, E. van der, 'Mix the balance. Democracy as a paradoxical process', in J. Gijsenbergh, W. de Jong, T. Houwen, S. Hollander, *Creative crises of democracy* (Brussel: Lang 2012) 23-46.

Dankwoord

Dankwoord

Het is een groot voorrecht om zes jaar te mogen besteden aan zo'n spannend intellectueel project als het schrijven van een proefschrift. Het is nog leuker dat je het niet alleen doet: zowel het leven als de wetenschap drijven op uitwisseling en gemeenschap. Het ontstaan van dit boek is te danken geweest aan zeer vele personen die mij met raad en daad terzijde hebben gestaan in de vorm van gesprekken, het lezen van teksten en gezelligheid, ook in de moeilijke momenten.

Mijn promotoren dank ik voor het grote vertrouwen dat ze mij gaven en voor hun geduld bij het doorwerken van mijn teksten. Remieg Aerts wil ik bedanken voor de gedachtewisselingen over het project, zijn scherpzinnige commentaar en de prettige samenwerking. Dit geldt evenzeer voor Carla van Baalen, wie ik erkentelijk ben voor haar aandeel in het ontstaan van het boek en de begeleiding.

Veel dank ben ik verschuldigd aan mijn copromotor Wim van Meurs. Beste Wim, het is het heel prettig met jou te werken als dagelijks begeleider en bekleder van talloze andere functies. Al werd je misschien zeeziek van de eerste versies, jouw rotsvaste vertrouwen heeft steeds voor een basis van rust onder het project gezorgd. Ik kan altijd bij je aankloppen voor zaken van zeer kleine tot grote omvang en van zakelijke of persoonlijke aard. Dank voor je ondersteuning met je nuchterheid, betrokkenheid en humor.

Ik heb in de afgelopen jaren mogen werken in een enthousiaste onderzoeksgroep. Mijn paranimfen en goede vrienden Joris Gijsenbergh en Tim Houwen wil ik bedanken voor de eindeloze besprekingen van elkaars teksten, de dinertjes en de vele andere gezellige activiteiten- dat er nog vele mogen volgen. De vergaderingen en conferenties van *Repertoires of Democracy*, waar ook Saskia Hollander deel van uitmaakte, waaierden vooral in de beginfase soms breed uit, maar waren altijd intellectueel stimulerend. Evert van der Zweerde heeft voor mij daar en als begeleider van mijn masterscriptie filosofie veel betekend. Daarnaast dank ik Harm Kaal voor zijn commentaar en de inspirerende samenwerking bij Politieke Geschiedenis.

Het zou in Nijmegen nooit zo prettig werken zijn geweest zonder de vele goede vrienden die ik hier heb opgedaan, onder wie Casper Kirkels, Saskia Bultman, Lennert Savenije, Robert-Jan Wille, Anne Huijbers, Bart Verheijen, Ylva Klaassen, Koen van Zon en Wouter Sanderse. Zomerfeesten, huizentochten, avonden in het Cultuurcafé en in de stad zullen, wellicht op een andere tijd en plaats, worden gecontinueerd.

Rotsvast, want gebaseerd op de *Rock of Ages*, is de basis die ik heb in mijn familie. Mijn ouders ben ik dank verschuldigd voor de blik op het leven en de liefde voor boeken en voor discussie die zij mij meegaven; mijn zussen en zwagers voor de hechte band die we hebben. Ik ben blij dat ik een schoonfamilie heb waarvoor hetzelfde geldt.

Het mooiste wat ik te danken heb aan Nijmegen is toch wel mijn vrouw Marieke, die ik in het bijzonder wil bedanken. Zij becommentarieerde veel van mijn teksten, is er altijd voor mij en ik hoop met haar nog heel lang het leven te delen.